

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru

UNIVERZITETSKA MISAO

Časopis za nauku, kulturu i umjetnost

Godina 2022, Broj 21

Novi Pazar, decembar 2022. godine

UNIVERZITETSKA MISAO

Časopis za nauku, kulturu i umjetnost
Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru

- Izdavač: **Univerzitet u Novom Pazaru**
Za izdavača: **Suad Bećirović**, rektor
- Redakcija: Amela Lukač Zoranić, glavni i odgovorni urednik
Muzafer Saračević, zamjenik glavnog i odgovornog urednika
Adnan Hasanović, sekretar redakcije
- Uređivački odbor: Suad Bećirović, Univerzitet u Novom Pazaru
Fehim Husković, Univerzitet u Novom Pazaru
Maida Bećirović Alić, Univerzitet u Novom Pazaru
Samir Ljajić, Univerzitet u Novom Pazaru
Kimeta Hamidović, Univerzitet u Novom Pazaru
Samed Jukić, Univerzitet u Novom Pazaru
Amela Muratović, Univerzitet u Novom Pazaru
Jasmina Nikšić, Univerzitet u Novom Pazaru
Samra Dečković, Univerzitet u Novom Pazaru
- Izdavački savjet: Bećir Kalač, Univerzitet u Novom Pazaru
Mustafa Fetić, Univerzitet u Novom Pazaru
Ibrahim Obhodoš, Univerzitet "Vitez" u Travniku
Marija Krivokapić, Univerzitet Crne Gore
Armela Panajoti, University of Vlora "Ismail Qemali"
Marek Smoluk, Univerzitet Zielona Gora
Jasmina Ahmetagić, Institut za srpsku kulturu Priština-Leposavić
Tomaž Onažić, Univerzitet u Mariboru
Miodrag Milenović, Univerzitet u Nišu
Sanjin Kodrić, Univerzitet u Sarajevu
Lars Petter Soltvedt, University of South-Eastern Norway
Enes Osmančević, Univerzitet u Tuzli
Alen Kalajdžija, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu
Tatjana Atanasova Pačemska, Univerzitet "Goce Delčev" u Štipu
- Korice: Denis Kučević, Univerzitet u Novom Pazaru

Sadržaj / Contents

VRLI NOVI JEZIK „SLUŠKINJINE PRIČE”: ANALIZA I EKVIVALENTNOST NEOLOGIZAMA U PREVODU NA SRPSKI JEZIK	9
--	----------

Nejira Beširović

A BRAVE NEW LANGUAGE OF THE "HANDMAID'S TALE": ANALYSIS AND EQUIVALENCE OF NEOLOGISMS IN TRANSLATION INTO SERBIAN	9
--	----------

METODIČKO DIDAKTIČKI PRISTUP FENOMENU DISTOPIJE U ČITANKAMA ZA SREDNJU ŠKOLU U REPUBLICI SRBIJI (U DRUGOJ POLOVINI XX I POČETKOM XXI VEKA)	17
---	-----------

Ahmed Bihorac, Kemal Džemić, Jahja Fehratović

METHODOLOGICAL AND DIDACTIC APPROACH TO THE PHENOMENON OF DYSTOPY IN SECONDARY SCHOOL'S READING BOOKS IN THE REPUBLIC OF SERBIA (THE SECOND HALF OF XX AND THE BEGINNING OF XXI CENTURY)	18
---	-----------

HRVATSKI <i>BEČARAC</i> KAO DISTOPIJSKI NARATIV	32
--	-----------

Ana Tereza Želinski

CROATIAN <i>BEČARAC</i> AS DYSTOPIAN NARRATIVE	32
---	-----------

ELEMENTI AVANGARDNOG UTOPIJSKOG NARATIVA U DRAMAMA <i>CENTRIFUGALNI IGRAČ</i> I <i>PIERO NADREALISTA ILI SVADBA NA MESECU</i> TODORA MANOJLOVIĆA	44
---	-----------

Branislava Vasić Rakočević, Rejhana Selmanović

ELEMENTS OF AVANT-GARDE UTOPIC NARRATIVE IN TODOR MANOJLOVIĆ'S DRAMAS <i>THE CENTRIFUGAL DANCER</i> AND <i>PIERO THE SURREALIST OR WEDDING ON THE MOON</i>	44
---	-----------

GUSTATIVNE METAFORE I POREĐENJA U ROMANU EPITAF CARSKOG GURMANA VELJKA BARBIERIJA	55
--	-----------

Iza Maljevac Mihović

GUSTATORY METAPHORS AND COMPARISONS IN VELJKO BARBIERI'S NOVEL <i>EPITAPH OF THE IMPERIAL GOURMAND</i>	55
---	-----------

TOTALITARNI DRUŠTVENI SISTEM I MISLEĆI ČOVJEK U SAVREMENOJ BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ I SRPSKOJ ROMANESKNOJ PROZI	66
---	-----------

Kemal Džemić, Ahmed Bihorac, Jahja Fehratović

TOTALITARIAN SOCIAL SYSTEM AND THINKING MAN IN CONTEMPORARY BOSNIA AND HERZEGOVINIAN AND SERBIAN ROMANCE PROSE	66
---	-----------

DISTOPIJSKI NARATIV U SARAMAGOVOM <i>SLEPILU</i>	79
---	-----------

Sunaj Hadžija

A DYSTOPIAN NARRATIVE IN SARAMAGO'S <i>BLINDNESS</i>	79
DISTOPIJSKI EKSKURZ DRAMSKOG EKSPRESIONIZMA	89
Jurica Vučo	
DYSTOPIAN EXCURSUS OF DRAMATIC EXPRESSIONISM	89
PROBLEMI PRI OCENI INVESTICIONIH ALTERNATIVA SA JEDNOKRATNIM EFEKTIMA	101
Mehmed Meta, Dženis Bajramović	
PROBLEMS IN EVALUATING INVESTMENT ALTERNATIVES WITH ONE-TIME EFFECTS	101
RAZMATRANJE STAVOVA ISPITANIKA O KONCEPTU ETIČNOSTI U REVIZORSKOJ PROFESIJI	115
Nemanja Jakovljević, Miloš Jeremić, Nebojša Jeremić	
CONSIDERATION OF RESPONDENTS' ATTITUDES TOWARDS THE CONCEPT OF ETHICS IN THE AUDIT PROFESSION	115
ANALIZA JAVNO - PRIVATNIH PARTNERSTAVA U OBRAZOVANJU	126
Maja Bosanac	
ANALYSIS OF PUBLIC - PRIVATE PARTNERSHIPS IN EDUCATION	126
THE HUMAN IN THE WORK SUIT – WORKERS' RIGHTS IN FRONT OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS –(ARTICLE 1 – ARTICLE 6)	
140	
Vildan Drpljanin, Irma Mašović Muratović	
ČOVEK U RADNOM ODELU – RADNIČKA PRAVA PRED EVROPSKIM SUDOM ZA LJUDSKA PRAVA –	141
PARLAMENTARIZAM I AKTUELNI SISTEMI PODELE DRŽAVNE VLASTI	152
Ilijaz Osmanlić	
PARLIAMENTARISM AND CURRENT SYSTEMS OF DIVISION OF STATE GOVERNMENT	152
PRIKAZ STAVOVA U POGLEDU SADRŽINE ČLANA 5 PREDLOGA UREDBE EVROPSKE UNIJE O VEŠTAČKOJ INTELIGENCIJI: IZAZOV PRONALASKA PRAVE MERE	164
Milena Galetin, Jovana Škorić, Milan Mihajlović	
REVIEW OF THE STANDPOINTS REGARDING THE CONTENT OF THE ARTICLE 5 OF THE PROPOSAL FOR THE EUROPEAN UNION'S ARTIFICIAL	165
PODRŠKA RODITELJA I VASPITAČA U RAZVOJU SOCIO-EMOCIONALNIH VJEŠTINA KOD DJECE	176
Amela Muratović, Admir Muratović, Ajša Bakić	
COOPERATION OF PARENTS AND EDUCATORS IN THE PROCESS OF ACQUIRING SOCIO-EMOTIONAL SKILLS IN CHILDREN	176
PSIHOLOŠKE KARAKTERISTIKE VEŽBAČA U TERETANAMA	189
Almedina Numanović	

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF GYM EXERCISERS	189
ZABRANA DISKRIMINACIJE I GOVORA MRŽNJE U OBRAZOVNO-VASPITNOM KONTEKSTU U SRBIJI	201
Milica D. Kovačević	
PROHIBITION OF DISCRIMINATION AND HATE SPEECH IN THE EDUCATIONAL CONTEXT IN SERBIA	201
PEJZAŽI U STVARALAŠTVU SAFETA ZECA	215
Redžep Nikšić	
LANDSCAPES IN THE WORKS OF SAFET ZEC	215
ISTORIJSKI PREGLED SHVATANJA UMETNOSTI I PUT DO APSTRAKTOG SLIKARSTVA	228
Nemanja Vučković, Milena Nikodijević	
A HISTORICAL OVERVIEW OF THE UNDERSTANDING OF ART AND THE PATH TO ABSTRACT PAINTING	228
ZASTUPLJENOST IZVEŠTAVANJA O KULTURI NA SRPSKIM ONLAJN PORTALIMA – DANAS, NOVOSTI I SRBIJA DANAS	239
Nikola Dojčinović	
REPRESENTATION OF REPORTING ON CULTURE ON SERBIAN ONLINE PORTALS - DANAS, NOVOSTI AND SRBIJA DANAS	239
RAZVIJANJE EMPATIJE KOD ADOLESCENATA UZ POMOĆ FILMSKE UMETNOSTI	253
Gabriella Simonyi	
DEVELOPING EMPATHY IN ADOLESCENTS WITH THE AID OF FILM ART	254
RITAM KORAKA PAZARSKOG MEVLANE	272
SPISAK RECENZENATA ČASOPISA UNIVERZITETSKA MISAO	276
LIST OF RECONCILIENTS OF THE JOURNAL UNIVERSITY THOUGHT	276

NAUČNI ČLANCI

SCIENTIFIC ARTICLES

VRLI NOVI JEZIK „SLUŠKINJINE PRIČE”: ANALIZA I EKVIVALENTNOST NEOLOGIZAMA U PREVODU NA SRPSKI JEZIK

Nejira Beširović

Univerzitet u Novom Pazaru

nejira.b@uninp.edu.rs

Apstrakt

U radu će se analizirati semantička ekvivalentnost neologizama u romanu „Sluškinjina priča” i to u smeru artikulisanja, od originalnog teksta na engleskom jeziku do njegovog prevoda na srpski jezik. Cilj teorijskog dela rada je utvrditi terminološki relevantne pojmove, dok će istraživački deo rada obuhvatiti neologizme u distopijskom pejzažu i nivo značenjske podudarnosti na relaciji engleski-srpski jezik. Polazišna hipoteza rada jeste da su neologizmi iz engleskog jezika kompatibilni u prevodu na srpski jezik. Budući da distopijski diskurs u okviru postmodernizma nagoveštava bitne leksičke promene u kodifikovanom vokabularu svakog jezika, rad predstavlja polaznu tačku u serijalu istraživanja jezika ovog tipa.

Ključne reči: semantika, neologizmi, „Sluškinjina priča”, kontrastivna lingvistika, Margaret Atwood, leksikologija

A BRAVE NEW LANGUAGE OF THE "HANDMAID'S TALE": ANALYSIS AND EQUIVALENCE OF NEOLOGISMS IN TRANSLATION INTO SERBIAN

Abstract

The paper analyses the semantic equivalence of neologisms in the novel "The Handmaid's tale" in the direction of articulation, from the original text in English to its translation into Serbian language. The aim of the theoretical part of the analysis is to determine terminologically relevant concepts, while the research part will include neologisms in the dystopian landscape and the level of significant similarity in the English-Serbian language relationship. The starting hypothesis of the analysis is that neologisms from the English language are compatible in translation into Serbian. Since dystopian discourse within postmodernism suggests important lexical changes in the codified vocabulary of each language, the paper is the starting point in a series of studies of research on languages of this type.

Keywords: semantics, neologisms, "The Handmaid's Tale", contrastive linguistics, Margaret Atwood, lexicology

DISTOPIJSKI OKVIR ZA NASTANAK NEOLOGIZAMA

Roman Margaret Atwood „Sluškinjina priča” tematizuje događaje koji se dešavaju u sasvim novom društvenom poretku, novonastaloj realnosti u budućnosti koja niže promene u gotovo svakom segmentu života države Galad, tako da iziskuje i neminovne novine u jeziku. Izuzetno strogo društvo, primena moći gotovo na svakom koraku, restriktivne mere, ugnjetavanje ljudskih prava i stanovnika, kreću da oblikuju jezik, kao i način na koji komuniciraju stanovnici nove zemlje. Distopija stvara idealan okvir za osmišljavanje struktura kako bi njeni stanovnici uobličavali svoje misli i pretakali ih u rečenice. Ovaj vremenski i prostorni okvir ne stvara samo jezičke inovacije, već najpre vizuelno stvara veštačku podelu stanovništva, pogotovo žena. Kako Bratanovićeva navodi, Galad uniformiše žene na osnovu svoje uloge u društvu i oblači ih u različite boje, crvenu, zelenu, plavu ili na pruge. [Bratanović, 2020:350] S druge strane, preko inovacija u jeziku, Galađanima kreće da se oblikuje način razmišljanja i izražavanja. Iako su inovacije primetne i izuzetno markantne, u ovom delu ne dolazi do nastanka potpuno novog jezika kao što je to slučaj sa nekim drugim distopijskim romanima, naprotiv, jezik ovog romana dobija određene inovacije na temeljima religijske obojenosti, međutim, ne teži usvajanju sasvim novog jezičkog koda.

Jezik ove distopije zasigurno karakteriše biblijska obojenost koja je inkorporirana u gotovo svaku sferu života. Počev od pozdrava, preko obraćanja pojedincu ili masi, iskazivanja zahvalnosti, čestitki stanovnici Galada se u velikoj meri oslanjaju na biblijski tekst i njegove modifikacije.

Ono što je još novo u vezi jezika u novonastalom poretku, jeste to što je jezik rezervisan za usmenu upotrebu, dok je jezik u pismenoj formi u drugom planu. Moć je najvažniji pokretač u Galadu, a jezikom u pisanoj formi u ovoj distopiji se mogu služiti samo oni koji je poseduju, tj. muškarci, a za žene je čitanje i pisanje strogo kažnjivo.

Uvođenje piktografskog jezika u ovo društvo je još jedna od novina Galada kako bi stanovnici mogli da se sporazumeju. Izlozi, putokazi, bonovi, esencijalne stvari za normalno funkcionisanje života u novom okruženju dobijaju simbole, čime se aludira na vraćanje prvim pismima i civilizacijama.

Iako Galad, kako je rečeno, predstavlja državu kojoj su glavni instrumenti moć i sila, koja nema milosti prema svojim komšijama, kao ni svojim žiteljima, ona nema milosti ni prema jeziku. Silom pokušava nametnuti nova jezička pravila i na taj način između ostalog slobodu misli stanovnika ograničava i usmerava u ispunjenju svojih ciljeva. Ako se osvrnemo na Sapir-Vorfovu hipotezu¹ lingvističkog relativiteta, postavlja se pitanje da li je jezik još jedno od snažnih oružja Galađanskih moćnika koje će usmeravati buduće generacije i oblikovati njihovo razmišljanje, te uticati na njihove sudbine ili će njihove misli morati da budu upakovane u jezik koji kroji zakon Galada.

¹ U lingvistici, Sapir-Vorfova hipoteza je pretpostavka da konkretne misli izražene u jednom jeziku ne mogu biti korektno shvaćene od strane ljudi koji govore druge jezike. Po Sapir-Vorfovoj hipotezi, ljudi su pod snažnim uticajem maternjeg jezika.

ANALIZA NEOLOGIZAMA

Prema Otaševiću [2008] nije uopšte jednostavno definisati neologizme na osnovu lingvističkih enciklopedija i jednojezičnih rečnika, jer neologizmi se mogu ticati: „samo označavajućeg, samo označenog ili obeju strana znaka.” [2008: 36] Kako Otašević navodi na neologizme uticaj vrše vreme i jezičko prostranstvo [Otašević 2008: 41]. R. Guberina (1952) o neologizmima kaže: „Riječi nastaju, nestaju delimično ili potpuno prema potrebama života, kao odraz ekonomskih, društvenih i političkih prilika” [Guberina, 1952: 122] – Život Galada iziskuje nove reči, a s druge strane izopštava određene reči iz svoje upotrebe upravo iz razloga što se ekonomija, društvene i političke prilike nove zemlje, ali i porodični život njenih građana razlikuje od prvobitno poznatog poretka.

Neologizmi „Sluškinjine priče” predstavljaju nove izraze, ali i sintagme koji proističu iz potreba novog okruženja. Oni se mogu izučavati na morfološkom i semantičkom planu.

Neologizmi kojima se bavimo u radu su pretežno okazionalizmi², tvorbeni modeli neologizama svojstveni određenom piscu i određenoj situaciji, a čija praktična primena u jeziku nije usvojena i nije rasprostranjena van dela. Prema Živkoviću, neologizmi Galadana se mogu podeliti u nekoliko kategorija i to iz oblasti: religije, tehnologije, reproduktivne uloge, društvenog ustrojstva [Živković, 2012: 122]. Galad je radio na usavršavanju svoje tehnologije, ona sad ne pripada masama i nikako ne služi za zabavu, već ima isključivo ulogu u očuvanju sistema, njegovom normalnom funkcionisanju i protoku informacija, kako bi se razgraničilo nekadašnje značenje reči i uređaja koji su slični, ali vrše novu funkciju, neologizmi iz oblasti tehnologije uglavnom imaju prefiks *-kompju*, što se može videti na primerima iz korpusa. Korpus obuhvata ceo roman.

NEOLOGIZMI IZ OBLASTI TEHNOLOGIJE

Kompjuhrana: (uređaj koji služi za transakciju bonova i robe) „Pružamo bonove, jedan čuvar unosi brojeve u Kompjuhranu dok nam drugi daje robu: mleko jaja.” [Atvud, 2006: 38] Da bi se izbeglo pisanje cena, sluškinje u nabavku nose specijalne bonove koje svako domaćinstvo dobija u zavisnosti od toga koliko su imućni.

Kompjumentacija: (elektronska dokumentacija Galada) „Bolničar unosi naša imena i brojeve iz propusnica u Kompjumentaciju, da proveri jesmo li one koje treba da budemo.” [Ibid., 71]

Kompjugovor: (neprecizno definisan uređaj za komunikaciju, nalik radiju) „Tu je sto, naravno, s Kompjugovorom, a iza njega crna kožna fotelja.” [Ibid., 151]

Kompjufon: (kompjuterizovani telefon) „Naručuju se Kompjufonom, čula sam Zapovednikovu suprugu kako to radi.” [Ibid., 183]

Kompjubanka: (elektronska banka Galada) „Mora da sam ja koristila malo takvog novca, pre no što je sve prebačeno u Kompjubanku.” [Ibid., 191]

² Otašević navodi da se savremena srpska leksika sastoji od uzualnih reči koje su deo stabilnog dela rečnika i imaju opšteprihvaćeno značenje, dok se „okazionalizmi suprotstavljaju uzualnim rečima po svim ovim obeležjima.” [Otašević 2008: 41]

Kompjubroj: (ID broj) „Ukucala je moj Kompjubroj u kasu.” [Ibid., 191]

Kao što je i očekivano neologizmi iz oblasti tehnologije nastaju dodavanjem prefiksa na već postojeće i poznate reči. Reči iz ove grupacije rezervisane su za pretežno svakodnevnu upotrebu, jer je tehnologija deo svakodnevnog života Galadana. Sluškinje gube pravo da koriste bilo koji izum koji se tiče tehnologije, njihova primarna uloga je rađanje, te shodno tome, oko njih obitavaju nove reči koje se tiču poroda, kao i crvena boja koja ih razlikuje od drugih žena.

U oblasti reči koje se tiču uočavamo svrhu žena koje ne smeju biti viđene u nekoj drugoj boji sem crvene. Svet oko žena čija je osnovna svrha reprodukcija, odlikuje prisustvo prefiksa *-porod*, ili *-birth* u originalu.

NEOLOGIZMI IZ OBLASTI REPRODUKTIVNE ULOGE

Porodomobil: (automobili koji dolazi prilikom porođaja supruga ili sluškinja) „Crveni Porodomil parkiran je na kolskom prilazu. Zadnja vrata su mu otvorena, te ulazim. Tepih je na podu crven, na prozore su navučene crvene zavese.” [Atvud, 2006: 123] Porodomobil predstavlja izvorište radosti za Supruge, jer će konačno moći da igraju ulogu majke, vožnja Porodomobila je praznik za ceo grad, jer će postati bogatiji za jednog građanina, za jedan nov život, u trenutku kada je natalitet cele države u minusu.

Nebeba: (novorođenče sa deformitetom) „Po veličini tegle vidi se koliko je bilo staro kad je potonulo unutar nje, iskusilo smrt. Dva-tri meseca, prerano da bi se reklo je li Nebeba.” [Ibid., 156] Nebebe su poraz majki bez obzira o kom društvenom sloju se radilo. Nebeba se tumači kao Božja kazna i iskušenje za nesuđenu majku, ali i celu porodicu. U delu se nigde ne nailazi na izraz fetus, upravo iz razloga da se nauka ne bi uplitala u ono što je sudbinski predodređeno, iz tog Atvudova stvara ovaj izraz.

Porodiljstvo: (predmet u Crvenom centru) „...Tetka Elizabet, u maslinastoj haljini s vojničkim grudnim džepovima; ona je predavala Porodiljstvo.” [Ibid., 130] Sluškinje su svoje telo stavile u službu državi, praveći svoj izbor, birajući između sigurne i teške smrti radeći na zagađenim Kolonijama ili birajući da budu obespravljene surogat majke i sluškinje, neophodno je da se podučice institucionalizovano novom zanimanju, rađanju, kroz porodiljstvo.

Porodostolica: (stolica za porođaj) „Pored nje se nalazi Porodostolica, s dvostrukim sedištem, gde je zadnje poput trona uzdignuto nad prednjim.” [Ibid., 130] Porodostolica objedinjuje biološku majku, sluškinju i Suprugu koja će preuzeti dete kao svoje. Na simboličan način dve žene su telesno povezane i u trenutku rađanja, kao u trenutku začeća.

Tragovi zloupotrebljenih postulata hrišćanske religije su iskonstruisale Galad i poslužile muškarcima da koriste svoju moć i ojačaju položaj. Posebno se muškarci na položajima ističu benefitima koje ubiraju manipulišući verom i stvarajući sebi svet kakav im odgovara. Upravo iz razloga što su oni kreirali pravila ponašanja i življenja u Galadu, ta pravila lako mogu da krše i prilagođavaju sebi i svojim prothevima.

NEOLOGIZMI IZ OBLASTI RELIGIJE

Molitvagancija: (kolektivna prisilna molitva) „Idemo u Molitvaganciju, da pokažemo koliko smo poslušne i pobožne.” [Ibid., 232] Na molitvu su primorani i oni koji su vernici i oni koji nisu. Tu gde nestaje prava za slobodan izbor verovanja,

nastaju stroga pravila novog sistema. U ovom društvu se praktikuje modifikovana verzija hrišćanstva i drugih religija nema, već svi moraju voleti i slaviti Boga na način na koji je to osmislila grupa onih koja kroji i prekraja sve zakone i kojoj ništa nije sveto.

Spasjenja: (pogubljenje) „Tamo je i stadion za ragbi, gde se održavaju muška Spasjenja. Kao i utakmice. Njih još ima.” [Ibid., 43] Prema biblijskoj terminologiji, spasjenje predstavlja iskupljenje za grehe, Galađani imaju veću želju da se otarase određenih pojedinaca iz svojih redova koji su se oglušili o zakon. Žele da svoje građane iskupe od grehova ubijajući ih brutalno, u najgorim mukama. *Svedočenja* u ovom romanu predstavljaju priznanja greha, pred kolektivitetom najčešće žena, kako bi iskusile katarzično iskustvo i kako bi im bilo oprošteno.

Ceremonija: (seksualni odnos između zapovednika i sluškinje u prisustvu supruge) „Kad je Ceremonija, ništa od toga, naravno ne važi.” [Ibid., 168] Ceremonija predstavlja semantički neologizam u ovom delu. Bilo je neophodno uvesti određenu reč za čin koji će Galadu ponovo da oživi i da omogući da dobije decu koju žarko želi, ali da se taj čin svede na relativno porodičan odnos koji je ponižavajući za svakog od učesnika. Nema sumnje da je odabir reči bio težak s obzirom na čin koji označava, u njemu je sadržana određena doza svečanosti, jer ceremonija počinje svečanim čitanjem Biblije i svi u kući se pripremaju za njega.

Dan rođenja: (dan kada domaćinstvo dobija bebu) „Želi Dan rođenja ovde, s gostima, granom i poklonima, želi detence koje će razmaziti u kuhinji, kome će peglati odeću, kome će davati kolače kad niko ne gleda.” [Ibid., 149-150] Dan rođenja predstavlja iskonsko radovanje uz propratne običaje. Ovaj trenutak Suprugu pretvara u majku, a sluškinje pored toga što pomažu drugoj sluškinji da se porodi, sve vreme se mole kako bi im se ukazala svima Božja milost i kako bi zdravo dete došlo na svet. Religija nesumnjivo igra izrazito važnu ulogu u Galadu, međutim, ovo društvo drži pod kontrolom organizovani sistem kao i ustrojenost društvene hijerarhije. U ovoj oblasti nailazimo na određen broj semantičkih neologizama koji dobijaju posve novo značenje u tekstu. Navedeni su neki od najreprezentativnijih primera.

NEOLOGIZMI IZ OBLASTI DRUŠVENOG USTROJSTVA

Ekonožene: (obespravljene žene Galada nižeg staleža) „Tim ženama nisu razdeljene funkcije. Moraju da rade sve, ako mogu.” (Atvud, 2006: 35) Ove žene su izrazito potlačene, bez obzira na svoje sposobnosti, njihov napredak u društvu jeste moguć kroz karijerno muževljevo napredovanje.

Mejdej: (lozinka za pokret otpora i pripadnike pokreta otpora – majski dan) „Signal je glasio mayday (izg. „mejdej”) što se može razložiti u May day 'majski dan'” (Isto, 56) Mejdej je znak raspoznavanja, on označava sve pripadnike promene, potrebu da ukaže da nada još uvek postoji i da je moguće da dođe do pobune.

Nežene: (žena krajnje isključena i otuđena od ostalih žena) „Nežene su bile bezbožne i Vlada ih je za to plaćala.” [Ibid., 132] Ove žene su poslednja lestvica u društvu, njihov naziv je karakterističan jer nastaje dodavanjem prefiksa *-ne*. Za njih je novi poredak izuzetno strašan, jer su uživale u slobodi i nezavisnosti u vremenu pre.

Krvoljub: (ratni neprijatelj; osoba željna krvi) „Suprotstavljenu stranu zvale su krvoljubi, po paroli koju su nosili.” [Ibid., 197] Vojnici brane svoju zemlju, najpre jer neizmerno vole ono što brane, međutim, ovi ratnici ratuju jer su žedni prolivanja krvi, žedni su razaranja i haosa. Njihove borbe su van granica, te se njima ne pridaje određeni značaj.

Grupobljenje: (pogubljenje koje sprovode sluškinje) „Znate pravila za Grupogubljenje, kaže Tetka Lidija. Čekaćete da dok ne dunem u pištaljku.” [Ibid., 301] Sluškinje imaju za pravo da kazne muškarca koji ih je napastovao, to čine kolektivno i na taj način dele krivicu, izbacujući sav bes iz sebe, oslobađajući se gneva prema surovim životnim uslovima.

Čuvari, šoferi, baštovani: Predstavljaju semantičke neologizme, iako su ovom društvu potrebni radnici iz navedenih oblasti, oni neretko imaju dodatna zaduženja, neretko špijuniraju svoja domaćinstva i pripadaju *Očima*.

Anđeli, Oči: Predstavljaju takođe semantičke neologizme, od kojih su prvi ratnici, a *Oči* špijuni unutar uskog i zatvorenog kruga koji nadziru stanovništvo i snabdevaju informacijama više službe.

Neologizmi u ovom delu ukazuju na to da je jezik koji poznajemo i koji svakodnevno koristimo nekad nemoćan pred novim izazovima koje društvo pruža, shodno tome, Atvudova pravi mudar izbor birajući, korigujući reči i stvarajući nove izraze kojim pridružuje određena značenja, čvrsto se oslanja na biblijski podtekst, stvarajući nove obrasce u jeziku s ciljem da nas upozna s novom stvarnošću.

ODNOS NEOLOGIZAMA U ORIGINALU I PREVODU

Po navodima Paule Lopez Rue originalni tekst Margaret Atvud sadrži mrežu neologističkih kreatura, oni se najgrublje mogu podeliti u morfološke i semantičke neologizme (neoseme), kao što je to bio slučaj i u prevodu na srpski jezik. [Lopez Rua, 2021: 29]

Derivacijom, tj. dodavanjem prefiksa nastaju reči poput: *Econowife*, *Birthmobile*, *Unwoman*. Ovakav način tvorbe nije stran i mnoge reči engleskog jezika su nastale upravo na ovaj način.

Atvudova se služi i skraćivanjem osnova u engleskom jeziku kako bi se dobila nova značenja, koja možda na prvi pogled nisu toliko uočljiva. „Red Center (‘re-ed(ucation)’ facility for Handmaids)” [Isto, 31] Rua objašnjava da reč *Red* ne označava samo crvenu boju već da je u toj reči *-re* zapravo prefiks koji će označavati ponovni postupak ili proces, u ovom slučaju je to ponovna edukacija žena, dok je *-ed* skraćenica imenice *education*.

Skraćivanje i slaganje kao deo zajedničkog procesa stvaraju morfološke neologizme u ovom romanu. Jedan od njih je i *Prayvaganza* nastao od reči „(‘pray’ + ‘extravaganza’,)” [Ibid., 31] Ovaj neologizam u prevodu na srpski jezik glasi *molitvagancija* i nastaje dodavanjem nastavka *-gancija* na osnovu *molitva*.

Široka lepeza imena žena na osnovu njihovih uloga u ovom romanu se svodi na to da neke žene poput supruge, sluškinja, tetki, ekonožena, nežena su označene zajedničkim imenicama (*Wives*, *Handmaids*, *Aunts*, *Econowives*, *Unwomen*), pored njih se javljaju Marte i Džezabele (*Marthas*, *Jezebels*) koje rade u domaćinstvu u prvom slučaju i u drugom, kao prostitutke i nose ime po javnoj kući u kojoj borave. Pored ovih žena, svrstanih u skupinu i označenih semantičkim neologizmima, u romanu se i muškarci

podvode pod određene neoseme: *Commanders, Guardians of the Faith, Angels, Eye*, koji su na srpski jezik prevedeni kao: *Zapovednici, Čuvari* (skraćena verzija), *Anđeli i Oči*.

Nazivi mesta u ovom delu izazivaju posebnu pažnju, *Centar Rahilja i Lija* (*Rachel and Leah Re-education Centres* u originalu) nosi naziv po biblijskom predanju, gde su obe bile Jakobove supruge koje nisu imale potomstva, te su se odlučile da sluškinja rodi dete Jakobu, što je motivisalo Atvudovu za davanje naziva ovom centru za edukaciju sluškinja. Ovaj termin se može uzeti kao eufemizam, s obzirom na eksploataciju sluškinja u domaćinstvima kojim su živele. *All flesh* predstavlja mesaru koja je u srpskom prevodu prevedena kao *Samo meso*.

Ne možemo, a da ne spomenemo nove izraze u okviru jezičkog koda koji nisu neologizmi, ali predstavljaju određene novine, posebno prilikom pozdravljanja i obraćanja. Ove formalne strukture su preuzete iz Biblije i u neku ruku modifikovane kako bi se njima postigao efekat upravljanja masom i ograničavanja slobode subverzivne misli. [Ibid., 45] Novi Pozdravi u Galadu su: *Under His Eye* (prev. *Pod Njegovim okom*), koji se koristi umesto zbogom, dok se sluškinje međusobno obraćaju jedna drugoj rečima: *Blessed be the fruit* (prev. *Blagosloven bio plod*) and *May the Lord Open* (*Neka Gospod podari*). Ovakvi formalni pozdravi i obraćanja svode sve razgovore pod kontrolu države, nekad se sluškinje ironično služe ovim pozdravima, a nekad ih koriste kako bi odagnale sumnju sa sebe, jer je u Galadu gotovo sve kažnjivo i privatnost kao da ne postoji.

Posmatrajući neologizme u originalu i njihov prevod na srpski jezik, opažamo da su oni neravnomerno rasprostranjeni, kada se akteri prisećaju i govore o životu pre Galada, neologizmi su izopšteni, dok su u distopiji neophodni. Posmatrano u morfološkom i semantičkom smislu, prevod neologizama je podudaran i kompatibilan, vodilo se računa o načinu na koji su nove reči nastajale, ali i o razlogu njihovog nastanka, tako da je podudarnost na visokom nivou i kod semantičkih i kod morfoloških neologizama.

ZAKLJUČAK

Galad, distopijska prostranstva strogog patrijarhata, verskog fundamentalizma i prostor pokazivanja sile moćnih muškaraca pokazuju koliko je jezik prilagodljiva i snažna komponenta za uspostavljanje i upravljanje sistemom kao takvim. Žene u ovom društvu bez moći odlučivanja i pristupa pisanoj reči predstavljaju ne samo ugroženu i obespravljenu kategoriju u socijalnom smislu, već i u lingvističkom. To što nemaju mogućnost da nose sopstveno ime čini da one ostaju nevidljive i neme.

Naučna fantastika kao žanr i distopijski okviri pružaju jeziku prostor za pokazivanje različitih mogućnosti. Neologizmi su idealni pokazatelji da jezik može da prevazilazi sopstvene granice. Po Kerremansu, prema navodima Lopez Rue, neologizmi se koriste iz humorističnih, stilskih i kreativnih razloga, međutim, u ovom fiktivnom svetu, neologizmi predstavljaju eufemizme, u službi su društva, jer mogu krojiti i prekrajati društvenu hijerarhiju, a takođe su se pokazali kao izvanredni učvršćivači ideologije. [Lopez Rua, 2021: 46]

Neologizmi u originalnom delu su odabrani svrsishodno i sa precizno određenom namerom, a neologizmi u prevodu Gorana Kapetanovića, Laguninog izdanja 2006. su u visokoj meri podudarni sa originalnim, što upućuje na sposobnosti Margaret Atvud da je prilikom stvaranja svojih kovanica i složenica, mudro birala značenja na koje nove reči upućuju, te su bila lako prevodiva na druge jezike.

LITERATURA

1. Atvud, M. (2006) *Sluškinjina priča*. (G. Kapetanović, prev.) Beograd: Laguna
2. Atwood, M. (1998) *The Handmaid's Tale*. New York: Anchor Books
3. Bratanović, E. (2020) „Feminist dystopia in Margaret Atwood's The handmaid's tale”. u B. Čubrović (Ed.). *Belgrade English language and literature studies: BELLS90 proceedings*, Vol. 2 str. 347-357 Faculty of Philology, University of Belgrade, preuzeto sa sajta: http://doi.fil.bg.ac.rs/volume.php?l=en&pt=eb_ser&issue=bells90-2020-2&i=-1
4. Ferns, C. (1989) „The Value/s of Dystopia: The Handmaid's Tale and the Anti-Utopian Tradition”, u *Dalhousie Review* 69, no. 3, str. 373-382 Preuzeto sa sajta: <https://dalspace.library.dal.ca/handle/10222/61007>
5. Guberina, P. (1952) *Povezanost jezičnih elemenata*. Zagreb: Matica hrvatska
6. Otašević, Đ. (2008) Оташевић, Ђ. *Нове речи и значења у савременом стандардном српском језику: лингвистички аспект*. Београд: Алма
7. López, Rúa, P. (2021) „The Subjugation of Women through Lexical Innovation in Margaret Atwood's The Handmaid's Tale” u *Feminismo/s*, 38, str. 23-51. Women, Sexual Identity and Language [Monographic dossier]. I. Balteiro (Coord.) preuzeto sa sajta: <https://feminismos.ua.es/article/view/17915>
8. Živković, M. (2021), „Sluškinjina priča Margaret Atvud: feministički pristup jeziku distopije”, u *Filolog*, br. 9, V, str. 114-123 Preuzeto sa sajta: <http://www.prometej.rs/wp-content/uploads/2017/05/fenomen-distopijskog-jezika.pdf>

RESUME

New lands of power, fear, abolished freedoms and suffering are bounded by the borders of Gilead. The question is what is the importance in such a society and how it behaves. It is necessary for the language to put up with, but also to create certain changes in order to contribute to the totalitarian organization of the system and to suppress the subversive thoughts of the citizens over which control was once established. Margaret Atwood decides to introduce a series of new words or to give new meaning to old words, which she does successfully in two ways: morphologically and semantically. Observing the neologisms of the original text translated into Serbian, the semantic coincidence of semantic neologisms and the morphological coincidence can be noticed. The created models of neologisms from the English language imitate the created models in the Serbian. The language of this dystopia shapes the thoughts of its citizens, establishes formal relations between them, restricts freedom of opinion and their verbalization. The strictly patriarchal system divides women into castes, dresses them in different colors, restricts their education and only seemingly creates a better environment for men. The new words and expressions in "The Handmaid's Tale" intensify the emotions and bring a new strange dystopian reality closer to the reader.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 21, str. 17-31, 2022 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Književnost

Datum prijema rada: 04.06.2022.

Datum prihvatanja rada: 04.09.2022.

UDK: 37.091.3.:821.163.41

doi: 10.5937/univmis2221017B

37.091.64

Originalni naučni rad

METODIČKO DIDAKTIČKI PRISTUP FENOMENU DISTOPIJE U ČITANKAMA ZA SREDNJU ŠKOLU U REPUBLICI SRBIJI (U DRUGOJ POLOVINI XX I POČETKOM XXI VEKA)

Ahmed Bihorac

Univerzitet u Novom Pazaru

ahmed.bihorac@uninp.edu.rs

Kemal Džemić

Univerzitet u Novom Pazaru

k.dzemic@uninp.edu.rs

Jahja Fehratović

Univerzitet u Novom Pazaru

d.filologija@uninp.edu.rs

Apstrakt

Odabrani odlomci reprezentativnih romana različitih žanrova zauzimaju posebno mesto u čitankama za gimnazije i srednje stručne škole. Stoga je metodički pristup u interpretativnoj obradi ove složene i slojevite književnoumetničke građe veoma ozbiljan nastavni izazov. Osnovno hipotetičko polazište u ovom slučaju jeste da je u tim odabranim odlomcima romana u čitankama prisutan fenomen distopije sagledan kroz književnoumetničku obradu. Kroz ovu temu smo akribično i seriozno analizirali odnos romana i čitanke, kao prvog i obaveznog udžbenika za nastavu književnosti. Cilj našeg istraživanja jeste da utvrdimo prisustvo romaneskne distopijske umetničke građe u čitankama za gimnazije i srednje stručne škole i načine njihove interpretacije. Predmet istraživanja su srednjoškolske čitanke u Republici Srbiji koje su prisutne u nastavnoj praksi u periodu od prve polovine XX veka i u prvim decenijama XXI veka. Istraživanje smo bazirali na četrdesetak primeraka čitanke za sve razrede srednjoškolskog obrazovanja koje su delo tridesetak autora i koje su štampane u više različitih-neizmenjenih, izmenjenih, dopunskih i prerađenih izdanja-fokusirajući pažnju na najkarakterističnije primerke čitanke iz različitih perioda i sistemsko-programskih faza koje su bitno uticale na njihovu sadržinu. Smatramo da je odabrani uzorak proučavanja pouzdan, a zaključci do kojih smo došli su realna slika stanja romaneskne proze u našim čitankama. Iako je romaneskni tekst samo jedan književni čitanački segment, naše konstatacije umnogome važe i za ukupno žanrovsko-udžbeničko tretiranje književnosti. Istraživanje u ovom slučaju je obavljeno na čitankama Zavoda za udžbenike, koji je jedini naš višedecenijski izdavač udžbenika, aktuelan i danas kroz, smatramo, izuzetno pouzdane inovativne recentne nastavne materijale.

Ključne reči: čitanka, roman, srednja škola, nastavni programi, distopijska proza

METHODOLOGICAL AND DIDACTIC APPROACH TO THE PHENOMENON OF DYSTOPY IN SECONDARY SCHOOL'S READING BOOKS IN THE REPUBLIC OF SERBIA (THE SECOND HALF OF XX AND THE BEGINNING OF XXI CENTURY)

Abstract:

Selected excerpts of representative novels of various genres have a special place in gymnasium's and secondary vocational schools' reading books. Therefore, the methodical approach in the interpretive processing of this complex and layered artistic literature material is a serious teaching challenge. The hypothetical starting point in this case is the phenomenon of dystopia present in the chosen reading books which is seen through literary and artistic processing. Through this topic, we have meticulously and seriously analyzed the relationship between the novel and the reading books, as a first and obligatory textbooks for teaching literature. The aim of our research is to determine the presence of novelistic dystopian art material in gymnasium's and secondary vocational schools' manners of interpretation. The subject of the research are secondary schools' textbooks in the Republic of Serbia present in teaching practice in the period from the first half of the XX century and in the first decades of the XXI century. We based the research on forty copies of reading books from all secondary education grades. The reading samples are works of thirty authors and are printed in several different-unmodified, modified, supplementary and revised editions – focusing on the most characteristic copies of reading books from different periods and system and program phases that significantly affected their content. We believe that the chosen sample of the study is reliable, and the conclusions we came to are a realistic presentation of the state of novelistic prose in our reading books. Although the novelistic text is only one literary reading segment, our findings are largely valid for the overall genre-textbook treatment of literature. The research in this case was conducted on the reading books from the *Zavod za udžbenike*, which is our only decades-old publisher of textbooks that is 'current' even today.

Key words: reading book, novel, secondary schools, curricula, dystopian prose

1. UVOD

Prvi primer distopije nastao je onda kada je čovečanstvo shvatilo uzaludnost stalnih pokušaja stvaranja idealnog društva, kada je uvidelo da mu se svaka težnja ka utopiji pretvorila u nešto što je bilo suprotno njoj. Istorija društva je puna neuspelih pokušaja čoveka da stvori idealan svet, ali se često suočavao sa užasom i raznim strahotama. Sve to je iznedrilo nastanak i pojavu utopijske književnosti. To znači da je utopija, idealni svet, stara koliko i sam ljudski rod. Ovakve čovekove težnje su neraskidivo vezane za religiju i veru u onostrano. Tako je uticaj ovih težnji inicirao formiranje novog pravca u književnosti: utopijska književnost. *Utopija* Tomasa Mora je bila prekretnica u književnosti i prvi pravi utopijski roman. Pojavilo se mišljenje da vrednost utopijske fikcije nije samo u predviđanju, proricanju, već u „istraživanju alternativnih puteva čovječanstva kao cjeline i pojedinih vidova međuljudskih odnosa“ (Suvin, 2009: 43-44). Tako da: „Jednostavno rečeno, kakvi smo mi kao jedinke, nacije, civilizacije – takva nam je i utopija.“ (Đergović-Joksimović, 2009: 136), zato su kao protivteža utopijskim književnim projekcijama nastale distopije,

tačnije distopijske projekcije društva, kao i sveta u kojem živimo.

U radu smo pokušali da sa metodičkog aspekta sagledamo čitanke za srednje škole i situiranje romaneskne proze u njoj. Želeli smo da naučnoj javnosti predstavimo originalan istraživački rad. Cilj našeg istraživanja bio je da utvrdimo situiranost i tretman romanesknih tekstova u srpskim čitankama u poslednjem poluvekovlju; analizirali smo stepen i način njihove zastupljenosti sa metodičko-didaktičkog i metodološkog stanovišta.

2. DEFINISANJE DISTOPIJSKOG ROMANA KAO ŽANRA

Kako je utopija predstavljala idealno mesto, distopija je označavala njenu suprotnost. Distopija (grč. *dis ne*, topos nepostojeće mesto) najgori od svih svetova; protivno utopiji; negativna utopija (Vujaklija, 2002: 230). Distopija predstavlja nehumane društvene uslove u kojima se odvija radnja, koji su proizašli iz različitih situacija opisanih u romanesknoj distopijskoj prozi. Njih određuje kolaps društveno-političkih sistema, siromaštvo, nasilje, ekološka katastrofa, epidemija. To znači da autori projektuju distopijska društva pomoću snage sopstvenog uma, imaginacije, koje čitaoci usvajaju svakodnevno, stvarajući uzore drugim piscima. Značajno je istaći da se određivanje distopijskih romana vrši na osnovu negativnog sadržaja, teme, a vrlo često i kroz postapokaliptične vizije društva iz budućnosti; sa pretpostavkom da distopijski roman, kao žanr, svojom poetikom nadmašuje okvire kojima je Darko Suvin odvojio naučnu-fantastiku od naturalističke fikcije dopunivši ih pojedinim formalno-stukturalnim osobenostima. Posmatrajući epistolarni roman kao podvrstu, a pikarski roman kao žanr, Pavličić upozorava da je žanr „teško uhvatljiva kategorija“ koju je neophodno, uvijek iznova definirati“ (Pavličić, 1983: 103).

„Problem književnih žanrova, rodova i vrsta jedan je od najsloženijih problema teorije književnosti. Dinamika razvoja ovog žanra je imala za posledicu nestabilnu definiciju koja upućuje na promenljivost žanra kao istorijski određenu i utemeljenu kategoriju. Književna praksa, kroz istoriju književnosti, ukazuje da je, jedna od nevolja s razlikovanjima u teoriji žanrova“ jer ima mnogo, „graničnih slučajeva“ (Suvin, 1982: 21), pa je književna kritika u mnogim romanima uočavala nagoveštaje pikarskog romana, robinzonijade, romanse.... Proučavana na razne načine književna distopija je uočila da imamo različita žanrovska preplitanja, tipa distopijskog i političkog romana, menipske satire i distopije, namećući opravdanost nezaobilaznog pitanja – šta čini takva književna dela distopijskim romanima? Stalna promena političke situacije u svetu je inspirisala razne književne stvaraoce da pišu svoja distopijska dela. Naročito je XX vek iznedrio mnoge distopijske romane inspirisane strahotama koje su obeležile ovaj vek. Brojne epidemije, ratna stradanja, gladne godine i represije koje su se neprekidno smenjivale imale su pogodno tlo za stvaranje bogate distopijske književnosti. „U savremenoj nastavi književnosti roman zuzima odgovarajuće mesto u domaćoj i svetskoj književnosti. U svim zemljama sveta, od naše pa preko evropskih i američkih država i dalje, nastavni programi književnosti favorizuju važnost romana i predlažu najviše vremena za njegovu recepciju” (Pandžić, 2001: 7).

3. MESTO ROMANA U ČITANKAMA ZA SREDNJU ŠKOLU

Potreba čitanja i obrade svih književnih žanrova u školi je veoma zahtevna, naročito kada je roman u pitanju. Roman kao velika prozna forma, zahteva čitanje i školsku obradu kroz najviše časova, ali i rad kod kuće i u školi. Roman je široka i značajna školska ali i aktuelna metodička tema. Tragajući za odgovarajućim metodičkim rešenjima interpretacije romana uočavamo da: „mogu biti različita, i pre svega, zavise od veštine nastavnika i motivisanosti učenika za rad. Savremena nastava upražnjava princip da pisac svoje mesto ustupi književnom delu, a nastavnik učeniku kad god je to moguće” (Bihorac, 2014: 45). Na početku samoga rada objasnili smo i definisali pojam distopije sa osvrtom na utopiju, tačnije antiutopiju, kroz definisanje distopije, kao žanrovske vrste; baveći se metodičkim pristupom primerima distopije u čitankama za gimnazije i srednje stručne škole.

3.1. ČITANKA – PRVI I OBAVEZNI UDŽBENIK KNJIŽEVNOSTI

„Čitanka, nesumnjivo, nije običan udžbenik, ne bar takav kakvi su udžbenici istorije, geografije, hemije, biologije i većine ostalih nastavnih disciplina, jer se i matenji jezik kao posebna nastavna disciplina, po svom karakteru bitno razlikuje od drugih disciplina... Nije potrebno naročito tragati za poreklom naziva čitanke. On nesumnjivo potiče iz njene elementarne funkcije upravo u nastavnom procesu osnovne škole.“ (Grupa autora, 1967: 7-8). „Znajući da književnost nije samo vlasništvo obrazovanih ljudi, već i onih drugih ljubitelja lepe reči, valja upozoriti na razliku između praktičnog i teorijskog odnosa prema književnosti koja se gradi kroz čitalačku kulturu upoznavanjem najboljih dela naše i svetske književnosti.“ (Bihorac, 2013: 89). Riznica najboljih tekstova, čitanka je prvi i obavezni udžbenik književnosti sa kojim se đaci druže od početka do završetka školovanja. Ona je takođe bila neophodna pri proučavanju književnih dela na najvišem hermeneutičkom stupnju u radu sa adolescentima – maturantima. Sa sigurnošću tvrdimo da je svaka bolja čitanka i u funkciji međupodručnih korelacija gradiiva srpskog jezika i književnosti. Kao takva ima nemerljivu ulogu u realizaciji sadržaja, ciljeva i zadataka nastave književnosti, pa i nastave romana u školi. Što je uzrast stariji ta uloga je veća, iako, paradoksalno tome, srednjoškolski već dugo svi, pa ni veći procenat njih, ne poseduju sopstveni primerak tog udžbenika.³ Zato je čitanka neophodna i u srednjoj školi. Na času analize literarnog teksta – svako pred sobom treba da ima tekst, tj. čitanku, jer će samo tako biti aktivan subjekt nastave. U naše vreme u upotrebi su literarne čitanke, čitanke koje su sačinjene od isključivo literarnih, dakle umetničkih, tekstova. U njima je, stoga, znatno više romaneskni tekstova nego ranije.

3.2. ČITANKE ZA SREDNJE ŠKOLE

Razmotrili smo srednjoškolske čitanke u proteklom poluvekovnom periodu. Prve su iz 1960. a poslednje iz prvih decenija XXI veka; po prvima se radilo u drugoj polovini XX veka, po drugima se danas radi u školama u Srbiji. Čitanke za gimnazije i srednje škole imaju vekovnu tradiciju u latinskom, da bi se posle *Velike didaktike* Jana Amosa Komenskog u Evropi počele štampati i na maternjim jezicima. Prve

³ Autori su bili gimnazijski profesori u Novom Pazaru i Tutinu.

ovakve čitanke pojavile su se u Srbiji u XIX veku, da bi kao obavezni đачki udžbenici didaktičkom opremom, poštovanjem i drugih relevantnih metodoloških udžbeničkih osnova bile pouzdan metodički model nastavnoj praksi. Čitanka je namenjena đaku, ali je ona neophodna i profesoru i pri planiranju rada i u toku rada, jer čitanka treba da bude i pred đakom i pred nastavnikom uvek kada se čita i analizira književni tekst, kad se upoznaju i savlađuju književnoteorijski sadržaji. One su oduvek imale više odlomaka iz romana koje je program nalagao u vidu školske ili domaće lektire. Na taj način su u njih ušle distopijske romaneskne forme. U razvijenim školskim sistemima čitankom se bave instituti i timovi naučnika. Njeno sačinjavanje je visokostručan projekat, čijoj su realizaciji dorasli samo najbolji, najkreativniji i najkompetentiji profesori književnosti i jezika. Čitanke profesora Dimitrija Vučenova i profesora Radmila Dimitrijevića su dugo godina bile u upotrebi u našim srednjim školama. Pratile su Program i bile sastavljene od literarnih tekstova onih književnih dela koje program predviđa i uglavnom su bile bez neke značajnije metodičke aparature, koja čini značajan deo svake čitanke. Bez nje bi svaka čitanka bila, zbirka tekstova, odnosno samo neka vrsta literarne antologije. Osnovni zadatak metodičko-didaktičke aparature je da pomogne učenicima pri usvajanju znanja, motiviše istraživački rad, utiče na razvoj sopstvenog mišljenja i aktivnog učešća u nastavnom procesu. Kvalitetnim osmišljavanjem metodičko-didaktičke aparature sastavljači čitanki utiču na usmeravanje nastavnog procesa, radi kvalitetne realizacije programskih sadržaja, u cilju osposobljavanja učenika za stvaralački i kreativan rad.

Najstarija razmatrana čitanka, čitanka u kojoj ima najviše didaktiziranja i ideoloških tekstova i analiza književnih štiva, koje su usmeravale ka afirmaciji socijalizma, jeste čitanka autora Dobrivoja Alimpića i Dragoljuba Moračića, profesora VPS. Čitanke Ljiljane Nikolić i Bosiljke Milić su u upotrebi i ove školske godine, iako njihova prva izdanja sežu u 80-te godine prošloga veka. Čitanke iz šezdesetih godina i s početka sedamdesetih, iako čine vidan otklon od posleratnih čitanki koje su imale (pre)više neknjiževnog materijala u uslovima socijalističke euforije i marksističkog usmerenja nastave i tretmana umetnosti, i same su nužno plaćale danak vremenu i pošto su nastajale u vremenu kada ni metodološke ni metodičke teorije kod nas nisu bile dovoljno afirmisane i te čitanke izdvajamo u posebnu grupu. Sedamdesetih godina kada su društvene i ideološke promene u Jugoslaviji nametnule koncept Srednjeg usmerenog obrazovanja i vaspitanja, ukinute su gimnazije, počele zajedničke osnove srednjeg usmerenog obrazovanja i vaspitanja, objavljene su nove čitanke u skladu sa novim programskim koncepcijama – i njih smo izdvojili u drugu posebnu grupu. I jedne i druge, iako brojne i raznovrsne po srednjoškolskim strukama, nisu bile duga veka. Treću i najznačajniju grupu čitanki sačinila su dva autorska tandema, ranije: profesori Filološkog fakulteta Dimitrije Vučenov i Radmilo Dimitrijević, autori koji su se afirmisali polovinom veka, i sada: Ljiljana Nikolić i Bosiljka Milić, srednjoškolske profesorice i afirmisani pedagozi. Čitanka u srednjoj školi treba da bude udžbenik radnog tipa sa mnogostrukom funkcijom. Kao očigledno sredstvo ona je brana verbalizmu, tradicionalnom pratiocu srednjoškolske nastave. Kada je dobro osmišljena i inventivna ona je osnova aktivne nastave književnosti; metodički bolje koncipirana – postaje garancija kreativne nastavne prakse. Kad se iščitaju sve školske čitanke, kad se to radi u stručnoj

organizaciji nastavnika koji voli svoj predmet i vlada teorijom nastave, mlado biće, njihov „čitalac“ biće emotivno, intelektualno i duhovno bogatije. Biće intelektualac, biće poklonik lepote, od kojeg se, prema Dostojevskom, očekuje da spase svet. U čitanju romaneskne proze ponekad valja napraviti određeni iskorak, odlutati od svega – teške svakodnevice, surove realnosti i bolne iluzije koje nam vrlo često donose nemire. Najbolji beg predstavljaju književno umetnička dela, i to ne bilo koja, već ona koja nam nude svojim stranicama utehu, nadu da negde postoji neki bolji svet. Kroz distopijske romane predstavljen je svet o kojem se čuti, u kojima se istovremeno krije priča o njemu. Nasuprot njima postoje i utopijski koji govore o nepostojećem svetu. Idealnom. Distopija nam, kroz romaneskne forme, u potpunosti razotkriva sve naše slutnje, brige, dileme koje prećutujemo, ukazujući da mi, zapravo, živimo distopijske romane, percipirajući da je nešto dobro ili loše. Na osnovu toga konstatujemo da je lepota književnih dela u otkrivanju svih svetova koji nam u datom trenutku prijaju ili ne, ali nam, istovremeno nude najtransparentniju moguću realnost.

3.3. ČITANKE ZA TROGODIŠNJE SREDNJE ŠKOLE

Analizirali smo čitanke za srednje stručne škole izdate u petnaestogodišnjem periodu od 1960. do 1975. godine. Predmet istraživanja čini pet čitanki koje su delo osam autora, pri čemu su dve delo pojedinca, a tri grupe autora. Tandem Moravčić-Alimpić sačinio je komplet čitanki za trogodišnje škole učenika u privredi, i u njima je relativno malo romanesknih štiva. U srednjoj školi su upotrebi, uglavnom kompletna dela, pa su odlomci daleko ređi nego u osnovnoj školi. „Tako, na primer, u II razredu, od osamdeset i četiri dela (predviđena za kulturološko-jezičku i dramsku struku) kao obavezna za nastavnu obradu, samo su četiri odlomci, a u IV razredu, od šezdeset i jednog dela, samo dva su u Programu tako zastupljena.“⁴ (Ilić, 2014: 7). Konstatujemo, nakon obavljenog istraživanja, da među ovim odlomcima/romanima nema stilsko-žanrovske kompaktnosti. Autori su nastavi/nastavniku ponudili primerene metodičke modele rada navodeći ga na provereno dobra metodička postupanja pri obradi književnog teksta. Konceptija tretmana romanesknog štiva u ovim čitankama je solidna i dosledna: uz sve odlomke dali su Objašnjenje manje poznatih reči i Analizu štiva, uz neka Posebna objašnjenja ili Beleške o piscu, a nije im nepoznata ni teorija o lokalizaciji odlomka pa su i ta postupanja uspešno demonstrirali.

3.4. ČITANKA IZ KNJIŽEVNOSTI SA OSNOVAMA UMETNIČKOG OBRAZOVANJA

Desetak godina nakon ovih za iste škole odobrene su i u praksu ušle čitanke Aleksandra Lakovića. Iz kompleta za tri razreda za analizu smo odabrali Čitanku za III, završni, razred u kojoj ima šest odlomaka iz romana svetske (*Budenbrokovi*, *Mati*, *Tihi Don*) i jugoslovenske (*Na Drini ćuprija*, *Seobe*, *Svadba*, *Divota prašine*) književnosti. Učenicima završnog razreda ovih škola autor je za uvod u literarno-

⁴ Reč je o Nastavnom programu iz srpskog jezika i književnosti za srednje škole koji je u primeni od početka šk. 1987/ 88. god. Međutim, taj program je u junu 1989. pretrpeo značajne korekcije, nakon čega se u njemu pojavio znatno veći broj odlomaka.

umetničke tokove izabrao vrhunske primere iz svetske i srpske književnosti, a tu su i dva odlomka iz romana sa tematikom iz NOB-a: *Svadba*, M. Lalića i *Divota prašine*, V. Kaleba. Entuzijazam stručnosti ponegde prelazi granice ciljeva i ostvarljivih zadataka nastave romana u školama za kvalifikovane radnike. Autor od učenika traži pored ostalog da: „Izvrši uopštavanje propadanja trgovačkog sloja na primeru porodice Budenbrokovi... uz *Tihi Don*: „Kakva je kompozicija ovog romana? U vidu govorne vežbe poveži u sažetu celinu siže romana... Uopšti taj lik u odnosu na ostale likove Kozaka...“; uz Seobe: „Kako je pisac dao psihologiju mase - vojnika?“; i sl. Prejako za one koji su se opredelili za KV radnike, za po uspehu, slabiju školsku populaciju, prejako za nastavu koja je imala samo dva nedeljna časa srpskog jezika i književnosti. Jer, mnogi gimnazijalac ne zna, recimo, da objasni pojam siže, da ga razdvoji od fabule; ili psihologija lika i mase suštinske su komponente i naučne, a kamoli analize sa učenicima koji u svom kurikulumu nemaju ni psihologiju, ni sociologiju, logiku i druge nauke koje daju kompetencije za ovakva intelektualna rezonovanja i književna tumačenja. No, to ne znači da autor ne zna da se spusti na nivo ovih đaka. U čitanci prevladavaju odmereni, smišljeni zadaci i pitanja kao uz *Svadb* gde je dat kratak i možda najuzorniji „Razgovor o romanu: Prikaži vreme i ambijent vršenja osnovne radnje romana. Naslikaj Čemerikićev lik. Opiši dinamične i potresne scene bežanja i pogibije zarobljenih partizana.“ Đacima su postavljeni jasni i odmereni zadaci, a nastavniku je pokazan provereno dobar metodički smer analize. Dokaz - kompetentosti autora.

Za iste škole čitanke je pisao i Sreten Pižurica, autor koji se okušao i u izdavanju osnovnoškolskih čitanki. U njegovoj čitanci za II razred srednjih škola pitanja i zadaci su osmišljeno koncipirani i primereni programskim ciljevima i zadacima. Možda malo idu napred, ali udžbenik i treba smelo da vuče napred i program i nastavu. Čitanka koja je pisana za rad sa budućim kvalifikovanim radnicima, kao da pred sobom ima odlične gimnazijalce: „Tolstojev roman treba pročitati u celini, jer je to epska slika cele jedne epohe, sa mnoštvom situacija i velikim brojem izvanrednih likova, bilo da je reč o istorijskim ili izmišljenim ličnostima. Umesto komentara – zanimljivo bi bilo utvrditi kako bi na ova pitanja i zadatke reagovali, ne učenici srednjih stručnih škola, već gimnazijalci i to oni bolji. Nismo sigurni da bi ishodi bili zadovoljavajući. Autori, ponekad, svoj diskurs vide kao đaćki!

Nije dovoljno znanje znati.

Već je znanje – znanje dati.”

4. ČITANKE ZA ČETVOROGODIŠNJE SREDNJE STRUČNE ŠKOLE

Sedamdesetih godina XX veka u Srbiji su bile u upotrebi tri vrste srednjoškolskih čitanki i to za: (1) trogodišnje, (2) gimnazije i (3) četvorogodišnje srednje stručne škole. U trogodišnjim školama učenika u privredi bilo je više čitanki i autora, u gimnazijama je bio neprikosnoven tandem Vučenov-Dimitrijević, a u srednjim stručnim četvorogodišnjim školama u upotrebi su bile, njima specijalno namenjene, čitanke koje su sačinjavali timovi autora. Od svih njih kao, karakterističan primerak, razmotrićemo čitanku za III razred u kome program nalaže obradu više

romana. Ovu čitanku sačinjava tim S. Stojanović, R. Marković, D. Moračić i M. Vujin. Kao i u prethodnoj, realizam je sadržaj i ove čitanke, s tim što je ovde zahvaćen i šire i dublje. Nakon obimnog teorijskog dela o realizmu i nakon teorijskih tekstova o srpskom, hrvatskom i slovenačkom realizmu (S. Marković, E. Kumičić), u okviru monografskih pristupa piscima dati su odlomci iz romana, kao osnovni udžbenički tekst i tekstovi autora ili iz nauke o književnosti o romanima i romanopiscima kao dopunski udžbenički tekst. Sve odlomke prate Objašnjenja manje poznatih reči, duži prilozi o romanopiscu (o Bori Stankoviću npr. od 171-180), pitanja i zadaci i analiza iz studija o piscu ili romanu. Ta koncepcija je, svakako, u skladu sa podnaslovom čitanke koji naglašava sa osnovama umetničkog obrazovanja, ali je, kao i ranije u neskladu sa fondom časova i nedovoljnom naklonošću ovih budućih tehničara, ekonomista, hemičara...prema jeziku i književnosti. Nejasno je zašto se autorski tim opredelio za ovakvu, inače nestručnu koncepciju. Da li zato što im je taj teorijski deo o opremi odlomka u čitanci bio nepoznat, ili su bili lenji da taj pripovedni tekst napišu sami, što je, naravno podrazumevalo ponovno iščitavanje romana i sintetizovano narativno tekstualno uvođenje učenika u odlomak. Kontrastno deluje ta jedna jedina lokalizacija, jer je duža (11 redova nonparela)⁵ od uobičajenih, a vrlo je funkcionalna. Autori nude romaneskno štivo, odlomak koji upravo prirodno, ali sa izvorno Stendalovim rečima, nastavlja započetu priču: „Gospođica de la Mor bila je središte male grupe koja se svake večeri stvarala...“ i sve ide lepo, dok ne dođe do prekida odlomka – tri puta - a da nijednom nisu, opet potrebnom lokalizacijom, povezani. Odlomak ima i završnu i širu lokalizaciju u vidu autorskog dvostranog teksta pod odrednicom Objašnjenja (neobično) u kome se govori o romanu i o njegovom glavnom junaku; odmereno, profesorski, autori đacima saopštavaju mnoge i vantekstovne i unutartekstovne, relevantne okolnosti, pa i neophodne za razumevanje i tumačenje romana. Pitanja i zadaci su nakon svega metodičko postupanje jer se tek nakon čitanja dopunskog teksta, može pristupiti analizi romanesknog štiva. U tom delu, autori stilom i tonom kao da zaboravljaju književno-intelektualni nivo populacije kojoj se obraćaju iz današnje perspektive, prvi deo je za motivisane gimnazijalce sa društveno-jezičkog smera, drugi bismo radije shvatili kao studentska seminarska vežbanja nego kao teze za analizu romanesknog štiva u stručnoj školi. Da to nije izuzetak već pravilo, potvrđuju i drugi primeri koji se nalaze u čitanci. Osim pitanja o odnosu oca i kćeri – ostala su iznad uzrasnih predznanja i interesovanja. „Podsticaj za čitanje roman Čiča Gorio može se postići čitanjem i komentarisanjem opisa pansiona gospođe Voker. Motivacija se naročito pojačava ako se iz dela pročitaju dva odlomka sa oprečno usmerenim značenje.” (Nikolić, 1988:174). Odlomci iz romana, kao i uopšte odlomci iz pripovedne proze, u ovim čitankama su, i po broju i po obimu zavidno zastupljeni, a njihovo situiranje u čitanke je sasvim nesistematično. Dakle, bez sistema u situiranju pripovednog štiva u Čitanku, bez sistematskog modela pristupa i obrade odlomka, čak bez sistema u pristupu nekolikim odlomcima u okviru obrade iste naslovne teme... Nedostatak autorske koncepcije, neodgovornost i površnost pri recenziranju i uređivanju - i eto nastavi nefunkcionalne čitanke i u delu koji se tiče interpretacije romanesknog štiva.

⁵ Nonparela- sitno novinsko pismo

4.1. GIMNAZIJSKE ČITANKE D. VUČENOVA I R. DIMITRIJEVIĆA

Najpoznatije i najstarije posleratne čitanke za gimnazije delo su eminentnih profesora sa Katedre za jugoslovenske književnosti Filološkog fakulteta u Beogradu. Čitanke ovih uglednih profesora bile su u primeni i u osnovnoj i u srednjoj školi i u prvoj polovini XX veka, da bi se po njihovim gimnazijskim čitankama radilo sve do reforme srednjoškolskog obrazovnog sistema, po kojoj je uvođenjem srednjeg usmerenog obrazovanja, došlo do ukidanja gimnazija. Pa i pored toga, čitanke Vučenov-Dimitrijević i dalje su bile u školskoj praksi, samo kao čitanke za srednje usmereno obrazovanje i svakako, u skladu sa programima, u izmenjenim izdanjima. Odlomci iz romana *Mati*, M. Gorkog, *Nečiste krvi*, B. Stankovića i *Na Klancu*, Ivana Cinkara su jedina romaneskna štiva u ovoj čitanci. Iz istog vremena je i sledeća Čitanka za IV razred gimnazije, istih autora, u kojoj ima određenih programskih nedoslednosti. „Programi u ime društva propisuju ciljeve i zadatke nastave, uža struka na osnovu teorije i prakse nastave romana sačinjava programske sadržaje i načine njihove realizacije, nastavna praksa, na osnovu obavezujućih programskih teza i preporučljivih metodičkih osnova i modela, kreira savremenu nastavu romana u školi (Bihorac, 2013: 163)“. Zbog neusaglašenih programskih izmena i ovde su književni sadržaji iz Moderne, Književnosti između dva rata i posebno i najobilnije poglavlje Književnost NOB-a i Savremena književnost. Neuskладene programske izmene, njihova istovremena primena u svim razredima - uslovili su ponavljanje sadržaja. Ovde je više romanopisaca i odlomaka iz njihovih dela. Tu su odlomci iz: *Procesa*, F. Kafke, *Na Drini ćuprije*, *Proklete avlije*, I. Andrića, *Seoba*, M. Crnjanskog, *Lelejske gore*, Mihajla Lalića, *Deoba*, D. Ćosića, *Pesme*, O. Daviča, *Proljeća Ivana Galeba*, Vladana Desnice, *Prolećni dan*, Cirila Kosmača, *Dve Marije*, S. Janevskog. Deset romanesknihi štiva iz reprezentativnih romana Evrope i bivše Jugoslavije. Šta karakteriše njihovo čitanačko situiranje i metodičko tretiranje? Ujak Leni je odlomak iz Kafkinog *Procesa* i dat je na 10 stranica, bez lokalizacije, iako je reč o VI glavi romana, a prate ga Objašnjenja i Pitanja sa dužom beleškom o piscu. Pitanja su u stvari uobičajeni razgovor o tekstu i njihov sadržaj je okosnica i predlog za analizu na času. Metodička aparatūra je, kao što se vidi, neprecizno i nepotpuno naslovljena kao Pitanja, a u njoj je više elaboracija, konstatacija zadataka i sl. nego direktnih pitanja. Iako smo pokazali da autori procenjuju uzrasno interesovanje, njihova Pitanja solidna su osnova za uspešno proučavanje romana sa gimnazijalcima, naročito onim na društveno-jezičkom smeru.

Analize u ovoj čitanci uočljiv su otklon i veliki napredak u odnosu na one iz čitanke za prethodni III razred. Kao da isti tandem nije sačinio obe. Iako na njihovim frontispisnim⁶ stranama piše da su obe odobrene 1974, one su, u stvari, iz polovine 60-tih jer su ovo ponovljena (XI i XVIII) izdanja. Iako na njima nema zvaničnog podatka o izmenama, normalno je pretpostaviti, a i dokazivo je, da su u dugom periodu pratile programske izmene, što je neophodno i dobro. U tako dugom periodu normalno je očekivati i promene u pristupu književnom tekstu, posebno romanu koji je postao vodeći i najpopularniji književni žanr, koji se od polovine XX veka naglo stilsko-

⁶ Frontispis je naslovna strana knjige na kojoj se nalaze imena autora.

tematski menjao, koji je od realističkog ka modernom evoluirao u postmoderni. Menjali su se i napredovali i romani i književna hermeneutika o njima. Nastavu je, razumljivo, valjalo uskladiti sa tim tokovima. U čitanci za IV razred gimnazije to se uspešno čini.

4.2. ČITANKE ZA SREDNJE ŠKOLE I GIMNAZIJE IZ POSLEDNJE DEцениJE XX I S POČETKA XXI VEKA

Nakon neuspelog eksperimenta sa srednjim usmerenim obrazovanjem, povratkom gimnazija koje su profilisane na društveno-jezički i prirodno-matematički smer, doneti su korigovani nastavni programi koji su usloveli štampanje novih čitanki. Prateći takve konceptijsko-programske promene Ljiljana Nikolić i Bosiljka Milić su svoje čitanke za srednje usmereno obrazovanje inovirale i transformisale u nove čitanke za gimnazije i ostale srednje škole, koje su bile u upotrebi samo tri godine. Ministarstvo prosvete je odobrilo nove čitanke istog autorskog tandema 1989. godine za narednih deset godina, a one su, zbog promena nastavnih programa bile zamenjene čitankama (istih autorki) koje su i danas u školskoj upotrebi. Njihovi sadržaji dosledno prate važeće gimnazijske programe u širem stvaralačkom smislu, kako bi i u drugim vrstama srednjih škola operativno funkcionisale. Čitanke se odlikuju jasnom i konstantnom autorskom koncepcijom, didaktičkom opremljenošću i metodičkom obradom literarnih tekstova. Izbor metodičkih pristupa proučavanju književnih tekstova u čitankama su na visoko stručnom i savremenom naučnom nivou. Dopunski autorski tekstovi prate sve osnovne tekstove u vidu sadržajnih, primerenih i inspirativnih Interpretacija i Zadataka, kojima se pridružuju i odmereni kraći i vrlo funkcionalni odlomci iz studija o delima. Posmatrano sa tog aspekta ove čitanke su bolje i uspešnije od svih ranijih srednjoškolskih čitanki. Uočava se čvrsta autorska koncepcija, razvojna i kreativna u svakoj čitanci podjednako a tandem radi konstantno saradnički, što je, pokazali smo, ranije manjkalo.

Stručna kompetentnost i metodička kreativnost - karakterišu čitanke ovih autorki. Uz evidentan napor da svakom delu daju interpretaciju koju priziva trudeći se da izbegnu zamke klišeja te vrste koje smo identifikovali kod drugih autora ranije. Učenici se, dakle, navode da istražuju stilogena sredstva, pa im se posle svega, sve postupno i sistematično nudi više jasnih teza za problemski pristup romanu, što je u skladu sa savremenim metodičkim teorijama o proučavanju romana u srednjoj školi. Metodičko-didaktički aparat komponovan je i po meri romana i u funkciji je ostvarivanja operativnih zadataka nastave književnosti. Nastavniku, organizatoru proučavanja romana, je jasno da će na ovaj način i ove tekstove raditi sa najboljima i onima sa literarnim afinitetom. Čitanka nudi odlomke iz sve samih bisera – romana. Tu su: Kamijev *Stranac*, Foknerov *Krik i bes*, Lalićeva *Lelejska gora*, Desnicina *Proleća Ivana Galeba*, Andrićeva *Prokleta avlija*, Selimovićev *Derviš i smrt*, Ćosićevi *Koreni i Vreme smrti* i Tišmina *Upotreba čoveka*. Za potvrdu izrečenih ocena koje su proizašle iz analitičko-sintetičkog uvida u Čitanku, prikazaćemo nekoliko karakterističnih primera metodičko- didaktičkog pristupa romanesknom tekstu u ovoj čitanci. Kamijev *Stranac* i Foknerov *Krik i bes* su u Program novouvedeni romani, nije ih pre bilo u čitankama. Pre pristupa piscima i njihovim delima, autorke su u stručnom prilogu Savremena svetska književnost ukazale na osnovne odlike sadržine i forme svetske književnosti od Drugog svetskog rata naovamo. Sa razlogom ukazuju na pojavu novih književnih tehnika, na razaranje

fabule i raznolikost tematike... uvođenje naučne građe i naučnih postupanja u organizaciju književnog teksta, napuštanje tradicionalnih humanističkih vrednosti, izgubljenost pojedinca u otuđenom svetu, neizvesnost sudbine čovečanstva... sve ono čime valja teorijski ovladati pre pojedinačnog hermeneutičkog pristupa delu, odnosno piscu. „Odlomci književnih djela iziskuju unutarnju lokalizaciju. Tekst se smješta u celinu kojoj pripada. Odabranom odlomku iz romana ili novele prethodi prikaz fabule u koju se uključuje odlomak.“ (Rosandić, 2005: 163). Lokalizacije su i formalno i sadržajno zanimljive i adekvatne. Autorke znaju da maturanti više znaju za ova dela i o njima nego što su ih čitajući upoznali. Zato u uvodnim lokalizacijama ukazuju na tematsko omeđenje „U romanu *Stranac* Albert Kami slika osećanja nemoći i bespomoćnosti koji je zahvatio njegovu generaciju u godinama rata i prikazuje život kao niz apsurdna pred kojima je čovek kao društveno biće bespomoćan...“ Ili: „U svom romanu *Krik i bes* Fokner slika propadanje aristokratske porodice Kompasovih...“). Interpretacije su znalački i u skladu sa metodičkim teorijama napisane. Namenjene su celom razredu, ali tako da se lako prepoznaju pitanja i zadaci za slabije, za prosečne i za one najbolje. Počinje se od lakšeg i prostijeg. U odeljku Savremena proza je još pet odlomaka iz romana Andrića, Selimovića, Ćosića i Tišme. Svi su u udžbenik situirani i metodički obrađeni po istom uspešnom modelu, ali pošto će se svi ponoviti u čitanci koja je izdata 2012. godine - razmotrićemo ih komparativno uz tu najnoviju verziju Čitanke.

4.3. NAJNOVIJE SREDNJOŠKOLSKE ČITANKE PO KOJIMA SE RADI

Najnovije i aktuelne čitanke Ljiljane Nikolić i Bosiljke Milić štampane 2012. godine su naizgled nove i drugačije od ranijih: većeg su formata, na boljoj hartiji, osavremenjene boljim grafičko-likovnim rešenjima – prijatnije su i funkcionalnije. Ali pošto su u pitanju ponovljena, po sedamnaesti ili osamnaesti put, izdanja i nijedno nije označeno kao „dopunjeno“ ili „izmenjeno izdanje“, pošto su sve za upotrebu odborene pre mnogo godina (za I, II, III razred 1991, a za IV 1989.) – pitanje je da li su sadašnje čitanke usaglašene sa najnovijim nastavnim programima, jer su, jasno je, pisane prema srednjoškolskim programima s kraja 80-tih prošlog veka. To je par ekselans pitanje za recenzente čiji je zadatak da procene odnos udžbenika i programa. Jer, ako su se u poslednjih četvrt veka menjali nastavni programi književnosti, a jesu, kako mogu toliko godina biti neizmenjene čitanke. Polazeći od pretpostavke da su pred nama nove čitanke ranijih autorki, planirali smo da ih, zato što su aktuelne, što se nastava upravo odvija i organizuje uz njihovu pomoć, detaljnije razmotrimo. Međutim, naš globalni uvid u čitanački komplet uverava da sve ranije konstatacije o prvoj verziji ovih čitanki važe i za „nove“, jer su očito one nove po spoljašnjim tehničkim, a ne suštinskim izmenama. Forma je kozmetički izmenjena. Sadržina je ostala neizmenjena. Identifikovaćemo podudarnosti i razlike, a detaljnije ćemo analizirati samo novine u odnosu na čitanke iz poslednje decenije XX veka. Čitanka za I razred, kao i prethodna ima dva romaneskna štiva: *Rani jadi* i *Don Kihot*. Odlomak, u stvari tri priče: *S jeseni, kada počnu vetrovi*, *Ulica divljih kestena* i *Eolska harfa* je obimom i tekstualno potpuno isti kao i onaj u čitanci iz 1991. godine. Pitanja za proučavanje i Kišov autopoetički tekst - takođe su identični. Odlomak iz *Don Kihota* takođe u svemu je identičan sa onim iz starije čitanke. Čitanka za II razred

srednje škole ima iste odlomke iz romana: *Evgenije Onjegin*, *Čiča Gorio*, *Ana Karenjina*, *Večiti mladoženja*, *Zona Zamfirova* i *Bakonja fra Brne*. I njihova metodičko-didaktička aparatura je ista, jedino im je grafičko-likovna opremljenost luksuznija i savremenija. Osim jednog u njoj su sva romaneskna štiva iz ranije čitanke, a ima i jedno novo. Obimom i sadržajem kao i metodičkom obradom odlomak *Krik i bes*, ovde u ovoj čitanci istovetan je po literarnom sadržaju ali je dat u drugoj funkciji. U ranijoj čitanci, kao što smo već prikazali, Fokner i njegov roman predstavljaju Savremenu svetsku književnost, a u ovoj čitanci Foknerovo štivo je u poglavlju Metodologija proučavanja književnosti, tj. romaneskno štivo, odlomak iz romana *Krik i bes* sada je u funkciji Primene metodoloških postupanja na delima za obradu, kao primer semiotičkog proučavanja romana. Andrićeva *Prokleta avlija*, roman filozofskog podteksta i vrhunskoga artizma, roman koji učenici ne čitaju ni rado, ni po svom izboru, ovde je vrlo prikladno predstavljen i preporučen za čitanje i proučavanje. Znalčki odabran odlomak izazovne sadržine lepo je uvodno lokalizovan autorskom površću o carigradskoj tamnici zvanoj Prokleta avlija, o fra Petru, koji se igrom slučaja u njoj našao, o neobičnom zatočeniku Čamil-efendiji, čoveku „mešane krvi“, koji privlači pažnju fra Petra i o čijoj tužnoj istoriji koja je ispričana u odlomku, fratar saznaje iz Haimove priče sa onim karakterističnim: „E?, A?“ koje pulsira odlomkom. Priča o tome kako Čamil dopada nevolja, dobro je izgrađena i deluje kao zaokružena pripovest; solidna je osnova za intepretativni prodor u roman. Intenzivnom analizom odlomka od lakšeg i čulnog („Čime vas je ova povest uzbudila? Ko je glavni junak ovog odlomka?... Kako čaršija, a kako vlast gleda na njegovo strasno proučavanje istorije?“), preko identifikacije Andrićevog umetničkog postupka („Ko kazuje priču o Čamil-efendiji? Da li je brbljivi Hajim samo objektivni narator – sveznalica?“), preko u tekstu zastupljenih i za roman tipičnih formi pripovedanja (naracija, autorski komentar, dijalog) do filozofsko-socioloških generalizacija („U romanu... Andrić slika mutna vremena kada vlast prestaje da razaznaje pravog od krivog. Da li je ova pojava karakteristična samo za turska vremena?...“ Kakav je, zapravo, udes čoveka od knjige i pera pred neumoljivom i slepom silom vlasti“) -učenici se postupno, zanimljivo i metodički uspešno vode do samostalnog rada na proučavanju romana, pri čemu će im pomoći i Džadžićev ogled - Zašto valije mrze knjigu? *Postavlja se pitanje zašto valija mrzi knjige i ljude koji imaju tako mnogo knjiga. Po valijinoj logici najbolje je sve to utamničiti i spasiti vlast intelektualnih ideja.* (Džemić, 2017: 1335). Ovako uspešne, uzrastu i savremenoj nastavi romana primerene metodičke obrade prate i odlomke iz Selimovićevog, Čosićevog ili Tišminog romana. U čitanku je novounesen odlomak iz Pekićeve proze *Vreme čuda* koje je novog datuma i koja predstavlja specifičnu književnu formu „venac pripovesti koje se povezuju u roman“. Odlomak *Čudo u Jabnelu*, čiji je tematski okvir preuzet iz novozavetnog *Jevanđelja po Mateju*, u stvari je povest o Hristu koji gubavoj Eglini vraća njenu raniju lepotu, ali će je opet svi izbegavati. Već po tim odrednicima jasno je da je reč o vrlo teškom i složenom nastavnom zadatku. Teško je srednjoškolce zainteresovati za biblijsku povest, malo je izvesno da će ih uspešno motivisati za čitanje romana, koji iako „obeležava preokret u srpskoj savremenoj književnosti“... i temom i stilom, kompozicijom i žanrom može zainteresovati samo one koji su literarno nadareni ili jako motivisani da upoznaju tokove naše savremene proze. Autorke su u tom smeru uložile vidan trud u

koncipiranju Interpretacije u kojoj ima pitanja i za prosečne („Zašto se Egla oseća gubavo u duši? Šta je uslovalo da se ona nađe između dva sveta „bolesnog i zdravog“? Nisu li oba sveta jednaka po nepravdi, koju po ljudskim zakonima čine bližnjima?“), kao i za bolje i najbolje („Paradoksalan epilog Pekićeve povesti *Čudo u Jabnelu* pokazuje značajno odstupanje iz izvornog biblijskog klišeja. Šta, zapravo, čini Pekić oduzimanjem čoveku novozavetnih veštačkih rajeva i vraćajući ga na njegovo ovozemaljsko postojanje i prokletstvo“).

Iako je čitanka za IV srednjih škola po kojoj se danas radi u školama sadržajno samo novija verzija ranije čitanke, sa sigurnošću se može ustvrditi da je reč o vrlo vrednom udžbeniku književnosti, uz čiju se stručnu pomoć maturanti mogu uspešno uvoditi u suptilne probleme proučavanja književnog dela/romana. Inoviranjem njenog prvog dela koji smo samo dotakli, koji se odnosi na naučne/metodološke osnove za proučavanje književnosti na antologijskim primerima za stvaralački postupak, za strukturu i slojevitost književno-umetničkog dela, za jedinstvo strukturnih elemenata književnih dela; primerima primene književnonaučnih metoda u nastavi, primerima lingvostilističkog vanjezičkog znakovnog, fenomenološkog ili strukturalističkog pristupa, vrlo osmišljenim i stručno-sistemske povezanim i sadržajnim interpretacijama koje štivo priziva i koje se tvore na načelu adekvatnog pristupa. Čitanka je primer visokostručnog i didaktičko-metodički opremljenog udžbenika književnosti.

5. ZAKLJUČAK

U svome naučnom radu dali smo rezultate studioznog bavljenja veoma aktuelnom i složenom temom, gde smo utvrdili njenu neizrečenost, aktuelnost, složenost i obimnost. Analizirali smo kako se nastava književnosti izvodi na programskim osnovama koje donosi država i način njene organizacije uz pomoć udžbenika odobrenih od stručno-upravnih organa društva. Došli smo do zaključka da je nastava književnosti, i nastava romana, kao njen neodvojivi deo, zasnovana na normativnim osnovama, sredstvima, modelima koji je obeležavaju kao normativnu pedagošku delatnost. Primetan je vidan napredak analiziranih čitanke u Srbiji naročito od kako se, od pre četvrt veka, u srednjoškolske čitanke počinje unositi sve više stručno– naučno zasnovanog i inventivno – kreativnog dopunskog teksta koji usmerava i modeluje srednjoškolsko proučavanje romana. Takođe smo uočili brojne navedene propuste, ali je sveukupan zaključak da su ove čitanke najbolje koje smo imali do sada. Naročito treba istaći da su čitanke autorskog tandema mr Ljiljane Nikolić i Bosiljke Milić nudeći pouzdano, savremeno i inspirativno nastavno sredstvo koje posebno podstiče na stručan i kreativan pristup književnom tekstu. Mislimo da je rad opravdao osnovnu zamisao autora i da predstavlja solidnu osnovu za dalja naučna istraživanja, poređenje i eventualne dopune savremenih udžbenika.

LITERATURA

1. Alimpić, D., Moračić, D. (1965) *Srpskohrvatska čitanka za II razred škole učenika u privredi, III izdanje*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
2. Bihorac, A. (2014) *Kako tumačiti roman „Derviš i smrt“*. Gornji Milanovac: Lenex

3. Bihorac, A. (2013) Roman kao stvaralački čin, *Univerzitetska misao* br. 12 (2) str. 83-92.
4. Bihorac, A. (2013) Programska obeležja nastave romana, *Univerzitetska misao* br. 12 (1) str. 162-177.
5. Čolak, T., Marjanović, V. (1979) *Čitanka sa teorijom književnosti za III razred srednjeg usmerenog obrazovanja*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
6. Čolak, T., Marjanović, V. (1987) *Čitanka sa teorijom književnosti za IV razred srednjeg usmerenog obrazovanja za zajedničko vaspitno-obrazovno područje*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
7. Dimitrijević, R., Vučenov, D. (1979) *Čitanka za IV razred gimnazije*, XIV izdanje, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
8. Dimitrijević, R., Vučenov, D. (1983) *Čitanka za II razred srednjeg usmerenog obrazovanja*. III izdanje, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
9. Dimitrijević, R., Vučenov, D. (1975) *Čitanka za III razred gimnazije*. XI izdanje, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
10. Dimitrijević, R., Vučenov, D. (1982) *Čitanka sa teorijom književnosti za I razred srednjeg usmerenog obrazovanja*. V izdanje, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
11. Džemić, K. Bihorac, A. (2017) Univerzalnost arhetipa Andrićevog intelektualca Ćamil efendije, *International Journal Knowledge*. Vol. 19. No.3, str. 1333-1335.
12. Đergović-Joksimović, Zorica, *Utopija – alternativna istorija*, „Geopolitika“, Beograd, 2009.
13. Grupa autora. (1967) *O čitanci za osnovnu školu*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
14. Ilić, P. (2014) *Srpski jezik i književnost u nastavnoj teoriji i praksi, drugo, prerađeno i dopunjeno izdanje: metodika nastave*. Novi Sad: Zmaj
15. Laković, A. (1977) *Čitanka iz književnosti sa osnovama umetničkog obrazovanja za III razred, Škola za kvalifikovane radnike*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
16. Nikolić, Lj., Milić, B. (2012) *Čitanka sa književno-teorijskim pojmovima za I, II, III, IV razred srednje škole*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
17. Nikolić, Lj., Milić, B. (1987) *Čitanka sa književnoteorijskim pojmovima za I razred srednjeg usmerenog obrazovanja*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
18. Nikolić, Lj., Milić, B. (1989-1991) *Čitanka sa književno-teorijskim pojmovima za I, II, III, IV razred srednje škole*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
19. Nikolić, Lj. (2008) *Čitanje i proučavanje književnog dela u nastavi*. Beograd: IP „Vaša knjiga“
20. Nikolić, M (1988) *Metodika nastave srpskohrvatskog jezika i književnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
21. Pavličić, P. (1983) *Književna genologija*, Zagreb: SNL
22. Pandžić, V. (2001) *Hrvatski roman u školi*. Zagreb: Profil
23. Rosandić, I. (2005) *Metodika književnog odgoja*. Zagreb: Školska knjiga
24. Suvin, D. (1982) Naučna fantastika i novum, *Književna smotra: Časopis za svjetsku književnost*, br. 46.
25. Suvin, D. (2009) *Metamorfoze znanstvene fantastike*. Zagreb: Profil
26. Stanojević, M. (2009) *Uvod u teoriju žanrova*, Pančevo: Institut za književnost i umetnost, Mali Nemo
27. Vujaklija, M. (2002) *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd: Prosveta

RESUME

The relevance of this topic lies in the assumption that this area was less studied, although it is very actual, broad and complex. At the beginning of the paper, we explained and defined the concept of dystopia with reference to utopia, more precisely anti-utopia, through the definition of dystopia as a genre type while dealing with a methodical approach to examples of dystopia, but also other genres, in gymnasium's and secondary schools' reading books. Working on it has led us to a firm belief that this is a scientific, literary-methodical and professional topic that should be examined by teams of experts and institutes. In this paper, we have tried to look at the secondary schools' reading books from a methodological point of view and the situation of novelistic prose in it. We wanted to present an original research paper to the scientific public. As a treasure trove of the most beautiful texts, the reading book is the first and obligatory textbook of literature that is taught from the beginning to the end of school. Reading books for gymnasiums and other high schools have a centuries-old tradition in Latin, so that after the Great Didactics of Jan Amos Comenius, they began to be printed throughout Europe in their mother tongues. The first such reading books appeared in Serbia in the 19th century, so that as obligatory student textbooks with didactic equipment, respect and other relevant methodological textbook bases, they would be a reliable methodological model for teaching practice. A secondary school reading book should be a workbook with multiple functions. As an obvious tool, the reading book is a barrier to verbalism, the traditional companion of secondary school teaching. When reading book is well designed and inventive, it is the basis of active teaching of literature; methodically better conceived - it becomes a guarantee of creative teaching practice. The aim of our research was to determine the situation and treatment of novelistic texts in Serbian reading books in the last half century; we have analyzed the degree and manner of their representation from the methodological-didactic and methodological point of view. Reading books in Serbia have visibly improved, especially since half a century ago when they switched from didactic to literary reading books in primary school, and especially since a quarter of a century ago when more professionally-scientifically and inventively-creative supplementary based text was introduced into secondary school textbooks that directed and modeled the secondary school study of the novel. Professional and scientific progress can be seen in reading books from the end of the past and the beginning of this century, although in some of them we note new omissions (insufficient studiousness, short work, publishing and authorial profit before quality, insufficient respect for program, especially new, insufficient effort and creativity in authorship, etc.). Based on an extensive analysis of our reading books from the previous six decades, we can conclude that today's high school reading books in the selection and scientific and professional treatment of literary and novel texts are the best we have ever had. Textbooks of the authors Nikolić and Milić offer modern and inspiring teaching tool that encourage professional and creative approach to literary text. The choice of methodological approaches to the study of literary texts in reading books is at a highly professional and modern scientific level. There is a solid authorial conception.

Originalni naučni rad

HRVATSKI *BEČARAC* KAO DISTOPIJSKI NARATIV

Ana Tereza Želinski

Osnovna škola Vjekoslava Klaića
Slavonski Brod / Republika Hrvatska
e-mail: anateresa.barisic@gmail.com

Apstrakt

Analizirajući različite forme povezanosti distopije i utopijskih narativa, postavlja se nekoliko pitanja, jedno od njih zasigurno je i ono mogu li se u okviru minimalističke vrste tražiti elementi utopijskog ili posebno distopijskog? Također, jedno od pitanja koje se nameće je i ono može li se ovakva analiza primijeniti na deseterački dvostih, koji ima specifičnu strukturu i sadržaj. Naime, on je između ostaloga, uvjetovan artefaktom te vjernim prikazom svakodnevnih društvenih zbivanja, kako onih na makro tako i onih na mikrorazini. Na tragu navedenoga cilj je rada analizirati može li se u ovoj minimalističkoj formi, kao što je bečarac iščitati pretpostavke o nadolazećim smjerovima dehumanizacije kao i očuvanja ljudskih sloboda i dostojanstva. Za tu svrhu u radu će se analizirati bečarci koji u sebi sadrže tematske okvire vezane uz aktualnu pandemiju uzrokovanu koronavirusom.

Ključne riječi: bečarac, deseterac, distopijski narativ, analiza, pandemija

CROATIAN *BEČARAC* AS DYSTOPIAN NARRATIVE

Apstract

When analyzing different forms of correlation between utopian and dystopian narratives, several questions should be considered. One of the questions can be whether it is possible to look for utopian or especially dystopian elements within the framework of the minimalist form. Furthermore, another question that arises is whether this kind of analysis can be applied to the ten-verse couplet, which has a specific structure and content. Namely, it is, among other things, conditioned by an artifact and an accurate representation of everyday social events, both those on a macro level and a micro level. Considering this, the paper aims to analyze whether it is possible to read assumptions about the future directions of dehumanization as well as those about the preservation of human freedom and dignity in the minimalist form such as bečarac. For this purpose, the paper will analyze bečarac folk songs with thematic frameworks related to the current pandemic caused by the coronavirus.

Keywords: bečarac, decasyllabic, dystopian narrative, analysis, pandemic

UVODNA RAZMATRANJA

U središtu distopijskih ili utopijskih narativa nerijetko se, odnosno beziznimno, opisuje i kritički promišlja u granicama distopijskoga romana ili distopijskoga filma, pokatkad videoigrice istoga predznaka, no do sada analizirana distopija kao tema nije pronašla svoje mjesto unutar bečaraca, deseteračkih dvostih.

S obzirom da je deseterački dvostih mnogima prepoznatljiv kao izrazito lirski napjev koji svojim lascivnim tekstom prvenstveno razonođuje i zabavlja auditorij, gotovo je nemoguće unutar njega samoga očekivati opravdanost navedenih narativa. Novijim je istraživanjem (Barišić, 2016) bećarac determiniran, između ostaloga artefaktom, ali i vjernim prikazom kako povijesnih zbivanja tako i društvenih događaja, odnosno svakodnevice što u predstojećoj analizi otvara mogućnost da se slijedom raščlambe deseteračkih dvostihova u radu istraži može li se iz stihova iščitati, odnosno pretpostaviti nadolazeća apokalipsa koja se kreće u svim smjerovima daleko od humanizacije i očuvanja ljudskih sloboda i dostojanstva?

Dakle, može li pretpostavljena analiza, u potpunosti neopisane, u tom kontekstu minimalističke vrste, ciljano promijeniti viđenje pristupa navedenih narativa te nam pokazati kako i unutar nje trebamo tražiti upravo naznake utopijskoga ili više distopijskoga, s posebnim naglaskom na ovo pitanje? U kontekstu navedenoga u radu će se proučavati bećarci s tematskim okvirom vezanim uz aktualnu pandemiju uzrokovanu Covid-19 virusom. Stihovi su objavljeni na YouTubeu¹, a nastali su u periodu od ožujka do rujna 2020. godine. Autori stihova² osobe su različita miljea, od renomiranih kantautora do nepoznatih pojedinaca. Noviji bećarci iste tematike nisu pronađeni ili ako i postoje, nisu javno objavljeni i dostupni do trenutka pisanja članka.

BEĆARAC

Bećarac (od tur. *bekjar* u značenju 'momak, samac, neženja' ili 'veseljak, sklon piću, jelu, veselju i ženama; bekrija, lola'), deseterački dvostih, svojevrsan je autentičan opis „života, kulture i običaja“ (Želinski, 2021: 1) nekog naroda. Ta dragocjena baština područja Slavonije, Srijema i Baranje u užem smislu pruža relevantan uvid u sve sastavnice nekoga vremena. Leskovac (1968: 107) ga smješta i lokalno šire od navedenog „od Srijema, Banata i Bačke s Baranjom preko Slavonije i Šokadije do Korduna i Like“.

Deseterački je dvostih kao svojevrsni lirski oblik najrasprostranjeniji na području Slavonije, Srijema i Baranje, stoga Botica (1996) s razlogom tvrdi kako je on „pokazatelj obilja hrvatskoga narodnoga blaga“, a Želinski (2021: 3) ustanovljuje i potvrđuje tezu da je, ni više ni manje. „pronimatelj višestoljetne tradicije i kulture“. Botica (2013), u kontekstu navedenoga, zahtjeva s obzirom na deseteračku „specifičnu melodijsku, morfološku, sintaktičku i semantičku prepoznatljivost“ osobitu jedinstvenu evaluaciju pojedinih znanosti u pristupu toj minijaturnoj formi.

Bećarac je, po Užareviću (2009: 111) determiniran općeprihvaćenom službenom definicijom da je „tradicijski vokalno-instrumentalni slavonsko-baranjsko-srijemski minimalni napjev“ i kao takav bit će u članku analiziran. Navedena definicija ne osporava da se ista minimalistička vrsta (Marinović, 2021; Palmeta, 2004; Škiljan, 2021) može pronaći i u susjednim zemljama. O njihovim sličnostima i razlikama neće biti riječi u predstojećoj analizi.

Strukturalno je bećarac sačinjen od dvaju rimovanih deseteraca koja, po Botici (2013: 222) „potpuno zaokružuju misao, determiniraju svijet pjesme i izvan tog svijeta takvim strukturama ništa drugo nije važno“. „On se pjeva i accapela i uz glazbenu pratnju tambura ili drugih tradicijskih instrumenata; gajdi ili frula, bez

nužnoga kola kao sastavnoga oblika bećarskog zabavljanja, a pojavljuje se beziznimno u svim melodioznim prilikama“ (Želinski, 2021: 7). Samo najbolji i najodrživiji pjevači, uvjetno rečeno, kako tvrdi Užarević (2009: 113) započinju bećarac pjevajući prvi stih „dok ostali pjevači ponavljaju taj stih s melodijskom varijacijom; isto se događa i s drugim stihom“. Bećarac se pjeva u svim situacijama³ „koje su bile dio svakodnevice staroga šokačkog svijeta“ (Želinski, 2021: 8). Sam tekst „svojim sadržajem može upućivati na prikriveno značenje rečenoga“ (Barišić i Makaj, 2015), a kreatori i slušatelji bećarca mogu se prepoznati u njemu „što im ostavlja prostora za daljnju igru riječima, koketiranje“ (Želinski, 2021: 8), metaforičko izražavanje ili ukazivanje na nešto što je nužno prešutjeti iz određenog razloga.

Dakle, funkcija bećarca dominantno je animirajuća. Ali, taj napjev ne samo da zabavlja⁴ i razonođuje, već i informira slušatelje, tj. „implicitno im daje do znanja određeni stav, svjetonazor ili stanje stvari, a od njih zahtjeva kakvu povratnu informaciju, reakciju, stav prema čemu ili komu“ (Barišić, 2016: 117). Ukratko rečeno, bećarac pruža široki spektar različitih mogućnosti iskazivanja i osjećaja i misli zavisno o situaciji i potrebi percipijenta ili recipijenta.

Nerijetko se ta minijatura forma smatrala nevrjednima bilješke, o čemu svjedoče i prvi zapisi melografa i etnomuzikologa koji bećarac nisu cijenili, priznavali niti detaljnije opisivali kako utvrđuje Želinski (2021: 9), a Botica (2013: 223) nastavlja ustanovljujući kako je „danas, kada su i ganga, i otkanje, i bećarac na UNESCO-ovu popisu svjetske nematerijalne kulturne baštine, taj (je) žanr valoriziran, 'iza tolikih godina za kojih skrovite bijahu' izrazio je autentičnu bit usmenoknjiževnoga fenomena: da ga vrijeme ne troši jer je najbolji izraz duševnoga pregnuća“.

DISTOPIJA KAO POJAM I NJEZINA POJAVA U KNJIŽEVNOSTI

Distopiju (grč. *δυσ* u značenju 'teško/loše' i *τόπος* u značenju 'mjesto, odnosno krajolik') povežemo s idejom negativnog, nepoželjnog, nehumanog, disfunkcionalnog. Autoritativni ili totalitarni politički režimi najčešće su, ali ne nužno uvijek, prateće sastavnice distopijskog diskursa ogledanog u nametnutoj i jedino kao takvoj zdravorazumskoj prihvaćenoj kontroli društva i njegovih dehumaniziranih sudionika, većinsko pasivnog i primoranog rezignirano promatrati i prihvaćati negativne, antiutopijske elemente poput siromaštva, bolesti, ratnog stanja, nasilja, nestašice hrane ili drugih osnovnih uvjeta za život, oduzetih ili ograničenih sloboda, kolapsa društveno-političkog sustava, političke represije i inih popratnih pojava represijskih sustava. Iako svaka logika nalaže kao posljedicu opći bunt potlačenog naroda, u distopiji je svaki otpor protiv nastalih sustava ili bezuspješan, ili nemoguć.

S druge se pak strane distopiju može pratiti kroz tehnološki napredak koji je ovladao ljudskim životima do te mjere da čovjek postaje robom tehnologije ne percipirajući nametnute tehnološke prednosti vidom ograničenja, izolacije i kontrole. I tu svaki otpor također prestaje ili izostaje.

Branko Polić (1988: 16) distopiju determinira „književnim djelom koje inaugurira zebnju za sudbinu čovječanstva, tj. koje ne sadrži načelo nade, odnosno (ako je riječ od avangardnom djelu) optimalnu projekciju u budućnost“. Opisivanjem

narušenih društvenih odnosa, oduzimanjem prava na odlučivanje, prakticiranjem mentalnog terora većine nad manjinom, cenzurom medija i ograničavanjem ljudskih sloboda općenito te zastrašivanjem protagonista koji se ipak odluče suprotstaviti režimu stvara se potpuna distopijska slika svijeta kojom se oblikuje poruka da nitko nikada ne smije dopustiti da se to i dogodi. Le Bon (2003) posebno naglašava i opisuje karakteristike mase ljudi i kako, kad su okupljeni u grupi, osjećaju težnju za odustajanjem od svjesnog promišljanja u korist nesvjesnog djelovanja gomile.

Povijesna previranja u državama poput nacionalsocijalističke Njemačke pod Hitlerovim vodstvom ili boljševičkog SSSR-a za Staljinova vremena, u kojima se tijekom druge polovice 20. stoljeća totalitarni režim uvelike očitovao kroz kontrolu svih aspekata javnog i privatnog života, ekonomije, obrazovanja, umjetnosti, znanosti, osobnog života i građanskog morala, stvorila su sliku Europe koja je uvjetovala formiranje žanra distopije. Društveni strah uzrokovan korjenitim političkim i ekonomskim promjenama, raznim tehnološkim, medicinskim i znanstvenim napretkom te imperijalizmom pogodovao je uzletu distopijskog žanra te Božić (2013: 7) zaključuje „kako razdoblje između kraja 19. stoljeća i Prvog svjetskog rata možemo nazvati i prvim pripremnim razdobljem distopijske književnosti“. Neovisno o njezinu nastanku i pojavljivanju u književnosti cilj je distopijske književnosti ne samo (pr)osuđivati društvo i njezine protagoniste, već mu i ukazati na eventualne nepravilnosti i opasnosti do kojih mogu dovesti sadašnja društvena uređenja i (ne)kontrolirani tehnološki napredak.

Iako se distopija kao književna vrsta može smatrati podvrstom znanstveno-fantastične književnosti, nije neophodno svaki distopijski tekst istovremeno promatrati znanstveno-fantastičnim što otvara prostor bećarcu koji bi se, s obzirom na predstojeću analizu i navedenu konstataciju, mogao uklopiti u distopijski diskurs. Božić (2013: 52) tvrdi „kako se većina literature koja se bavi jezikom u distopijama, uglavnom koncentrira na tri glavne teme, a to su kontrola države nad jezikom, kontrola države nad poviješću i kontrola države nad knjigom“, u bećarcu bismo mogli govoriti o buntu protiv kontrole države nad ljudskim slobodama odlučivanja i življenja. U tim minimalističkim formama nemamo likove preko kojih bi se moglo simbolično upozoravati čitateljstvo ili slušateljstvo na potencijalne poteškoće uređenja ljudskoga društva i njegovih pojedinaca, nemamo glavne protagoniste koji će stati u obranu dostojanstva čovjeka pojedinca, njegovih prava i slobode savjesti, slobode odlučivanja. U tekstu bećarca ključni su upravo motivi oko kojih se gradi skriveno značenje rečenoga. Važno je što se govori, ne tko govori. Ključne riječi mogu ukazivati na eventualne poteškoće, nedostatke i pogibelji ljudske zajednice kojih njihovi činitelji nisu uopće svjesni. Mogu tematizirati bližu ili dalju budućnost ukazujući na potencijalnu degeneraciju društvenih struktura s „već odavno poremećenim ili posve izokrenutim vrijednostima“ (Malenica, Matek Šmit, 2018: 333).

Možemo li zbog toga opravdano reći da tako umjesto potlačenog pojedinca ili kolektiva, koji zbog vlastite sigurnosti i bojazni od kažnjavanja ostaju u sjeni, neprimjetni u gomili, bećarac na sebe preuzima zadaću zauzimanja za one koji podnose teškoće ili nevolje?

ANALIZA BEČARACA

Po Botici (1995) bečarci „nastaju spontano uz kakve životne prigode: uz obrede i običaje, uz rad, dokolicu, šalu i trenutne zanose, uz svadbe, rođenja, umiranja...“, „dakle u svim prilikama i situacijama koje su bile dio svakodnevice staroga šokačkoga svijeta“ (Želinski, 2021: 2), a i danas jesu. „Budući da prirodu bečarca karakterizira i dokumentiranost i informativnost unutar kojeg se mogu iščitati objektivne činjenice te rekonstruirati mjesto i vrijeme radnje, određene podatke o povijesti, povijesnim događajima (Barišić, 2016), politici i političkoj situaciji, ekonomiji, trenutačnoj gospodarskoj situaciji i tekućim društvenim problemima“ (Želinski, 2021: 2), očekuje se određeni kontekst unutar kojeg se može razabrati i razaznati nepoželjna dehumanizacija kao i borba za očuvanjem ljudske slobode i dostojanstva.

Analiza deseteračkih dvostihâ obuhvaća široku lepezu iščitanih događaja, situacija, odnosno predstojećih mogućnosti te je ista zamišljena kao dokument ukazivanja na početnu neizvjesnost, nepoznatu bolest, preko samog suživota s tom bolešću i preporuka narodne medicine pa sve do negativnih posljedica koje svojom prisutnošću ona uzrokuje. Analiza također ukazuje na stihove iz kojih se iščitavaju trenutne ili moguće gospodarske, političke, socijalne krize, ugroze sloboda, dostojanstva, dehumanizacija i konačno moguća apokalipsa koji su ujedno i potpoglavlja analize bečaraca.

NEIZVJESNOST, NEPOZNATO

„Ide priča, čujem na sva zvona,
ide virus, stiže nam korona.“

(<https://www.youtube.com/watch?v=JFsIprS9KeI>)

„Kukuriče pijetao na plotu,
dobili smo koronu na lotu.“

(<https://www.youtube.com/watch?v=-KeFQLCuXfs>)

„Imam priku baš doš'o iz Kine,
joj, čim zine, ispadnu mu sline.“

„Šmrca, kašlje, začepljen mu sinus,
valjda nema taj korona virus.“

(https://www.youtube.com/watch?v=2AqU81Z4_eQ)

„U Hrvatskoj prašina se digla
otkako je ta korona stigla.
Nitko više nikud ne izlazi,
svatko pazi da se ne zarazi.“

(<https://www.youtube.com/watch?v=isLPuB4Oq6o>)

„Kihnuo sam ispred kuće svoje,
svi susjedi sada me se boje.“

(<https://www.youtube.com/watch?v=C7kyJP1pxjI>)

Neizvjesnost kojom je ispunjena društvena sredina (*ide priča, čujem na sva zvana / U Hrvatskoj prašina se digla*), nepoznata bolest (*ide virus, stiže nam korona*) koja sve više obuhvaća ljudsku zajednicu te velikom brzinom zahvaća sve članove društva, beziznimno, radi li se o staroj ili mladoj populaciji (*dobili smo koronu na lotu*), svakodnevni izvještaji o posljedicama istoga ukazivanjem na simptome te nepoznate bolesti (*šmrca, kašlje, začepljen mu sinus / kihnuo sam ispred kuće svoje*) te propagandno i naglašeno pozivanje na samoodgovornost (*Nitko više nikud ne izlazi / svatko pazi da se ne zarazi*) u ljudima pobuđuje nelagodu, nemoć, izgubljenost, i u konačnici strah (*svi susjedi sada me se boje*) koji posljedično u velikoj većini prouzrokuje gubitak sposobnosti za djelovanje. Stihovi to zorno predočuju.

SUŽIVOT S KORONOM

„Najgore mi pada karantena
Samo kuća i vlastita žena
U bircuz se odavno ne može
sve je teže, pomozite nam Bože.“

(<https://www.youtube.com/watch?v=isLPuB4Oq6o>)

„Stisla nas je korona, moj Bože,
ni švalerat' više se ne može.“

(<https://www.youtube.com/watch?v=-KeFQLCuXfs>)

„Iz dućana napuni sanduke,
ne brini se, samo peri ruke.“

„Neće žena da mi pruži ruku,
samo noge na mekom jastuku.“

(<https://www.youtube.com/watch?v=JFsIprRS9KeI>)

„Oj, korono, hvala ti na svemu,
sad u pol noći razveselim ženu.“

(<https://www.youtube.com/watch?v=C7kyJP1pxjI>)

Navedeni stihovi upoznaju recipijente s aktualnim problemima koji su okupirali svakodnevnicu ljudi, izolacijom, otuđenošću, apatijom (*Najgore mi pada karantena / Neće žena da mi pruži ruke / samo noge na mekom jastuku*), upozoravaju na komoditete kojih se svjedoci krize trebaju odreći (*U bircuz se odavno ne može / ni švalerat' više se ne može*). Bez obzira koliko pojedincima bilo teško suživjeti s novonastalom situacijom (*Stisla nas je korona, moj Bože*), svojevolumeno htjeli ili ne, protagonisti ove priče moraju prihvatiti nametnuto. Karantena, društvena distanca i otuđenost unutar članova obitelji postaju novo normalno. Međutim, unutar psihotične slike novonastale situacije (*sve je teže, pomozite nam Bože*), pojavljuju se pojedinci koji ironično ukazuju na njezine prednosti (*Oj, korono, hvala ti na svemu / sad u pol noći*

razveselim ženu) aludirajući i na mogućnost njezina previda (*ne brini se, samo peri ruke*).

NARODNA MEDICINA

„Pijem pivu i rakiju šljivu,
neće, bona, na me ni korona.“
(<https://www.youtube.com/watch?v=JFsIpRS9KeI>)

„Bijelog luka i slanine prisne,
natjerat će koronu da vrisne.“

„Dado stari, ništa se ne brini,
sa tavana slanine nam skini.“

„Moj kum danas posto doktor pravi,
donio mi rakiju od lani.“
(https://www.youtube.com/watch?v=k39P_PBPefo)

„Kako da se riješimo korone,
masti, luka i tri feferone.“
(https://www.youtube.com/watch?v=2AqU81Z4_eQ)

Navedeni stihovi duhovito pokazuju kako sudionici novonastale situacije (ne)ozbiljno shvaćaju virus i njegove učinke te se, dijelom zbog razonode (*Pijem pivu i rakiju šljivu / neće, bona, na me ni korona*), dijelom zbog ukorijenjena uvjerenja (*Bijelog luka i slanine prisne / masti, luka i tri feferone*) ponašaju po pravilima dobro provjerene stare narodne medicine jer što je učinkovitije ako ne prirodni antibiotici.

KRIZA, DEHUMANIZACIJA, SLOBODA, DOSTOJANSTVO

„Ništa više nije kao prije
Zbog korone sad se online pije,
vlada neko izvanredno stanje,
nemoš više ići na pecanje.“

„Ne ide se više na frizuru,
pedikuru, fitnes, manikuru.
Žene više ne šalju selfije
jer ih više za prepoznat nije.“

„A ni muški nisu baš veseli,
svi bradati, lijeni i debeli.
Nema više ljubljenja i toga,
dva metera jedno od drugoga.“

„Kad bi ljudi barem bili ptice,
nemoš ništa bez e-propusnice.“

„Da bi brže prošla ova koma
Izdržimo, ostanimo doma!“
(<https://www.youtube.com/watch?v=isLPuB4Oq6o>)

„Nemam više prebijene kune,
potrošio sve sam na sapune.“
(https://www.youtube.com/watch?v=k39P_PBPefo)

„Ja bi bećar lumpovo do zore,
al u pol noći mene Stožer zove,
al u pol noći mene žena zove.“

„Korona je partijaner pravi,
ali brani sviraču da radi.“
(<https://www.youtube.com/watch?v=C7kyJP1pxjI>)

„Gledam snašu, čudno nešto gleda,
bliže k sebi na metar mi ne da.“

„U koroni svi maske na licu,
zamijenio ženu za komšinicu.“

„Propusnicu trebaš za pecanje,
viš da pravim, riba sve je manje.“
(<https://www.youtube.com/watch?v=-KeFQLCuXfs>)

„Kupit' moram bar sto kila brašna,
kako kažu nestašica strašna.
Gore nego da je ratno stanje,
virus hara, brašna sve je manje.“
(<https://www.facebook.com/watch/?v=529034311150643>)

U stihovima se ukazuje ne samo na prijeteću gospodarsku (*ali brani sviraču da radi / Kupit' moram bar sto kila brašna / virus hara, brašna sve je manje*), ekonomsku (*Zbog korone sad se online pije / Nemam više prebijene kune / potrošio sve sam na sapune*), socijalnu (*bliže k sebi na metar mi ne da*) i inu krizu (*vlada neko izvanredno stanje / Gore nego da je ratno stanje / Nema više ljubljenja i toga / Izdržimo, ostanimo doma!*), već i na krizu identiteta (*svi bradati, lijeni i debeli / Ne ide se više na frizuru / pedikuru, fitness, manikuru*), slobodā (*nemoš više ići na pecanje / nemoš ništa bez e-propusnice / Propusnicu trebaš za pecanje*), dehumanizaciju (*U koroni svi maske na licu / dva metara jedno od drugoga*) jer što je drugo maska, što je drugo e-propusnica nego simboličan način podjarmljenosti, ušutkavanja i primoravanja na poslušnost, iako je njihova medicinska opravdanost i dalje upitna. Što slijedi nakon krize? Hoće li njezina neupitnost i neminovnost dovesti do razdoblja depresije, a potom poprimiti oblik sveopćeg populacijskog sloma, predstoji nam vidjeti.

APOKALIPSA ILI?

„Od korone skor' da nema spasa,
cijelim svijetom ona se talasa.“

„Od korone nema boljeg lijeka,
kad ostaneš, znaš što tebe čeka.“

(<https://www.youtube.com/watch?v=-KeFQLCuXfs>)

Korona je poprimila globalne razmjere i uzdrmla svjetsku populaciju (*Od korone skor' da nema spasa / cijelim svijetom ona se talasa*). U uvjetima koje je nametnula gotovo da nema osobe imune na eksterne i interne poremećaje izazvane njezinom pojavom. Svojim djelovanjem samo je dodatno učinila izrazito ranjivom svaku osobu u nastaloj kriznoj situaciji primoravajući je prihvatiti trenutnu društvenu situaciju. Naime, posebno zadnji stih možemo tumačiti izrazito distopijskim, zlosutnim, apokaliptičnim jer podrugljivo istovremeno najavljuje prestanak poznate stvarnosti i pretkazuje sve samo ne sigurnost kroz prizmu novog oblika normalnog života, kolektivnu katastrofu, opći kaos (*kad ostaneš, znaš što tebe čeka*) primjenom docjepljivanja, svakodnevnog testiranja, obveznih potvrda, izopćavanja neposlušnih u slučaju nepoštivanja nametnutih mjera vladajuće malobrojne elite i mnogih drugih eventualnih popratnih nepovoljnih događaja.

„I korona svoga kraja ima
Vratit ć'mo se svojim životima
Kad nas jednom čisto sunce zgrije
Sve će opet biti kao prije.“

„Svake noći kada sklopim oči
Kažem sebi i ovo će proći.“

(<https://www.youtube.com/watch?v=isLPuB4Oq6o>)

Da možemo i trebamo unutar promatrane minimalističke vrste tražiti i naznake utopijskoga (*Vratit ć'mo se svojim životima / Sve će opet biti kao prije / Kažem sebi i ovo će proći*) svakako je točno, no to je zadatak neke druge analize.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

S obzirom da se distopiju kao književnu vrstu najčešće može smatrati podvrstom znanstveno-fantastične književnosti, nije neophodno svaki distopijski tekst istovremeno promatrati znanstveno-fantastičnim. Bećarac, sukladno njegovoj strukturi, dominantno animirajućoj funkciji, motivima, rimi, tematskom diskursu i ostalim opisanim obilježjima ubrajamo u minimalističke vrste, često humoristične, satirične i vrlo lascivne pjesme, no slijedom provedene analize i izvedenih konstatacija, uočene su određene naznake prema kojima bi se taj minimalistički oblik mogao uklopiti i u distopijski diskurs.

Naime, provedena je analiza pokazala da se, ne bi li prividno pobjegli od stvarnosti, autori bećarca okreću stihovima prikazujući u njima na zabavan, zaigran način kompletnu lepezu događaja povezanih uz najnoviju situaciju izazvanu virusom korone. Dakle, ukazujući na početnu neizvjesnost, nepoznatu bolest, preko samog

suživota s tom bolešću i preporuka narodne medicine pa sve do negativnih posljedica koje svojom prisutnošću ona uzrokuje, gospodarske, političke, socijalne krize, ugroze slobode, dostojanstva i humanizacije i konačno moguće apokalipse, stihovima daju uvid u društvenu zbilju, prijeteću nepovoljnu budućnost o kojoj javnost inače ne progovara i izbjegava. Šutke promatra potpuni kaos i raspad društvenih normi. Jesu li autori bećarca, zaključno tome preuzeli na sebe odgovornost disidenata da na vrijeme opomenu i osvijeste suvremeno društvo, uzmemo li u obzir činjenicu da bećarac kao usmena forma u sebi može njegovati stav kolektiva ili istaknutoga javnog dominirajućeg stava ili mišljenja?

I konačno, referirajući se na tvrdnju o distopijskim romanima (Malenica, Matek Šmit, 2018: 333), možemo li isto primijeniti i na taj minimalistički oblik te ga svrstati u rang distopijskih romana koji su služili, ali i služe kao kritika društva i svijeta. U najboljem slučaju iskazuju li oni brigu za budućnost, dok u najgorem vjerno ilustriraju okolnosti u kojima se svijet nalazi. Upozoravaju li na moguće teškoće s kojima bi se čovječanstvo moglo suočiti u bližoj ili daljoj budućnosti, i na taj način kao distopijski minimalistički tekst mogu li se smatrati dokumentom određena vremena, našega novog vremena?

BILJEŠKE

¹ Pogledati pod literaturom online izvore.

² Ivan Stipičić, Tamburaški sastav „Garavi“, Željko Lončarić-Žec i Goran Ivanović-Lac, Goran Vinčić, Vladimir Salijević, Josip Štrkalj.

³ Pri prošnjama, seoskim prigodnim zabavama, kirvajima, svatovima, drumskim ophodnjama, pudarenju, odnosno čuvanju vinograda, divanima, pri raznim poslovima; čijalu, kolinju, oranju i kopanju zemlje, sadnji, žetvi, berbi, na ispaši, žirovanju, u vrijeme Božića, poklada, Uskrsa ili bilo koje drugo doba godine, beziznimno.

⁴ Bećarci neupitno pokazuju kako stihovi imaju intenciju i pohvaljivanja, ismijavanja, plašenja, ohrabririvanja, savjetovanja, zavodenja, grdenja slušatelja i sl.

LITERATURA

1. Barišić, A.T., Makaj, Z. (2015) *Bećarac – izgubljen u prijevodu*, u: Bratić, V. i Vuković, M. (ur.) *Riječ na granici kultura: Zbornik radova sa Pete konferencije Instituta za strane jezike*, Podgorica: Institut za strane jezike, str. 153–163.
2. Barišić, A.T. (2016) Književni prikaz Prvoga svjetskog rata u kontekstu bećaraca, *Pannoniana: Časopis za humanističke znanosti*, 1 (1), str. 117–134.
3. Božić, R. (2013) *Distopija i jezik – Distopijski roman kroz oko lingvostilistike*, Zadar: Sveučilište u Zadru.
4. Botica, S. (1995) *Hrvatska usmenoknjiževna čitanka*, Zagreb: Školska knjiga.
5. Botica, S. (1996) *Usmene lirske pjesme*, Zagreb: Matica hrvatska.
6. Botica, S. (2013) *Povijest hrvatske usmene književnosti*, Zagreb: Školska knjiga.
7. Le Bon, G. (2003) *The crowd: A Study of the Popular Mind*, Zagreb: Dover publications.

8. Leskovic, M. (1968) *Bećarac u: Iz srpske književnosti*, Novi Sad: Matica srpska.
9. Marinović, I. (2021) *Žanrovi usmene književnosti i crkveno-pučka tradicijska kultura u širokobriješkom kraju*, doktorski rad, Split: Sveučilište u Splitu.
10. Malenica, I., Matek Šmit Z. (2018) Distopijsko tematiziranje budućnosti: od Zamjatina do Mlakića i Popovića, *Tabula*, 15, str. 333–348.
11. Palmeta, M. (2004) Kratki ogled o književnoj tradiciji Maka Dizdara, u: Raguž, Ž. (ur.) *Stolačko kulturno proljeće*, Mostar: Matica hrvatska Stolac, str. 11–20.
12. Polić, B. (1988) *Poetika i politika Vladimira Majakovskog – utopija, distopija i antiutopija*, Zagreb: Globus.
13. Škiljan, F. (2021) Identitet, stradanje, sjećanje i asimilacija Srba na području Grubišnog Polja i Bjelovara, u: Banović, S. i dr. (ur.) *Tragovi*, Zagreb: Srpsko narodno vijeće, Arhiv Srba u Hrvatskoj, str. 7–73.
14. Užarević, J. (2009) Poetika bećarca, u: Bilić, A. (ur.) *Šokačka rič* 7, Vinkovci: Zajednica kulturno-umjetničkih djelatnosti Vukovarsko-srijemske županije, str. 111–139.
15. Želinski, A.T. (2021) *Leksičke značajke deseteračkih dvostiha u tiskanim zapisima Slavka Jankovića i rukopisnoj ostavštini Luke Lukića*, doktorski rad, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.

Online izvori:

16. <https://www.youtube.com/watch?v=JFsIpRS9KeI>
17. <https://www.youtube.com/watch?v=isLPuB4Oq6o>
18. https://www.youtube.com/watch?v=k39P_PBPefo
19. <https://www.youtube.com/watch?v=C7kyJP1pxjI>
20. https://www.youtube.com/watch?v=2AqU81Z4_eQ
21. <https://www.youtube.com/watch?v=-KeFQLCuXfs>
22. <https://www.facebook.com/watch/?v=529034311150643>

RESUME

Despite dystopia as a literary genre is most often being classified as a subgenre of science fiction, it is not necessary that every dystopian text is at the same time science fiction. *Bećarac*, in accordance with its structure and its predominantly animating function, motives, rhyme, discourse and other described features, is usually seen as a minimalist, often humorous, satirical and very lascivious poem, but following the analysis and findings of this thesis, there are some indications that this minimalist form could also fit into dystopian discourse.

The conducted analysis showed that, in order to seemingly escape from reality, the author of *bećarac* presents the verses that show in a fun, playful way a complete range of events related to the latest situation caused by the Corona virus. So, pointing to the initial uncertainty, unknown disease, through life with the disease and the recommendations of folk medicine to the negative consequences of its presence, economic, political, social crises, threats to freedom, dignity and humanization and finally the possible apocalypse, verses give an insight into social reality, a threatening unfavorable future that the public does not normally talk about and avoid. Silently he observes the complete chaos and disintegration of social norms. Have the authors of *bećarac*, thus, taken on the responsibility of warning and raising the awareness of the modern society?

And finally, referring to the claim about dystopian novels (Malenica and Matek Šmit, 2018: 333), can we apply the same to this minimalist form and classify it as a dystopian novel that serves as a critique of society and the world. At best, they show concern for the future, while at worst they illustrate the circumstances in which the world finds itself. Do they warn of possible difficulties that humanity might face in the near or distant future, and thus, as a dystopian minimalist text, can they be considered a documentation of a certain time, of our new time?

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 21, str. 44 -54, 2022 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Književnost

Datum prijema rada: 10.04.2022.

Datum prihvatanja rada: 28.05.2022.

UDK: 821.163.41.09-2 Манојловић Т.

doi: 10.5937/univmis2221044V

Originalni naučni rad

ELEMENTI AVANGARDNOG UTOPIJSKOG NARATIVA U DRAMAMA *CENTRIFUGALNI IGRAČ* I *PIERO NADREALISTA* ILI *SVADBA NA MESECU* TODORA MANOJLOVIĆA

Branislava Vasić Rakočević

Univerzitet u Novom Pazaru

b.vasic.rakocevic@uninp.edu.rs

Rejhana Selmanović

Univerzitet u Novom Pazaru

r.selmanovic@uninp.edu.rs

Apstrakt

Rad se bavi pokušajem sagledavanja elemenata avangardne poetike u kontekstu mogućnosti kreiranja izvesnih utopijskih narativa. U uvodu se daje pregled onih stavova avangarde koji otvaraju put utopijskim modelima, a zatim se navodi kratak pregled onih pisaca u čijem se delu to primećuje na najjasniji način. Rad potom prelazi na opus Todora Manojlovića sa osvrtom na osnovne poetičke odlike njegovog stvaralaštva, a centralni deo se bazira na dramskom delu ovog pisca, tačnije dramama *Centrifugalni igrač* i *Piero nadrealista ili Svadba na mesecu*. U ovim delima, koja se u kritici uglavnom ne prepoznaju kao avangardna, pokušava se dokazati da postoje vrlo jaki uticaji upravo ove tradicije u čijem je okrilju Manojlović započeo svoje književno stvaralaštvo, a potom se ti elementi pokazuju kao osnove formiranja utopijskog narativa koji je karakterističan i za ostatak njegovog opusa u čemu će u radu biti reči samo u naznakama.

Ključne reči: Todor Manojlović, avangarda, utopija, *Centrifugalni igrač*, *Piero nadrealista ili Svadba na mesecu*

ELEMENTS OF AVANT-GARDE UTOPIC NARRATIVE IN TODOR MANOJLOVIĆ'S DRAMAS *THE CENTRIFUGAL DANCER* AND *PIERO THE SURREALIST OR WEDDING ON THE MOON*

Abstract

This paper presents an attempt to give an overview of those elements of avant-garde poetics which create utopic narratives. At first are given the certain points of the avant-garde, which open the possibility to utopic models. Hence, some of the most representative writers are analyzed. In the central part of this paper the work of Todor Manojlović is presented with a specific overview of his dramas. *The Centrifugal Dancer* and *Piero the Surrealist or Wedding on the Moon* are to be analyzed in order to prove that there is a very strong avant-garde impact on them which leads them in the area of utopic literature.

Key words: Todor Manojlović, avant-garde, utopia, *The Centrifugal Dancer*, *Piero the Surrealist or Wedding on the Moon*

UVOD

Period između dva rata jedan je od burnijih perioda u srpskoj književnosti. Posledice rata bile su uočljive na svim nivoima, kao i svaki veliki pokret u društvu i nama znanoj civilizaciji, načinio je nove konstelacije u mišljenju i stvaranju. Avangardni pokret, koji svoj zenit doživljava dvadesetih godina prošloga veka, pokazaće to u punom obimu. Ukoliko utvrdimo da ovakvi događaji u ljudskoj istoriji često rezultuju izvesnim utopijskim idejama, nećemo reći ništa novo. Ono što bi se, pak, u ovom slučaju moglo naglasiti jeste da je avangardna (anti)stilska (anti)formacija u potrebi za poricanjem stvarnosti i civilizacije kakvu poznajemo (samim tim i njenih tekovina) otišla gotovo najdalje. U skladu sa prirodom i temom ovog rada navešćemo samo nekoliko poetičkih odrednica koje su za posledicu imale stvaranje (i tendenciozno a i spontano) utopijskih modela u književnosti.

Avangarda polazi od teze da je spoljašnjost, realnost, lažna. Avangardisti proklamuju totalno i bezrezervno odricanje od realnosti, za njih je kategorički imperativ „graditi izvan prirode“. Ovaj period je zapravo eksplozija prave „duhovne revolucije“, kako to navodi Marino u svojoj „Poetici avangarde“. On kaže da u toj i takvoj revoluciji ulog književnosti nije njen najdublji i najkarakterističniji vid. (Marino, 1998) Utoliko je čitav ovaj period dinamičniji i burniji. Umetnost i kultura bili su domeni koje je ovaj vid revolucije osvetlio. Osnovna avangardistička težnja bila je vera u pravu, autentičnu promenu realnosti. „Mržnja prema staroj umetnosti otvoreno i tesno se povezala sa mržnjom prema starom svetu.“ (Marino, 1998: 17) Marino to dalje objašnjava tako što kaže da nihilizam i ekstremizam zahvataju ne samo književnost i umetnost, već sve konvencionalne vidove kulture i civilizacije. Sve ove odrednice produbljuju mogućnost stvaranja utopijskih modela, jer je ideja o obnovi sveta nužno utopijska. U ovakvoj duhovnoj klimi poricanja i negiranja prirodno je bilo da se neguje ideja anticipacije, odnosno obuzetost budućnošću.

„Ona sebe misli i definiše isključivo u perspektivi iščekivanja, ubrzanog stremljenja ka budućnosti - čitava avangarda je neka vrsta „Blagovesti“. Njena vizionarska predodređenost proističe iz duha koji je duboko anticipatorski, „futuristički“ po definiciji, široko otvoren ka budućnosti, zagledan u veliku *sutrašnjicu*.“ (Marino, 1998: 111) Avangarda koja se na ovaj način uključuje u veliki topos budućnosti pokreće čitav niz stavova, slika iskazanih na sličan način; ako je takva budućnost u stalnoj pripremi, onda slobodno možemo reći da se ona najavljuje proročki, mesijanski i naposletku utopijski. Na ovaj način, međutim, kako primećuje Marino, dolazi do jednog paradoksa. Ukoliko je jedini prihvatljivi smisao modernog (kao za Bretona, na primer) „hvatanje, grabljenje“ budućnosti u sadašnjem trenutku, onda je samo utopija stvarna i večna, jer se „nigde“ pridružuje onom „svugde“, trenutnom vremenu. (Marino, 1998:115) Ono što je, takođe, od velike važnosti za shvatanje ideje ovog rada, odnosno utopijskog modela u dramama Todora Manojlovića, jeste i lik Novog Čoveka veoma karakterističan za avangardnu poetiku. „Skoro svaki od avangardnih pokreta nastoji da stvori lik Novog Čoveka koji je obično utopističko-iracionalan ili je slika i prilika samog umetnika, ali katkad predstavlja i slobodnog čoveka jednog novog društva.“ (Sabolči, 1997: 18)

U srpskoj avangardnoj književnosti se utopijski model može iščitati kod nekolicine pisaca. Ilustracije radi navešćemo samo Vinaverov *Gromobran svemira* i

Crnjanskovu *Liriku Itake. Gromobran svemira* jeste specifičan tekst koji mnogi proučavaoci svrstavaju u Vinaverov prilog naučnofantastičnoj prozi. Poznato je, dakako, da milje naučne fantastike često korespondira sa odrednicama utopijske slike sveta, te se ovaj tekst takođe može čitati i kao svojevrsna avangardistička utopija. Gojko Tešić tvrdi da se Vinaver u *Gromobranu svemira* vešto koristi iskustvima nauke o kojima govori u svom Manifestu ekspresionističke škole kao o tekovini dinamičke kulture. To je „govor o tzv. „nauci promena“, novom mehanizmu, zapaljenju promena, definitivnim promenama a da se pri tom koristi tip naučnog diskursa umetnički oblikovanog u Vinaverovom stvaralačkom prostoru.“ (Tešić, 2009: 341) Tešić ovo Vinaverovo ostvarenje naziva programskom knjigom, što, ako se osvrnemo na poetičke odrednice avangarde, u mnogome govori i o njenoj utopijskoj prirodi. Jednostavno *Gromobran svemira* na najsystematičniji način obuhvata i povezuje sva težišta avangardnog poetičkog radikalizma. „U filozofskom smislu, *Gromobran svemira* povezan je antropocentričkom idejom, odnosno idejom koja čoveka stavlja u centar kosmičkog haosa – dakle haosa u kome vladaju sile vasiljene i zli volšebnici - ali i haosa koji otvara prostor za jednu novu revoluciju, novu stvarnost, koju stvara novi čovek, novi ritam, novi pokret. Čovek se, jednom rečju, sučeljava sa svim silama kosmosa i vasiljene, s muzičkim silama, sa silama večnog stvaranja ali i večnog uništenja.“ (Tešić, 2009: 339) Zalazak u onostrano, vanzemaljsko, nebesko, kosmičko tako postaje jedan topos srpske avangarde. U ovom kontekstu valja pomenuti još i Crnjanskog i njegovu *Liriku Itake* koja je, kao prevratnička poetska celina, izazvala opšti odijum kod savremenika. *Lirika Itake* je u mnogome najjetkiji i najradikalniji odgovor na ratnu apokalipsu kojoj je sledila. Ona je sama po sebi zapravo početak novog duha. *Ona je ishodište novog ritma, nove melodije, novog jezičkog preloma i nove poetske sintakse.* (Tešić, 2009: 237) Radovan Vučković nalazi osobitu vezu između Crnjanskogovog perioda i Todora Manojlovića. On kaže: „Jedna varijanta eteričkog idealizma sadržana je i u zamislima Miloša Crnjanskog i Todora Manojlovića. Manojlović je stalno insistirao na duhovnom značenju umetnosti uopšte, a poezije posebno, na njenoj metafizičkoj dimenziji. Neka vrsta metafizičkog idealizma podstakla je obojicu da traže sponu sa poezijom Branka Radičevića i Laze Kostića. To je nametalo njihov gotovo istovetan odnos prema tradiciji, osobito onoj modernoj koja je počinjala pesništvom XX veka. Obojica su se javila u ulozi negatora opštih konvencija i racionalizacije pesničkih principa u srpskom estetizmu pred rat, ali su isto tako sačuvali poštovanje i dali visoke ocene za dostignuća najznačajnijih pesnika toga vremena (Dučić, Rakić). Put obojice u fazi morfološkog konstruktivizma, a Manojlovića i ranije, vodio je obnovi romantičarskog klasicizma koji je Manojlović, kao poznavalac romanskih književnosti (francuske i italijanske), nosio u krvi.“ (Vučković, 2006: 252, 253)

CENTRIFUGALNI IGRAČ KAO UTOPIJSKI PROSTOR IZMEĐU AVANGARDE I NEOROMANTIZMA

Poetika Todora Manojlovića, iako balansira između avangarde i nešto umerenije orijentacije, makar i vrlo implicitno baštini ideje avangarde počesto zaodenuće u ruho neoromantizma. Neki kritičari ga tako prepoznaju kao neoromantičarskog “zanesenog sanjara dramskih sazvučja.” (Topolovački, 1972: 11)

Kao i avangardisti, Manojlović teži za prostorom koji negira realnost, koji se uglavnom idealnim pokazuje negde između neba i zemlje, u kosmičkim/svemirskim prostranstvima. Njegovo nipodaštavanje stvarnosti i ustaljenog reda, društvenog i civilizacijskog poretka, Radomir Konstantinović vidi kao „*radikalni anti-materijalizam*.“ On smatra da je njegov književni prosede sav usmeren idealizmu, bajkovitim prostorima i apsolutnoj ljubavi u koju se sve „uliva i preobražava s lakoćom i stavlja u zlatnu, ravnodušnu Vasionu kao okvir za nju pripremljen.“ (Konstantinović, 1983: 125) On to dalje obašnjava tako što poistovećuje njegov idealizam sa vasionom van-čovečanskog i da je to okvir za slike njegove mašte. Konstantinović izrazito naglašava da je to „njegovo lako pijanstvo mladalačkih ushićenja“ zapravo pravac ka utopiji i žudnja za utopijom. Ovu njegovu težnju za utopijom on vidi u veri T. Manojlovića u nekakve čarobnjačke moći, kako kaže, koje će svojom nadstvarnom svetlošću apsolutnog duha rasvetliti svet. Ono što Konstantinović vidi kao Manojlovićevu „bajku o sveizmirenosti u vremenu i prostoru, materiji i svesti“ je ono što Vučković vidi kao poveznicu između njega i Crnjanskog. On smatra da su zbog toga obojica pesnici kosmičkog idealizma i utopije univerzalnog jedinstva. Vučković još kaže: „Kao i u poeziji, Manojlović je ostao dosledan i u drami lirsko-romantičarskoj egzotici pri uspostavljanju veza između ličnog i transcendetno-kosmičkog sveta, čuvajući pri tom, poput ostalih srpskih pisaca, ravnotežu između realne fakture i fantazijske nadgradnje. Lirsko-kosmološki romantizam vojvođanskih ekspresionista kao da se u postekspresionističkoj etapi srpske književnosti podudario sa neoromantizmom drugog naraštaja modernista, čiji je idealizam drugačijeg kova od one ratne generacije.“ (Vučković, 2006: 283) Poetika Todora Manojlovića na taj način u svoje osnove ima duboko uzidane utopijske modele koji se jasno ili manje eksplicitno realizuju u poeziji, prozi ili dramskom delu njegovog opusa. To potvrđuje i Milivoj Nenin u *Slučajnoj knjizi*, gde kaže: „On, naime, čeka RAĐANJE ili BUĐENJE jednog novog sveta! Traži se, ili čeka se novi svet, novi život, sutrašnje carstvo i već se vidi veliko sunce tog novog carstva. Tražio je Todor Manojlović tu, ne novu zemlju, već novi život – tim je njegova utopija teža. Sunce je, nema nikakve sumnje, glavni junak Manojlovićeve poezije.“ (Nenin, 2007:73)

Ova tema zahtevala bi vrlo opsežnu razradu u svim segmentima Manojlovićevog stvaralaštva.

Zbog prirode ovog rada baziraćemo se ipak na dvama njegovim dramama, poznatom *Centrifugalnom igraču* i manje zapaženoj drami *Piero nadrealista ili Svadba na mesecu* u kojima ćemo pokušati da predočimo elemente utopijskog modela, u skladu sa poetikom ovog pisca, i povezati ih sa opštim poetičkim načelima avangarde, čime će se potkrepiti premisa, iznesena na početku, da je Manojlović avangardna verovanja baštiniio možda više nego što je uvreženo mišljenje.

Centrifugalnog igrača je Manojlović naslovio misterijom zalazeći tako u prostor srednjovekovne književnosti, samim tim metafizike, što se dodatno usložnjava brojnim aluzijama. Onostrani entitet kome ova “misterija” teži, pak, nije Bog, već nekakav drugačiji Apsolut. Na primer, već sam prostor u koji je drama smeštena (more, odmaralište kraj mora) sugerise jednu iracionalnu komponentu, metafizički prizvuk, iako je okvir krajnje realistički. Ne treba zanemariti simboliku mora, tačnije beskrajnosti koju ona reprezentuje s obzirom da je u bliskoj sprezi sa nebom. More je ujedno i mesto prvog susreta Bila i Liliane. Ono je „simbol dinamike života. Sve

dolazi iz mora i sve se u more vraća: mesto rođenja, preobražaja i ponovnih rođenja. More kao voda u kretanju simbolizuje prelazno stanje između još apstraktnih mogućnosti i određenih stvarnosti.“ (*Rečnik simbola*, 1994: 237) Ako njihov susret započinje u vodi, koja kao takva može biti nosilac različitih insinucija, npr. na prenatalno stanje, na obredno pročišćenje, na „nultu tačku“, onda se i naznake raspleta mogu naslutiti u metafizičkoj ravni. S obzirom na to da se drama završava Bilovim uzletom na nebo, ne može joj se odreći simbolistički efekat.

Da Bil ima oznake ne samo neoromantičarskog junaka, kako tvrdi Vučković, već u velikoj meri i nosioca avangardnih ideja, ukazuje nekoliko vrlo indikativnih metafora. Najpre, simbol vrteške, odnosno dolapa.

Bil: Vrteška ili dolap. Okreće se u krugu, stalno oko istog centra, banalno, glupo. (Manojlović, 1997:203)

Avangardni radikalizam počiva upravo na podrivanju utvrđenih obrazaca života i umetnosti, napuštanju i odbacivanju svega normiranog i normativnog, dakle onog što dolap simbolički predstavlja. Otuda i sam naziv drame. Centrifugalni izlet, skok iz jednoličnog, zatvorenog, spoznatog i prevaziđenog jeste osnovna ideja dela. Liliana je time očarana i to je tačka njihovog prepoznavanja.

Liliana: Iskočiti iz vrteške! – To! Većito naokolo, uz uvek istu, tobož bogatu i uzbudljivu, stvarno tako monotonu i šuplju muziku, u uvek istim bezukusno okićenim pozlaćenim kočijama koje ne dodiruju zemlju (...) Htela bih i ja da iskočim iz tih očajnih kočija, da izletim – centrifugalno! – iz tog bleštavog i blesavog začaranog kruga. (Manojlović, 1997: 203)

Nakon ovog razgovora, po principu crno-bele tehnike, možda čak i suviše očigledno, sledi Lilianin razgovor sa Sekretarom, koji ima vrlo uprošćenu funkciju Bilove suprotnosti, tačnije onog reprezentata „prizemne“, „tradicionalne“ frakcije kojoj je sve unapred predodređeno, koja je predvidiva i kreće se po stazi kružnice bez nade da će ikada naslutiti mogućnost nečega drugog i drugačijeg.

Liliana: Svidi mi se vaše preciozno, modno odelo koje nikako ne dolikuje jednom tako ozbiljnom i ambicioznom mladiću kao što ste vi.

Sekretar: Zar su ozbiljnost i ambicija mane?

Liliana: Ogromne! Strahovite!

Sekretar: Ne razumem vas.

Liliana: Naravno da me ne razumete. (Manojlović, 1997: 210)

Sekretar, Ministar i Savetnik dati su kao tipovi. Vrlo je indikativno i da su predstavljeni/nazvani nazivima svojih društvenih uloga što im oduzima svaku mogućnost individualnosti. Oni su tu kako bi Bil i Liliana dobili još bolje „pozadinsko svetlo“. Kao predstavnici starog, tradicionalnog, utvrđenog i stalnog, oni su naravno i predmet posrpnosti kao što se dalo videti u prethodnom citatu, a što se uvek može iščitati u ključu većitog antagonizma između Starih i Mladih, naročito u periodu istorijske avangarde.

Nebo i more kao simboli suprotstavljeni simbolu zemlje vrlo su važni u ovom tumačenju. Jer nebo je naspram zemljine obličke dovršenosti „direktno predstavljanje

transcendencije, moći, večnosti i svetosti (...) i neograničenost čovekovih težnji.“ (*Rečnik simbola*, 1994: 327) Dakle, ako se zadržimo makar samo na toj opoziciji dovršenost/otvorenost, moći ćemo da potkrepimo Olegovo tumačenje o „obrnutom sistemu.“ Kako bi bilo da zadatost posmatramo s druge strane, sa aspekta mogućnosti, a ne da večnost poimamo iz perspektive totaliteta. Posle Olegovog nazovimo „razjašnjenja“, teze o izmeni perspektiva, Gospođa koju smatraju ludom, a koja se u par navrata pokazuje kao savršeno lucidna (što potkrepljuje ideju o neopozivoj stigmatizaciji ludila), ona shvata da ono što oseća može biti tačno.

Gospođa (sa grčevitim uzbuđenjem): Tamo gore nema smrti!...Pa onda – onda nisu mrtvi ni moji... Pa ja sam to stalno govorila i govorim stalno – ali ljudi neće da mi veruju! – To je najlakše, reći za nekog ko je nestao, ko je nevidljiv da je umro, da je mrtav!...Otkuda mrtvi, kada ja osećam, jasno i duboko, da su živi, da su prisutni, da su nerazdvojni od mene... (Manojlović, 1997: 247)

Ona dalje nabroja kako živi isto „kao i onda“ što sugerise jedan kontinuum, kao što je nebo u kome nema početaka i krajeva, finalnih ishoda, pa ni prošlosti i budućnosti. Oleg je neka vrsta potvrde njene istine, nekakav „signal“ s druge strane, materijalizacija njenih težnji da se ponovo spoji sa sinovima.

Drama se zatvara susretom dve žene, Liliane i Gospođe sa crvenim suncobranom. Liliana je, iako svesna, slomljena gubitkom, ali Gospođa progovara iz perspektive iskustvenog, saopštavajući joj zapravo istinu koja je poenta čitavog dela. Ukoliko žrtvujemo čulima stečeno iskustvo, odbacimo razumom prihvaćeno i naučeno, možemo spoznati da se stvarnost daleko iza granica našeg poimanja. Ovo je, dakako, avangardistički *credo* i u tom smislu, Manojlović ne napušta ovu poetiku. Naravno, uz dodatak, da se ovde ljubav objašnjava kao ta transcendentna sila koja nas može prevesti preko granica razuma. Gospođa objašnjava Liliani da ukoliko nekog voli, ta osoba menja naš identitet tako što se ugrađuje u njega, postaje jedna od njegovih odrednica. Na taj način, ona je većito prisutna u nama, u našem sistemu i ta uvezanost samo može pomoći da prebegnemo u višu, drugačiju realnost u kojoj nema ograničenja onako kako ih mi poznajemo.

Gospođa (sve mekšim, suznijim glasom): O, dete moje, budite vedri, ne bojte se...ne izmiče nam tako lako onaj koga volimo!...Mi ga ne puštamo!... – on je čvrsto vezan za naš život... Vidite, oni su otišli, odleteli daleko, ali u svom letu oni povlače za sobom jednu svetlu, sunčanu brazdu, čiji je kraj zariven, čvrsto u naše srce, kao neki mač...Uzalud oni sad brode, lete sve dalje i dalje...- taj mač nam ostaje u srcu – i mi ih tako držimo i ne dajemo... (Manojlović, 1997: 257)

I upravo to negiranje realnog jeste jedna od osnovnih i najizazovnijih odlika avangarde. Kako kaže Adrijan Marino u svojoj *Poetici avangarde*, najveći ulog avangarde položen je upravo na negaciji realizma. „Odbacujući realizam, avangarda odbija ne samo jedan književni pravac, već i jednu bitnu estetsku, epistemološku i ontološku kategoriju. Reč je zapravo o obezvređivanju načela stvarnog, o negiranju stvarnosti kao objektivne datosti i tradicionalnog predmeta saznanja.“ (Marino, 1998: 23)

Sa završetkom drame ostajemo sa osećajem donekle sličnom onom kada čitamo *Sumatru* Miloša Crnjanskog. Jeste mučno, teško i oporo, ali odnekud eto i utehe, sve je nekako tu u nama samima sastavljeno iz hiljade senzacija doživljenih,

viđenih ili pročitanih, svejedno. Prosto, osnovna poruka u svojoj suštini spaja težnje i romantičara i avangardista, a to je da se prava, autentična istina o našem sopstvu krije iza čula, u dalekim krajevima nenačetim civilizacijom, tamo gde stoji barbarogenije zagledan u daljinu. *Centrifugalni igrač* Todora Manojlovića svim izrečenim predstavlja jednu veoma autentičnu umetničku viziju čije ideje, u bilo kom poetičkom ključu tumačene, predstavljaju zanimljivu konstelaciju koja sama po sebi svedoči univerzalnost i svestremenost.

ELEMENTI UTOPIJSKOG DISKURSA U DRAMI *PIERO NADREALISTA ILI SVADBA NA MESECU*

Drama *Piero nadrealista ili Svadba na mesecu* otvara problem komunikacije kao sinhronijskog i dijahronijskog fenomena. Komunikacija i vreme imaju specifičan odnos, pa tako sa prošlošću komuniciramo putem tekstova koji imaju ulogu medija. Tekst kao medij datira iz najstarijih vremena i u velikoj meri je vezan za Objavu, dakle, ima i nadzemaljsku, svetu dimenziju. Kroz istoriju, tekst je tretiran ne samo kao izvor informacija o prošlosti, već i kao signalizator kako da tumačimo vreme koje dolazi i njegove karakteristike. Oneobličavanje teksta kao pokretača komunikacije, što je princip svojstven avangardistima, narušava izvorni smisao i ogoljuje potrebu za komunikacijom tako što je svodi na relevantno kazivanje u vremenu koje traje i vremenu uopšte. S tim u vezi je posebno interesantan dramski tekst, to je književni tekst zasnovan isključivo na razgovoru protagoniste sa drugim, neretko i sa sobom. Razobličavanje komunikacije u drami *Piero nadrealista ili Svadba na mesecu*, primetno je tim pre što su osobe koje kroz dramu razgovaraju klovnovi, glumci, dakle ljudi kojima profesija nalaže da izgovaraju tuđ, a shodno kostimima, često i besmislen tekst. No, razgovori junaka ove drame dešavaju se van pozornice, pa ipak njihova komunikacija nije razmena dubokih poruka. Uočljivo je da reči nemaju obavezu da traju i znače, već reflektuju trenutno stanje govornikovog duha. Komunikacija je jalova, na momente agresivna, likovi često ne razgovaraju već razmenjuju uvrede, žale se i kritikuju. Njihove razgovore karakterišu brze, kratke rečenice i naprasno smenjivanje tema, fragmenti dijaloga koji naglo počinju i brzo se gase. Strah od komunikacije je rezultat dugogodišnjeg izgovaranja tuđeg teksta, reči su samo deo maske i uloge, one dopunjavaju postojanje na sceni. Nakon odigrane uloge ostaju opustošeni identiteti tužnih klovnova koji ne znaju čime da ispune postojanje. Izlazak iz sebe i projektovanje u drugog nije nagrađeno purifikacijom. Ličnost ne ide dalje od sebe, ali glumeći da je neko drugi, čak ni željeni *drugi*, već nametnuti *drugi*, naizgled proizvodi smisao. No, smisao je samo u ritualu, i zato predstava ne sme kasniti. Karnevalska zamaskiranost radi oslobađanja identiteta i podsvesnih želja, ovim likovima je kasato pružena. Zamaskirani, oni se ne oslobađaju, već se skrivaju. Likovi su mahom pertrificirani, okoštali u ulogama koje godinama igraju na sceni i koje su postale zamena za njihov identitet. Piero je naglašeno jedini junak koji misli, oseća i pati ispod kostima, tuđeg odela, tuđe kože. Piero neretko prerasta strah od komunikacije, on nije lik koji samo saopštava, on se *poverava*.

ARLEKINO: Kakva tragedija! – Večeras nema tragedije! Ovo je komedija, vesela igra, šala, dakle šta se tu prenemažeš?

PIERO (nestrpljivo): To se možda tebi tako čini da je komedija i šala; ja osećam drukčije!

ARLEKINO (podrugljivo): Šta imaš ti tu da se osećaš drukčije? – Zna se šta je u komadu i kakve su nam uloge, nema tu daljeg mudrovanja!

PIERO: E, to me ljuti kad tako govoriš! Ti bi hteo da živimo bez sopstvene misli, bez sopstvenog osećanja! Kao neke lutke!

ARLEKINO: Pa šta smo nego lutke! Lutke od krpe, drveta, gipsa – šta znam ja!...

PIERO: Pa neka je i tako! – Ali to je samo naše telo! A šta mi je stalo do tela! – Ono što oseća, misli, govori u meni, ono što me pokreće, to je sasvim nešto drugo, to je...

ARLEKINO: To je pisac, to je tekst komada. (Manojlović, 1997: 29)

Ovaj kratki dijalog otkriva Arlekinovu ubeđenost da neko drugi stoji iza ljudskog identiteta, ali i njegovo dobrovoljno ustupanje identiteta tom *drugom*, piscu ili Apsolutu. No, prepuštanje sopstva drugom nije rezultat vere, već pasivno oslanjanje na ritualni princip predstave, ali i života. Nakon odigrane uloge junak se po pravilu vraća u svoj identitet. U ovom slučaju identitet je modifikacija naučenog, tuđeg govora, tuđeg teksta, pokreta, kostima i onog što se rođenjem donelo na ovaj svet, ali se nije razvilo u potpuni ego. Ovaj dijalog, svakako, sumira borbu starog i novog sveta, kao i idejno buđenje *Novog čoveka*.

Likovi Manojlovićeve drame *Piero nadrealista ili Svadba na mesecu* su zarobljenici uloga, oni su postavka ali i negacija drame del arte, njihov položaj u svetu i vremenu je relativan, maske koje nose može nositi bilo ko, tako da se pod maskama tužnih klovnova i šarenih harlekina nazire jedan tradicionalno crno-beli svet, ali i nezadovoljstvo koje postojanje u tom i takvom svetu proizvodi. Otuda se rađa potreba za odlaskom u novi svet, za kreiranjem nove stvarnosti.

Problem komunikacije (jer potreba za *novim svetom* je uzrokovana nerazumevanjem) naznačen je na početku drame. Pantalone, predvodnik pozorišne družine, nastoji da najavi novu predstavu, ali nailazi na nerazumevanje ostalih. Pantalone je junak koji održava vezu sa *starim svetom*, starim vrednostima i ulogama. Za njega je predstava gotovo kao kod starih Grka ritualno, duhovno, pročišćenje u kojem učestvuju i glumci i publika, ali je sukobljen sa stavovima Doktora i Kapetana koji nagoveštavaju da se predstava nema za koga izvoditi, da je publika mahom sačinjena od pacijenata i simbolično mrtvih ljudi. Nastojanje da se svet vrati svom cikličnom, ritualnom okretanju u krug tek radi postojanja i radi pukog ispunjenja predodređenih uloga otvara problemsko pitanje identiteta. Taj problem jasnije razmatraju Piero i Arlekin.

ARLEKINO: malo digresije desno i levo šta ti to pomaže/ na kraju krajeva u tome bitnome stvar se razvija onako kako pisac hoće, mi ostajemo obojica, dragi pobro moj, ono što jesmo kroz sve vekove, ja Arlekin, ti Piero!

PIERO: To je baš ono užasno, Ja se osećam vezan, zarobljen, ugušen u mom nesrećnom odelu! Ja sam stvarno, možda Amadis, Romeo, Ariel, Hamlet ili Verter

ARLEKINO : Šta vredi to/ I to su sve samo maske!

PIERO: Da, ali d r u g e maske, maske koje mi se sviđaju, koje volim. (Manojlović, 1997: 30)

Stav o svetu i svetskom poretku, o nametnutom postojanju sa predodređenim krajem, petrificiranom ulogom kojom čovek, kako se očekuje, treba pa ispuni vreme između početka i kraja (predstave, života), dakle pesimistični Arlekinov stav na mometne biva poljuljan Pierovom pobunom, arhetipskim motivom kojim se osigurava makar i proizvoljna ispunjenost u naglašenoj potrazi za individualnošću. No, željena individualnost jeste i može biti samo druga maska, pozajmljeni identitet, ponovno skrivanje i vraćanje u postojanje samo i jedino kroz igranu ulogu. Pierova želja da makar nosi željenu masku je najbliža pobuni i iskoračenju iz postojanja koje je određeno, samim tim nametnuto. Stremljenje ka kosmosu, mesecu, dakle utopijskoj projekciji novog, nenaseljenog sveta, u Pieru sazreva paralelno sa svešću o učaurenom *sebi*. Evidentna je nemogućnost da se jasno razluči gluma od stvarnosti, jer otkuda jedan klovn želi biti Hamlet, osim ako to nije superego koji izranja iz lakrdijaške maske alter-ega.

Ipak, Piero je najbliži prerastanju karikature, on priželjkuje svet u kom je *dva puta dva pet*, (Manojlović, 1997: 30), dok ljubav sa Kolombinom vidi kao kosmičku, vanzemaljsku silu. Iako je sramežljiv, uplašen i nesiguran, obećava voljenoj devojci svadbu na Mesecu.

KOLUMBINA: Mi smo ono dvoje što večito ljube na mesecu

PIERO: Da, mi smo ono dvoje.

KOLUMBINA: Pa to je divno! A oni tamo dole ili gore, ne znaju gde smo i ne mogu da nas vide. (Manojlović, 1997: 34)

Čežnja za kosmosom, neistraženim, dalekim i usamljenim prostranstvom je iskonska čežnja za usaglašenim identitetom, kosmopolitskim jedinstvom, a u kontekstu ideje o Novom čoveku i sumatraističkim povratkom sebi.

Svadba na mesecu je motiv najavljen naslovom, novi početak na nedostižnom mestu. Mesec je simbol utopijske čistote, promenjiva Luna, mesec je osvetljen pozajmljenom svetlošću, on je nestalan, ali i kao takav ipak je simbol slobode. Sloboda da se neometano postoji, Pierova potreba da se kroz ljubav poveže sa drugim bićem, ali i sopstvenim, otuđenim bićem, ostaje jasna utopijska slika.

Zalazak u onostrano kao osnovni topos srpske avangarde očigledan je motiv Manojlovićevog stvaralaštva. Izmeštanje materijalnog u metafizički prostor ne samo da ima utopijske elemente, već sugeriše i naznake samoutopijskih pretenzija Manojlovićevih junaka. Naime, otuđeni od sredine kojoj egzistencionalno pripadaju, oni najpre u svojim odmetničkim mislima, potisnutim željama, prigušenim identitetima slute mesto gde se može postojati, neometano biti ona rođenjem utamničena jedinka. Osećaj veze sa kosmosom vremenom jača, jer Manojlovićevi junaci, i to samo oni koji su dovoljno snažni da odstupe od sredine, nemaju snage da ostvare utopijsku sigurnost unutar svog ideniteta, ali prepoznaju prve elemente neophodne da se mikrokosmos tela, čoveka, jedinke, poveže sa makrokosmosom kao obećanim rajem.

Manojlovićev junak, Novi čovek, je stopljen sa kolektivnim nesvesnim, sa društveno prihvatljivim, ali ne i pomiren sa tim da je to jedino dokle egzistencija

doseže. On očekuje povratak daljinama iz prapočetka vremena, ali ne razvija duhovnu vezu sa nebom kao simbolom raja i onostranog života, već stremljenosti kosmosu gotovo kao geografskom pojmu.

Identiteti Manojlovićevih junaka su određeni društvenim ulogama, pa tako u *Centrifugalnom igraču* u likovima kao što su Savetnik, Ministar, Sekretar i Gospođa vidimo jasnu vezu sa funkcijama koje obnašaju, odnosno društvenim staležom kom pripadaju, za razliku od Bila i Liliane, koji nose vlastita imena kao prve naznake svesnog identiteta.

Junaci koji su etimološki izjednačeni sa društvenim ulogama ne prerastaju zemaljske identitete, oni su pomireni sa trajanjem po ovozemaljskim kanonima, pripadaju starom tradicionalnom svetu koji avangardisti prevazilaze. Likovi koji nose lična imena prave iskorak iz tog kruga, imaju izraženiju potrebu za slobodom i privlače ih neograničena prostranstva kao što su voda i kosmos.

Junake drame *Piero nadrealista ili Svadba na mesecu* prepoznamo kao junake čiji su identiteti povezani sa zemljom (Doktor, Kapetan) i junake koji teže ka kosmičkoj visini i purifikaciji (Piero i Kolumbina).

Nastojanje da utopijski mir pronađu najpre u sebi, onda u drugom (Liliana, Kolumbina), nakon intuitivnog pronalaženja izmešta se u slobodniji etar, koji, makar shodno završetku drame *Piero nadrealista ili Svadba na mesecu*, čoveku brzo biva oduzet, jer prostor dostupan odabranima brzo nasele i nedostojni. Ipak, ostaje osećaj da se ovozemaljska utamničenost, usamljenost, nepotpuna komunikacija sa drugim, mogu makar na kratko prevazići.

ZAKLJUČAK

Modernizam, sa avangardom na još radikalniji način, donosi ne samo bunt već i potpuno prevrednovanje tradicionalnih vrednosti što na različite načine utiče na književnost. Oneobličavanjem sintaksičkih i semantičkih nivoa jezika, ali i sistema žanrova, književnost nastoji da prevaziđe sebe. U atmosferi bunta i nihilizma, svaku razumnu i logičnu stvar smenjuje njena opozicija. Avangardu karakteriše i težnja autora za ranim iskustvima, povratak na početak evolucije. Ove težnje dovele su avangardu, u njenom najradikalnijem vidu, u poziciju gde razum i logika nemaju svoje mesto, te težnje su autore ove (anti)formacije odvele u sferu koja je infantilna, primitivna i konačno van razuma. Od tog trenutka pojedini pisci počinju da stvaraju dela u koja su ugrađeni utopijski elementi. U centralnom delu rada pokušavamo da pronađemo ove avangardne elemente koji očigledno vode u utopijske narative. Stoga su drame *Centrifugalni igrač* i *Piero nadrealista ili Svadba na mesecu* ovde predstavljene kao nosioci ideja o idealnom svetu koji uglavnom postoji u univerzumu ili negde iza neba. Za ove motive je vezano i pitanje slobode. Na kraju obe drame podvučen je zaključak o mogućnosti da budemo istinski slobodni samo izvan društvenih granica i, konačno, samog sveta.

LITERATURA

1. Konstantinović, Radomir (1983) *Biće i jezik: u iskustvu pesnika srpske kulture XX veka, knjiga 5*, Novi Sad, Matica srpska
2. Manojlović, Todor (1997) *Drame*, prir. Marta Frajnd, Gradska narodna biblioteka Žarko Zrenjanin Zrenjanin,
3. Marino, Adrijan (1998) *Poetika avangarde*, Beograd, Narodna knjiga-Alfa
4. Milovanović, Krsto i Gavrić Tomislav (prir.) (1994) *Rečnik simbola*, Beograd, Narodno delo
5. Nenin, Milivoj (2007) *Slučajna knjiga (kolaž o Todoru Manojloviću)*, Beograd, Narodna knjiga-Alfa
6. Sabolči, Mikloš (1997) *Avangarda i neoavangarda*, Beograd, Narodna knjiga
7. Tešić, Gojko (2009) *Srpska književna avangarda*, Beograd, Službeni glasnik
8. Topolovački, Milan (1972) *Saputnici*, Beograd, Petar Kočić
9. Vučković, Radovan (2006) *Vojvođanska književna avangarda*, Zrenjanin, Gradska narodna Biblioteka Žarko Zrenjanin

RESUME

Modernism, together with avant-garde in its even more radical way, comes as an era of changes which brings not only rebellion but also a complete reevaluation of traditional values which affects traditional literature in different ways. Literature wants to surpass itself which brings to destruction of syntactic and semantic levels of language, and system of genres as well. In this atmosphere of rebellion and nihilism, every reasonable and logical thing was replaced with its opposition. One of the consequences was an author's aspiration after early experience, a return to the first level of evolution. These aspirations brought avant-garde, in its most radical way, to a position where reason and logic did not have their own place, these aspirations took authors of this (anti)formation into sphere that was infantile, primitive and, at last, out of reason. From that point certain writers start to create works in which the utopic elements are incorporated. In the central part of the paper we try to find these avant-garde elements which obviously lead into utopic narratives. Therefore, the dramas *The Centrifugal Dancer* and *Piero the Surrealist or Wedding on the Moon* are here presented as holders of the ideas of the ideal world which mostly exists in the universe or somewhere beyond the sky. The question of freedom is also related to these motifs. At the end of both dramas there is a conclusion about possibility of being truly free only when far away of all social boundaries and, at last, the world itself.

Pregledni naučni rad

GUSTATIVNE METAFORE I POREĐENJA U ROMANU EPITAF CARSKOG GURMANA VELJKA BARBIERIJA

Iza Maljevac–Mihović

Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru

Novi Pazar, Srbija

iza.maljevac@uninp.edu.rs

Apstrakt

Roman *Epitaf carskog gurmana* predstavlja jedan od prvih distopijskih romana hrvatske književnosti. Autor u ovom romanu pisanom u formi satiričnog dnevničkog zapisa poigravajući se s različitim žanrovima gastronomske književne tradicije stvara atmosferu beznada, nemoći i apsolutne kontrole vlasti. U kafkijanskoj atmosferi činovnika u fabrici papira Ministarstvo za javni red i moral nadzire, progoni i osuđuje na zabranu kupovanja namirnica, kuhanja, a posljedično i konzumiranja hrane. Posljednji udarac koji glavni lik zadaje vlasti je okončavanje vlastitog života konzumiranjem najukusnijeg otrovnog jela po uzoru na rimskog kuhara slične sudbine čime nam autor sugerira neotuđivost slobode izbora, ali i šalje poruku o bezvremenosti, besprostornosti i sveprisutnosti represivnih društava.

Tema rada su gustativne metafore i poređenja, mehanizmi njihovog nastanka te njihova funkcija u romanu. Metafore se proučavaju slijedeći Lakoffovu i Johnsonovu teoriju o konceptualnim metaforama. S obzirom na to da se metafore smatraju mehanizmima na kojima se zasnivaju poređenja i poredbene frazeme bilo je neophodno i njih uključiti u istraživanje. U fokusu su leksičke varijacije metafora i poređenja koje Barbieri koristi kao sredstvo naglašavanja užitka i suprotstavljanja (gastronomskoj) jednoličnosti režima i na nivou jezika.

Ključne riječi: konceptualne metafore, poređenje, gustativne metafore, distopija

GUSTATORY METAPHORS AND COMPARISONS IN VELJKO BARBIERI'S NOVEL *EPITAPH OF THE IMPERIAL GOURMAND*

Abstract

The novel *Epitaph of the Imperial Gourmand* is one of the first dystopian novels in Croatian literature. It is written in the form of a satirical diary, and the author, using various genres of gastronomic literary tradition, creates an atmosphere of hopelessness, powerlessness and absolute control of the government. The Ministry of Public Order and Morality supervises, prosecutes and bans the purchase of groceries and cooking for a clerk in a paper factory. The clerk, main character, deals the last blow to the authorities by committing suicide by consuming the most delicious poisonous dish prepared by the recipe of a famous Roman chef of similar destiny. In this way, Barbieri sends us a message about the inalienability of freedom of choice, but also about the timelessness, spacelessness and ubiquity of repressive societies.

The topic of the paper are gustatory metaphors and comparisons, the mechanisms of their origin and their function in the novel. Metaphors are studied following Lakoff's and Johnson's theory of conceptual metaphors. Since metaphors are the basis of comparisons, it was necessary to include them in the research. The focus is on lexical variations of metaphors and comparisons in relation to the standard forms that Barbieri uses as a means of emphasizing pleasure and opposing the (gastronomic) uniformity of the regime at the language level.

Keywords: conceptual metaphors, comparison, comparative idioms, gustatory metaphors, dystopia.

UVOD

Termin *distopija* neraskidivo je vezan za pojam *utopija* te se može smatrati njenim antonimom. Utopija označava imaginarno savršeno mjesto u kojem žive idealno organizirane društvene zajednice. Distopija, kako i prefiks *dis-* kazuje, označava suprotnost onoga iskazanog utopijom; zamišljeni svijet gdje su dovedene do maksimuma loše strane današnje civilizacije (Klajn, Šipka 2006: 307). Pored termina distopija koristi se i termin *antiutopija*. Međutim, iako se često smatraju sinonimima, neki autori ih različito definiraju. Pri njihovom definiranju najčešća kolebanja se tiču toga koji od ta dva pojma je apsolutna suprotnost utopije, dok se drugi određuje kao vrijednosno neutralan, ili izokrenuta slika utopije, ili odumiranje utopije. Za potrebe ovoga rada koristit ćemo termin *distopija*.

Kako ističe Miranda Levant-Peričić (2017) teoretičari književnosti distopijski roman uvrstavaju ili u naučnu fantastiku ili u spekulativnu fikciju, te nakon propitivanja romana zaključuje:

1. distopijski roman može se definirati kao predstavljanje negativne vizije društva budućnosti;
2. distopijski roman obilježen je izrazitom intertekstualnošću budući da u kreativnom dijalogu s književnom tradicijom bira određene tekstove kako bi ih resemantizirao ili iskoristio kao prepoznatljiv žanrovski potpis;
3. u distopijskom romanu nastoji se pripovijedati što bliže realističkom ili naturalističkom stilu da bi se preko prepoznatljivih signala sadašnjice postigla funkcija upozorenja. S obzirom na to da se radnja ne mora odvijati u novom svijetu, tj. stvarnosti, isticanjem signala koji upućuju na prepoznatljive referente od čitaoca se traži orijentacija na savremenost, odnosno recepcijski povratak iz budućnosti uz katarzično prepoznavanje konteksta aktualne zbilje, kao i vjerovatnosti njezine futurističke nadogradnje (Levant-Peričić, 2017: 255).

Dakle, svrha distopijskog romana je iskazati upozorenje kroz prikazivanje svijeta budućnosti koji nastaje kao posljedica aktuelnih problema društva.

O distopijskom romanu u hrvatskoj književnosti može se govoriti tek od sedamdesetih godina XX stoljeća, a početkom XXI stoljeća broj romana distopijske tematike je značajno povećan (Gajin, 2015: 41). Kao romani s naučnofantastičnim elementima

napisani prije pomenutog perioda navode se: *Crveni ocean* Marije Jurić Zagorke, *Pronalazak Athanatika* Vladana Desnice i *Na Pacifiku* roman Milana Šufflaya (Gašparović, 2020: 12). Književnici koji su se okušali u distopijskom žanru sedamdesetih godina bili su: Stejpan Čuić, Pavao Pavličić i Veljko Barbieri (Car, 2017: 61). Posljednjih trideset godina distopijske romane u hrvatskoj književnosti objavljuju: Ivo Brešan, Edo Popović, Živko Prodanović, Danilo Brozović, Marinko Košec i drugi.

Jelo

kontekstualno značenje: označava onoga koji daje blagoslov;

osnovno značenje: ono što se jede, ono što je privedeno tako da se može jesti;

kontekstualno značenje naspram osnovnog značenja: kontekstualno značenje se razlikuje od osnovnog;

metaforički korišćeno: da.

me

kontekstualno značenje: zamjenica koja označava onoga kome se daje blagoslov;

osnovno značenje: zamjenica za prvo lice jednine;

kontekstualno značenje naspram osnovnog značenja: kontekstualno značenje se ne razlikuje od osnovnog;

metaforički korišćeno: ne.

blagoslovilo

kontekstualno značenje: nosilac leksičkog značenja predikata;

osnovno značenje: dati blagoslov, izvršiti obred blagoslova uz posebnu molitvu i simboliku;

kontekstualno značenje naspram osnovnog značenja: kontekstualno značenje se ne razlikuje od osnovnog;

metaforički korišćeno: ne

i

kontekstualno značenje: povezivanje dvije radnje

osnovno značenje: veznik, odnosno nepromjenljiva vrsta riječi kojom se povezuju dvije riječi, dvije skupine riječi ili dvije rečenice

kontekstualno značenje naspram osnovnog značenja: kontekstualno značenje se ne razlikuje od osnovnog;

metaforički korišćeno: ne.

ispunilo

kontekstualno značenje: nosilac leksičkog značenja predikata;

osnovno značenje: učiniti punim;

kontekstualno značenje naspram osnovnog značenja: kontekstualno značenje se ne razlikuje od osnovnog;

metaforički korišćeno: ne.

dušu.

kontekstualno značenje: objekat koji je napunjen;

osnovno značenje: rel. nematerijalni princip čovjekova života (prema tijelu);

kontekstualno značenje naspram osnovnog značenja: kontekstualno značenje se razlikuje od osnovnog;

metaforički korišćeno: da.

REZULTATI I ANALIZA

Primjenom MIP-metode uočeno je da je najfrekventnija metafora HRANA JE OSOBA (ČOVJEK):

Vino me zamata umaglicu zaboravljenih prešnica, a bradonja koji okreće potisni vijak veseli se zlatnoj tekućini i stalno uzvikuje "Klok, klok!".

Sve me podsjeća na onaj tvoj recept kad si tikvicama vadio srce.

Samo u po jednom primjeru su zabilježene metafore HRANA JE DRUŠTVO, HRANA JE SREDSTVO i ČOVJEK JE HRANA (JELO):

Ipak - kad je posrijedi hrana, ona nije anarhična, a kad je o meni samome riječ, ne znam.

Dok drugi gladuju na svima južnim svjetskim paralelama, gospodin krati vrijeme prepeličetinom.

Skuhali su me, razrezali i ostavili tako prazna, da gladujem.

Kada je riječ o poređenjima u primjerima u kojima je bilo moguće uočiti i izdvojiti konceptualnu metaforu najčešća je ČOVJEK (OSOBA) JE HRANA. Pod ovom metaforom objedinili smo metafore ČOVJEK JE ŽIVOTINJA i ČOVJEK JE BILJKA jer u oba slučaja Barbieri kao element s kojim se poredi navodi jestive biljke i životinje, tj. one koji se svakodnevno koriste u kulinarstvu i smatraju hranom.

Ja sam ti sada, mudri moj, kao neka od tih tikvica.

Gledao sam ga poput kuhane ribe.

Dok sam pjevao kao prašćić u medu, u glavi mi je odjekivala piska svirala i zvon cimbalu, a sanjao sam da sam došao tebi u posjet, moj Gabiuse.

Samo je u primjeru *Slina joj bijaše ugodno gorkasta, baš kao španjolska marinada* uočena i metafora TJELESNE TEČNOSTI SU HRANA.

Primjeri poređenja u čijim osnovama nisu pronađene konceptualne metafore dijele se na dvije grupe:

1. element A i element B imaju zajedničku arhisemu, odnosno makar jednu zajedničku semu;
Pečenka se rumenila poput doboš torte, prelivena medom.
Ulična svjetla ljeskala su se poput ribljih očiju, na sjajnom asfaltu okupanom rastopljenim snijegom.
Njegove velike zjenice, crne poput kavijara, nijednom ne trepnuše (...).
2. element A i element B imaju zajedničku semu a poređenje jasno samo u kontekstu romana;
Jeo je brzo, gutajući odjednom goleme količine gustog umaka što je zaudarao gotovo kao doručak br. 6.

Varijacije u poređenjima su kao po pravilu na leksičkom nivou u vidu zamjene lekseme u ulozi elementa B s leksemom semantičkog polja hrane i pića. Neki od zabilježenih primjera su: *gorkasta kao španjolska marinada : gorka kao pelin, crne*

poput kavijara : crn poput ugljena, poput noći, pjevati kao prašćić u medu : pjevati kao slavuj, kao profesionalac, kao siromah.

Analizirani primjeri su navedeni u dodatku rada.

Primjeri gustativnih metafora i poređenja u romanu *Epitaf carskog gurmana*

Tabela 1. Konceptualne metafore u djelu *Epitaf carskog gurmana* Veljka Barbierija

HRANA JE OSOBA	<i>Ali batačić ga je očito oraspoločio i on iznenada postade drukčiji, rekao bih čak srdačan.</i>
	<i>Kad bolje promislim, ni sam ne znam odakle moja ljubav prema kuhanju.</i>
	<i>Meso je izvrsno uspјelo.</i>
	<i>Kad čovjek ima mašte, onda iz lonca mirišu sve trave ovoga svijeta, a senf oplemenjen mljevenim grožđicama doimlje se kao najbolja muštarda.</i>
	<i>Vino me zamata u izmaglicu zaboravljenih prešnica, a bradonja koji okreće potisni vijak veseli se zlatnoj tekućini i stalno uzvikuje "Klok, klok!".</i>
	<i>Jelo mi je pomoglo da se osjetim nesvladivim.</i>
	<i>Jelo me blagoslovilo i ispunilo mi dušu blaženstvom.</i>
	<i>Ti ne, ja da – rekoh u sebi, sanjajući o zaštitničkom loncu iz zavičaja.</i>
	<i>Uto on pucnu prstima, i stiže još jedna boca.</i>
	<i>Sve me podsjeća na onaj tvoj recept kad si tikvicama vadio srce.</i>
HRANA JE ORUĐE	<i>Dok drugi gladuju na svima južnim svjetskim paralelama, gospodin krati vrijeme prepeličetinom.</i>
HRANA JE DRUŠTVO	<i>Ipak - kad je posrijedi hrana, ona nije anarhična, a kad je o meni samome riječ, ne znam.</i>
ČOVJEK (OSOBA) JE HRANA	<i>Usamljen sam kao zečji brabonjak i ništa mi ne pomaže što se stalno kitim preljevima.</i>

	<i>Dok sam pjevao kao prašćić u medu, u glavi mi je odjekivala piska svirala i zvon cimbalu, a sanjao sam da sam došao tebi u posjet, moj Gabiuse.</i>
	<i>Gledao sam ga poput kuhane ribe.</i>
	<i>Ja sam ti sada, mudri moj, kao neka od tih tikvica.</i>
	<i>Ja kao kokoš, pravo u pećnicu!</i>
ČOVJEK JE ŽIVOTINJA	<i>Oborio me kao prepelicu.</i>
	<i>Pa se opet zaveli i stade mrmljati kao da preživa, polako sklapajući jedno oko.</i>
	<i>Preprodavač nije ništa shvaćao, ali čim je pojeo i on se izvalio u sobi, poput prasca.</i>
	<i>Odlepršao bih poput divlje patkice...</i>

Tabela 2. Varijacije u poređenjima na leksičkom planu

<i>Epitaf carskog gurmana</i>	hrWac
oboriti kao prepelicu <i>Oborio me kao prepelicu. Ušutjeh, posve onemoćao.</i>	oboriti kao krušku, kao Namac u filmovima;
mrmljati kao da preživa <i>Pa se opet zaveli i stade mrmljati kao da preživa, polako sklapajući jedno oko.</i>	mrmljati kao dosada, mrmljati kao stari dedek u bradu, mrmlja kao da protestira;
gorka kao španjolska marinada <i>Slina joj bijaše ugodno gorkasta, baš kao španjolska marinada.</i>	gorka kao pelin, gorka kao izdaja Hrvatske;
ružičasta kao gubica promrzlog svinjčeta <i>Izvana tamnosmeđe, u prorezu prema sredini odreska postupno poprima ružičastu boju, kao gubica promrzlog svinjčeta.</i>	ružičast kao cvijet, ružičasta kao rumenilo; ružičasta kao krv;

<p>zaudarati kao doručak br. 6 <i>Jeo je brzo, gutajući odjednom goleme količine gustog umaka što je zaudarao gotovo kao doručak br. 6.</i></p>	<p>zaudara kao najgora neoprana bačva, kao mrtav čovjek, kao gnjilo meso na buri;</p>
<p>(jurnuti) kao kokoš <i>Ja kao kokoš, pravo u pećnicu!</i></p>	<p>jurnuti kao vjetar, kao budala, kao bijesni psi pušteni s lanca;</p>
<p>pjevati kao prašćić u medu <i>Dok sam pjevao kao prašćić u medu, u glavi mi je odjekivala piska svirala i zvon cimbalala, a sanjao sam da sam došao tebi u posjet, moj Gabiuse.</i></p>	<p>pjevati kao slavuj, kao siromah, kao da im život o tome ovisi;</p>
<p>gledati poput kuhane ribe <i>Gledao sam ga poput kuhane ribe.</i></p>	<p>gledati poput boga, poput debila, gleda poput ogledala;</p>
<p>ljeskati se poput ribljih očiju <i>Ulična svjetla ljeskala su se poput ribljih očiju, na sjajnom asfaltu okupanom rastopljenim snijegom.</i></p>	<p>ljeskati poput bronce, poput pijeska, poput ulja;</p>
<p>visiti poput palačinke <i>Pred njim je bio tanjurić i na njemu velik sendvič što je visio preko rubova poput palačinke.</i></p>	<p>visiti poput zastave, poput vadičepa, poput osušene dojke stare babe;</p>
<p>rumeniti se poput doboš torte <i>Pečenka se rumenila poput doboš torte, prelivena medom.</i></p>	<p>rumeniti se poput vina;</p>
<p>izvaliti se poput prasca <i>Preprodavač nije ništa shvaćao, ali čim je pojeo i on se izvalio u sobi, poput prasca.</i></p>	<p>izvaliti se poput morža;</p>
<p>odlepršati poput divlje patkice <i>Odlepršao bih poput divlje patkice...</i></p>	<p>odlepršati poput pera, poput ptice, poput perja iz ruku;</p>
<p>crne poput kavijara <i>Njegove velike zjenice, crne poput kavijara, nijednom ne trepnuše, kao da na</i></p>	<p>crn poput ugljena, poput katrana, poput noći;</p>

<i>mom licu čitaju plan neke vražje sabotaže, koja bi, da je nisu otkrili, već sutra srušila državu.</i>	
--	--

Kao što se vidi iz navedenih tabela, najfrekventnija je metafora u kojoj je izvorna domena ljudsko biće, a ciljna domena je hrana. Personificiranjem hrane Barbieri omogućava uspostavljanje složenih emotivnih odnosa između hrane i čovjeka, te hrana može oraspoložiti, blagosloviti, ispuniti blaženstvom, uspjeti pa i pomoći protagonistu.

Modificiranjem poređenja upotrebom leksema iz domena hrane autor uspijeva stvoriti atmosferu u kojoj ona postaje prizma kroz koju se vidi svijet. Čak i kada piše o tjelesnim tečnostima i neprijatnim ukusima Barbieri uspijeva uspostaviti poređenje s (ukusnom) hranom: *gorka kao španjolska marinada*. Za opis ružičaste boje koristi lekseme iz semantičkog polja hrane *rumeniti se poput doboš torte*, a izbjeci će često poređenje s vinom (*rumeniti se kao vino*). Dok u drugom primjeru *ružičastu* boju poredi s *gubicom promrzlog svinjčeta* a odbacuje moguća poređenja s cvijetom, rumenilom ili krvlju. Kada element B u poređenjima modificira uvođenjem lekseme iz semantičkog polja ptica, Barbieri se uvijek odlučuje za vrste koje se koriste u kulinarstvu: divlja patka, prepelica i, naravno, kokoška. Jedino poređenje u kojem je element B leksema iz semantičkog polja hrane a koje nosi negativnu konotaciju te je ujedno jedino poređenje razumljivo samo u kontekstu romana: *zaudara kao doručak broj 6*. Ovim poređenjem uspostavlja se semantička opozicija koja se s područja gastronomije preslikava na život: konzervirana hrana naspram svježja, ukusna hrana i ideologija naspram čovjekove slobode, mašte i stvaranja.

Pored navedenih Barbieri koristi druge postupke koji nisu bili predmet našega rada: floristička poređenja (*Ploške mesa nalikovale su laticama tulipana.*) i komparacije na višem stepenu u vezi s kulturom prehrane (*Ali je zato uzeo dvostruku napojnicu, ispruživši dlan sličan suhom jeziku.*) (Bukhart, 1992: 172).

ZAKLJUČAK

Na osnovu dobijenih rezultata zaključujemo da su dvije najzastupljenije metafore HRANA JE OSOBA (ČOVJEK) i OSOBA (ČOVJEK) JE HRANA. Autor narušavanjem postavke o upostavljanju jednosmjernog odnosa između izvorne i ciljne domene, tj. upotrebom pojma hrane i kao ciljnog domena, a ne samo kao izvornog kako je uobičajeno, stvara uslove za uspostavljanje posebnog, skoro ljubavnog odnosa između glavnog junaka, kulinarskog umjetnika i hrane. Taj odnos u romanu se javlja kao opozicija odnosu Ministarstva za javni red i moral i dozvoljene konzervirane hrane. Naime, u distopijskom svijetu obroci su svedeni na konzerve označene brojevima čime se apsolutno ukida autentičnost i (gastronomski) užitek.

Druga najčešća metafora OSOBA (ČOVJEK) JE HRANA najfrekventnija je u poređenjima. Međutim, važno je istaći da je konceptualne metafore kao osnove poređenja bilo moguće uočiti samo u primjerima u kojima element A i element B nemaju zajednički sem, što nas navodi na zaključak da se u analiziranom korpusu konceptualne metafore nalaze samo u osnovi poredbenih frazema. Naravno, ovakva

tvrdnja daje ideje za neka nova i obimnija istraživanja koja bi omogućila izvođenje općih zaključaka.

Poređenja su po pravilu modificirana na leksičkom nivou zamjenom s leksemom iz semantičkog polja hrane i pića. Interesantan je postupak koji Barbieri koristi, kada se kao element B u poređenju javlja leksema koja označava životinju, ili osobinu životinje, ili njen dio, uvijek navodi jestive životinje, tj. životinje koje se koriste u našoj kuhinji, čime doprinosi sveprisutnosti, skoro pa opsjednutosti hranom i užitkom koji ona izaziva.

Pored navedenih metafora uočene su i sljedeće konceptualne metafore: HRANA JE ORUĐE, HRANA JE DRUŠTVO, ČOVJEK JE ŽIVOTINJA i TJELESNE TEČNOSTI SU HRANA.

Korišćenjem gorenavedenih postupaka Veljko Barbieri je stvorio svijet u čijem svakom segmentu je prisutna hrana, želja za kuhanjem i uživanjem u hrani. Roman u cijelosti se čita kao jedna metafora. Kulinarstvo je metafora za umjetnost, stvaranje i kreativnost, koju se konstantno nastoji ugušiti, zabraniti i ukalupiti. S obzirom na to da je izdat 1983. mnogi ovaj roman smatraju aluzijom na komunistički režim, međutim, iako danas živimo deklarativno u demokratskom društvu, sloboda je rezervisana za povlašćenene, a u sve većoj mjeri smo svjedoci i konzumenti instant hrane, instant umjetnosti, instant uspjeha i instant života.

ZAVRŠNE NAPOMENE

1. Pragglejaz skupine koja je svoje ime dobila prema inicijalima imena njezinih članova, a to su: Peter Crisp, Ray Gibbs, Alan Cienki, Graham Low, Gerard Steen, Lynne Cameron, Elena Semino, Joe Grady, Alice Deignan i Zoltán Kövecses.

2. Važno je napomenuti da osnovno značenje nije ono koje je najfrekventnije, nego značenje navedeno u prvoj natuknici u rječniku.

LITERATURA

1. Babić, S. (2018). *Uloga konceptualne metafore, metonimije i konceptualne integracije u hrvatskom političkom diskursu (doktorska disertacija)*. Sveučilište J. J. Strossmayera.
Preuzeto sa: <https://repozitorij.ffos.hr/islandora/object/ffos:4385>
2. Burkhart, D. (1992). Gurman kao državni neprijatelj, Barbierijeva satira Epitaf carskog gurmana. *Umjetnost riječi, XXXVI, travanj – lipanj, Zagreb, 165–178.*
3. Brunčić, D. (2014). Postmodernističke parodijske strategije u romanu Epitaf carskog gurmana Veljka Barbierija. *Anafora, I (1), 59–71.*
4. Car, A. (2017). *Društveni ideologemi u hrvatskoj distopijskoj prozi (doktorski rad)*. Sveučilište u Zadru.
Preuzeto sa:
<https://repozitorij.unizd.hr/islandora/object/unizd%3A2032/datastream/PDF/view>
5. Claeys, G. (2017). *Dystopia: A natural history: A study of modern despotism, its antecedents, and its literary diffractions*, Oxford University Press.
6. Fairchild, K. (2014). *Dystopian Language and Thought: The Sapir-Whorf Hypothesis Applied to Created Forms of English*. Student Research, paper 7, 70.

- Preuzeto sa:
<https://scholarship.depauw.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1008&context=studentresearch>
7. Gajin, I. (2015). Trend distopijskog u suvremenoj hrvatskoj prozi. *Anafora*, III (3), 41–58.
Preuzeto sa: <https://hrcak.srce.hr/file/216143>
 8. Gašparović, A. (2020). *Hrvatski distopijski postmodernistički roman (diplomski rad)*. Sveučilište u Rijeci Filozofski fakultet.
Preuzeto sa: <https://zir.nsk.hr/islandora/object/ffri:2439/datastream/PDF/view>
 9. Hrvatski jezični portal
Dostupno na: <https://hjp.znanje.hr/>
 10. Klajn, I., Šipka, M. (2006). *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Prometej. Beograd. 1682.
 11. Kövecses, Z., Benczes, R. (2010). *Metaphor: A practical introduction*, Oxford University Press. 396.
 12. Kövecses, Z. (2005). *Metaphor in Culture: Universality and Variation*, Cambridge University Press. 334.
 13. Lakoff, G., Johnson, M. (2003). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press. 192.
 14. Lakoff, G. (1992). *The Contemporary Theory of Metaphor* u Ortony, A. (ur.) *Metaphor and Thought*. Cambridge University Press.
 15. Levanat-Peričić, M. (2017). Čitanje distopije iz aspekta različitih teorija žanra: Pavličić, Suvin, Frow. u Glunčić-Bužančić, V.; Grgić, K. (ur.). *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Vrsta ili žanr. Zbornik radova s XIX. međunarodnoga skupa*. Split – Zagreb. 249-258.
 16. Malenica, I., Matek Šmit, Z. (2018). Distopijsko tematiziranje budućnosti: Od Zamjatina do Mlakića i Popovića. *Tabula : časopis Filozofskog fakulteta, Sveučilište Jurja Dobrile, Pula*, Vol. No. 15, 332-348.
 17. *METAPHORLIST.pdf*.
Dostupno na: <http://araw.mede.uic.edu/~alansz/metaphor/METAPHORLIST.pdf>
 18. Omazić, M. (2002). O poredbenom frazemu u engleskom i hrvatskom jeziku. *Jezikoslovlje*, 3(1–2), 99–129.
 19. Praggeljaz Group (2007). MIP: A Method for Identifying Metaphorically Used Words in Discourse. *Metaphor and symbol*, 22(1), 1–39.
 20. Suvin, D. (2010). *Metamorfoze znanstvene fantastike*. Profil multimedija. 448.
 21. Whorf, B. L. (1956). *Jezik, misao, stvarnost*. XX vek. 205.

RESUME

The novel *Epitaph of the Imperial Gourmand* is one of the first dystopian novels in the Croatian literature. It is written in the form of a satirical diary, and the author, using various genres of gastronomic literary tradition, creates an atmosphere of hopelessness, powerlessness and absolute control of the government.

Given that the totalitarian regime is presented from a gastronomic, gustatory-factorial perspective, the use of conceptual metaphors, their variation as well as their role in creating the overall atmosphere in the novel are analyzed. Metaphors are studied following Lakoff's and Johnson's theory of conceptual metaphors. Since metaphors are the basis of comparisons, it was necessary to include them in the research.

After a short theoretical presentation on the cognitive-linguistic approach to metaphor, the methods of corpus analysis are explained. The MIP method of the Paraglejaz group was used to identify metaphors, while recognizing comparisons was much simpler due to the easily observable structure A as / like B. The last step was analysis at the conceptual level – determining the source and target domains.

The two most common conceptual metaphors are FOOD IS A PERSON and PERSON IS FOOD. In addition to the above metaphors, the following conceptual metaphors have been observed: FOOD IS A TOOL, FOOD IS SOCIETY, MAN IS AN ANIMAL and BODY LIQUIDS ARE FOOD.

Conceptual metaphors as the basis of comparison could be found only in examples where element A and element B do not have common semantic features, which leads us to the conclusion that in the analyzed corpus of conceptual metaphors are only the basis of comparative phrases. Variations in comparisons are at the lexical level as a replacement for a lexeme in the role of element B with a lexeme from the semantic field of food and drink. By using the concept of food as a target domain, and not just as a source domain, the author creates the conditions for establishing an almost loving relationship between the main character, a culinary artist, and food. In this way, Veljko Barbieri created a world in which food is present in every segment, the desire to cook and enjoy food. The novel as a whole is read as one metaphor. Culinary art is a metaphor for art, creation and creativity, which is constantly sought to stifle, ban and mold.

TOTALITARNI DRUŠTVENI SISTEM I MISLEĆI ČOVJEK U SAVREMENOJ BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ I SRPSKOJ ROMANESKNOJ PROZI

Kemal Džemić

Univerzitet u Novom Pazaru
k.dzemic@uninp.edu.rs

Ahmed Bihorac

Univerzitet u Novom Pazaru
ahmed.bihorac@uninp.edu.rs

Jahja Fehratović

Univerzitet u Novom Pazaru
d.filologija@uninp.edu.rs

Apstrakt

U savremenoj bosanskohercegovačkoj i srpskoj književnosti fenomen zatočenog, osujećenog i nesretnog mislećeg čovjeka u dehumaniziranom i ograničenom društvenom prostoru prisutan je u značajnom korpusu proznih djela. Umjetnička transpozicija psihološko - sociološke i fizičko - temporalne društvene datosti kojom je mislilac uslovljen i osujećen, zanimljiva je u ovom slučaju za naše proučavanje. Cilj rada jeste da se kroz interpretativni metod i fenomenološki pristup dokaže prisustvo problema tragizma mislećeg čovjeka u totalitarnim sistemima u romanima - *Tvrđava*, Meše Selimovića, *Prokleta avlija*, Ive Andrića, *Koreni*, Dobrice Čosića i *Feniks*, Muhameda Abdagića. U ovim djelima savremene bosanske i srpske romaneskne proze prikazani su totalitaristički sistemi koji nastoje osujetiti mislećeg čovjeka u njegovoj plemenitoj misiji humanizacije društvenih odnosa i iznalaženju mogućnosti za ljepši, sadržajniji i sretniji život pojedinca i kolektiva. Selimovićev junak Ahmet Šabo, Andićevi fra Petar i Čamil efendija, Čosićev Vukašin i Abdagićev junak Šaćir, misleće su egzistencije zatočene u totalitarnim sistemima u kojima je njihova intelektualna osoba suprotstavljena okrutnim običajima vladanja. Tragizam njihovog položaja prerasta u arhetip čovjekovog nemirenja i pobune protiv dehumaniziranog sistema vladanja i nastojanja opće humanizacije društvenog prostora i međuljudskih odnosa u njemu.

Ključne riječi: totalitarni sistem, misleći čovjek, pobuna, savremeni roman, bosanskohercegovačka književnost, srpska književnost

THE TOTALITARIAN SOCIAL SYSTEM AND THE THINKING MAN IN CONTEMPORARY BOSNIA AND HERZEGOVINIAN AND SERBIAN ROMANCE PROSE

Abstract

In contemporary Bosnian and Herzegovinian and Serbian literature, the phenomenon of an imprisoned, frustrated and unhappy thinking man in a dehumanized and limited social space is present in a significant corpus of prose works. The artistic transposition of psychological - sociological and physical - temporal social data by which the thinker is conditioned and

thwarted, is interesting case for our study. The aim of this paper is to prove through an interpretive method and phenomenological approach the presence of the problem of the tragedy of a thinking man in totalitarian systems in novels – Tvrdava, Meša Selimović, Prokleta avlija, Ivo Andrić, Koreni, Dobrica Ćosić and Feniks, Muhamed Abdagić. These works present totalitarian systems that seek to thwart the thinking man in his noble mission of humanizing social relations and finding opportunities for a more beautiful, meaningful and happy life of the individual and the collective as a whole. Selimović's hero Ahmet Šabo, Andrić's fra Petar and Ćamil efendija, Ćosić's Vukašin and Abdagić's hero Šaćir, thinking existences are trapped in totalitarian systems in which their intellectual person is opposed to cruel customs of government. The tragedy of their position grows into an archetype of human unrest and rebellion against the dehumanized system of government and efforts to general humanization of social space and interpersonal relations in it.

Keywords: totalitarian system, thinking man, rebellion, contemporary novel, Bosnian and Herzegovinian literature, Serbian literature

1. UVOD

Specifikum savremene južnoslavenske interliterarne zajednice uslovljen je s jedne strane bogatim i slojevitim tradicionalnim, kulturološkim i jezičkim vezama južnoslavenskih naroda koji su u okvirima zajedničke države svoje poetike prilagođavali aktuelnostima vladajućih društvenih kanona i estetika, i sa druge strane utjecajima nadolazećih modernih evropskih književnih trendova. Rastakanje zajedničke jugoslavenske države krajem XX stoljeća za posljedicu je imalo raslojavanje jugoslavenske/južnoslavenske književnosti i konstituiranje nacionalnih literatura koje se, iako potiču iz iste kulturološke i društvene matrice, izdvajaju u bošnjačku, srpsku, hrvatsku, slovenačku, makedonsku i crnogorsku književnost, otvarajući mogućnosti za konstituiranje novih literatura u književnonacionalnoj nomenklaturi kakav je primjer sandžačkobošnjačka književnost koja je po mišljenju Jahje Fehratovića regionalna književna posebnost u okvirima bošnjačke književne tradicije, te po svojoj produkciji i žanrovskom i poetičkom bogatstvu zavrjeđuje da se posmatra kao njen specifičan dio (Fehratović, 2014:24). Ta zajednička kulturološka i jezička zajednica iz koje su se razvile nacionalne književnosti južnoslavenskih naroda svoje metatrajanje nastavlja kroz, sada savremene, nacionalne književnosti u kojima se osjećaju utjecaji modernih evropskih poetičkih i estetičkih shvatanja literature. Na kulturnom i geografskom prostoru Bosne i Hercegovine egzistira bosanskohercegovačka književnost, odnosno književnost naroda Bosne i Hercegovine, koju čine bošnjačka, srpska i hrvatska književnost. Nacionalne književnosti - bošnjačka, srpska, hrvatska i crnogorska - egzistiraju i izvan granica nacionalnih država, u zajedničkom kulturnom prostoru, prožetom svakovrsnim međusobnim utjecajima. U okviru savremene južnoslavenske interliterarne zajednice, ove nacionalne književnosti, zbog međusobnih jezičkih srodnosti na kojima su zapisane, ali i zbog brojnih drugih kulturoloških, historijskih i tradicionalnih veza, i na kraju produkcijskog bogatstva, te estetičkih dometa, čine njen glavni dio. U savremenoj bošnjačkoj književnosti, organskom dijelu bosanskohercegovačke književnosti, i savremenoj srpskoj književnosti primjećujemo još prisnije stilske - estetičke i poetičke veze, zbog bliskih kulturoloških dodira i zajedničkog geografskog

prostora koji dijele Bošnjaci i Srbi u Bosni i Hercegovini i Sandžaku. Tu mnogostruku povezanost ovih dviju savremenih književnosti u okvirima južnoslavenske interliterarne zajednice jasno pronalazimo u proznim djelima Meše Selimovića, Muhameda Abdagića, Ive Andrića i Dobrice Ćosića, koji su bitno obilježili bosanskohercegovačku i srpsku književnost druge polovine XX stoljeća. U ovom slučaju nastojimo da kroz korpus odabranih romana – *Tvrđava*, Meše Selimovića, *Prokleta avlija*, Ive Andrića, *Koreni*, Dobrice Ćosića i *Feniks*, Muhameda Abdagića - interpretativnim metodom i fenomenološkim pristupom dokažemo hipotezu da je u savremenoj bosanskohercegovačkoj i srpskoj romanesknoj prozi prisutan fenomen tragične figure mislećeg čovjeka koji pati u totalitarnim društvenim sistemima u nastojanju da svojom intelektualnom akcijom humanizira sveukupne društvene odnose i prostore opterećene svakovrsnim predrasudama vlasti.

INTELEKTUALIZACIJA SAVREMENE BOSANSKOHERCEGOVAČKE I SRPSKE ROMANESKNE PROZE

Bosanskohercegovačka i srpska književnost XX stoljeća, posebno ona koja je nastajala poslije Drugog svjetskog rata, najizrazitije je pretrpjela utjecaje inovativnih poetičkih zahvata po uzoru na zapadnoevropske moderne stvaraoce, iako se trendovi modernizacije javljaju znatno ranije, u XVIII stoljeću, u doba prosvijećenosti i racionalizma. Savremena bošnjačka i srpska proza je uvođenjem figure intelektualca u svoje strukture u estetičkom i stilsko - semantičkom značenju dodatno osavremenila moderni umjetnički izraz prožet filozofsko - meditativnim, psihološkim i egzistencijalnim diskursom. Pitanje savremenosti Selimovićevih, Abdagićevih, Andrićevih i Ćosićevih književnih djela, kao reprezentativnih romansijera ovih dviju literarnih tradicija, u književno - historijskom smislu je neupitno s obzirom da se u njima promišlja o pojavama i problemima koji su bliski današnjem čitaocu čije se vrijeme življenja ne mora striktno i nužno podudarati sa vremenom življenja i stvaranja ovih autora. Uostalom poznata je naučna teza da je u određivanju granica savremene književnosti najpodesnija tvrdnja da su te vremenske granice veoma elastične i relativne, dovodeći u pitanje i mišljenje da se savremenom književnom pojavom smatra ona koja je nastala unatrag oko dvadeset pet do trideset godina od sadašnjeg trenutka, čemu su suprotstavljeni stavovi da npr. neke periodizacije početke savremene engleske književnosti vezuju za vrijeme početka Prvog svjetskog rata, ili recimo savremenu bošnjačku i srpsku književnost, za kraj Drugog svjetskog rata. U tim fizičko - temporalnim relacijama možemo posmatrati i djela ovih bošnjačkih i srpskih pisaca, koja, iako su nastajala u prošlosti, bliska su današnjem čitaocu iz razloga što su se modernim pristupom u obradi umjetničke građe značajno približila evropskim modernističkim i postmodernističkim poetikama u drugoj polovini XX stoljeća. Savremenom čitaocu je u horizontu očekivanja između ostalog i intelektualizacija literature, pri čemu je fenomen mislećeg čovjeka jedna od bitnih njenih poetičkih osobnosti, kao i utjecaji scijentizma, psihoanalitike, novih tehnologija, politike, filozofskih disciplina – marksizma, egzistencijalizma, fenomenologije itd, na svijet književnoumjetničkog djela. U korpusu odabranih savremenih djela reprezentativnih modernih i postmodernih bosanskohercegovačkih i srpskih proznih pisaca, nastojimo sagledati prirodu i utjecaje totalitarnog društvenog

sistema na sudbine mislećeg čovjeka u različitim dobima i prostorima. Tragičan položaj književnih junaka u okvirima totalitarnih društvenih sistema plod su piščevih subjektivnih umjetničkih shvatanja, maštovitosti i kreacije, ali i lično proživljenog iskustva u dehumaniziranim i nedemokratskim sistemima, u čijim su uspostavljanju, ispostaviće se, praktično i sami učestvovali, ten a kraju bivali sumnjičeni, odbacivani, proganjani i osuđivani od aktualnih vlasnika vladajućih ideologija. Otuda su sudbine mislećih egzistencija u likovima Ahmeda Šaba, Ramiza, Seida, Ćamil efendije, fra Petra, Vukašina i Šaćira, dijelom i sudbine pisaca Selimovića, Andrića, Ćosića i Abdagića, ali i univerzalni umjetnički simboli tragičnog mislioca u svim nedemokratskim totalitarističkim društvenim sistemima.

3. TRAGIZAM MISLEĆEG ČOVJEKA U ROMANU TVRĐAVA MEŠE SELIMOVIĆA

Totalitarna svijest, s jedne, te intelektualni idealizam i dinamizam s druge strane, označili su socijalni prostor Sarajeva posthoćinskog dobu u romanu *Tvrđava* (1970) Meše Selimovića, u kome egzistiraju junaci mislioci - Ahmet Šabo, Ramiz i Seid. Glavni junak Ahmet Šabo, pjesnik i mislilac, povratnik iz rata na Hoćinu 1621. godine, u sarajevskoj čaršiji, opterećenoj okrutnom vladavinom turskih vlasti, egzistencijalistički promišlja sudbinu pojedinca u složenim društveno - histrijskim okolnostima. Duhu jednoumlja represivnih lokalnih vlasti suprotstavljena je figura mislećeg pojedinca koji traga za slobodom, ljubavlju, uspostavom mostova među ljudima, mogućnostima izlaska iz tvrđavskih uokvirenosti i opće humanizacije cjelokupnih društvenih odnosa. Ahmet Šabo je u stalnim egzistencijalnim nevoljama, strahovima i neizvjesnostima za sopstvenu budućnost, svjestan rizika pobune protiv dehumanizirane vlasti, ali i snažno motiviran intelektualnom vizurom humanijeg i pravičnijeg društva. On se ne miri s postojećim društvenim datostima i pehlivanski se nastoji održati na tankoj žici filozofskog promišljanja nad opasnom, tamom ocrtanom krugu vlasti, koja nastoji potčiniti pojedinca i osujetiti njegovo slobodoumlje. Međutim, duhovna fizionomnost mislioca i njegova intelektualna dimenzija, čine ga izopćenim čudakom, sumnjivim licem i opasnim zagovornikom pobune. U tome jeste i tragizam njegovog položaja u opasnom okruženju, koje ga ili proganja, ili ga se kloni, ostavljajući ga samog u nastojanju da probudi i pokrene ljude na aktivizam i mijenjanje njihovog ponižavajućeg društvenog statusa. Zapitanost nad svrshodnošću pobune pojedinca protiv zla, očituje se u realno - logičnom sagledavanju njegove nemoći spram moćnog sistema vlasti, koji olahko i vješto osujećuje svaku ideju koja se ne uklapa u registar metodologije vladanja. Riječi Ahmeta Šaba: *Jedan pijetao, milioni spavača* (Selimović, 1991:165), jasno ilustruju beznačajnost glasa trezvenog pojedinca u odnosu na bezobzirn i raspamećenu masu koja sokratovski rečeno ne sudi, već presuđuje. Masa u ovom slučaju ne misli, već koristi konformistički usvojene stereotipe arhitekata javnog mnjenja. Zato glas pobunjenika ne dopire daleko i teško budi mase iz duboke usnulosti i duhovnog i moralnog klouća. Međutim, iako nam se čini nemoćnim i uzaludnim, taj glas probuđene ljudske svijesti je kolosalno dragocjen u smislu triježenja mase iz usnulosti i pokretanja na aktivizam kojim će se srušiti sistem truhlog totalitarnog poretka skrojenog po mjeri i za potrebe vlasti, a ne na korist trezvenog individualca,

čovjeka, intelektualca. Sopstvena žrtva koju će podnijeti misleći individualci i u životu i u romanu *Tvrđava* je velika, što je čini izvanrednom i svetom u čovjekom traganju za smislom i mogućnostima izbavljenja iz tame, gdje je dospio bez svog znanja i volje. Motiviran kritičkim odnosom prema vlasti i zastupanjem poštenja, čovjekove potrebe da slobodno misli i djela, te saosjećanjem sa nepravdom okrivljenim studentom Ramizom, pjesnik i intelektualac Ahmet Šabo će sticajem slučajnih i nesretnih okolnosti upasti u velike nevolje sa kojima se jedva nosio. On se stalno iščuđuje nad svojom sudbinom, preispitujući svoju ličnost, ulogu u društvu, svrsishodnost borbe i otpora protiv nepravde i besmisla (Džemić, 2020:77).

Intelektualni razbor, kontemplativnost i svijest o ništavnosti svog položaja u uokvirenom socijalnom dehumaniziranom prostoru utiču na rezignaciju Ahmeta Šaba, koji u stalnom samopreispitivanju pronalazi brojne slabosti sopstvenog bića. Ahmet, kritičar ljudskih slabosti u podvojenoj ličnosti Mahmuta Neretljak, iste slabosti pronalazi u svojoj prirodi, što je posljedica čovjekovih egzistencijalnih strahova i nemogućnosti da živi slobodno. On se pita: *Ko sam, gdje, u kojem safu, u kojem džematu? Kakav sam, dobar ili rđav, površan ili mučan, šta su mi ljudi i život, čemu težim, šta očekujem od sebe i od drugih?* (Selimović, 1991:120).

Bez obzira na fatalizam sudbinske čovjekove osujećenosti u Ahmetovim promišljanjima - *Da li je moguća ikakva veza između čovjeka i svijeta osim moranja? Ja ne biram ono što imam, u stvari, ništa, ni rođenje, ni porodicu, ni ime, ni grad, ni kraj, ni narod, sve mi je nametnuto* (Selimović, 1991:123) - on se ne predaje kolotečini totalitarnog besmisla i moranja, već nastoji tragati za izbavljenjem iz stvarnih i fiktivnih tvrđava. Protivnik je nereda i rata iako je ratovao na Hoćinu: *Volio sam sve što nije rat, volio sam mir* (Selimović, 1991:28).

Figura povratnika ratnika u svoj grad, suprotstaviti će se moćnoj karikaturi totalitarne lokalne vlasti svojom filozofijom nemiranja sa postojećim stanjem. Ne pristaje na konzervativizam, malodušnost, nezainteresiranost i strah sugrađana oličeni u poslovičnom savjetu mula Ibrahima: *Lovi ribu, Ahmete Šabo* (Selimović, 1991:34) ! Mula Ibrahimova logika pasivnog odnosa i distanciranja od objektivne stvarnosti, provjerena je metodologija neprimjetnog i nečujnog čovjekovog vegetiranja u vremenu i prostoru. Po toj recepturi živi inteligentni bibliotekar Mehmed Seid, prepušten fikciji u okruženju knjiga. Ahmet pati zbog sopstvene ograničenosti sudbinskog fataliteta, torture represivnih lokalnih vlasti i traga za mogućnostima izbavljenja i humanizacijom postojećih društvenih odnosa. Totalitarna vlast nastoji ovladati sudbinama i životima ljudi. Ona svakog sumnjiči, uhodi i po potrebi hapsi ili ubija one koji su se na bilo koji način ogriješili o kanon njenog upravljanja, ili bi po procjeni mogao predstavljati opasnost po poredak. Humanist Ahmet Šabo se interesira za prirodu krivice zadavljenih seljaka i imama u tvrđavi koji su se usprotivili vlastima odbijajući da plaćaju porez. Mula Ibrahim, poznavalac filozofije totalitarne lokalne vlasti upozorava Ahmeta: *Tolike ljude su pobili, a ti tražiš razlog zašto su zadavljeni imam i dva seljaka iz Župče! Lovi ribu, Ahmete Šabo!* (Selimović, 1991:34). Ahmet Šabo. No, Ahmet Šabo je već uveliko poodmakao na tom opasnom putu preispitivanja odnosa vlasti prema pojedincu, pravde i nepravde, smisla i besmisla, rata i mira, mržnje i ljubavi. Ahmet će svojevrsan protest protiv vlasti izraziti nepoštovanjem sultanovog rođendana i ganut sudbinom prosjaka, odbačenog bajraktara Muharema,

u pijanstvu izgovara opasne riječi protiv vlasti na sijelu kod hadži Duhotine, poslije čega će se njegov položaj dodatno pogoršati.

Vlast je pretukla i ponizila Ahmeta. Mahmut Neretljak saosjeća sa njim: *I usrali su te, nesrećniče, od tjemena do koljena. Usrali i upišali* (Selimović, 1991:95). Ahmet Šabo, kao označeni protivnik vlasti, simpatizer odvažnog studenta Ramiza koji u džamiji otvoreno kritizira vlast, postaće predmet stalnog uhođenja od strane serdar - Avdage, odanog agenta i revnosnog izvršitelja, pedantnog lovca na svaku potencijalnu ili konkretnu opasnost po poredak upravljanja. Avdaga u Ramizu vidi opasnost po državu, čemu se Ahmetova supruga Tijana smjelo i iskreno usprotivila: *Teško državi za koju je opasan jedan jedini čovjek (...) Pa zašto i od poštenih ljudi stvarate zlikovce? Neka ostanu makar za čudo* (Selimović, 1991:161). Selimović duboko promišlja o fenomenu jezika i govora (Bihorac, 2016:27), ten a taj način oblikuje narativni specifikum svojih junaka. Nasuprot Ahmetove misaonosti, rezignacije i pjesničke melanholičnosti, revolucionarnost i dinamičnost studenta sa Al Azhara Ramiza je u funkciji konkretne destrukcije autoritarne vlasti. On je arhetipska figura epske pobune, prometejstva i svijesti o potrebi akcije u cilju revolucionarnog preobržaja represivnog društvenog sistema. Od njegove smionosti u oštroj kritici sistema plaši se i sam Ahmet Nurudin, iako dijele iste ideje u smislu otpora prema vlastima. Ahmet bez razmišljanja odbija ponudu serdar - Avdage da špijunira Ramiza - *Kažem, neću! Nikad se tim poslom bavio nisam, neću ni sad* (Selimović, 1991:148) – čime još više komplikuje svoju poziciju.

Osuda Ramiza od strane činovnika totalitarne vlasti u džamijskim govorima ukazuje zloupotrebu vjere i svetinja u službi političkog progona slobodumnog čovjeka. Kasim Prohić kroz ovaj kontekst roman smješta u političko pismo, marksističko pismo i staljinističko pismo (Prohić, 1972:80). Elbisa Ustamujić nalazi veze političkih govora u džamiji sa aktuelnim političkim sistemima savremenog svijeta (Ustamujić, 1990:207). Govor hafiza Abdulah Delalije se razlikuje od ostalih džamijskih govora: *Kaznite krivca po pravdi i po zakonima, i najstrože ako treba, ali ne izmišljajte krivce među onima koji to nisu. Natjeraćete ih da postanu krivci* (Selimović, 1991:74).

Osuda Ramiza na zatočeništvo u tvrđavi imlicira kadijin zaključak - *Razlike u mišljenjima nije bilo, i ta jedinstvenost će nas podstaknuti za veće napore za očuvanje i učvršćenje svega što nam je sveto* (Selimović, 1991:74) - poslije čega će slobodumni student sa Al Hazara biti zatočen u tvrđavi, odakle će ga spasiti Ahmet Šabo, Šehaga i Osman Vuk.

Vlast koja nastoji ugušiti svaki glas koji joj se ne sviđa, svaki gest sumnjičavih potencijalnih protivnika, proganja i ponižava siromašnog, nemoćnog i kontemplativnog Ahmeta Šaba, kažnjava i sije strah kroz represalije nad neposlušnim Župčanima, tamniči svakog ko se izdvoji mišljenjem i djelanjem iz ukalupljenog sistema. Hafiz Abdulah Delalija je ubijen u tvrđavi, student Ramiz je okrivljen i zatočen u tvrđavi. Zasluge bivših ratnika, Ahmeta i bajraktara Muharema, izbrisane su u atmosferi kreiranja i konstruiranja apsolutnog narodnog jedinstva u podaništvu totalitarnoj vlasti. Intulektualnom pasivizmu hadži Ibrahima i bibliotekara Seida, suprotstavljena je filozofija pobune Ahmeta Šaba i posebno studenta Ramiza, koji bi da revolucionarnim promjenama oslobode čovjeka od svih tvrđavskih predrasuda i opasnosti.

4. INTELKTUALNE VIZIJE ABDAGIĆEVOG TRAGIČNOG JUNAKA ŠAĆIRA U ROMANU *FENIKS*

Romanom *Feniks* (1971) Muhameda Abdagića savremena bošnjačka književnost nastavlja intelektualizaciju i modernizaciju koja se ogleda u inovativnim poetičkim pristupima i odabiru nove tematike prevazilazeći folklorni kolorit i klišeizirani crnobijeli realistički narativ. Pisac Abdagić modernim tehnikama pripovijedanja pristupa historijskoj faktografiji značajki je oblikujući u duhu evropskih modernih estetičkih obrazaca, dajući primat unutrašnjem nad spoljašnjim, subjektivnom nad objektivnim. Njegov glavni junak student Šaćir u tragičnim društveno - historijskim okolnostima traži istinu i pravdu za sebe i kolektiv kome pripada - bošnjački narod, koji se bori za fizički opstanak, vjerska i nacionalna prava u postturskom vremenu na Balkanskom poluotoku, u atmosferi represija od strane srbijanskog državnog aparata.

Pisac prati sudbinu tajanstvenog junaka intelektualca Šaćira i sudbine ostalih protagonista radnje u romanu kroz četiri historijske epohe: Slabljenje i kraj turske vladavine na Balkanu/ epoha kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije/epoha Drugog svjetskog rata/i epoha poslijeratne socijalističke i komunističke društvene izgradnje (Džemić, 2010: 132).

Odlike ovih epoha su prisustvo represalija totalitarne vlasti nad bošnjačko - muslimanskim narodom nepravično proglašenim za nasljednika *turske krivice*. Šaćir je robijao u vrijeme turske okupacije, romantično opijen južnoslavenskim bratstvom i idejom konačnog oslobođenja južnoslavenskih naroda od Turaka, naivno vjerujući da će bošnjački narod ostvariti nacionalnu ravnopravnost u Kraljevini SHS. Njegovi snovi i nadanja ubrzo će zgasnuti pred tiranijom srpskih žandarmskih vlasti persinificiranim u liku bivšeg najamnika, a sad načelnika Gavra: *E, ako ti glava Šaćire, ne poleti, nek se ne zovem Gavro, pa ti dobro misli šta ćeš misliti* (Abdagić, 1971:42). Jedna totalitarna vlast - turska - zamijenjena je drugom totalitarnom vlašću - srpskom - u Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji. Razočarani panslavist, intelektualac Šaćir je, samozatvoren u Junan kuli, izražavao protest protiv tiranije srpskih vlasti nad stanovnicima Glogovika. *A odvođenja nevinih, pljačke I ucjene, ubijanja I paljenje čitavih regiona, tjeranje u tuđinu, zar je to država, je li to bi naš san, jesam li za to proveo godine na Lemnosu I u Jemenu I istom ovom hućumetskom zatvoru* (Abdagić, 1971:43). Distanciran od svijeta on meditira i tone u misticizam i spiritualizam, gubeći vezu sa realnim svijetom. Junan kula je simbol, metafora, oznaka Šaćirovog mentalnog stanja i distanciranja od objektivne stvarnosti poslije sloma snova i ideala u južnoslavensko bratstvo. Samoizolacija i pasivizam biće prekinuti Revolucijom, kao novom mogućnošću njegove aktivne intelektualne uloge u Drugom svjetskom ratu i izgradnji komunističke jugoslavenske zajednice ravnopravnih naroda. *Šaćirova intelektualnost bila je najpogodnija za uredništvo časopisa i on se gotovo sa strašću prihvatio nove uloge, što će ga konačno izvesti iz svijeta pasivnog meditiranja u ambijentu Junan - kule i uključiti ga u praktične sfere djelanja u ratnim uslovima u kojima je dužnost intelektualca da pomogne svojim znanjem i idejama* (Džemić, 2020:173). Poslije oslobođenja u komunističkom jugoslavenskom sistemu bošnjačko - muslimanski narod se ponovo našao na udaru nove nedemokratske vlasti. U uslovima nepriznavanja nacionalne posebnosti,

sumnjičenja, oduzimanja zemljišnih posjeda i ataka na vjerska prava, Bošnjaci se u talasima sele u Tursku. Revolucionar, pisac i student Šaćir, se nanovo razočarao u novi društveni poredak i konačno shvatio da je njegov jugoslavenski nacionalizam i san o ravnopravnosti bratskih južnoslavenskih naroda u zajedničkoj državi iluzija i zabluda koja je u praksi doživjela krah. Logiku *Zifagine kahve* u kojoj sandžački Bošnjaci Glogovika, iskustveno kroz šapat promišljaju svoj dramatično besperspektivan položaj u uslovima stalnih sumnjičenja i proganjanja od strane srpskih vlasti, Šaćir nije razumio sve do trenutka dok se i sam nije uvjerio da je njegova borba za bratstvo južnoslavenskih naroda uzaludna. Njegova nadanja su osujetili totalitarni režimi Kraljevine SHS, Kraljevine Jugoslavije i komunističke poslijeratne Jugoslavije. Pisac Muhamed Abdagić je sumnjičen, zatvaran i osuđivan od strane komunističke ideologije koju je i sam stvarao. Pisac se kao i njegov junak Šaćir zalagao za nacionalna prava Bošnjaka u komunističkom društvu koje ga je odbacilo i optužilo za kolaboracionizam, te je njegovo nastojanje za dokazivanjem nevinosti i traganje za rehabilitacijom trajalo do samoga kraja njegovoga života. Tragizam pisca i njegovog književnog junaka uzrokovan je njihovim ljudskim i intelektualnim zauzimanjem za nacionalna prava bošnjačkog naroda u uslovima vladavine totalitarnih sistema. Podudarnosti piščevog stvarnog života i života njegovoga književnoga junaka proističu iz autobiografske građe pretočene u svijet umjetničke imaginacije, te iznalaženja načina optuženog i odbačenog revolucionara da u opasnim vremenima kroz umjetnost progovori o ličnoj tragediji i tragediji bošnjačkog naroda u dehumaniziranim i represivnim totalitarnim sistemima od turskih do savremenih komunističkih jugoslavenskih vremena.

5. ARHETIP UTAMNIČENOG INTELEKTUALCA U ANDRIĆEVOJ PROKLETOJ AVLIJI

Za razliku od Muhameda Abdagića, proganjanog pisca i žrtve totalitarnih komunističkih vlasti, koji priču u romanu *Feniks* smješta dijelom u svoje vrijeme i prijeme svoj životni prostor, nobelovac Ivo Andrić u *Prokletoj avliji* (1954), umjetničku priču izmješta u XVIII stoljeće i aktuelizira fenomen tamnice i utamničenog pojedinca dajući mu univerzalnu i općevažeću dimenziju. Motivacija za ovu tematiku proistekla je iz piščevog ličnog doživljaja zatočeništa početkom Prvog svjetskog rata, zatim iz pročitanih hronika bosanskih franjevac, te iz dubokog umjetničkog i filozofskog promišljanja mogućnosti čovjekovog sretnog i slobodnog života. Andrić se u *Prokletoj avliji* poslužio historijskom faktografijom iz XVIII stoljeća, na primjeru motivacije lika fra Petra, gdje za osnov uzima činjenicu da je gvardijan kreševskog manastira koji se zvao Petar stvarno putovao u Carigrad i u njemu se zadržao godinu dana. Mitski pripovjedač fra Petar priča svoja iskustva iz carigradskog zatvora Deposito, prozvanog Prokleta avlija, kamo je sticajem slučajnih okolnosti dospio ni kriv ni dužan. Priče i sudbine mislećih ljudi, fra Petra i Čamil efendije, zauzimaju centralno mjesto u strukturi romana. Zahvaljujući esteticu Andrićevog pripovijedanja Ivo Frangeš je *Prokletu avliju* nazvao poezijom pričanja (Frangeš, 1964:112). Totalitarna narav autoritarnih turskih vlasti konkretizirana je u

zatvorskome krugu besmisla, u koji i nevini lahko dospijevaju, a teško iz njega izlaze. Odlika opresivnih režima jeste da sumnjiče svakaog i da je predmet njihovog uhođenja svako ko se usudi da slobodno misli. Iako je krivica fra Petra fiktivna, nedokazana, on dospijeva na *Davolje ostrvo* kako je nazivao zatvor u kome se našao zbog nekakvoga uhvaćenog pisma u kome se govori o lošem položaju katoličkog sveštenstva u Albiji pod turskom upravom. Sumnja je pala na fra Petra i on se našao u društvu raznih kriminalaca u Proklesoj avliji. U takvom okruženju prijestupnika našao se fra Petar, distancirani i uplašeni mislilac koji će se sprijateljiti sa Ćamil efendijom, učenim mladićem iz Smirne, prepuštenom fikciji, proučavanju života nesretnog Džem - sultana, koji je od svog brata Bajazita izgubio bitku za prijesto. Andrić svjesno odstupa od historijskih činjenica koje ukazuju da su turske vlasti poštovale autonomnost vjerskih zajednica, pa i bosanskih franjevac, iako su oni bili nepovjerljivi prema državi stalno je potkopavajući i podstičući domicilne kršćane na pobunu. Iz takvog odnosa nepovjerenja franjevac prema vlastima moguća je i opresivna reakcija vlasti prema pojedinim njihovim redovnicima koji su u određenim okolnostima mogli postati predmetom sumnjičenja, praćenja i uhićenja. Fra Petar je šutljiv čovjek, prepušten misaonosti i zabrinut za svoj položaj u tamnici. Njegov intelektualni strah od tamnice i prostorne ograničenosti proizilazi iz kolektivno nesvjesnog čovjekovog iskustva (Jung, 2003:493). Vlast, personificirana u zatvorskome čuvaru Karađozu, koji je zahvaljujući očevim vezama dobio posao u *Depositu*, uprkos činjenici da se i sam u mladosti ogriješio o pravnu normu. Proganjanjem zatvorenika, revnosnim službovanjem i škrtim pokazivanjem ljudske emocije i empatije bivši kriminalci, odnosno ličnosti sa društvenih margina nastoje učvrstiti svoj društveni status u totalitarnom sistemu. U Selimovićevoj *Tvrđavi* serdar Avdaga poput vjerne sjenke uhodi Ahmeta Šaba i Ramiza; bivši najamnik, a sada načelnik žandarmerije Gavro u Abdagićevom romanu *Feniks* nasrće na imetak, čast i živote bošnjačko - muslimanskog stanovništva u Sandžaku; zatvorski čuvar Karađoz u Andrićevoj *Proklesoj avliji* zavodi i održava strogi poredak vladanja nad zatvorenicima opresivnim mjerama. Karađovska logika opće ljudske krivnje i potreba zatočenja svakog potencijalno opasnog pojedinca po red i poredak, predstavlja paranoičan karakter vlasti i njenih revnosnih čuvara. U takvom društvenom sistemu figura misleće egzistencije sama po sebi je izopštena, te privlači pažnju vidljivih i nevidljivih agentura koje, da bi potvrdili svrsishodnost svoje opstojnosti, imaju potrebu da ih stalnim uhođenjem, sumnjičenjem i progonom osujete u namjeri pobune. Tako postupa i valija sa učenim Ćamilom. Za valiju i ostale činovnike svijet knjige apstraktan i nedokučiv, samim tim sumnjiv i opasan po poredak. Sudbinu zatočenika Ćamil iz Smirne, mladića koga je razočaranje zbog nemogućnosti da se oženi djevojkome druge vjere, okrenulo samoći i svijetu knjige u kome se predaje izučavanju života nesuđenog sultana Džema, uslovlila je njegov progon, zatočeništvo i stradanje u Proklesoj avliji. Za njegovu sudbinu zainteresirao se fra Petar. Ćamil je mučen u zatvoru odakle je odveden noću i njegova dalja sudbine nije poznata. U zatvoru Prokleta avlija, dakle, pored raznih prijestupnika, našli su se i sumnjičavi fratar, čija krivica nije dokazana, i učeni mladić, koji je zbog osujećene ljubavi uronio

u svijet knjige, opsjednut fikcijom i životom nesuđenog sultana. Doživljaj tamnice iz vizure umnog fra Petra i spoznaja nesreće učenog mladića Čamila predstavljen je kroz arhetip tragizma mislećeg čovjeka u dehumaniziranom društvenom sistemu, koji svojom intelektualnom pobunom nastoji humanizirati prostor u kome egzistira.

6. POBUNA PROTIV REPRESIVNOG REŽIMA I PATRIJARHALNIH PREDRASUDA U ROMANU *KORENI DOBRICE ČOSIĆA*

Dobrica Ćosić u romanu *Koreni* (1954) pored bogate tematske slojevitosti obrađuje i temu pobune prerovskih seljaka za koju pisac uzima stvarni historijski događaj - Dragačevsku bunu iz 1893.godine. Prerovski seljaci su se pobunili protiv represivnog režima Milana Obrenovića i njegovog nastojanja da lokalnu vlast dodijeli liberalima i naprednjacima na račun radikala. Diktatura dinastije Obrenovića i pobuna seljaka kroz umjetničku transpoziciju u romanu *Koreni* prikazana je kroz seljačku bunu u Prerovu koju predvodi radikalski prvak i ugledni domaćin Aćim Katić. Ćosić se u obradi historijske i mitske građe koristio modernim poetičkim tehnikama i u ovom slučaju stvorio moderno prozno djelo za koje se pripremao čitajući Frojda, Junga, Adlera i pisce savremenih američkih djela iz oblasti psihologije. Roman toka svijesti je ostvario nesumnjivo najveći utjecaj na Ćosićeve *Korene*. Seoska prerovska folkloristika, mit i historija kroz međusobno prožimanje, začeci višestranačkog političkog sistema u Srbiji XIX stoljeća, apsolutizam vlasti, pojava građanske klase i intelektualnih elita obrazovanih u modernom evropskom duhu - tematski je korpus koji Ćosić modernim umjetničkim postupcima smješta u romanski tekst. Oslanjajući se na tradiciju romana toka svijesti i tehnike unutrašnjeg monologa, pisac u ovom slučaju ide dalje u ispitivanju ovih izražajnih mogućnosti, što primjećuje i Vukašin Stanisavljević: *Zato je on svoju metodološku sondu često držao znatno iznad nivoa podsvesti* (Stanisavljević, 1982:73). U romanu *Koreni* Ćosić se bavi i temom evropeiziranog intelektualca, Vukašina, sina prerovskog radikalskog vođe i velikaša Aćima Katića. Vukašin, kao pariski đak i visoki državni činovnik, suprotstavlja se konzervativizmu patrijarhalne seoske sredine i predrasuda, po cijenu trajnog raskida sa ocem i svojim domom. Srpsko selo XIX vijeka doživljava pritiske obrenovićevskog apsolutističkog državnog aparata. Modernim poetičkim postupkom pisac slika pojedinačne sudbine junaka, bilo da su zagovornici tradicionalnog reda i poretka, ili se svojom učenošću bitno izdvajaju iz konzervativnog patrijarhalnog porodičnog i društvenog kruga. Dušan Arežina u ovom slučaju primjećuje piščev postupak izgradnje zbira pojedinačnih slučajeva kako bi se došlo do općeg i naglašava utjecaj tradicije na svijest pojedinca (Arežina, 1968:332). Ćosićev modernizam u slikanju sudbina junaka i kolektiva u romanu u atmosferi terora vlasti nad obespravljenim seljacima i intelektualcima izvan je pojednostavljenog realističkog crnobijelog objektivističkog prikaza. Autoritarnoj vlasti, koja guši Prerovsku pobunu, namećući lokalnu vlast diktatom i terorom nad ustanicima, suprotstavljaju se mudri i pravdoljubivi Aćim Katić, profesor Andra i ostali pobunjenici. Ustanički duh Prerovci su naslijedili od svojih predaka koji su se kroz viševjekovno hajdukovanje i kolektivne ustanke nastojali osloboditi od Turaka. Smjena turske vlasti srpskom, donijela je novu metodologiju apsolutističke vladavine dinastije Obrenovića nad obespravljenim narodnim masama, čiji će snovi o slobodi i jednakosti pred zakonom iščeznuti u

atmosfera nove klasne nepravde. Balkanski narodi su iskusili tragizam viševjekovne potčinjenosti od strane raznih osvajača, koji su uglavnom vladali represivnim metodama. Taj odnos inferiornosti, stalne nesigurnosti i ugroženosti podstiče i čovjekovu potrebu za borbenim životnim stavom i pobunom protiv naravi totalitarnih vlasti. Otac Aćim Katić, radikalski tribun, bunom protiv vlasti zastupa kolektiv, dok pobuna njegovog sina Vukašina, evropeiziranog intelektualca, predstavlja borbu pojedinca za lična prava i društveni status. Aćimov tradicionalizam suprotstavljen je Vukašinovom evromodernizmu, te je raskol između oca i sina neminovan i definitivn. Raslojavanje srbijanskog sela s kraja XIX stoljeća, nepravda i atak obrenovićevskog režima na slobodu mišljenja i političkog opredjeljenja, suprotstavljeni su mislećem čovjeku koji bi da mijenja društvenu stvarnost, svjestan opasnosti i moći dehumaniziranog režima vlasti.

7. ZAKLJUČAK

Savremena bosanskohercegovačka i srpska romaneskna proza je zahvaljujući modernim i postmodernim poetičkim obrascima preuzetim iz evropskih literarnih tradicija značajno modernizirana. U centar svoje umjetničke obrade savremeni romanopisci ovih dviju književnosti često stavljaju intelektualca, čime se značajno doprinosi intelektualizaciji i osavremenjavanju književnoumjetničkih postupaka, koji se okreću kompleksnom unutrašnjem, psihološkom stanju junaka, prevazilazeći tradicijsonalnu objektivističku - realističku poetiku. Tema intelektualca i njegova suprotstavljenost totalitarnoj vlasti u osnovi je romana: *Tvrđava*, Meše Selimovića, *Feniks*, Muhameda Abdagića, *Prokleta avlija* Ive Andrića i *Koreni*, Dobrice Ćosića. Misleći čovjek kao pojedinac, pobunom i idejom humaniziranja društvenih odnosa suprotstavljen je totalitarističkim vlastima i izložen sumnjičenjima, hapšenjima i represalijama od revnosnih agenata i činovnika, čuvara reda i poretka. Selimovićev lik Ahmet Šabo, mislilac i ratnik sa Hoćina, suočen sa nepravdama u rodnom mjestu, svojim kontempacijama, ali i aktivizmom, izražava lični revolt protiv osionosti lokalnih vlasti, zbog čega je praćen od strane Avdage, ponižavan i fizički maltretiran. Zauzimanje za slobodoumnog i revolucionarnog Ramiza, studenta sa Al Azhara, koji otvoreno kritizira vlast, dodatno je otežalo poziciju Ahmeta Šaba. Abdagićev junak, student Šaćir, zbog učenosti prozvan *ludov* i *pašaefendi*, jugoslavenski je nacionalist koji se suprotstavlja turskoj vlasti, sanjajući bratstvo i jednakost južnoslavenskih naroda na Balkanu u postturskom vremenu. Bošnjački narod u južnoslavenskim državama nastalim poslije Otomanske imperije bio je obespravljen zbog čega se Šaćir, razočaran, u znak protesta distancira od društva, zatvara i tone u misticizam. Andrić u *Proklesoj avliji* prikazuje patnju mislećih ljudi koje je bez krivice totalitarna turska vlast zatočila. Fra Petar je sumnjičen za uhvaćena pisma u kojima se opisuje težak položaj katolika u Albaniji, dok je Ćamil efendija uhapšen, mučen, možda i pogubljen, zato što proučava život princa Džema, nesuđenog sultana, sa kojim se identificira. U Ćosićevim *Korenima*, kroz pobunu seljaka u Prerovu prikazuje se represivnost obrenovićevskog režima prema običnom čovjeku, čija se izborna volja grubo krši. Književni junaci, misleće egzistencije – učitelj i pjesnik Ahmet Šabo, student Ramiz, student Šaćir, fra Petar, učeni Ćamil efendija, narodni tribun Aćim Katić, profesor Andra – svojom pobunom protiv sistema totalitarnih vlasti nastoje humanizirati

društveni prostor i odnose u njemu, trpeći poniženja, torturu i progon. U korpusu odabranih proznih djela iz savremene bosanskohercegovačke i srpske književnosti figura osujećenog mislioca najprije od strane turske vlasti, zatim u dvjema kraljevinama Južnih Slavena i na kraju u komunističkoj jugoslavenskoj totalitarnoj državi - paradigma je usuda balkanskog intelektualca koji i pored svih opasnosti u nedemokratskim društvenim sistemima svojom ljudskom i intelektualnom pobunom protiv vlasti nastoji humanizirati društvenu zajednicu u kojoj egzistira.

LITERATURA

1. Andrić, Ivo (1994), *Pisac govori svojim delom*, Beograd, BIGZ, SKZ,
2. Andrić, Ivo (1996), *Priče o mitomanima*, Beograd, Knjiga - komerc
3. Andrić, Ivo (2008), *Sabrane pripovetke, Razgovor sa Gojom*, Beograd Zavod za udžbenike
4. Arežina, Dušan (1968), *Umjetnost u riječi, Ćosićevi Koreni*, Zagreb, Zoro
5. Bihorac, Ahmed (2016), *Jezik u romanu Derviš i smrt, Univerzitetska misao*, časopis za nauku, kulturu i umjetnost br.14. str. 24 - 52. Novi Pazar, Intenacinalni univerzitet
6. Begić, Mithat (1977), *M. Selimović - Tvrđava*, Sarajevo, Izraz
7. Ćosić, Dobrica (1988), *Koreni*, Sarajevo, Veselin Masleša
8. Fehratović, Jahja (2014), *Enciklopedija sandžačkobošnjačke književnosti*, Novi Pazar, SBK, El - Kelimeh
9. Selimović, Meša (1990), *Pisci, mišljenja i razgovori*, Beograd, BIGZ
10. Stanislavljević, Vukašin (1982), *Koreni Dobrice Ćosića*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

IZVORI

1. Abdagić, Muhamed (1971), *Feniks, I*, Smederevo, Grafoplastika, Dimitrije Davidović
2. Abdagić, Muhamed (1972) *Feniks, II*, Smederevo, Grafoplastika, Dimitrije Davidović
3. Andrić, Ivo (1995), *Prokleta avlija*, Beograd, Knjiga-komerc
4. Ćosić, Dobrica (1988), *Koreni*, Sarajevo, Veselin Masleša
5. Selimović, Meša (1991), *Tvrđava*, Sarajevo, Svjetlost

RESUME

Contemporary Bosnian and Herzegovinian and Serbian novel prose has been significantly modernized thanks to modern and postmodern poetic patterns taken from European literary traditions. Contemporary novelists often place an intellectual at the center of their artistic treatment of these two literatures, which significantly contributes to the intellectualization and modernization of literary and artistic procedures, which turn to the complex inner, psychological state of the hero, surpassing traditional objectivist - realist poetics. The theme of the intellectual and his opposition to totalitarian rule is the basis of the novels: *Tvrđava*, Meša Selimović, *Feniks*, Muhamed Abdagić, *Prokleta avlija* Ivo Andrić and *Koreni*, Dobrica Ćosić. Thinking man as an individual, by rebellion and the idea of humanizing social relations, opposed totalitarian authorities and was exposed to suspicions, arrests and reprisals from zealous agents and officials, guardians of order. Selimović's character Ahmet Šabo, a thinker and warrior from Hoćin faced with injustices in his hometown, by his

contemplations, but also activism, expresses personal revolt against the arrogance of local authorities which is why he was, followed by Avdaga, humiliated and physically abused. Advocating for the free - spirited and revolutionary Ramiz, a student from Al Azhar who openly criticizes the government, further aggravated the position of Ahmet Šabo. Abdagic's hero, student Šaćir, nicknamed Ludov and Pashaefendi because he was erudite, is a Yugoslav nationalist who opposes Turkish rule, dreaming of the brotherhood and equality of the South Slavic peoples in the Balkans in the post - Turkish period. Faced with the torture of the authorities over the disempowered Bosniak - Muslim people in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, the Kingdom of Yugoslavia and Communist Yugoslavia, Šaćir, disappointed, distanced himself from society in protest, closed himself off and sank into mysticism. In *Prokleta avlija*, Andrić shows the suffering of thinking people who were imprisoned without guilt by the totalitarian Turkish government. Fra Petar is suspected of capturing letters describing the plight of Catholics in Albania, while Ćamil efendija was arrested, tortured, and possibly executed for studying the life of Prince Džem, the untried sultan with whom he identified. In Ćosić's *Koreni*, through the revolt of the peasants in Prerov, the repressiveness of the Obrenović regime towards the common man, whose electoral will is grossly violated, is shown. Literary heroes and thinking men – teacher and poet Ahmet Šabo, student Ramiz, student Šaćir, fra Petar, scholar Ćamil efendija, people's tribune Aćim Katić, professor Andra – with their rebellion against the system of totalitarian authorities seek to humanize social space and relations in it, suffering humiliation, torture and persecution. In the corpus of selected prose works from contemporary Bosniak and Serbian literature, the figure of a frustrated thinker first by the Turkish government, then in the two South Slavic kingdoms and finally in the communist Yugoslav totalitarian state is the paradigm of the fate of a Balkan intellectual, who, aside from the dangers of undemocratic societal systems, by his human and intellectual rebellion against the government seeks to humanize the social community in which it exists.

DISTOPIJSKI NARATIV U SARAMAGOVOM *SLEPILU*

Sunaj Hadžija

Univerzitet u Novom Pazaru, Republika Srbija

sunaj.hadzija@uninp.edu.rs

Apstrakt

Autor se u ovom radu okreće ka analizi distopijskog narativa u Saramagovom romanu *Slepilo*. Narativ u ovom romanu oblikuje ideologije i identitete likova i ilustruje distopijski ishod belog slepila misteriozne bolesti koja je među likovima poznata kao „belo zlo“. Takođe, autor u ovom radu analizira i raspad društvenog poretka kao i dehumanizaciju u savremenom svetu, koja je izazvana epidemijom belog slepila, jer kako se talas epidemije belog slepila neobjašnjivo širi društvo se raspada, a pojedinci, u borbi za opstanak, otvoreno ispoljavaju animalne crte karaktera. Međutim, i dalje ostaju oni pojedinci koji donose odluke koje pokazuju altruističku žrtvu za dobrobit ostalih. Rad predstavlja deskriptivnu metodu i metodu analize teksta. Cilj rada je analiza distopijskog narativa u Saramagovom romanu *Slepilo*.

Ključne reči: distopijski narativ, Žoze Saramago, *Slepilo*, dehumanizacija, društvo

A DYSTOPIAN NARRATIVE IN SARAMAGO'S *BLINDNESS*

Abstract

In this paper, the author analyses the dystopian narrative in Saramago's novel *Blindness*. The narrative in the novel shapes ideologies and identities of the characters and illustrates the dystopian outcome of white blindness, a mysterious disease known among the characters of the novel as the “white evil”. Also, in this paper, the author analyses the disintegration of the social order as well as dehumanization in the modern world, caused by the epidemic of white blindness, since the white blindness epidemic inexplicably spreads, society disintegrates, and individuals, in the struggle for survival, openly project animalistic features. However, there still remain those individuals who make decisions that show altruistic sacrifice for the benefit of the others. The paper uses descriptive method and a text analysis method. The aim of this paper is to analyze the dystopian narrative in Saramago's *Blindness*.

Key words: Dystopian narrative, Jose Saramago, *Blindness*, dehumanization, society

UVOD

Roman *Slepilo* razvija uznemirujuću priču koja nastaje iznenadnom i neobjašnjivom epidemijom belog slepila. Slepilo se prvi put pojavljuje kod čoveka koji se vozi svojim automobilom; na semaforu dok čeka da se crveno svetlo zameni zelenim potpuno gubi vid i stvara zastoje, bespomoćno vičući da je slep. Prolaznik vodi slepog čoveka do kuće, i krade mu automobil. Ali, onda i on postaje slep. Epidemija se brzo širi, bez ikakvog poznatog uzroka. Svi likovi su zahvaćeni slepilom osim lekareve žene koja mora da prikriva činjenicu da nije izgubila vid. Epidemija belog

slepila izaziva masovnu paniku, što navodi vladu da preduzme ekstremne mere. Svi oni koji su slepi moraju biti izolovani u napuštenoj duševnoj bolnici, kako bi se kontrolisala epidemija. Ovakvo zatvaranje pojedinaca Fuko predstavlja kao model prema kojem savremeni svet kontroliše ljudska bića.

U ovom sistemu nadzora pojedinci su umetnuti na fiksno mesto, u kojem se nadziru i najmanji pokreti, u kojem se beleže svi događaji, u kojem neprekidan rad pisanja povezuje centar i periferiju u kojoj se svaki pojedinac stalno nalazi, ispitano i distribuirano među živim bićima, bolesnima i mrtvima – sve to čini kompaktni model disciplinskog mehanizma (Fuko, 1979: 197). Isti sistem stalnog nadzora za identifikovanje i kontrolu abnormalnih pojedinaca poput „prosjaka, luralica i duševno obolelih“ primenjivan je u devetnaestom veku (Bertens, 1995: 150). Žak Lakan primećuje da „živimo u društvu u kojem ropstvo nije priznato. Pa ipak, svakom sociologu ili filozofu je jasno da ono nije ni u jednom trenutku ukinuto“ (Lakan, 2006: 82).

Saramagovo *Slepilo* briše imena, identitete i fizičku interakciju likova zahvaćenim epidemijom belog slepila sa svetom boja, stvari i bića. Likovi u romanu *Slepilo* nemaju imena, već samo uloge i zanimanja: lekar, lekareva žena, prvi slepac, devojka sa tamnim naočarima, starac sa crnim povezom, pas za suze. Okolnosti postepeno stvaraju uznemirujući distopijski svet. Pod ovakvim uslovima moglo bi se očekivati da će ljudi raditi zajedno, ujedinjeni. Istina je daleko uznemirujuća; čak i ako su izgubili vid, ljudi se bore za vlast, čine zločine, ne poštuju jedni druge. Napuštena duševna bolnica postaje sve gušća kako broj novozastraženih pristiže, što dovodi do veće anksioznosti i neprijateljstva među ljudima. Nedostatak hrane i loši higijenski uslovi pogoršavaju situaciju.

DISTOPIJSKI NARATIV U SARAMAGOVOM *SLEPILU*

Distopijski narativ predstavlja pripovedanje o zamišljenoj budućnosti u kome svet ima iluziju jednakosti, mira i prosperiteta, ali se održava putem opresivne društvene kontrole. pisci distopijskih narativa preuveličavaju aspekte savremenog društva kako bi naglasili šta bi se dogodilo ako bi društvo taj aspekt dovelo do krajnosti. Iako se distopijski narativi razlikuju, oni imaju tendenciju da dele neke opšte karakteristike; silu koja kontroliše i ograničava individualnu misao i slobodu, bilo da je to vlada, korporacija ili religija. Snage kontrolišu građane putem propagande i nadzora. Ako postoji širi svet izvan distopijskog društva, društvo sprečava svoje građane da uče o ostatku sveta kao što je to slučaj u Bredberijevoj noveli *Fahrenheit 451* gde vatrogasci, umesto da gase požare, oni pale i oduzimaju knjige građanima kako ne bi građani mogli da uče o ostatku sveta, ili ih uči da strahuju od stranih ljudi i da im ne veruju kao što je slučaj u Kucijevom romanu *Iščekujući varvare*. Distopijski narativi ukazuju na aspekte moderne kulture koje autor smatra zabrinjavajućim. Feministička spisateljica Margaret Atwood u svom romanu *The Handmaid's Tale*, upozorava na priču o patrijarhatu koji žensku protagonistkinju svodi na ropkinju samo zbog njene plodnosti. Rej Bredberi se brinuo da će televizija ubiti svaki interes za čitanjem, pa je svoj strah pretvorio u novelu o društvu koje spaljuje knjige, a čitaocima posmatra kao neprilagođene ili duševno obolele. Tako i Žoze Saramago portugalski pisac, u svom romanu *Slepilo* izražava strah od dehumanizacije u savremenom

globalizovanom svetu. Ova nepovoljna homogenizacija predstavljena kroz epidemiju belog slepila, briše fizičku interakciju pojedinaca sa svetom. Zaraza je zapravo povezana sa zavisnošću pojedinaca od društvenih ograničenja i moći.

Sablarna Saramagova priča o epidemiji belog slepila u savremenom i neimenovanom gradu se otvara prizorom čoveka koji sedi u automobilu i čeka na semaforu. Dok sedi i čeka da se na semaforu pojavi zeleno svetlo, čovek u automobilu iznenada gubi vid i maše rukama iz automobila govoreći da je slep (Saramago, 2014: 10).

Čovek, izbezumljen iznenadnim gubitkom vida moli da ga neko odvede kući: odbijajući da ga do kuće odvede hitna pomoć (Saramago, 2014:11). Naizgled ljubazni prolaznik odvodi slepca kolima slepog čoveka. Slepac govori strancu kako je sve što može da vidi belina, i zahvaljuje se strancu što ga odvodi kući. Stranac odgovara rečima „nema veze, danas ja vama, sutra vi meni, niko ne zna šta ga sutra čeka“ (Saramago, 2014: 11). Nakon što je drugi vozač pomogao slepcu da se vrati u stan, slepac lomi vaz u koju se posekao pokušavajući da pokupi komade, a zatim se onesvestio na kauču, zaspao i sanjao da može ponovo da vidi. Žena slepca, dolazi u stan i zatiče nered koji je prvi slepac napravio i grdi ga zbog slomljene vaze. Dok su njegove oči i dalje zatvorene on se pita da li će opet moći ponovo da vidi kada ih otvori. On otvara oči i kaže ženi da je slep. Žena ga uverava da će slepilo proći jer se ne dešava da neko oslepi tako odjedanput.

Žena prvog slepca odlučuje da ga odvede kod oftamologa, ostavlja ga u predvorju njihove stambene zgrade kako bi uzela njihov automobil, ali ispostavlja se da je osoba koja je slepog čoveka odvezla kući lopov – ukrao im je automobil pa su slepac i njegova žena taksijem otišli kod oftamologa. Kada su stigli kod oftamologa žena objašnjava službenici na prijemu da je ona telefonirala zbog svoga muža, službenica ih vodi u prostoriju u kojoj je čekala nekolicina pacijenata, jedan starac sa crnim povezom, jedan dečak u pratnji svoje majke, devojka sa tamnim naočarima, i još dve osobe.

Već od prvih stranica teksta očigledni su odnosi moći koji upravljaju odnosima među pojedincima, što se vidi po načinu na koji se lekar u svojoj ordinaciji odnosi prema ostalima. Službenica vodi slepog čoveka do lekarske sobe, a ostalima koji čekaju kaže „doktorova naređenja, ovaj čovek je hitan slučaj“ (Saramago, 2014: 20). Samo majka dečaka će izgovoriti reči protesta. Drugi pacijenti izgovaraju samo nekoliko reči koje je podržavaju „red se mora poštovati a na redu je ona jer čeka više od sat vremena“ (Saramago, 2014: 20). Narator objašnjava da u sličnim situacijama pritužbe pacijenata nisu dovele do rezultata, već da su nakon protesta bili primorani da čekaju duže „Ostali pacijenti je podržaše ispod glasa, ali niko, pa čak ni ona sama, nije smatrao da je uputno istrajati u protestovanju jer lekar bi mogao da se zainati pa da ona svoje nestrpljenje plati još dužim čekanjem, i takve se stvari dešavaju“ (Saramago, 2014: 20). Ovde lekar, kao onaj koji ima moć, kontroliše volju svojih pacijenata. Pacijenti su već svesni da im nije dozvoljeno da se protive. Zato je bolje ćutati nego biti kažnjen. U skladu sa Fukoovim stavom o sveprisutnosti odnosa moći u svim vrstama odnosa u društvu, vidimo da u tim odnosima svako ima svoju hijerarhiju (Fuko, 1979: 196).

Ovakvu hijerarhiju pronalazimo i u Saramagovom romanu *Sva imena*, gospodin Žoze, glavni protagonist ovog romana kaže „podela posla među

službenicima sledi jednostavno pravilo, naime, da su svi službenici jednog ranga dužni da urade najviše što mogu, tako da samo najmanji mogući deo posla preostane službenicima iznad njih po položaju. To znači da pisari ne dižu glavu dan i noć, referenti su samo povremeno prezaposleni, zamenici načelnika samo retko, a načelnik gotovo nikada“ (Saramago, 2012: 10).

Za nekoliko sati, svi oni sa kojima je prvi slepac imao kontakt, uključujući i oftamologa, takođe su oslepeali. Lekar kontaktira ministarstvo zdravlja i podiže uzbunu. Iz straha od buduće kontaminacije, vlada organizuje karantin i smešta zaražene belim slepilom u napuštenu duševnu bolnicu, uključujući i lekarevu ženu koja je odglumila da je slepa kako bi bila uz svog muža.

Lekareva žena koristi pokrete slepca kako bi sakrila od vlasti da može da vidi „ne smem da zaboravim da sam slepa, pomislila je lekareva žena, gde je, upita, siđi niz stepenice, ja ću te navoditi, odvрати narednik, odlično, sad hodaj pravo tamo gde si se okrenula, tako, tako, stoj, okreni se malo udesno, ne, ulevo, ne toliko, manje, sad samo napred i ako držiš pravac, naletećeš nosom pravo na nju, toplo, vruće, rekao sam da ne skrećeš, hladno, hladno, sad je opet toplije, toplo, sve toplije, eto ga, sad se fino okreni nazad, a ja ću opet da te navodim, da mi ne ostaneš tu u avliju ošašavljena“ (Saramago, 2014: 86).

Na isti način na koji se Vinston iz Orvelovog distopijskog romana *1984*, trudi da zauzme odgovarajući položaj tela kako ne bi bio otkriven da sprema pobunu, u pretpostavci da se svaki zvuk mogao čuti i, svaki pokret, osim onog napravljenog u mraku, mogao pomno ispitivati. „Vinston je držao leđa okrenuta prema ekranu. Tako je sigurnije; kao što je dobro znao, čak iako je okrenut leđima, položaj tela je mogao da ga kompromituje“ (Orwel, 2014: 13).

Vlada u karantinu najavljuje 15 pravila preko zvučnika (Saramago, 2014: 195), od kojih se većina tih pravila ne poštuje, takođe vlada obavezuje slepe da sahranjuju mrtve, ali im ne obezbeđuje lopate, što vidimo po rečima lekara koji kaže „treba da potražimo da negde nema nekakva lopata ili motika, bilo šta što bi moglo da posluži za kopanje“ (Saramago, 2014: 83). Njihove najave su samo pokušaj stvaranja reda i opravdavanja vladinog autoriteta uprkos potpunom neznanju o epidemiji. Kada prestravljeni vojnici masakriraju grupu slepih interniranih, vlada objavljuje da su se borili protiv „pobunjeničkog pokreta“ (Saramago, 2014: 90). Ovo zataškavanje pokazuje kako vlada koristi ideologiju da oblikuje ljudsko razumevanje sveta i opravda svoju moć.

Paradoksalno, internisti prihvataju takve narative, koje su im ispričali ljudi koji ih ugnjetavaju: na primer, nakon što bolnica izgori, oni ne slave svoju slobodu – već žude da se vojnici vrate i donesu im hranu i red. Zapravo, vojnici su odavno prestali da čuvaju bolnicu, internirani su mogli otići u bilo kom trenutku, ali su ostali unutra jer su vladine pretnje primili k srcu. Moć funkcioniše unutar među ljudima u kojima bi neko uticao na postupke drugih. Razlikuje se od sile ili nasilja koje samo fizički utiču na osobu; to je strategija koja tera slobodnog subjekta da učini nešto ograničavanjem ili izmenom svoje volje. Fuko ovu vrstu moći naziva disciplinskom moći. Disciplinska moć se zasniva na trajnom sistemu nadzora koji na kraju rezultira samoregulacijom ponašanja pojedinca (Fuko, 2003: 36). Fuko zaključuje da uspeh disciplinske moći zavisi od tri elementa: hijerarhijskog posmatranja, prosuđivanja i ispitivanja.

Ovakav primer možemo videti i u trenutku kada lekareva žena preuzima odgovornost i ubija vođu nasilnika koji su ih izgladnjavali, jer su se drugi internisani pobunili protiv nje zbog narušavanja društvenog poretka „jedan muškarac reče, jedna stvar stoji, ne bismo se našli u ovakvoj situaciji da nije ubijen vođa [...] Nekima se primedba dopala, neki su prikrivali smeh, onima koji bi se usprotivili želudac nije dao da progovore, a onaj tip je nastavio, samo bih da znam ko je taj heroj što ga je ubio, žene koje su se nalazile tamo kunu se da nije nijedna od njih, u stvari, trebalo bi da uzmemo pravdu u svoje ruke i kaznimo ubicu“ (Saramago, 2014: 195).

Saramago kroz lik lekareve žene izražava oštru kritiku društva. Lekareva žena pati od svog stanja posmatrača koji može da vidi druge dok nisu svesni da ih posmatraju. Ona to smatra neetičkim. Njeno odbijanje da upada u privatnost slepih je jasno odbijanje neograničenog nadzora. Iako je jedina koja može da vidi ona ne uspostavlja moć nad slepima, kao što to čini vlast. Budući da je jedini lik u romanu koji može da vidi, ona ima sposobnost da „ispita i duboko razume slabosti i nedostatke ljudske prirode“ (Simut, 2012: 116). Lekareva žena je jedini lik u romanu koji odlučuje da napusti duševnu bolnicu u trenutku kada bolnica gori, kao što Sartr tvrdi „pojedinci mogu nadmašiti sebe i tražiti mogućnosti izvan sebe“ (Sartr, 2007: 66).

Saramago naglašava da je govor uvek vezan za moć i da često služi da prisili ljude da prihvate neprihvatljive okolnosti. Saramago takođe naglašava da narativi mogu funkcionisati kao mehanizmi preživljavanja i pomoći ljudima da postignu slobodu od ugnjetavanja. Jer u bolnici internirani provode vreme pričajući priče, što im omogućava da povrate humanost i individualnost u okruženju u kojem deluju homogeno (Saramago, 2014: 124).

Pošto je prikazao kako priče oslobađaju i ugnjetavaju ljude, Saramago nudi primere kako se pripovedanje može pretvoriti u sukob moći i identiteta. Na primer, kada slepi internirani, razgovaraju o poslednjim stvarima kojih se sećaju pre nego što su oslepele, jedan čovek se seća da je video sliku u muzeju.

Svaki put kada opisuje novi aspekt komplikovanog umetničkog dela, neko uzvikuje ime zemlje u kojoj je slikar živeo. Ova osoba pokušava da otme tuđu priču. U međuvremenu, čovek koji je video sliku nastavlja da izmišlja nove osobine kako bi zadržao kontrolu nad svojom pričom, čak i ako izgled slike koji opisuje zvuči apsurdno. On ne želi da savršeno i detaljno opiše sliku, jer on govori u svoje ime, a ne ime slušalaca (Saramago, 2014: 124). Narativ ne mora biti zanimljiv da bi bio narativ (Genette, 1988: 18 – 19).

Bal smatra da je „svaki narativni tekst bitno određen identitetom naratora, načinom na koji je taj identitet prikazan u tekstu i izborima koji su implicirani“ (Bal 1997: 19).

Za Saramaga, ovakva otvorenost prema dvosmislenosti i tumačenju je ono što dozvoljava narativu da oslobodi nekoga bez ugnjetavanja drugog. Slep pisac kojeg zatiču u svom stanu prvi slepac i njegova žena koji su se vratili svojoj kući nakon što je bolnica izgorela, takođe insistira na ovakvom pripovedanju. On kaže da je „pisac kao i svi drugi samo čovek, ne može sve da zna, ni sve da doživi“ (Saramago, 2014: 286). Pisaci nas uče uvek više od onoga čega su svesni (J. M. Coetzee, 1999: 53). Ovo je prikladan opis Saramagovog pripovedača. Jer Saramagov pripovedač konstanto menja tačku gledišta što znači da u romanu *Slepilo* imamo pored unutrašnje varijabilne fokalizacije koju vidimo u delu romana gde tačka gledišta prelazi sa

čoveka koji krade automobil prvog slepca na tačku gledišta devojke sa tamnim naočarima, imamo i kolektivnu fokalizaciju koja pokazuje kako likovi imaju različite poglede na iste događaje, kao što je prikazano u delu romana gde se troje oslepelih vraća bez hrane u svojoj spavaonici i gde svako od njih troje priča svoju verziju događaja, o tome kako im drugi slepci nisu dozvolili da uzmu svoj deo (Saramago, 2014: 140).

Saramagov pripovedač opisuje vojnike kako „zavijaju od straha“ (Saramago, 2014: 89) dok masakriraju slepe internirane, pripovedač, kasnije govori da su ti vojnici „odlično reagovali pred opasnošću“ (Saramago, 2014: 89), što je način da se ukaže da su se vojnici zapravo ponašali kukavički i da pokušavaju da nađu način na koji bi mogli da opravdaju svoje postupke. Saramago na ovaj način koristi ironiju kako bi istražio razlike u perspektivi, što podriva autoritetu njegovog pripovedača i otvara prostor čitaocima da sami tumače roman. Internirani su često ponavljali „kad bih mogao da vidim“ (Saramago, 2014: 103), što naglašava ironiju jer lekareva žena i dalje može da vidi jer je jedina koja nije izgubila vid. Saramago želi da njegovi čitaoci vide dalje od pripovedača, koji nije sveznajući niti ograničen na perspektivu jednog lika. Saramago, na kraju daje primere da ljudi prihvataju granice svog znanja i dvosmislenosti svog razumevanja kako bi mogli da ispričaju svoja iskustva bez potrebe da se potpuno definišu.

DEHUMANIZACIJA DRUŠTVENOG PORETKA U SARAMAGOVOM SLEPILU

Dehumanizacija društvenog poretka usled širenja epidemije slepila je prikazana u romanu *Slepilo* kroz animalizaciju, odnosno kroz gubitak razuma, jer kako društvo ostaje bez vida sve više iskazuje animalne crte karaktera. To je ono što gubitak vida alegorizuje u ovom romanu. Karakteristike koje čine ljude bliskim životinjama, a koje dolaze sa gubitkom vida su; prljavština, sebičnost, okrutnost i nedostatak empatije. Kako lekareva žena kaže „možda će čovečanstvo nekako da uspe da preživi bez vida, ali čovečnosti neće biti, posledice su već pred nama, ko od nas se još uvek smatra čovekom onako kao što se smatrao nekada, ja sam na primer ubila čoveka.“ (Saramago, 2014: 251). Greška je neizbežna, odgovorni smo za manjak pažnje, jednako za ono što smo namerno uradili kao i za ono što smo nesvesno uradili, pa i za ono što uopšte nismo uradili (Derida, 1966). Jedan od načina na koji Saramago dehumanizuje društvo jeste taj što ljude poredi sa životinjama, što se vidi na mnogim mestima u romanu.

Lekareva žena kaže „pas psa ne poznaje, ako ga i pozna, sigurno ga ne zna po imenu koje su mu nadenuli, prepoznaje ga po mirisu, i po mirisu njega prepoznaju drugi, mi smo ovde kao neka posebna pseća rasa, prepoznavamo se po lavežu, po govoru, ostalo, crte lica, boja očiju, kože, kose, ništa nije važno, kao da ne postoji, ja još uvek vidim, ali ko zna do kad ću“ (Saramago, 2014: 64).

Ovo poređenje sa psima Saramago potkrepljuje načinom na koji su zaraženi slepilom morali da se kreću, a to je četvoronoške, isto kao što se i psi kreću: „Kutije su ležale podaleko od ulaznih vrata pa su morali da se kreću četvoronoške, odnosno oslonjeni na dve noge i jednu ruku, dok su drugom, ispruženom rukom pipali pod pred sobom“ (Saramago, 2014: 72). Na isti način dehumanizuje društvo i Dž. M. Kuci u romanu *Išekujući varvare*, što vidimo po rečima naratora koji kaže „nerazumno

gradim svoj dan oko sati kad me hrane. Tamani hranu kao pas. Zverski život pretvara me u zver“ (Coetzee, 2020: 128).

Saramago poredi ljude i sa drugim životinjama; sa svinjama (Saramago, 2014: 99), sa rakovima (Saramago, 2014: 106), sa kozama i jarcima (Saramago, 2014: 111), a takođe se koristi i maksimumom slep kao slepi miš. Ursula le Guin kaže da „što su ljudi više vezani za čovečanstvo, to su manje humani“ (Ursula le Guin, 2016: 58). Dehumanizacija društvenog poretka je manifestovana i kroz prljavštinu. Kada je izbila epidemija slepila, vlada je odlučila da smesti u napuštenoj duševnoj bolnici sve zaražene i sve one koji su bili u kontaktu sa zaraženima. Napuštena duševna bolnica se upravo zbog prevelikog broja zaraženih pretvara u stanje nezamislive prljavštine, jer se zbog prevelikog broja zaraženih hodnici i prolazi pretvaraju u toalete. Lekar je prvi koji primećuje nedostatak higijene zbog velikog broja zaraženih. Kasnije narator opisuje lekara kao prljavog, prljavijeg nego što je ikada mogao da se seti da je bio u svom životu, a od lekara saznajemo da je prljavština samo jedan od načina da se od čoveka načini životinja: „bio je svestan da je prljav, prljaviji nego što je ikada ranije bio. Mnogi su načini da se od čoveka načini životinja, pomislio je, ovo je tek jedan za početak“ (Saramago, 2014: 98).

Dehumanizacija je takođe izazvana i izrazitim nedostatkom empatije, a jedini likovi u romanu koji saosećaju sa drugima su lekareva žena i pas za suze. Što vidimo u delu romana kada se lekareva žena obraća devojci sa tamnim naočarima „na neki način to je istina, slepa sam od vašeg slepila, možda bih jasnije progledala kada bi bilo više onih koji vide“ (Saramago, 2014: 91). Ovakvu empatiju pokazuje i pas za suze u trenutku kada otkrije trulo telo preminulog čoveka, narator tvrdi da je problem sa ovim psom to što se previše zbližio sa ljudskim bićima, pa će na kraju da pati kao i oni (Saramago, 2014: 304). Ovde vidimo da ako povezanost sa ljudima „humanizuje“ pse, onda važi i obrnuto. Povezanost sa psima je u ovom romanu osnovni katalizator koji izrazito oblikuje radnju, ne samo da vodi, već i transformiše ljudski karakter. Ne ka nekom apstraktnom „postajanju životinja“, već u recipročnoj razmeni koja narušava ljudski solipsizam i konstruiše identitete subjektivnosti kroz druženje među vrstama. Da preostali likovi u romanu imaju nedostatak empatije, saznajemo od lekara u trenutku kada lekareva žena odlučuje da saopšti ostalima da nije izgubila vid, on joj kaže „razmisli o posledicama, najverovatnije bi pokušali da od tebe naprave robinju, sluškinju, moraćeš da služiš svima i svakome, tražiće da ih hraniš, da ih pereš, da ih stavljaš u krevet i pomažeš im da ustanu, da ih vodaš naokolo, da im brišeš sline i suze, budiće te kad budeš spavala, vređaće te ako ne budeš dovoljno brza“ (Saramago, 2014: 137). Nedostatak empatije vidimo i kada lekareva žena saoseća sa povređenim slepcem, stavljajući mu ruku na čelo da mu poželi laku noć, on je hvata za ruku govoreći joj tiho i drsko „ja znam da vi vidite“ (Saramago, 2014: 76). Animalne crte karaktera uočavamo i u trenutku kada jedan od slepih interniranih kaže vojniku koji još uvek može da vidi da će mu iskupati oči (Saramago, 2014: 114). Međutim, najizraženije animalne crte karaktera primećujemo kod komšinice sa drugog sprata koju zatiče devojka sa tamnim naočarima u svom stanu, a koju narator opisuje kao jadnu staricu, prljavu, duge zamršene sede kose, koja se hrani sirovim mesom.

Da su kod komšinice sa drugog sprata najizraženije animalne crte karaktera vidimo i po njenim rečima „smrt hara gradskim ulicama, ali u dvorištima još ima života, reče starica tajanstveno, šta hoćete da kažete, u baštama ima salate i kupusa,

zečeva i živine, ima i cveća ali cveće nije za jelo, i kako se onda hranite, zavisí, ponekad uberem kupus, nekad zakoljem zeca ili kokošku, i jedete ih sirove, u početku sam ložila vatru, a posle sam se privikla na živo meso, kupus je vrlo ukusan svež, ne brinite vi za mene, ja od gladi neću umreti“ (Saramago, 2014: 243).

Pored toga što su lekareva žena i pas za suze jedini likovi u romanu koji saosećaju sa drugima, oni su i jedini likovi koji nisu izgubili vid. Dona Haravej ističe, da je ovakva vrsta tačke gledišta specifična i da odgovara precizno na pitanja: Kako videti? Odakle videti? Šta ograničava viziju? Šta videti? Sa kim se vidimo? Ko može da ima više od jedne tačke gledišta? Ko će biti taj koji će oslepeti? (Haraway, 1988: 587). Perspektiva psa predstavlja „situirano znanje“ koje nam omogućava da „objektivno“ vidimo, analiziramo i kritikujemo ovo slepilo. Derida kaže da „ovaj alegorijski pas postaje svedok dostojanstva čoveka, drugost bez različitosti, bez logosa, bez etike, bez moći da univerzalizuje maksime (Derida, 2008: 117).

Lekareva žena nije izgubila vid jer je imala toliko saosećanja za druge. Nije oslepela jer je mogla da vidi izvan površine i bila je samopožrtvovana, što vidimo po njenim rečima „ti slepci, ako im ne pomognemo, uskoro će se pretvoriti u životinje, još gore, u slepe životinje“ (Saramago, 2014: 137). Radila je ono što je trebalo, donosila je teške odluke, bila je voljna da sagleda stvarnost i da se nosi sa njom, nije dozvoljavala da je strah zaustavi, jer kako devojka sa tamnim naočarima kaže „strah zaslepljuje [...] oslepeo nas je strah, zbog straha ćemo i ostati slepi“ (Saramago, 2014: 134).

Saramago u potpunosti dehumanizuje društvo time što likovi u njegovom romanu nemaju imena. Lekar, čovek sa crnim povezom, devojka sa tamnim naočarima. Njihova imena, kao što se vidi imaju veze sa vidom, osim lekareve žene i psa za suze. Jedini lik koji ima ime u Saramagovim romanima gde preostali likovi nemaju imena je Gospodin Žoze iz Saramagovom romana *Sva imena*. Narator kaže da Gospodin Žoze ima i dva prezimena jedno s očeve a drugo s majčine strane, ali nikada ne saznajemo nijedno od tih prezimena: „Pored ovog ličnog imena Žoze, Gospodin Žoze ima i prezimena, i to ona najobičnija, bez onomastičkih ekstravagancija, jedno s očeve a drugo s majčine strane, kako to običaj nalaže, zakonito nasleđena“ (Saramago, 2012: 15). Odgovor na pitanje zašto likovi u Saramagovom romanu *Slepilo* nemaju imena saznajemo od pisca, koji kaže „Slepcima nisu potrebna imena, ja sam ovaj glas kojim govorim, ostalo je nevažno“ (Saramago, 2014: 284). Jedini lik koji nije izgubio vid u romanu je lekareva žena, ona nije izgubila vid jer je spasitelj svoje grupe, vodič, osoba bez koje bi propast bila neizbežna. Saramagovo slepilo predstavlja znak ograničenja, jer onemogućava društvo da funkcioniše i obavlja rutinske poslove poput proizvodnje i distribucije hrane, vode i električne energije, održavanje infrastrukture i komunikacije, ukratko poslove koji su zavisni za opstanak društva.

ZAKLJUČAK

Saramagov roman *Slepilo*, pisan je jedinstvenim stilom i pravopisom, prikazuje animalne crte društva i ljudske reakcije u okolnostima iznenadne epidemije belog slepila. Kako se talas epidemije neobjašnjivo širi, društvo se raspada. Saramagovo *Slepilo* predstavlja kako odnosi moći vladaju u društvu, kako prikriveno tako i otvoreno. Društvo je transformisano u pojedinačne subjekte u zavisnosti od

onoga što su definisale strukture moći. Pojedinci nisu oslepele, već su bili slepi, jer nisu bili u stanju da vide svoju podložnost društvenim ograničenjima i strukturama moći. U ovom Saramagovom romanu, slepilo predstavlja potčinjavanje odnosima moći, koje je otelovljeno kao fizičko slepilo koje zahvata sve likove u romanu. Jedino lekareva žena nije izgubila vid, jer je jedini lik u romanu koji ne sledi slepo ono što strukture moći nameću. Na kraju možemo zaključiti da Saramagovo *Slepilo* predstavlja alegoriju belog slepila koje pogađa celo društvo osim jedne žene, te da se ovo stanje posmatra kao fizičko oštećenje, i da se slepilo može čitati metaforički, kao prikaz situacije ljudi u svetu u kome vladaju odnosi moći.

BIBLIOGRAFIJA

1. Bertens, H. (1995) *Literary Theory the Basics*, London: Routledge, Taylor & Francis Group.
2. Bal, M. (1977) *Narratology, Introduction to the Theory of Narrative*, Second edition, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto.
3. Coetzee, J. M. (1999) *The Lives of Animals*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
4. Coetzee, J. M. (2020) *Iščekujući varvare*, Beograd: Laguna.
5. Derrida, J. (2008) *The Animal That Therefore I Am*. New York: Fordham University Press.
6. Derrida, J. (1966) *L'écriture et la différence*, Paris: Tel Quel.
7. Foucault, M. (1979) *Discipline and Punish: The Birth of Prison*, New York: Vintage Books.
8. Foucault, M. (2003) *Society Must be Defended: Lectures at the College de France, 1975-1976*. New York: Picador.
9. Genette, G. (1988) *Narrative Discourse Revisited*, Translated by J. Lewin, Ithaca, New York: Cornell University Press.
10. Haraway, D. (1988) "Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective." *Feminist Studies* 14.3, pp. 575-99.
11. Lacan, J. (2006) *The Mirror Stage as Formative / Function as Revealed in Psychoanalytic Experience*, New York: Norton and Company.
12. Le Guin, U. (2016) "Examples of Dignity: Thoughts on the Work of José Saramago." In *Words Are My Matter: Writings About Life and Books, 2000-2016, With a Journal of a Writer's Week*. Easthampton, MA: Small Beer Press. Pp. 151-64.
13. Orwell, G. (2014) *1984*, New York: Harper Perennial.
14. Saramago, J. (2014) *Slepilo*, Beograd: Laguna.
15. Saramago, J. (2012) *Sva imena*, Beograd: Laguna.
16. Simut, A. (2012) "Metaphorical Dystopias and the End of the World(s) in Auster's *Country of Last Things* and José Saramago's *Blindness*." *Utopias and Dystopias, Classical and Modern*. Ed. K. Kogalniceanu. *Studia Universitatis Babeş- Bolyai Philologia* 109-117.
17. Sartre, J. (2007) *Existentialism and Humanism*, New ed. London: Methuen.

RESUME

The aim of this paper is to examine dystopian narrative in Saramago's novel *Blindness*. The narrative in this novel shapes ideologies and identities of the characters and illustrates the dystopian outcome of white blindness, a mysterious disease known among the characters of the novel as the “white evil”. Also, this paper, analyses the disintegration of the social order as well as dehumanization in the modern world, caused by the epidemic of white blindness, since the white blindness epidemic inexplicably spreads, society disintegrates, and individuals, in the struggle for survival, openly project animal features. Saramago expresses the fear of dehumanization in the modern world. This unfavorable homogenization, presented throughout the epidemic of blindness, erases the physical interaction of individuals with the world. *Blindness* is related to the dependence of individuals on social limitations and power.

DISTOPIJSKI EKSURZ DRAMSKOG EKSPRESIONIZMA

Jurica Vuco

Osnovna škola Jagodnjak

Osijek/Hrvatska

jurica.vuco@gmail.com

Apstrakt

Iako je distopijski žanr, kada je književnost u pitanju, najčešće vezan uz prozne vrste, gdje se javlja i u dramskim ostvarenjima. Takvom smo primjeru svjedočili i unutar dramskog stvaralaštva hrvatskog, odnosno tadašnjeg jugoslavenskog, književnog ekspresionizma. U ranim dvadesetim godinama 20. stoljeća Josip Kulundžić napisao je dva, iz današnje perspektive dijakronijski, zanimljiva, idejno-tematsko-motivski heterogena te stilski i kompozicijski divergentna, ali ingeniozna dramska teksta; pirandelistički konceptualan *Kako će sa Zemlje nestati zlato* i neobjavljeni, svojevrsan dekonstruktivistički dramski tekst *Dr. Elektor*. U ovim će dramskim tekstovima, i na izraznoj i na sadržajnoj razini, u maniri izvornog, ogoljelog ekspresionizma s natruhama futurizma te pod snažnim utjecajem pirandelističke dramske poetike, autor prikazati distopijsko-znanstvenofantastički koncept (dramskog) svijeta koji će simbolično upućivati na društveno-povijesni i kulturalno-ideološki kontekst tadašnjeg vremena. Snažni distopijski signali spomenutih dramskih tekstova obilježiti će ih kao jedne od prvih dramskih, ali i uopće književnih tekstova u hrvatskoj, odnosno tadašnjoj jugoslavenskoj književnosti, ali i kao tekstove koji i danas, u dijakronijskom presjeku književne historiografije, svojim simboličkim kontekstom, mogu rasvijetliti neke društvene, kulturološke i književno-dramske fenomene onoga, kao i ovoga vremena.

Ključne riječi: Josip Kulundžić, dramski tekst, ekspresionizam, pirandelizam, distopijska književnost.

DYSTOPIAN EXCURSUS OF DRAMATIC EXPRESSIONISM

Abstract

Even though the dystopian genre, when it comes to literature, is mostly related to prose, it occasionally also appears in drama. We have witnessed such an example within the dramatic work of Croatian, that is, then Yugoslav, literary expressionism. In the early 1920s, Josip Kulundžić wrote two, from today's perspective diachronically, interesting, ideologically-thematically-motivically heterogeneous and stylistically and compositionally divergent, but ingenious dramatic texts; pyrandelistic conceptual play *Kako će sa Zemlje nestati zlato* and the unpublished, a kind of deconstructivist play *Dr. Elektor*. In those plays, both at the expressive and content level, in the manner of original, naked expressionism with hints of futurism and strongly influenced by pyrandelist dramatic poetics, the author will present a dystopian-science fiction concept of the (dramatic) world that will symbolically refer to socio-historical and the cultural-ideological context of the time. Strong dystopian signals of the mentioned plays will mark them as one of the first dramatic, but also literary texts in general in Croatian and then Yugoslav literature, but also as texts that even today, in the diachronic cross-section of literary

historiography, with their symbolic context, can illuminate some social, cultural and literary-dramatic phenomena of that, as well as of this time.

Keywords: Josip Kulundžić, dramatic text, expressionism, pyrandelism, dystopian literature.

UVODNE NAPOMENE

Distopijska (kao i utopijska) književnost najčešće je vezana uz prozne, no povremeno okrzne i dramske žanrove. Jedan od takvih književno i teatrološko historiografskih primjera distopijskog upliva u dramske žanrove odvio se u jeku, na ovim prostorima najglasnijeg i estetski najsnažnijeg avangardnog krika – ekspresionizma. Unutar sadržajno raznovrsnih, žanrovsko raznorodnih, stilski, često, neujednačenih i vrijednosno raznolikih dramskih tekstova koji se mogu okarakterizirati književno-kulturološkim epitetom ekspresionistički u opusu tadašnjeg jugoslavenskog književnog i dramskog korpusa, ističu se, uvjetno rečeno, dva dramska teksta u kojima se, prvi put ozbiljnije, javljaju signali distopijskog diskursa – dramski tekstovi *Dr. Elektor* i *Kako će sa Zemlje nestati zlato* Josipa Kulundžića.

Intrigantni *homo* teatralis, Josip Kulundžić, bio je u razdoblju tadašnjeg jugoslavenskog ekspresionizma, uz Miroslava Krležu, najplodonosniji i estetski najrelevantniji dramatičar. Studirajući dramaturgiju i teatrologiju u nekoliko gradova, vrlo se rano upoznao ne samo s onodobno suvremenim teorijskim konceptima drame i teatra, nego i s teorijskim značajkama i konkretnim ostvarajima ekspresionističke poetike koja se, u zemlje njemačkog govornog područja već, a brojne druge europske zemlje nešto kasnije, pomalo neprimjetno ušuljala da bi vrlo dominantno i burno preuzela vodeću ulogu, barem u određenom, manje ili više kratkom, odsječku književno-kulturoloških strujanja. Ekspresionistička, književno-teatrološka, ali i kulturno-društvena ideologija ostat će trajni pratitelj Kulundžićeva dramskoga rada, i u godinama njezine aktualnosti, ali i u godinama daleko nakon njezina formalnog završetka. Osim ekspresionističkog predznaka gotovo svi dramski tekstovi Kulundžićeva bogatog i plodonosnog dramskog opusa bit će neraskidivo vezani i uz dramsku poetiku i teatrološku doktrinu pirandelizma, odnosno uz svojevrsni teatrološko-književni poetički sklop talijanskog književnika i dramatičara Luigija Pirandella.

Između Kulundžićeva ekspresionizma i pirandelizma, pojavit će se dva dramska teksta koja će, osim spomenutih poetičkih obilježja, predstavljati, s jedne strane, jedan od malobrojnih primjera futurističkih pokušaja u tadašnjoj književnosti s ovih prostora, dok će, s druge strane, reprezentirati svoj osebujan distopijski, znanstveno-fantastični žanrovski karakter. Osim svojim ekspresionističkim, futurističkim, pirandelističkim te distopijskim i znanstveno-fantastičnim karakterom ovi su dramski tekstovi značajni i iz književno historiografske pozicije. Naime, tekst *Kako će sa Zemlje nestati zlato* napisan je 1922. godine, pri kraju europskog ili preciznije izvornog i dominantnog ekspresionizma njemačkog govornog područja, kao integrativni dio dramskog teksta *Dr. Elektor*, odnosno kao njegova *prva slika*, a objavljen u sadržajno relativno malo, ali značenjski znatno izmijenjenom obliku 1928. godine, pri kraju snažnije prisutnosti ekspresionizma u književnoj produkciji ovih prostora i smatra se *minijaturnom krunom Kulundžićeva ekspresionističkog perioda*

(Milin, 2008: 99). Drugi, pak, dramski tekst, *Dr. Elektor*, koji uz sve karakteristike koje vrijede za prethodno spomenuti tekst, nosi još i indekse svojevrsnog intermedijalnog, hibridnog i konceptualnog dramskog (meta)teksta ili zbirke tekstova s obzirom da, što će biti spomenuto, može biti prikazan i kao skup heterogenih jednočinskih dramskih tekstova, nastao je 1922. godine, no, na veliku žalost, još uvijek ostao u rukopisnom obliku.

KAKO ĆE SA ZEMLJE NESTATI ZLATO KAO ŽANROVSKA ESKAPADA

Kako će sa Zemlje nestati zlato jednočinski je dramski tekst Josipa Kulundžića objavljen 1928. godine koji je ostao relativno zapostavljen pa čak i nepoznat ne samo unutar ekspresionističkog dramskog opusa tadašnje književnosti, već i unutar samog dramskog opusa navedenog autora, za što su odgovorna dva važna čimbenika. Razlog svojevrsnog zanemarivanja ovoga dramskog teksta unutar Kulundžićeva dramskog korpusa krije se u činjenici da je dramski tekst objavljen tek 1928. godine, u fazi Kulundžićeva dramskog stvaralaštva koje se smatra *drugom* fazom njegove ekspresionističke dramaturgije, dakle pred kraj njegova dramskoga stvaralaštva koje obilježava jači upliv ekspresionističke dramske poetike, ali i pred sami kraj prisutnosti ekspresionističke poetike u onodobnoj jugoslavenskoj književnosti. Objavljivanje ovog teksta u tom razdoblju ostaje tako svojevrsna anomalija Kulundžićeva dominantnog ekspresionističkog stvaralaštva jer čak i on, kao primjer posljednjeg izrazitog ekspresionista u tadašnjoj književnosti s ovih prostora, polako prelazi na druge poetičke obrasce koji preuzimaju primat u književnom stvaralaštvu.

Drugi razlog svojevrsnog ignoriranja ovog teksta u književnoj i dramskoj kritici krije se u žanrovsko-stilskim odrednicama dramskog teksta. Naime, spomenuto je da je ovaj tekst svojevrsni žanrovski *melting pot* i stilski hibrid koji uokviruje u mnogome slična, ali i u mnogome različita obilježja ekspresionističke, pirandelističke te futurističke poetike sa žanrovsko-stilskim elementima distopijske te znanstveno-fantastične književnosti. U razdoblju kada je, s jedne strane, avangardna ideologija ili potpuno ili gotovo u cijelosti napuštena, a, s druge strane, započeo povratak, odnosno pojavljivanje znatno rigidnijih, žanrovsko uokvirenijih i stilski jasnijih i preciznijih poetičkih usmjerenja, poput realističkog (mjestimice čak i naturalističkog) te psihološkog, socijalnog i egzistencijalnog, ovaj je tekst svojim ludizmom zaista djelovao tek kao eskapada u još uvijek nekonzistentnom i heterogenom dramskom prostoru tadašnje književnosti.

KOMPOZICIJSKE I TEMATSKO-MOTIVSKE ZNAČAJKE

Kompozicijski gledano, ovaj je tekst, poput znatnog broja dramskih djela iz prve faze Kulundžićeva dramskog stvaralaštva, napisan u jednom činu, konkretnije u jednoj *scenskoj viziji*. Upravo se simbolička konotacija sugestije iz podnaslova djela, *scenska vizija*, već od početka bjelodano reprezentira „u uvodnim didaskalijama, kratkim i nejasnim te izrazito fantastičkim *uputama* koje najčešće djeluju kao izdvojeni, fantastički elementi dijaloga, a takva ih osobina prati kroz čitavo djelo. Dramski tekst posjeduje neku vrstu prologa ili uvodnog obraćanja, još neobičnijeg u

odnosu na istu strukturnu osobinu nekih drugih Kulundžićevih tekstova, a njegov bizaran karakter očituje se i na semantičkom planu, gdje dominira snažno naglašena fantastičnost, i na planu forme, na kojem se, ponovno, očituje radikalni upliv obilježja proznog diskursa u dramsku formu.“ (Vuco, 2021:182)

„Na tematsko-motivskom planu dramskog teksta susreću se ekspresionističke, futurističke, fantastične i distopijske motivske sugestije međusobno često isprepletene. Ekspresionistički karakter dramskog teksta potvrđuju motivi nerealnosti i iluzije, grotesknosti, motivi bunta i revolucije, ali i straha i tjeskobe, poetika šoka, vizije ratne apokalipse, kao i specifično nazivlje tipično za ekspresionizam poput Udruženja Panzemaljskog Trusta Evolucije ili Saveza Staleža, Naroda i Klasa Zemlje. Fantastični motivi očituju se, pak, u nestvarnim i iracionalnim dramskim situacijama i događajima, znanstveno-fantastičnim predmetima i rekvizitima poput izmišljenih aparata za tekstualne, audio-vizualne i svojevrsne teleportacijske prijenose te imaginarnih aparata za masovno uništenje, korištenju ultraljubičaste svjetlosti koja *poništava*, odnosno uništava metale, posebno zlato te simboličari „ludog profesora“ kao zlokobnog, ali genijalnog kriminalca.“ (Vuco, 2021: 182) Spomenuta fantastičnost koja se povezuje sa simboličkim prikazom doktora Elektara i njegova nauma „omogućuje pojavljivanje distopijskih elemenata koji se manifestiraju kroz distopijski pogled u budućnost u kojoj prevladava jednodimenzionalni strogo kontrolirani društveni mehanizmi, raspad trenutnog društva i prelazak u totalitarni režim te realno utemeljen strah od apsolutne moći poludjelog diktatora koji u potpunosti kontrolira subjektivnost i slobodnu volju pojedinaca i ukida sve oblike slobode. Naum koji dr. Elektor planira provesti prikazuje se tipičnim motivskim sugestijama futurizma, poput divljenja stroju, aparatu, *mašini* koji upravlja ljudskim životima u kojima strojevi utječu čak i na elementarne ljudske djelatnosti, a samostalno proizvode čak i opere, divljenju brzini i kretanju čestica, čime se metaforički naglašava brzina kao pokretač i imperativ čovjeka, potenciraju dinamike tehnologizacije i mehanizacije s posebnim naglaskom na idealizaciji električne struje i elektrane iz koje je dr. Elektor proizveo „poseban“ oblik struje; atomsku struju pomoću koje će pokoriti svijet.“ (Vuco, 2021:182-183)

FANTASTIČNOST I DISTOPIZAM U *KAKO ĆE SA ZEMLJE NESTATI ZLATO*

„Radnja dramskog teksta *Kako će sa Zemlje nestati zlato* započinje spomenutim *prologom*, pisanim u stilu proznog teksta, iz kojeg saznajemo da će sudbonosne 1999. godine Zemlja izgledati bitno drukčije: *Napretkom tehnike socijalni je život dobio lice takvog blagostanje, kakav ne pamti svijet: strojevi su gotovo zamijenili manuelne radnike, a konačni su produkti za potrošnju bili toliko jeftini, da se činilo, da će bijede zauvijek nestati s naše planete*, (Kulundžić, 1928: 7) a jedina razlika među ljudima bila je u količini posjedovanog zlata, *čarobnog indikansa kapitala*, jedine vrijednosti koju je čovjek posjedovao. Iz distopijski i pomalo fantastično koncipiranog prologa saznaje se još i kako tu idilu remeti „ludi“ znanstvenik, dr. Elektor, koji je *razvezivanjem atoma materije* uspio proizvesti novu, *atomsku struju* te planira uništiti sve metale, između ostalog i zlato, ukoliko čovječanstvo ne pristane na njegov plan da se čitava Zemlja elektificira. Da bi

spriječili dr. Elektra, 1. svibnja 1999. godine, sastaje se Savez Staleža, Naroda i Klasa Zemlje s ciljem pronalaska rješenja.“ (Vuco, 2021: 183)

„Ovim znanstveno-fantastičnim uvodom započinje radnja dramskog teksta. Na sceni vidimo Vijećnicu Saveza i govornicu pred kojoj Famulus, svojevrsni pomoćnik dr. Elektara, priprema tehničke rekvizite za Elektarov nastup, a u pozadini Zapovjednik straže u komičnom prizoru prepunom ironije uvodi vojnike s mitraljezima na leđima kako bi održavali red i mir govornika. Na pozornicu počinju dolaziti ostali govornici: narcisoidni i kukavički pjesnik Jourdan, predsjednik Saveza intelektualaca Zemlje; vješt manipulator i ulizica kardinal Vannuchi, predsjednik Saveza religija Zemlje; čvrst i odlučan, ali proračunat tvorničar Harris, Prvi kapitalista Zemlje te bahati i priglupi radnik Kirilov, Vođa svih radnika Zemlje. U komičnim obraćanjima punim lažnog uvažavanja govornici se pripremaju za početak sjednice i međusobno se dogovaraju planirajući urotu protiv Elektara.“ (Vuco, 2021: 183)

„Prva prava dramska napetost zbiva se pojavom dr. Elektara, *visokog, mršavog, blijedog, obrijanog, mirnog i neminovnog* „ludog“ genijalca kojeg svi iščekuju nestrpljivo, ali i s dozom opreza i straha. Magnetski privlačan dr. Elektor u divljenju ostavlja čak i Zapovjednika i prije odlaska na govornicu dolazi do Famulusa raspitujući se o napretku tajnovitog plana kojeg provode. Svojevrsan zaplet radnje, iako ne do kraja motiviran i jasno potkrijepljen dramskom situacijom, događajem ili sukobom, započinje kada za govornicu dolazi Predsjednik Saveza i otvori sjednicu, što narod u publici do ushićenja. Kao prvi govornik na pozornicu izlazi kardinal Vannuchi koji patetično, ali manipulativno za svo zlo svijeta okrivljuje Elektara, a iako ga narod vidno ne podnosi, prihvaćaju optužbe i pozivaju na kažnjavanje Elektara pa se njihov ushit i kolektivni naboj samo pojačava izmjenom govornika na pozornici, koji redom optužuju Elektara za sve probleme svijeta i ljudi, bez obzira ima li Elektor ikakve veze s tim.“ (Vuco, 2021: 184)

„Rasplet dramske radnje započinje nakon što Predsjednik Saveza uz pomoć Zapovjednika djelomično smiri narod i preda riječ završnom govorniku, dr. Elektaru, upozoravajući kako njegov nastup zna biti *manipulativan i demagoški*. Za govornicu dolazi dr. Elektor i obraća se narodu *obično, apsolutno, mirno, s posve malom ironijom* govoreći kako je njegova jedina želja da se *Zemlja pobrati s planetima (...)* da čovjek povede *Svemirsko kolo*. (Kulundžić, 1928: 7) i da je zato uspio „uhvatiti“ glavno oružje, atom. Nejasan i krajnje distopijski Elektarov govor nitko posve ne razumije, ali se sve više osjeća napetost i zlokobna slutnja onoga što dolazi, a kako govor protječe njegovo obraćanje poprima sve jači proročki, revolucionarni ton i njegov se nastup sve više pretvara u državnički govor. Elektor objašnjava kako je već počeo „razvezivati“ atome i kako će prvi pokus biti u Magnetskim Brdima te kako će se za nekoliko dana sve kovine „razvezati“, stopiti i postati jedna „sila“, a među njima i zlato. Na spomen „nestanka“ zlata narod potpuno izgubi kontrolu i počinje kaotičan metež; poziva se na ubojstvo Elektara, a Predsjednik pokušavajući smiriti narod stavlja prijedlog o ukidanju *elektrine* na glasovanje, što predstavnici Saveza potvrde. No u tom se trenutku počinju događati znanstveno-fantastične kataklizmičke scene u kojima se pojavljuju *ultraljubičasti titraji* koji *poništavaju* sve metale uključujući i zlato. Fantastičnost i irealnost prizora upotpunjuju karnevalski prozori kaosa koji se odvija u publici. Gubeći zlatne predmete i nakit narod panično srlja uokolo stvarajući nepodnošljivu buku i izazivajući apsolutni kaos u Vijećnici. Narod zahvaća ludilo u

kojem se *smije i urla istovremeno*, a u apokaliptičnom stampedu nasrnu na dr. Elektara gazeći preko njegova tijela.“ (Vuco, 2021: 185)

„Završna didaskalija dramskog teksta, svojevrsni epilog, objašnjava kako je Elektar, *veliki usrećitelj Čovječanstva umro pregažen od mase: ne od onih, kojima je oteo posljednji znak njihove moći, nego od milijarda bijednika, kojima je oduzeo jedan san i jednu čežnju:... Zlato!* (Kulundžić, 1928d: 7) Posljednja replika, koja sugerira drukčiji završetak u odnosu na dramski tekst *Dr. Elektar* kojemu je tekst *Kako će sa Zemlje nestati zlato* sastavni dio, donosi dva važna poetička zaključka. U prvom redu donosi kritiku Novog poretka i Nove civilizacije čije se, u početku možda i ispravne, težnje i nastojanja ipak ne ostvaruju, a tada postaju za narod, koji ostaje u apsolutnom strahu i bez ikakve nade, još opasnije i pogubnije nego one stare. Ta neizravna kritika idejnog i ideološkog koncepta ekspresionizma, vidljiva kod velikog broja ekspresionističkih autora, uključujući i Josipa Kulundžića, pojačana je i neizravnim kritikom nositelja te ideje i ideologije, Novog čovjeka, koji se u ovom tekstu prikazuje u liku dr. Elektra.“ (Vuco, 2021: 185-186)

KULUNDŽIĆEV OTMJENI ČOVJEK KAO SIMBOL DISTOPIJSKOG LUDOG ZNANSTVENIKA

U drami *Kako će sa Zemlje nestati zlato* pojavljuje se lik dr. Elektara, intrigantnog i karizmatičnog, ali i pomalo kontroverznog znanstvenika koji ima sva obilježja *ludog znanstvenika* iz distopijske i znanstveno-fantastične umjetnosti. Izgrađen je na ideji *Otmjenog čovjeka*, „Kulundžićeve vizije spoja ničeanskog Nadčovjeka i ekspresionističkog Novog čovjeka, kojeg je autor kao ideju provlačio u dramskim tekstovima tijekom čitavog svog opusa, ali koju nije u potpunosti uspio realizirati. Kao nedovršeni Otmjeni čovjek, nedovršena vizija Novog čovjeka, lik dr. Elektara uklapa se u ekspresionističku sliku „neuhvatljivog“ Novog čovjeka, za kojeg Obad (2013: 329) naglašava kako *na pozornici nikada nije formiran kao cjelovit i dovršen lik. Svi probuđeni likovi zapravo se kreću prema njemu kao svome odredištu, ali prevladaju samo početne etape puta, sadrže samo neke od njegovih osobina i dimenzija*. Taj prikaz Novog čovjeka kao nositelja ideja kojeg čovjek slijedi kao svoga uzora i koji magnetskom privlačnošću okuplja oko sebe osviještene, probuđene likove odlikuje i dr. Elektara. Lik Dr. Elektara, koji se kao dramski lik izravno spominje u dvama Kulundžićevih ekspresionističkim dramskim tekstovima, istoimenom rukopisnom dramskom tekstu i tekstu *Kako će sa Zemlje nestati zlato*, a neizravno, u metaforici *Otmjenog čovjeka*, u još nekoliko Kulundžićevih dramskih tekstova, jedan je od najzanimljivijih i najintrigantnijih dramskih likova u kompletnom Kulundžićevu dramskom opusu.“ (Vuco, 2021: 186)

„Njegov je lik u cijelosti nositelj dramske radnje, a njegovo djelovanje, kao i sama mogućnost djelovanja pa čak i spominjanje njegova imena odgovorni su sa motiviranju gotovo svih dramskih napetosti i dramskih kriza koje potenciraju nastanak i razvoj dramske radnje. Jednako tako, njegov lik ili sama aluzija na njega i njegovo djelovanje sudjeluju u gotovo svim dramskim događajima i situacijama u tekstu, a on je sam pokretač svih dramskih sukoba među likovima. No njegova uloga, tipično ekspresionistički, doživljava paradoksalni obrat.“ (Vuco, 2021: 186) I prema Milinu

(2008: 59) sukob, odnosno pomutnja oko dr. Elektara završava u *paradoksalnom razrešenju*, jer iako dr. Elektor nastoji *da čovječanstvu podari neiscrpne izvore električne energije*, to će nastojanje *u novom stepenu evolucije izbrisati postojeći svet sa Zemlje*. „Naime, dr. Elektor od genijalnog znanstvenika čije je djelovanje isključivo usmjereno na napredak čovječanstva i civilizacije, zbog čovjeku svojstvenog nerazumijevanja, straha od promjene i nesposobnosti prihvatanja novoga, u očima čovječanstva postaje „ludi znanstvenik“ koji „nerazumljivim jezikom“ propagira utopističke ideje. Tada, jer i sam posjeduje ljudske osobine, koliko god nastojao *mehanički* suzbiti emocije ipak se preobražava zloćudno verziju „ludog znanstvenika“, u tiranina koji želi kazniti čovječanstvo tako što će ih pokoriti.“ (Vuco, 2021: 186)

„Kao prototipni primjer neshvaćenog genija i vizionara koji je zbog nerazumijevanja okoline izopćen iz društva, ismijan i ponižen, Elektor odustaje od ideje napretka čovječanstva i nošen isključivo motivom osвете kažnjava čovječanstvo oduzimanjem najvažnijeg što imaju, nade u budućnost, koja prikazana kroz simboliku zlata, predstavlja napredak i blagostanje. Dr. Elektor tipični je ekspresionistički „lik na rubu“, koji prezire stari poredak i lažni moral društva i teži Novoj civilizaciji i obnovi čovjeka.“ (Vuco, 2021: 186) „U fryjevskom smislu predstavlja *anti-antijunaka*, prometejskog lika koji se pretvara u svojevrsnog *Antiprometeja*, a svojim postupkom oduzimanja nade ljudima dovodi do *uzdrmanja čovjekova identiteta* (Batušić, 1984: 25) jer ga, uništavanjem zlata koje simbolizira ideju blagostanja i mogućnost napretka, lišava egzistencijalne mogućnosti opstanka“ (Vuco, 2021: 187), simbolički ukidajući *apsolutnu autonomiju čovjeka*, koja je *smisao i središte dramskih apstrakcija* (Žmegač, 1986: 104).

DR. ELEKTAR KAO DISTOPIJSKI KONCEPTUALNI DRAMSKI METATEKST

Josip Kulundžić 1922. godine kao jednog od svojih prvih većih dramskih tekstova piše *Dr. Elektara*. Ovaj je dramski tekst nastao u autorovom najplodonosnijem izvorno ekspresionističkom razdoblju, u godinama kada Kulundžić piše nekoliko dramskih tekstova koji će postati estetski i vrijednosno njegovi najznačajniji ekspresionistički dramski tekstovi, ali i tekstovi koji će ne samo započeti već i uokviriti najvažnije postavke njegova dramskog opusa. U skupini takvih tekstova posebno se ističe rukopisni dramski tekst *Dr. Elektor*. Taj je, naime, tekst, iako poput ostalih snažno reflektira izvorno ekspresionističke i pirandelističke elemente, poseban u autorovu opusu i po svojim izraznim i po svojim sadržajnim i po svojim stilskim određenjima. U ovom se tekstu ekspresionistički i pirandelistički elementi isprepliću, udružuju i sukobljavaju s futurističkim i distopijskim elementima te elementima znanstveno-fantastičnog žanra. Svojom kompozicijom i značenjskim odnosima među strukturnim elementima istovremeno djeluje kao cjelovit dramskim tekst, ali i kao svojevrсна zbirka dramskih tekstova s obzirom da se svaka od četiriju slika, a pogotovo intertekstualni umetak između druge i treće slike nazvan, ekspresionističko simbolički, *balet* može tumačiti kao završen i zaseban dramski tekst, što dodatno pojačava idejnu konceptualnost izvorno zamišljenog (meta)teksta.

PROSTORNO-VREMENSKE ODREDNICE U FUNKCIJI ZNANSTVENO-FANTASTIČNOG (FUTURISTIČKOG) DISTOPIZMA

„Kao središnje mjesto radnje određuju se Magnetska brda, ekspresionističko-futuristički i distopijski simbol koji svojim futurističkim signalima znanstveno-fantastične tehnološke arhitekture i sablasno-groteskne ekspresionističke vizure reprezentira mjesto koje u svijesti ljudi proizvodi efekt kataklizmičkog, demonskog prostora sveopće destrukcije. Takav učinak pojačava snažno naglašena likovnost interijera futurističkih prostorija, poput misterioznih laboratorija i apstraktnih radionica, kao i mističnost događanja koja se u njima zbivaju. Ovisno o *slikama*, u dramskom se tekstu izmjenjuje konkretna mjesta i prostori scene, čak pomalo veristički određene, i mjesta i prostori u kojima prevladava nestalnost scene, odnosno dolazi do pirandelističkog brisanja fizičkih granica (scenskog) prostora, a u određenom se trenutku, kada dr. Elektor provede svoj plan, scena počinje potpuno brisati, odnosno nestajati. Najsnažniji ekspresionistički impulsi prostornih odrednica odvijaju se u *baletu*, gdje prostor dramske radnje kako balet odmiče postaje sve više i više iluzoran dok se, pod utjecajem derridaovske *razglobljenosti* vremena, bakanalijsko groteskne atmosfere i ekstatično-manične karnevalizacije koju proizvodi okupljena masa, ne transformira u čistu apstrakciju. Ulderiko Donadini, jedna od najznačajnijih figura ekspresionizma u hrvatskoj književnosti, pomalo pjesnički i manifestno objašnjava takav fenomen stavovima da *moderni ekspresionista tek skicira svoju momentalnu viziju znakovima, koji su samo njemu shvatljivi*. U nastavku svog antologijskog manifesta Ekspresionizam, objavljenog 1917. godine, Donadini (2008: 141) objašnjavajući umjetničku ideju za nastanak ekspresionističkog djela piše: *Vjerujem, da one kaotične, lude linije zbilja proizvode u njima [ekspresionistima] jedan apokaliptični doživljaj*.

Ekspresionistička nestalnost, ispreplitanje dimenzija i nemogućnost određivanja čvrstih granica obilježava i domenu dramskog vremena *Dr. Elektara*. U uvodnoj napomeni autor smješta vrijeme radnje u 25. stoljeće, što osim futurističkog vremenskog predznaka upućuje i na distopijski, ali i na znanstveno-fantastični karakter dramske radnje. Vrijeme je u ovom dramskom tekstu izrazito nestalno, protječe izvan ustaljenih vremenskih okvira, u određenim trenucima filmski brzo, a u drugim trenucima djeluje kao da stoji, odnosno kao da su akteri *izvan* vremena. Dr. Elektor, naime, uklapa se u model filmskih ekspresionističkih dramskih tekstova, što ga povezuje s značajnim brojem njemačkih ekspresionističkih dramskih tekstova u kojima se odvija uzajamno preslikavanje izraznih i sadržajnih elemenata s (njemačkim) ekspresionističkim filmom, odnosno koje potvrđuju Marakovićev (1997: 57) zaključak kako se *ekspresionistička drama i film takmiče u realiziranju irealnih, imaginarnih vizija, u dematerijalizaciji pozornice, u introspekciji uzbuđenih, neuravnoteženih društvenih stanja koja su mjerilo razgibane atmosfere vremena*. O izrazitoj nestabilnosti vremena u tekstu svjedoči i gotovo konstantno ispreplitanje objektivne i subjektivne vremenske koncepcije, odnosno kronološkog i akronološkog „protjecanja“ vremena, izmjene vremenske progresije i njegove statičnosti.“ (Vuco, 2021: 266-267)

METANARACIJA KAO KONCEPT DRAMSKE VIZIJE

„Kao što je slučaj u mnogim egzemplarnim ekspresionističkim dramskim tekstovima, *Dr. Elektar* ne posjeduje čvrsto organiziranu dramsku radnju, odnosno dramska se radnja ne razvija strukturiranim postupcima, već se u velikoj mjeri svodi na izmjenu tematsko-motivskih prikaza određenih dramskih događaja ili situacija koje povezuje osnovna ideja, odnosno provodna tematsko-motivska sugestija. Takvi se tematsko-motivski sklopovi u najvećoj mjeri sastoje od kombinacije ekspresionističkih i futurističkih, kao i distopijskih i fantastičkih motivskih signala. Dramski prizori kroz čitav dramski tekst odašilju motivske signale irealnosti i dramske iluzije, grotesknosti prikazanog i apokaliptične nagovještaje onoga što dolazi, a likovi su od početka do kraja dramske radnje u stalnom psihičkom raskolu između osjećaja koji su prikazani motivima revolucionarnih nastojanja, pobune i ustanka protiv tlačitelja s jedne, odnosno motivima tjeskobe, nemira i straha s druge strane. Njihovu odvažnost prema buntu, ali i potenciranje njihove egzistencijalne neizvjesnosti i straha potiču simptomatične futurističke motivske sugestije divljenja stroju kao uzoru, naglašavanje mehanizacije i često distopijsko-fantastičkog tehnološkog napretka i simbolizacije atoma i struje kao sinonima futurističkoj težnji ka brzini, odnosno dinamici kretanja stvari koja je udvojena ekspresionističkim postupcima simultanosti zbivanja.“ (Vuco, 2021: 267-268)

U dramskom tekstu „ne postoje precizno određeni i motivirani dijelovi dramske radnje, poput zapleta, za radnju značajnog vrhunca dramske radnje te jasnog raspleta, a dramske krize i napetosti koje proizvode situacije i događaje te sukobe koji pak pokreću dramsku radnju nemotivirani su i ekspresionistički stihijski pa je u *Dr. Elektaru* simultanost dramske radnje prisutna u mjeri u kojoj se pojavljuje u najreprezentativnijim (njemačkim) ekspresionističkim dramskim tekstovima.“ (Vuco, 2021: 268) U prvom se slici gotovo u potpunosti referira na sadržaj drame *Kako će sa Zemlje nestati zlato*, uz, u spomenutom zasebno tekstu, izbačene dijelove o *pretpovijesti* lika Venke, svojevrsne asistentice dr. Elektara s kojom ima osebujan odnos. Druga slika protječe u hirovitoj izmjeni prizora ekspresionistički konfuznih razgovora Elektarovih pomoćnika te prikazom paralelne radnje u kojem Venka vodi jednako konfuzan razgovor s Primitusom, bićem *starim jedno stoljeće*, likom na granici stvarnog lika i zamišljene apstrakcije, koji djeluje kao Venkina savjest. U radnji koja se odvija u stvarnom vremenu dramske radnje, kao i u flashbackovskim epizodama, ali i u halucinogenim vizijama pojedinih likova saznajemo ideju i nit vodilju Dr. Elektara koji je za čovječanstvo htio učiniti prometejski čin prosvjetljenja, ali se nakon njihovog bolnog izrugivanja i odbijanja postupno preobrazio u, stripovski zlikovskog, Anti-Prometeja. Ostale dvije slike u izuzetno dinamičnoj i krajnje scenski kaotičnoj izmjeni prizora prikazivat će unutarnju borbu dr. Elektara te pripremu za neizbježan rat do uništenja.

Cirkusko-karnevalskom scenom i atmosferom započinje svojevrsan intertekst, *intermezzo* kojim Dr. Elektar nagovještava potpuno uništenje. „Mnoštvo ljudi pleše i kreće se u makabrističkoj atmosferi, razuzdano i bakanalijski. Sveopći metež, galama i kaotični prizori proširuju se sa scene na prostore Magnetskih Brda gdje se nalazi okupljena masa i sve zahvaća opća karnevalizacija i razuzdanost. Ljude polako obuhvaća stanje opijenosti koje prerasta u ludilo i nakon što netko vikne da će ih dr.

Elektar sve ubiti, nastane stampedo ljudi koji izbezumljeno trče uokolo, rušeći druge ljude i nekontrolirano gazeći jedni po drugima. Situaciju na tren smiruje dolazak dr. Elektara i njegovo obraćanje. No dr. Elektar svoj govor započinje ekstatično i proročki, mistično se pitajući: *Što je to za mene danas? Prije ili kasnije – to je svejedno! Ja sam ostao ovdje sam! Šta mi je iz toga? Sjutra ću biti sa svima* (Kulundžić, 1922: 91) da bi svoje obraćanje, potpuno izbezumljen i u deliriju, završio *puštanjem atomske struje* koja počinje uništavati sve metale na Zemlji. Nakon što ljudi shvate što se dogodilo, nasrnu na dr. Elektara i počnu ga udarati, a dr. Elektar, krvav i u deliriju, nesvjestan situacije i prostora oko sebe počinje vikati da mu *vrate njegove atome* te naposljetku umire, a njegova *atomska struja* polako guta čitav svijet.“ (Vuco, 2021: 271-272)

ZAKLJUČAK

Makabrističnom vizijom i njezinom snažnom distopijskom i znanstveno-fantastičnom simbolikom završavaju obje drame, *Kako će sa Zemlje nestati zlato* i *Dr. Elektar*, kojima Josip Kulundžić, prvi put zapaženije i značajnije, uvodi distopijski žanr u tadašnje ekspresionističko dramsko stvaralaštvo, ali i u dramski opus tadašnje jugoslavenske književnosti uopće. Gradeći sadržajni plan spomenutih tekstova idejnim konceptima distopijskog i znanstveno-fantastičnog žanra te oblikujući diskurs tematskim cjelinama i motivskim sugestijama vezanim uz specifičan žanrovski svjetonazor distopijske i znanstveno-fantastične književnosti, Kulundžić je predočio jedan od prvih primjera distopijskih književnih pokušaja u tadašnjoj literaturi. I iako se navedeni dramski tekstovi ubrajaju među prve pokušaje spomenutih žanrova, sadržajni elementi, stilske specifičnosti, motivski signali i indeksi naracije, odnosno dramske radnje, kao i segmenti oblikovanja te aspekti karakterizacije likova prisutni u njima, jasno se i nedvojbeno mogu okarakterizirati kao egzemplarno distopijski, čime ovi dramski tekstovi ostvaruju dodatnu historiografsku važnost.

Izvori:

1. Kulundžić, Josip. (1922) *Dr. Elektar*. Zagreb: Ostavština Josipa Kulundžića u Arhivu Odsjeka za povijest hrvatskog kazališta Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (rukopis).
2. Kulundžić, Josip. (1928) *Kako će sa Zemlje nestati zlato*, *Riječ*, 24/62-65. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

LITERATURA:

1. Batušić, Nikola. (1984) *Skrovito kazalište: ogledi o hrvatskoj drami*. Zagreb: Hrvatsko društvo kazališnih kritičara i teatrologa.
2. Derrida, Jacques. (2002) *Sablasti Marxa: stanje duga, rad tugovanja i nova Internacionala*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
3. Donadini, Ulderiko. (2008) *Ekspresionizam*, u: Matičević, Ivica (ur.), *Hrvatska književna avangarda: programski tekstovi*. Zagreb: Matica hrvatska.
4. Frye, Northorp. (2000) *Anatomija kritike*. Zagreb: Golden marketing.

5. Maraković, Ljubomir (1997). Hrvatska književnost 1860. – 1935.: Stilsko-razvojni pregled, u: Bogner-Šaban, Antonija (ur.), *Stoljeća hrvatske književnosti - Ljubomir Maraković: Rasprave i kritike. Josip Bogner: Rasprave i kritike*. Zagreb: Matica hrvatska.
6. Milin, Boško. (2008) *Lavirinti ekspresionizma. Rane drame Josipa Kulundžića*. Novi Sad: Sterijino pozorje.
7. Obad, Vlado. (2013) Utopijska stremljenja njemačkog dramskog ekspresionizma, u: Liović, Marica (ur.), *Sanjari i znanstvenici. Zbornik radova u čast Branke Brlečić-Vujić*. Osijek: Filozofski fakultet.
8. Pfister, Manfred. (1998) *Drama: teorija i analiza*. Zagreb: Hrvatski centar ITI-UNESCO.
9. Vuco, Jurica. (2021) *Ekspresionistički teatar Josipa Kulundžića i pirandelizam*. Osijek: Repozitorij Filozofskog fakulteta u Osijeku. (Doktorska disertacija)
10. Žmegač, Viktor. (1986) O poetici ekspresionizma u hrvatskoj književnosti, u: Žmegač, Viktor (ur.), *Težišta modernizma*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

RESUME

Dystopian (as well as utopian) literature is most often associated with prose, but it occasionally touches on dramatic genres. One of such literary and theatrical historiographical examples of dystopian influence in dramatic genres took place in the heyday of, in this area the loudest and aesthetically strongest avant-garde cry – the expressionism. Within the content-diverse, genre-diverse, stylistically, often, uneven and value-diverse dramatic texts that can be characterized by the literary-cultural epithet 'expressionist' in the opus of the then Yugoslav literary and dramatic corpus, two dramatic texts, tentatively speaking, stand out, in which, for the first time, signals of dystopian discourse appear more seriously – the dramatic texts *Dr. Elektar* and *Kako će sa Zemlje nestati zlato* by Josip Kulundžić.

Between Kulundžić's expressionism and pyrandelism, two dramatic texts will appear which, in addition to the mentioned poetic features, will represent, on the one hand, one of the few examples of futuristic attempts in contemporary literature from this area, whereas, on the other hand, representing their distinctive dystopian, science-fiction genre character. Apart from their expressionist, futuristic, pyrandelistic and dystopian and science fiction character, these dramatic texts are also significant from a literary historiographical point of view. Namely, the dramatic text *Kako će sa Zemlje nestati zlato* was written in 1922, at the end of European or more precisely of the original and dominant expressionism of the German-speaking area, as an integrative part of the dramatic text *Dr. Elektar*, that is, as his *first scene*, and published in a contentwise slightly modified, but semantically significantly changed form in 1928, at the end of the stronger presence of expressionism in the literary production of this area. Another dramatic text, *Dr. Elektar*, which in addition to all the characteristics valid for the previously mentioned text, also carries indices of a kind of intermediate, hybrid and conceptual dramatic (meta) text or collection of texts, considering that, as will be mentioned, it can be presented as a set of heterogeneous one-act dramatic texts, was created in 1922, but, unfortunately, still remains in manuscript form.

The macabre vision and its strong dystopian and science-fiction symbolism are essential in both dramatic texts, *Kako će sa Zemlje nestati zlato* and *Dr. Elektar*, in which Josip Kulundžić, for the first time more noticeable and significantly, introduces the dystopian genre into the then expressionist dramatic works, but also into the dramatic opus of the then Yugoslav literature in general. Building the content plan of the mentioned texts using conceptual concepts of dystopian and science fiction genre and shaping the discourse by means of thematic units and motif suggestions related to the specific genre worldview of dystopian and

science fiction literature, Kulundžić presented one of the first examples of dystopian literary attempts in the literature of that time. Although these dramatic texts are among the first attempts of the mentioned genres, content elements, stylistic particularities, motif signals and narrative indices, that plot indices, as well as design segments and aspects of character characterization present in them, can clearly and unequivocally be characterized as exemplary dystopian, thus adding those dramatic texts additional historiographical importance.

PROBLEMI PRI OCENI INVESTICIONIH ALTERNATIVA SA JEDNOKRATNIM EFEKTIMA

Mehmed Meta

Univerzitet u Novom Pazaru

m.meta@uninp.edu.rs

Dženis Bajramović

Univerzitet u Novom Pazaru

dz.bajramovic@uninp.edu.rs

Apstrakt

Najznačajnija karakteristika investicionih zahvata koji su predmet ovoga rada je da njihovi aktivizacioni periodi iznose godinu dana i da su im novčani prilivi jednokratni. Ako je u pitanju više nezavisnih zahvata ovoga tipa biće prihvaćeni svi oni koji imaju pozitivnu neto sadašnju vrednost, pa stoga i internu stopu prinosa koja je veća od stope aktualizacije. Kod konkurentnih zahvata (pri određenim stopama aktualizacije), posebno onih čiji su eksploatacioni periodi različiti, možemo imati slučaj da jedan od njih bude bolji sa aspekta neto sadašnje vrednosti, a drugi sa aspekta interne stope prinosa. Odluka o njihovom pravilnom rangiranju mora se bazirati na utvrđivanju neto sadašnje vrednosti za eksploatacione periode koji su međusobno jednaki. U radu smo analizirali dva načina izjednačavanja eksploatacionih perioda, metod recipročnih zahvata i metod zamene i dobili relevantne informacije za njihovo rangiranje, što je potvrđeno i metodom anuiteta.

Ključne reči: interna stopa prinosa, neto sadašnja vrednost, eksploatacioni period, Fišerova stopa, metod recipročnih zahvata, metod zamene, metod anuiteta

PROBLEMS IN EVALUATING INVESTMENT ALTERNATIVES WITH ONE-TIME EFFECTS

Abstract

The most significant characteristic of the investment interventions that are the subject of this paper is that their activation periods are one year and that their cash inflows are one-time. If there are several independent operations of this type, all those with a positive net present value, and therefore an internal rate of return that is higher than the actualization rate, will be accepted. In the case of competing operations (at certain rates of actualization), especially those whose exploitation periods are different, we may have the case that one of them is better

from the aspect of net present value, and the other from the aspect of internal rate of return. The decision on their proper ranking must be based on determining the net present value for exploitation periods that are mutually equal. In the paper, we analyzed two ways of equalizing exploitation periods, the method of reciprocal interventions and the method of replacement, and obtained relevant information for their ranking, which was also confirmed by the annuity method.

Key words: internal rate of return, net present value, exploitation period, Fisher's rate, method of reciprocal interventions, substitution method, annuity method

UVOD

Investicionih zahvata sa jednokratnim efektima u realnosti nema mnogo i uglavnom nisu svojstveni industrijskoj proizvodnji. Njih karakterišu ulaganja koja se vrše u jednoj godini i novčani prilivi (efekti) koji će biti ostvareni u samo jednoj godini eksploatacionog perioda. Slično drugim oblicima investiranja i investicioni zahvati ove vrste mogu međusobno biti konkurentni ili nezavisni. Nezavisni zahvati ne konkurišu jedan drugom. Ako kapital kojim raspolaže investitor ne predstavlja ograničenje, investitor će prihvatiti sve nezavisne zahvate koji ispunjavaju minimalne kriterijume u pogledu njihove efikasnosti. Posmatrano iz ugla kriterijuma na kojima se zasnivaju metod interne stope i metod neto sadašnje vrednosti, svaki nezavisni investicioni zahvat koji ima pozitivnu neto sadašnju vrednost mora imati internu stopu prinosa veću od stope aktualizacije i obratno, pri negativnoj neto sadašnjoj vrednosti njegova interna stopa će biti manja od stope aktualizacije. Realni investicioni zahvati sa jednokratnim novčanim prilivima u najvećem broju slučajeva su međusobno konkurentni. Ne zalazeći u analizu mogućih uzroka njihove konkurentnosti, ističemo da je oskudnost kapitala za realizaciju svih ekonomski opravdanih zahvata najčešći razlog njihove zavisnosti pri izboru. Razlozi konkurentnosti investicionih alternativa mogu biti i tehnološke prirode (Đuričin i Lončar, 2007 : 382-383).

Problem pri oceni konkurentnih zahvata se javlja u onim situacijama kada je jedan od tih zahvata bolji sa aspekta jednog metoda, a drugi sa aspekta drugog metoda. Takva kontradiktorna rešenja su posebno svojstvena onim investicionim zahvatima čija se ulaganja vrše u jednoj godini i novčani prilivi koje obećavaju u samo jednoj godini eksploatacionog perioda i koji su i predmet ovog rada.

KVANTIFICIRANJE INDIKATORA PROFITABILNOSTI KONKURENTNIH ZAHVATA I FIŠEROVE STOPE

Za ilustraciju konfuznih situacija koje se mogu javiti pri komparaciji profitabilnosti konkurentnih zahvata čija su i ulaganja i novčani prilivi jednokratni, koristićemo dva zahvata (A i B) koji zahtevaju isti iznos inicijalnih ulaganja. Efekte, odnosno novčane prilive zahvata A označimo sa E_A a zahvata B sa E_B , uz uslov da su novčani prilivi drugog zahvata veći od prvog ($E_B > E_A$). Zahvat A novčane prilive ostvaruje samo u godini m , a zahvat B samo u godini n ($m < n$). Identifikovanje konflikta pri rangiranju podrazumeva izračunavanje indikatora profitabilnosti, odnosno interne stope, neto sadašnje vrednosti alternativnih zahvata i Fišerove stope.

Ako razliku između sadašnje vrednosti novčanih priliva investicionog zahvata $A \left(\frac{E_A}{r^m} \right)$ i vrednosti ulaganja (I) označimo sa NPV_A imaćemo:

$$NPV_A = \frac{E_A}{r^m} - I \quad (1)$$

a razliku između sadašnje vrednosti novčanih priliva investicionog zahvata $B \left(\frac{E_B}{r^n} \right)$ i vrednosti ulaganja (I) označimo sa NPV_B imaćemo:

$$NPV_B = \frac{E_B}{r^n} - I \quad (2)$$

Na osnovu podataka iz donje tabele, neto sadašnje vrednosti analiziranih investicionih zahvata iznose:

$$NPV_A = \frac{74.259}{(1 + 0,10)^5} - 20.000 = 26.109$$

$$NPV_B = \frac{146.093}{(1 + 0,10)^{10}} - 20.000 = 36.325$$

Značajno merilo ocene ekonomske efikasnosti investicija je i interna stopa prinosa (interna stopa rentabilnosti). Ona je jednaka stopi aktualizacije pri kojoj se sadašnja vrednost novčanih priliva izjednačava sa iznosom ulaganja.

Tabela 1. Pokazatelji profitabilnosti alternativnih zahvata

Pokazatelji Profitabilnosti	Vrsta zahvata	Investicioni zahvat A	Investicioni zahvat B
	1	2	3
ELEMENTI:			
Ulaganja u nultoj godini		20.000	20.000
Novčani prilivi		74.259	146.093
Godina ostvarenja novčanih priliva		5 god.	10 god.
Stopa aktualizacije		10,00%	10,00%
PROFITABILNOST INVESTICIJA			
Neto sadašnja vrednost		26.109	36.325
Interna stopa prinosa		30%	22%
FIŠEROVA STOPA		14,5%	

Ako internu stopu prinosa zahvata A označimo sa \hat{p}_A , a zahvata B sa \hat{p}_B , možemo ih dobiti koristeći izraze [13. str. 3]:

1.

$$\hat{p}_A = \sqrt[m]{\frac{E_A}{I}} - 1 \quad i \quad \hat{p}_B = \sqrt[n]{\frac{E_B}{I}} - 1 \quad (3)$$

Interne stope prinosa zahvata A i B u našem primeru iznose:

$$\hat{p}_A = \sqrt[5]{\frac{74.259}{20.000}} - 1 = 30\% \quad i \quad \hat{p}_B = \sqrt[10]{\frac{146.093}{20.000}} - 1 = 22\%$$

Fišerova stopa (p_F) se računski dobija korišćenjem obrazaca [13. 1-16]:

$$p_F = \sqrt[(n-m)]{\frac{E_B}{E_A}} - 1 \quad ili \quad p_F = \sqrt[(n-m)]{\frac{(1 + \hat{p}_B)^n}{(1 + \hat{p}_A)^m}} - 1$$

i na osnovu podataka iz gornje tabele ona iznosi:

$$p_F = \sqrt[5]{\frac{146.093}{74.259}} - 1 = 14,5\% \quad ili \quad p_F = \sqrt[5]{\frac{(1 + 0,22)^{10}}{(1 + 0,30)^5}} - 1 = 14,5\%$$

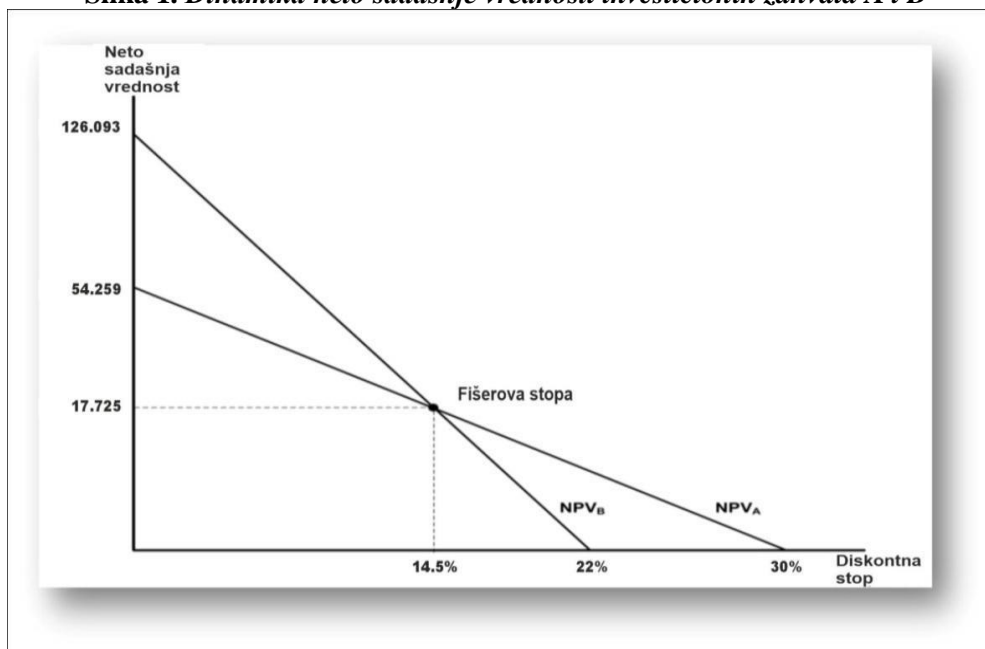
FIŠEROVA STOPA I INVESTICIONE DILEME

Teorijski posmatrano mogućnost da jedan zahvat bude bolje rangiran sa aspekta jednog metoda, a drugi sa aspekta drugog metoda postoji samo onda ako se krive *NPV* konkurentnih zahvata međusobno seku. Presečna tačka označava stopu pri kojoj se *NPV* konkurentnih zahvata međusobno izjednačavaju. Pri datim ulaganjima i novčanim prilivima iznos *NPV* zavisi od stope aktualizacije. Zavisnost *NPV* od stope aktualizacije je inverzna, *NPV* će se smanjivati ako stopa aktualizacije raste, i obratno *NPV* će se povećavati sa smanjenjem ove stope. Presek krive *NPV* i horizontalne ose označava internu stopu, a njen presek sa vertikalnom osom iznos neto sadašnje vrednosti pri nultoj stopi aktualizacije.

Na osnovu donjeg grafikona možemo izvesti sledeće zaključke:

- Ako je $p > 30\%$ oba će zahvata biti ocenjena kao loša i neće biti prihvaćena, pošto su njihove *NPV* negativne, a interne stope prinosa su manje od stope aktualizacije;
- Ako je ($22\% < p < 30\%$) zahvat *B* ne može biti prihvaćen pošto je njegova *NPV* negativna, a interna stopa manja od stope aktualizacije;
- Ako je ($14,5\% < p < 22\%$) oba zahvata će imati pozitivnu *NPV* i interne stope koje su veće od stope aktualizacije. Pošto su oba parametra efikasnosti (*NPV* i *IRR*) zahvata *A* bolji od zahvat *B*, to će zahvat *A* biti bolje rangiran u poređenju sa konkurentnim zahvatom *B*;
- Ako je $p = 14,5\%$ zahvat *A* će imati veću internu stopu a njegova *NPV* će biti jednaka *NPV* alternativnog zahvata;
- Ako je $p < 14,5\%$ zahvat sa većom *NPV* imaće manju *IRR* (zahvat *B*), a zahvat sa manjom *NPV* veću *IRR* (zahvat *A*).

Slika 1. Dinamika neto sadašnje vrednosti investicionih zahvata A i B

U našem primeru ako bi stopa aktualizacije iznosila 14,5% oba bi alternativna zahvata imala istu neto sadašnju vrednost (17.725). Pri ovoj stopi alternativni zahvati će se međusobno razlikovati samo po visini interne stope prinosa. Pri stopi aktualizacije od 10%, prema kriterijumima na kojima se bazira metod *NPV*, očigledno je da bi bio bolje rangiran zahvat B, jer je njegova neto sadašnja vrednost veća za 10.216 (36.325-26.109) u odnosu na zahvat A. Međutim, ako bi se odluka donosila na osnovu interne stope, zahvat A bi bio bolje rangiran, jer je njegova interna stopa (30%) veća od interne stope zahvata B (22%).

Investicioni zahvati sa različitim ekonomskim vekom i istim ulaganjima neće u svim slučajevima biti različito rangirani primenom metoda *NPV* i metoda *IRR*. Investicioni zahvat čiji je eksploatacioni period duži će biti bolji sa aspekta oba metoda i pri svim stopama aktualizacije:

- ako su njegovi novčani prilivi i interna stopa prinosa veći u odnosu na novčane prilive i internu stopu zahvata sa kraćim ekonomskim vekom;
- ako su njegovi novčani prilivi jednaki novčanim prilivima investicionog zahvata sa kraćim eksploatacionim periodom, a interna stopa mu je veća;
- ako su njegovi novčani prilivi veći od novčanih priliva zahvata sa kraćim eksploatacionim periodom, a interne stope su im jednake.

Do konflikata dolazi onda kada zahvat sa dužim eksploatacionim periodom ima veće novčane prilive u odnosu na zahvat sa kraćim eksploatacionim periodom, a manju internu stopu. Pošto se obe alternative u našem primeru karakterišu istim iznosom ulaganja, a različitim eksploatacionim periodom, to se odluka o tome koji je bolji ne može doneti na osnovu njihove *NPV* ili *IRR* pošto oni nisu uporedivi iz ugla dužine eksploatacionih perioda. Da bi smo ih učinili uporedivim treba iznaći mogućnost za izjednačavanje eksploatacionih perioda. Po isteku eksploatacionog

perioda kraćeg zahvata njegova oslobođena sredstva postaju raspoloživa investitoru i on ih može profitabilno iskoristiti u različite svrhe. Može ih deponovati u banci, investirati ih u isti zahvat, aktivirati zahvat sa dužim eksploatacionim periodom ili uložiti u neku treću raspoloživu alternativu. Bilo koja od ovih mogućnosti izjednačavanja eksploatacionih perioda predstavlja polaznu osnovu pri oceni i rangiranju konkurentnih zahvata sa aspekta njihove efikasnosti (Ivanišević, 2008 :71). Ovi metodi se posebno mogu koristiti kod međusobno isključivih zahvata sa različitim eksploatacionim periodom trajanja (Brigham i Houston, 2007: 424).

METOD RECIPROČNIH INVESTICIONIH ZAHVATA

Kao što smo istakli, osnovna svrha svih metoda koji se koriste pri izjednačavanju eksploatacionih perioda je da se eksploatacioni periodi konkurentnih zahvata međusobno izjednače. Pri korišćenju metoda zamene to se postiže ponavljanjem istog zahvata, a kod metoda recipročnih zahvata ponavljanjem alternativnog zahvata. U nekim slučajevima broj godina pri kome se periodi eksploatacije izjednačavaju korišćenjem metoda zamene može biti veliki, što njegovu primenu sa tehničkog aspekta čini otežanom (Damodaran, 2001: 357-358). Ako su po sredi samo dva zahvata, pri čemu eksploatacioni period prvog iznosi 15 a drugog 27 godina, najmanji zajednički broj godina pri korišćenju metoda zamene iznosi 405 god. (15 x 27). U ovom slučaju prvi bi zahvat trebalo reprodukovati 27 puta, a drugi 15 puta. Pri korišćenju metoda recipročnih zahvata najmanji broj zajedničkih godina eksploatacionog perioda je mnogo manji i iznosi 42 (15+27). Ako je pored ova dva u pitanju još jedan alternativni zahvat čiji eksploatacioni period iznosi 7 god., najmanji zajednički broj godina pri korišćenju metoda zamene bi iznosio 2.835 godina (15 x 27 x 7). U ovom slučaju prvi bi zahvat trebalo reprodukovati 189 (27 x 7), drugi 105 (15 x 7), a treći 405 (15 x 27) puta. Pri korišćenju metoda recipročnih zahvata najmanji broj zajedničkih godina bi bio mnogo manji i iznosio bi 49 god. (15+27+7).

Ukupna neto sadašnja vrednost zahvata sa kraćim ekonomskim vekom ($\sum NPV_A$) iznosi:

$$\sum NPV_A = \left[\frac{E_A}{r^m} - I_A \right] + \left[\frac{E_B}{r^n} - I_B \right] \left(\frac{1}{r^m} \right)$$

odnosno

$$\sum NPV_A = NPV_A + NPV_B \left(\frac{1}{r^m} \right)$$

a ukupna neto sadašnja vrednost zahvata B ($\sum NPV_B$):

$$\sum NPV_B = \left[\frac{E_B}{r^n} - I_B \right] + \left[\frac{E_A}{r^m} - I_A \right] \left(\frac{1}{r^n} \right)$$

odnosno

$$\sum NPV_B = NPV_B + NPV_A \left(\frac{1}{r^n} \right)$$

U našem primeru, kod zahvata A po završetku njegovog eksploatacionog perioda od 5 god. otpočinje drugi zahvat, zahvat B , čiji je ekonomski vek 10 god., pa će njegov produženi ekonomski vek iznositi 15 god. (5+10), dok kod zahvata B dodavanje zahvata A se vrši nakon 10 god. pa će i njegov produženi ekonomski vek iznositi 15 god. (10+5). Primjenom ovog metoda se ostvaruje uvećana neto sadašnja vrednost u iznosu od:

$$\sum NPV_A = 26.109 + \frac{36.325}{1,10^5} = 48.664$$

$$\sum NPV_B = 36.325 + \frac{26.109}{1,10^{10}} = 46.391$$

Pošto je $\sum NPV_A > \sum NPV_B$, zahvat A će primenom ovog metoda biti bolje rangiran, iako je njegova NPV manja od NPV zahvata B . Ako od $\sum NPV_A$ oduzmemo $\sum NPV_B$ dobićemo razliku u ukupnoj neto sadašnjoj vrednosti ($\Delta \sum NPV$) razmatranih alternativa.

$$\Delta \sum NPV = \left[NPV_A + NPV_B \left(\frac{1}{r^m} \right) \right] - \left[NPV_B + NPV_A \left(\frac{1}{r^n} \right) \right]$$

što nakon sređivanja izraza dobijamo:

$$\Delta \sum NPV = NPV_A \left(\frac{r^n - 1}{r^n} \right) - NPV_B \left(\frac{r^m - 1}{r^m} \right) \quad (4)$$

Ako je $\Delta \sum NPV$ pozitivno zahvat A je bolji, a ako je negativno zahvat B je bolji. Indiferentnu situaciju ćemo imati pri nultoj vrednosti $\Delta \sum NPV$. Izraz (4) nam pruža mogućnost da bez izračunavanja ukupne neto sadašnje vrednosti alternativnih zahvata izvršimo njihovo rangiranje.

- Ako je količnik NPV zahvata A i B veći od količnika $\left(\frac{r^m - 1}{r^m} \right)$ i $\left(\frac{r^n - 1}{r^n} \right)$, primenom ovog metoda treba bolje rangirati zahvat A ;
- Ako je količnik NPV zahvata A i B manji od količnika $\left(\frac{r^m - 1}{r^m} \right)$ i $\left(\frac{r^n - 1}{r^n} \right)$ bolje treba rangirati zahvat B ; i
- Ako je količnik NPV zahvata A i B jednak količniku $\left(\frac{r^m - 1}{r^m} \right)$ i $\left(\frac{r^n - 1}{r^n} \right)$ konkurentni zahvati će biti jednako prihvatljivi.

U našem primeru indiferentnu situaciju pri izboru između zahvata A i B (ako NPV zahvata B iznosi 36.325), imaćemo onda kada NPV zahvata A iznosi 22.410 ($36.325 \times 0,616933$). Ako je NPV zahvata A veći od 22.410 zahvat A treba implementirati, i obratno ako je manji od 22.410 treba implementirati alternativni zahvat B . Pri datom iznosu efekata zahvata B (146.093), oba će zahvata biti jednako vrednovana onda ako efekti zahvata A budu iznosili 68.302. Ako bi efekti zahvata A bili veći od 68.302, zahvat A je bolji od zahvata B i obratno, zahvat B će biti bolji ako bi efekti zahvata A bili manji od 68.302.

METOD ZAMENE

Kakve će posledice u pogledu rangiranja alternativnih zahvata A i B mogu nastati ako donosilac odluke planira da po okončanju eksploatacionog perioda zahvata A deblokirana sredstva uloži u neki treći projekat sa ekonomskim vekom od pet godine? To praktično znači ulaganje deblokiranih sredstava projekta A na kraju pete godine i njegovo funkcionisanje do kraja desete godine. Na ovaj način periodi eksploatacije oba zahvata se međusobno izjednačavaju. Da li će u ovom slučaju biti bolje rangiran zahvat A ili zahvat B zavisi od iznosa ukupne neto sadašnje vrednosti. Ako pretpostavimo najjednostavniji slučaj u pogledu karakteristika umetnutog zahvata, a to je prosto ponavljanje zahvata sa kraćim vekom, to znači još jedno aktiviranje zahvata A na kraju pete godine u iznosu od 20.000 i ostvarenje efekata u iznosu od 74.259 na kraju desete godine. Ukoliko u trenutku procene, neto sadašnja vrednost tog ponovnog investiranja bude veća od razlike neto sadašnje vrednosti zahvata B i A (veća od 10.216) očigledno da je bolje izabrati zahvat A . Ako ulaganje u treći projekat po osnovu investiranja deblokiranih sredstava u zahvat A ne obezbeđuje ostvarenje neto sadašnje vrednosti veće od 10.216, zahvat B treba prihvatiti, a zahvat A oceniti kao lošiji.

Ukupna NPV zahvata A sa izvršenom zamenom iznosi:

$$\sum NPV_A = NPV_A + \frac{NPV_A}{r^m} = 26.109 + \frac{26.109}{(1, +0,10)^5} = 42.321$$

a zahvata B

$$\sum NPV_B = NPV_B = 36.325$$

Ako se zahvat koji ima kraći eksploatacioni period (zahvat A) može ponovo aktivirati, proračuni pokazuju da je on bolji u odnosu na alternativni zahvat, iako mu je NPV manja u odnosu na zahvat B . Metod polazi i od pretpostavke da će i neto novčani prilivi i stopa aktualizacije ponovljenog zahvata ostati nepromenjene [10. str. 69-78].

Ako, u našem primeru, želimo da zajednički vek iznosi 20 god. zahvat A treba reprodukovati još tri puta, a zahvat B još jedanput. U tom slučaju bi njihove neto sadašnje vrednosti iznosile:

$$\sum NPV_A = NPV_A + \frac{NPV_A}{r^m} + \frac{NPV_A}{r^{2m}} + \frac{NPV_A}{r^{3m}} = 58.636$$

$$\sum NPV_B = NPV_B + \frac{NPV_B}{r^n} = 36.325 + \frac{36.325}{(1 + 0,10)^{10}} = 50.330$$

I onda kada radi izjednačavanja eksploatacionih perioda zahvat A još tri puta reprodukujemo, a zahvat B još jedanput dobićemo da je ukupna NPV prvog zahvata veća od ukupne NPV drugog. Ako zahvate reprodukujemo još w puta, ukupna NPV zahvata A sa svim zamenama će iznositi (Meta, 2015:145-149):

$$\begin{aligned} \sum NPV_A = NPV_A + \frac{NPV_A}{r^m} + \frac{NPV_A}{r^{2m}} + \frac{NPV_A}{r^{3m}} + \dots + \frac{NPV_A}{r^{(w-2)m}} + \frac{NPV_A}{r^{(w-1)m}} \\ + \frac{NPV_A}{r^{wm}} \quad (5) \end{aligned}$$

Množenjem obe strane izraza (5) sa r^m dobijamo:

$$r^m \cdot \sum NPV_A = NPV_A \cdot r^m + NPV_A + \frac{NPV_A}{r^m} + \frac{NPV_A}{r^{2m}} + \dots + \frac{NPV_A}{r^{(w-2)m}} + \frac{NPV_A}{r^{(w-1)m}} \quad (6)$$

Oduzimanjem izraza (5) od izraza (6) dobijamo:

$$(r^m - 1) \sum NPV_A = NPV_A \left(r^m - \frac{1}{r^{wm}} \right)$$

čijim rešavanjem po $\sum NPV_A$ dobijamo:

$$\sum NPV_A = NPV_A \left[\frac{r^m}{r^m - 1} - \frac{1}{r^{wm}(r^m - 1)} \right] \quad (7)$$

ili

$$\sum NPV_A = NPV_A \left[1 + \frac{r^{wm} - 1}{r^{wm}(r^m - 1)} \right] \quad (8)$$

u kojoj NPV_A označava neto sadašnju vrednost zahvata A , m njegov eksploatacioni period, w broj lanaca zamene, a r diskontni faktor.

Ako je $w = \infty$, odnosno pri beskrajno velikom broju zamena, izrazi (7) i (8) dobijaju oblik:

$$\sum NPV_A = NPV_A \left(\frac{r^m}{r^m - 1} \right) \quad (9)$$

Po istoj logici

$$\sum NPV_B = NPV_B \left(\frac{r^n}{r^n - 1} \right) \quad (10)$$

Pri kontinuiranoj zameni, ukupne NPV zahvata A i B će iznositi:

$$\sum NPV_A = 26.109 \left(\frac{1,10^5}{1,10^5 - 1} \right) = 68.360$$

$$\sum NPV_B = 36.325 \left(\frac{1,10^{10}}{1,10^{10} - 1} \right) = 59.117$$

I korišćenjem metoda kontinuirane zamene dobijamo da zahvat A treba bolje rangirati i da njega treba realizovati, a alternativni zahvat B odbaciti.

Ako od izraza (9) oduzmemo izraz (10) dobićemo razliku u ukupnoj neto sadašnjoj vrednosti razmatranih alternativa ($\Delta \sum NPV$)

$$\Delta \sum NPV = NPV_A \left(\frac{r^m}{r^m - 1} \right) - NPV_B \left(\frac{r^n}{r^n - 1} \right) \quad (11)$$

Izraz (11) omogućava da bez obračuna ukupne NPV alternativnih zahvata pri beskonačnim zamenama izvršimo rangiranje raspoloživih alternativa.

- Ako je količnik NPV zahvata A i B veći od količnika $\left(\frac{r^m-1}{r^m} \right)$ i $\left(\frac{r^n-1}{r^n} \right)$ primenom metoda recipročnih zahvata treba bolje rangirati zahvat A ;
- Ako je količnik NPV zahvata A i B manji od količnika $\left(\frac{r^m-1}{r^m} \right)$ i $\left(\frac{r^n-1}{r^n} \right)$ bolje treba rangirati zahvat B ;
- Ako je količnik NPV zahvata A i B jednak količniku $\left(\frac{r^m-1}{r^m} \right)$ i $\left(\frac{r^n-1}{r^n} \right)$ zahvati će imati jednaku ukupnu NPV i biće potpuno svejedno koji od njih implementirati.

I primenom metoda zamene zaključujemo da bi indiferentnu situaciju pri izboru između zahvata A i B (ako NPV zahvata B iznosi 36.325, a njegovi novčani prilivi 146.093) imali kada bi NPV zahvata A iznosila 22.410 ($36.325 \times 0,616933$), odnosno kada bi njegovi novčani prilivi iznosili 68.302. Ako bi NPV zahvata A bila veća od

22.410, odnosno kada bi pri datim novčanim prilivima zahvata B novčani prilivi zahvata A bili veći od 68.302 zahvat A bi trebalo implementirati, i obratno.

METOD ANUITETA

Metod anuiteta se uspešno koristi kako pri oceni ekonomske opravdanosti nezavisnih investicionih zahvata, tako i pri rangiranju konkurentnih zahvata, posebno onih koji se sa aspekta metoda NPV i IRR različito rangiraju. Na primeru investicionih zahvata koji su predmet ovog rada pokazaćemo da je ovaj metod jednostavniji u odnosu na metod recipročnih zahvata i metod zamene. Pored toga, analiza će pokazati da kriterijum na osnovu koga se donosi odluka o rangiranju investicionih alternativa primenom metoda anuiteta je potpuno isti sa kriterijumima na kojima se zasnivaju odluke primenom metoda recipročnih zahvata i metoda zamene.

Pri korišćenju metoda recipročnih zahvata indiferentnu situaciju imamo kada $\Delta \sum NPV$ iz izraza (4) izjednačimo sa nulom, odnosno kada je:

$$NPV_A \left(\frac{r^n - 1}{r^n} \right) = NPV_B \left(\frac{r^m - 1}{r^m} \right)$$

što se može prikazati i kao:

$$\frac{NPV_A}{NPV_B} = \frac{\left(\frac{r^n}{r^n - 1} \right)}{\left(\frac{r^m}{r^m - 1} \right)}$$

Množenjem i deljenjem desne strane gornjeg izraza sa $(r - 1)$ dobijamo:

$$\frac{NPV_A}{NPV_B} = \frac{\frac{r^n(r-1)}{r^n-1}}{\frac{r^m(r-1)}{r^m-1}}$$

u kome desna strana označava količnik faktora pete tablice pri stopi aktualizacije p i broju godina n , odnosno m . Zadnji izraz se može napisati u obliku:

$$NPV_A \left[\frac{r^m(r-1)}{r^m-1} \right] = NPV_B \left[\frac{r^n(r-1)}{r^n-1} \right]$$

gde njegova leva strana označava anuitet na NPV zahvata A , a desna anuitet na NPV zahvata B . Indiferentnu situaciju pri rangiranju zahvata imaćemo ako su ova dva anuiteta jednaka. U protivnom, ako je anuitet na NPV zahvata A veći od anuiteta na NPV zahvata B , implementacija investicionog zahvata A je bolje rešenje u odnosu na konkurentni zahvat B i obratno zahvat B će biti bolji ako je anuitet na njegovu NPV veći u odnosu na anuitet na NPV zahvata A .

Uspostavimo sada vezu između metoda anuiteta i metoda zamene. Množenjem obe strane izraza (9) i (10) sa $(r - 1)$ dobićemo:

$$(r - 1) \sum NPV_A = NPV_A \left[\frac{r^m(r-1)}{r^m-1} \right] \quad (12)$$

$$(r-1) \sum NPV_B = NPV_B \left[\frac{r^n(r-1)}{r^n-1} \right] \quad (13)$$

U jednačini (12) izraz u zagradi je faktor V tablice za broj godina m i stopu aktualizacije p , a desna strana anuitet na NPV zahvata A . U jednačini (13) izraz u zagradi je faktor V tablice za broj godina n i stopu aktualizacije p , a desna strana anuitet na NPV zahvata B . Deljenjem izraza (12) sa izrazom (13) dobijamo:

$$\frac{\sum NPV_A}{\sum NPV_B} = \frac{NPV_{A(a)}}{NPV_{B(a)}} \quad (14)$$

Na osnovu izraza (14) zaključujemo sledeće:

- Ako je anuitet na NPV zahvata A ($NPV_{A(a)}$) veći od anuiteta na NPV investicionog zahvata B ($NPV_{B(a)}$) zahvat sa kraćim eksploatacionim periodom treba prihvatiti;
- Ako je anuitet na NPV zahvata A ($NPV_{A(a)}$) manji od anuiteta na NPV investicionog zahvata B ($NPV_{B(a)}$) zahvat sa dužim eksploatacionim periodom će biti bolje rangiran i prihvaćen;
- Ako su anuiteti na NPV alternativnih zahvata međusobno jednaki ($NPV_{A(a)} = NPV_{B(a)}$) međuzavisni zahvati će biti jednako prihvatljivi.

U našem primeru

$$NPV_{A(a)} = NPV_A \left[\frac{r^m(r-1)}{r^m-1} \right] = 26.109 \times 0,263.797 = 6.887$$

$$NPV_{B(a)} = NPV_B \left[\frac{r^n(r-1)}{r^n-1} \right] = 36.325 \times 0,162745 = 5.911$$

Pošto je anuitet na NPV zahvata A veći od anuiteta na NPV zahvata B , zahvat A će biti bolje rangiran iako je njegova neto sadašnja vrednost manja od neto sadašnje vrednosti drugog zahvata.

ZAKLJUČAK

Ako je stopa aktualizacije kojom se vrši diskontovanje novčanih priliva manja od Fišerove stope, NPV investicionog zahvata sa kraćim eksploatacionim periodom je manja od NPV investicionog zahvata sa dužim eksploatacionim periodom. Sa aspekta ovog metoda ocene opravdanosti ulaganja to znači da bi zahvat sa dužim ekonomskim vekom trebalo bolje rangirati. Donošenje meritorne ocene o njihovom rangiranju mora uvažiti činjenicu sa su eksploatacioni periodi alternativnih zahvata različiti. Iz tih razloga je potrebno izvršiti ujednačavanje eksploatacionih perioda. Za to su korišćena dva pristupa: metod recipročnih projekata i metod zamene. Dok prvi metod

podrazumeva zamenu kraćeg zahvata dužim zahvatom, a dužeg zahvata kraćim nakon isteka njihovih eksploatacionih perioda, drugi metod polazi od toga da će kraći zahvat biti reprodukovan istim zahvatom, a zahvat sa dužim eksploatacionim periodom istim zahvatom sve dotle dok se njihovi eksploatacioni periodi ne izjednače. Iako se metodom anuiteta eksploatacione periode alternativnih zahvata ne treba izjednačavati, njihovo rangiranje primenom metoda anuiteta je potpuno konzistentno sa rangiranjem primenom metoda recipročnih zahvata i metoda zamene.

- Ako je količnik NPV alternativnih zahvata $\left(\frac{NPV_A}{NPV_B}\right)$ veći od količnika $\left(\frac{r^m-1}{r^n}\right)$ i $\left(\frac{r^n-1}{r^m}\right)$, odnosno ako je anuitet na NPV zahvata A veći od anuiteta na NPV zahvata B , zahvat sa kraćim ekonomskim vekom (zahvat A) treba prihvatiti;
- Ako je količnik NPV alternativnih zahvata $\left(\frac{NPV_A}{NPV_B}\right)$ manji od količnika $\left(\frac{r^m-1}{r^m}\right)$ i $\left(\frac{r^n-1}{r^n}\right)$, odnosno ako je anuitet na NPV zahvata A manji od anuiteta na NPV zahvata B , bolje treba rangirati zahvat sa dužim periodom eksploatacije (zahvat B);
- Ako je količnik NPV alternativnih zahvata $\left(\frac{NPV_A}{NPV_B}\right)$ jednak količniku $\left(\frac{r^m-1}{r^m}\right)$ i $\left(\frac{r^n-1}{r^n}\right)$, odnosno ako su anuiteti na NPV alternativnih zahvata međusobno jednaki, oba će zahvata biti jednako rangirani.

Konačan zaključak u vezi sa rangiranjem konkurentnih investicionih ideja sa ovakvim specifičnostima je da investiciona ideja koja je bolje rangirana sa aspekta jednog metoda mora biti bolje rangirana i sa aspekta ostala dva metoda.

LITERATURA:

1. Besley, S., Brigham, E.F. (2007) *Essentials of managerial finance*. Fourteenth edition, Tomson South-Western;
2. Benković, S. (2007) *Budžetiranje kapitala*. FON, Beograd
3. Brigham, E.F., Houston, J.F. (2007) *Fundamentals of financial management*. Eleventh edition, Tomson South-Western;
4. Dayananda, D. et.al. (2002), *Capital budgeting: financial appraisal of investment projects*. Cambridge University Press;
5. Damodaran, A. (2001) *Corporate Finance*. John Willy and Sons, Inc., New York.
6. Đuričin, D. i Lončar, D. (2007) *Menadžment pomoću projekata*. Ekonomski fakultet, Beograd.
7. Gitman, L.J. (2003) *Managerial Finance*. Addison-Wesley, Boston.
8. Horne, C.V.H. and Wachowicz, Jr. J.M. (2007) *Osnovi finansijskog menadžmenta*. Data Status, Beograd.
9. Ivanišević, M. (2008) *Poslovne finansije*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2008.
10. Ivanišević, M. (2011) Ocena rentabilnosti investicionih projekata nejednako ekonomskog veka trajanja. *Acta Economica*, 9 (1): 69-78.;
11. Milanović, D. L., Milanović, D. D., & Misita, M. (2010) Ocenjivanje rizičnih investicionih projekata. *FME Transactions*, 38(2), 103-106.

12. Meta, M. (2015) *Upravljanje investicijama*. IUNP, Novi Pazar
13. Meta, M., Bajramović, Dž. (2022) Upotreba kamatnog metoda pri rangiranju alternativnih investicionih zahvata. *Ekonomski izazovi, broj 20, str. 1-16*

RESUME

In practice, there are not many operations whose investments and cash inflows are one-time. They are characterized by investments that can be completed in a year and cash inflows that will be realized in only one year of the exploitation period. Investments of this type can be mutually competitive or independent. Since independent investment interventions do not compete with each other, the investment subject will implement all those interventions that meet the minimum criteria in terms of their efficiency. This means that from the point of view of NPV and IRR, only investment alternatives with a positive net present value and an internal rate of return higher than the actualization rate will be acceptable, and vice versa interventions with a negative net present value and an internal rate of return that is less than the actualization rate will not be implemented. Independent investment interventions that meet the minimum efficiency criteria are justified investments and their ranking does not need to be done.

In most cases, the available investment ideas are competing with each other. Without going into the analysis of the causes of their competitiveness, we point out that the lack of capital for the realization of all economically justified investment ideas is the most common reason for competitiveness. The problem with the choice of a better investment alternative in competitive interventions does not appear in all cases and at all rates of actualization. There is no dilemma if one investment alternative has a higher *NPV* and *IRR* than the other. It is clearly better than the other alternative. But if one alternative has a higher *NPV* and the other a higher *IRR*, a problem arises when ranking them. Such opportunities are particularly characteristic of those investment alternatives whose investments are made in one year and cash inflows that will be realized in only one year of the exploitation period and which are the subject of this work. Our research has shown that of the two investment projects, one of which has a shorter (lower *NPV* and higher *IRR*) and the other a longer exploitation period (higher *NPV* and lower *IRR*), the one with a higher *NPV* annuity should be ranked better.

Originalni naučni rad

RAZMATRANJE STAVOVA ISPITANIKA O KONCEPTU ETIČNOSTI U REVIZORSKOJ PROFESIJI

Nemanja Jakovljević

Student doktorskih studija na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Beogradu

Beograd, Republika Srbija

jakovljevic.i.nemanja@gmail.com

Miloš Jeremić

Diplomirani ekonomista i master pravnik

Beograd, Republika Srbija

milos.jeremic@rocketmail.com

Nebojša Jeremić

Telekom Srbija a.d.

Beograd, Republika Srbija

nebosjaje@telekom.rs

Apstrakt:

Primarni cilj revizora koji je angažovan na reviziji finansijskih izveštaja je davanje nezavisnog profesionalnog mišljenja o tome da li su finansijski izveštaji poslovnog entiteta pripremljeni prema međunarodnim računovodstvenim standardima i relevantnom zakonskom regulativom. Revizori na taj način svojim radom pružaju kredibilitet finansijskim izveštajima. Nepouzdana finansijski izveštaji mogu da nanese štetu svim interesnim grupama. U tu svrhu profesionalna udruženja su razvila set etičkih pravila kojima se štiti revizorska profesija i osigurava da revizori svoj posao obavljaju sa visokom etičkom svešću. Predmet rada je istraživanje da li su profesionalni praktičari u Republici Srbiji koji se bave revizijom upoznati sa etičkim standardima i da li ih primenjuju u svom radu, naročito u situacijama u kojima postoji pretnja po njihovu nezavisnost. Takođe smo istraživali i da li postoji razlika u poznavanju i primeni etičkih standarda između profesionalnih praktičara u reviziji u privatnom i javnom sektoru Republike Srbije, kao i da li su etički standardi za oba sektora adekvatno definisani. Glavni zaključak je da profesionalni praktičari u reviziji u javnom sektoru u Republici Srbiji imaju slabije razvijenu svest o poštovanju etičkih pravila u odnosu na profesionalne praktičare u privatnom sektoru, uz primećenu potrebu za sprovođenjem dodatnih obuka za profesionalne praktičare u reviziji u oba sektora.

Ključne reči: etika, etičnost, revizija, privatni sektor, javni sektor

CONSIDERATION OF RESPONDENTS' ATTITUDES TOWARDS THE CONCEPT OF ETHICS IN THE AUDIT PROFESSION

Abstract:

The primary objective of the auditor engaged in the audit of financial statements is to provide a professional and independent opinion on whether the financial statements have been prepared by international accounting standards and relevant legislation. In this way, auditors provide credibility to financial statements. Unreliable financial statements can harm all stakeholders. To this end, professional associations have developed a set of ethical rules that protect the audit profession and ensure that auditors perform their work with high ethical awareness. The subject of the paper is research on whether professional practitioners in the Republic of Serbia who deal with auditing are familiar with ethical standards and whether they apply them in their work, especially in situations where there is a threat to their independence. We also investigated whether there is a difference in knowledge and application of ethical standards between professional practitioners in auditing in the private and public sectors of the Republic of Serbia, as well as whether ethical standards for both sectors are adequately defined. The main conclusion is that audit practitioners in the public sector in the Republic of Serbia have less developed awareness of compliance with ethical rules compared to professional practitioners in the private sector, with the perceived need for additional training for audit practitioners in both sectors.

Keywords: ethics, audit, private sector, public sector

UVOD

Etika se sve više prepoznaje kao jedna od nekoliko važnih dimenzija performansi revizora (Bringselius, 2018). Posao koji nosi veliku dozu odgovornosti u svakodnevnom radu, poput revizorskog, je nezamisliv bez jakih i jasnih moralnih načela koje treba poštovati. Koliko je etika važna govori činjenica da su revizori odgovorni za davanje nezavisnog i objektivnog mišljenja. Nijedno relevantno mišljenje, od najprostijeg, svakodnevno, pa do kompleksnih profesionalnih i stručnih mišljenja među koje spada i revizorsko mišljenje ne može da bude ni objektivno ni nezavisno ukoliko revizor prethodno nije poštovao etička načela u svom radu. Primarni cilj revizora koji je angažovan na reviziji finansijskih izveštaja je davanje nezavisnog profesionalnog mišljenja o tome da li su finansijski izveštaji poslovnog entiteta pripremljeni prema međunarodnim računovodstvenim standardima i relevantnom zakonskom regulativom. Revizori na taj način svojim radom pružaju kredibilitet finansijskim izveštajima. Nepouzdana finansijski izveštaji mogu da nanesu značajnu štetu svim interesnim grupama. U tu svrhu profesionalna udruženja su razvila set etičkih pravila kojima se štiti revizorska profesija i osigurava da revizori svoj posao obavljaju sa visokom etičkom svešću. Etička pravila koja su razvijena od strane profesionalnih udruženja ne znače automatski da se ona i poštuju u svakodnevnom radu i sprovođenju revizorskog angažmana, niti da ih revizorske kompanije zahtevaju.

Za etiku može da se kaže da u opštim naznakama predstavlja moć razlikovanja dobrog od lošeg. Ovakvo poimanje etike se može poistovetiti sa odrednicom revizora koja kaže da je revizor lice koje se kreće po tankoj žici između dobra i zla, naglašavajući veličinu i značaj revizorskog angažmana u modernom

poslovnom svetu. Revizor je lice koje nosi ogroman teret odgovornosti koji proističe iz potrebe da zainteresovanim trećim stranama pruži nezavisno i objektivno uveravanje i ublaži jaz u očekivanjima između interesnih strana. Etički kodeks se odnosi na skupove formalnih i neformalnih pravila, šema, propisa i dobrih običaja u poslovnom ponašanju. Kao profesionalci, revizori ne bi trebalo da učestvuju u poslovima koji narušavaju integritet, objektivnost ili dobru reputaciju profesije. Oni imaju suštinsku ulogu u javnosti i treba da služe javnom interesu, da poštuju javno poverenje i pokažu privrženost profesiji (Andrić & Vuković, 2009). Prepoznavanje potrebe za razvijanjem visokog nivoa etičke svesti je veoma važno. Etika bi trebalo da se temelji na moralnim načelima, a ne na proizvoljnim kriterijumima (Derick, 2005). Proizvoljni kriterijumi mogu da stvore fleksibilnost u njihovoj primeni tumačenju, što rezultira njihovim nepoštovanjem i traženjem načina za njihovo izbegavanje. Etičkim izazovima treba upravljati efikasno i efektivno i treba ih procenjivati u okviru organizacije kako bi se osiguralo kontinuirano poverenje zainteresovanih strana i kako bi se postigla obostrano održiva prednost (Kato, 2008). Predmet rada je istraživanje na temu da li su profesionalni praktičari u Republici Srbiji koji se bave revizijom upoznati sa etičkim standardima i da li ih primenjuju u svom radu, naročito u situacijama u kojima postoji pretnja po njihovu nezavisnost i koje profesionalne osobine smatraju za najvažnije. Istovremeno u radu je ispitivano postojanje razlika u poznavanju i primeni etičkih standarda između profesionalnih praktičara u reviziji u privatnom i javnom sektoru Republike Srbije, kao i da li su etički standardi za oba sektora adekvatno definisani.

PREGLED LITERATURE

Upotreba veštačke inteligencije nalazi svoju sve veću primenu u reviziji. Pored mašinskog učenja može da obuhvata i druge tehnike poput zaključivanja zasnovanog na pravilima. Međutim iako donosi nove mogućnosti, ona može da poveća i etičke probleme (Nallur, 2020). Lica koja žele da rade na viskom nivou moraju posedovati etičke vrednosti i moraju poštovati i slediti opšta etička načela sadržana u etičkim smernicama (Hagendorff, 2020). Istraživači (Pearson et al., 2021) su definisali koncept revizorskog etičkog bota. On bi služio da konstantno nadgleda rad lica angažovanih na poslovima revizije tokom svih faza izvođenja revizorskog angažmana kako bi utvrdio da li postoje bilo kakve aktivnosti koje imaju neetički karakter. Oni su za ovu aktivnost revizorskog etičkog bota upotrebili termin etička revizija. Predmet etičke revizije može da bude različit u zavisnosti od premeta koji se ispituje i faze revizije. Osnova se može postaviti u kontekstu namera lica koje ispituje ili njegovog ponašanja ili posledica testirajući razliku između etičkog i neetičkog ponašanja (Harris, 2008). Sprovođenje takve vrste revizije zahteva timski napor i jasnu definiciju etičkog ponašanja (Krell, 2010). Pitanje privatnosti podataka može biti izazovno za revizore (Reuben, 2016).

Zanimljiv je i koncept etičke revizije. Ona može da pokaže da je etika važna (Kaptein, 2020). Demonstriranjem važnosti etike može da se utiče na podizanje nivoa etičke svesti kod lica koja rade na revizorskim poslovima. Rezultati istraživanja (Diyan et al., 2019) govore da radno iskustvo ima pozitivan efekat na kvalitet revizorskog angažmana, da kompetentnost revizora utiče pozitivno na kvalitet

revizorskog angažmana, dok profesionalna etika dodatno pojačava uticaj radnog iskustva i kompetentnosti na kvalitet revizije.

EMPIRIJSKI PODACI I ANALIZA

Istraživanje je realizovano putem upitnika na temu istraživanja i utvrđivanja etičkih stavova lica angažovanih na poslovima revizije u privatnom i javnom sektoru u Republici Srbiji. Upitnik je pripremljen i distribuiran je ispitanicima putem društvenih mreža i email adresa (Jakovljević, 2021c). Upitnik je sadržao 19 jednostavnih pitanja od kojih su prva 3 pitanja kreirana sa ciljem da se kroz odgovore na njih prikupe informacije o starosnoj strukturi ispitanika, polu, zaposlenju (privatni sektor ili javni sektor). Pristiglo je ukupno 520 odgovora koji su analizirani upotrebom deskriptivne analize u programu SPSS (Jakovljević, 2021b). U nastavku je dat pregled istraživačkih pitanja.

Tabela 1: Pregled istraživačkih pitanja

.b.	Tekst pitanja
	Sa kojim polom se najviše identifikujete?
	Koliko imate godina?
	Gde ste zaposleni?
	Ocenite na skali od 1 do 5 koliko dobro poznajete etički kodeks Vaše firme?
	Da li lično podstičete i promovirate kulturu zasnovanu na etici u preduzeću u kom radite?
	Da li preduzeće u kome radite promovira, govori i objavljuje o etičkim vrednostima?
	Kako biste na skali od 1 do 5 ocenili etičnost Vaših kolega u reviziji?
	Da li mislite da bi obuka iz etike trebala da bude obavezan sastavni deo kontinuiranog profesionalnog usavršavanja za revizore?
	Ako je odgovor da, koliko često bi trebala da se održava etička obuka za revizore?
0	Da li ste prošli bilo kakvu formalnu obuku za etiku za revizore u poslednje dve godine?
1	Koji metod učenja je primenjen u obuci?
2	Da li pre svakog revizorskog angažmana preispitujete etičke standarde i da li potpisujete izjavu o etičkoj nezavisnosti pre svakog angažovanja?
3	Da li Vam je poznat bilo koji slučaj kršenja etičkog kodeksa od strane zaposlenog ili rukovodioca?
4	Kako se informišete o stepenu zaštite/sprovođenja etičkih načela u Vašoj organizaciji?
5	Da li je ceo proces očuvanja etičnosti u Vašoj kompaniji transparentan (od trenutka kada se utvrdi neetično ponašanje do okončanja postupka)?
6	Da li ste u poslednje tri godine bili pod pritiskom da delujete neetično u svom profesionalnom radu?
7	Ko je na Vas vršio pritisak?

8	Da li ste se nekome obratili za podršku?
9	Da li ste imali negativne ili pozitivne posledice koje su usledile nakon pritiska da postupite neetično?

Izvor: Odgovori ispitanika na distribuirani upitnik

Istraživanje koje je sprovedeno sadrži ograničenja koja nisu značajnije uticala na rezultate i zaključke (Jakovljević, 2021a). Istraživanje je kao rezultat iznelo značajne nalaze i zaključke iz oblasti etike lica angažovanih na poslovima revizije u Republici Srbiji u privatnom i javnom sektoru, kao i međusobnim razlikama. Zaključci ovog rada mogu da budu korisni različitim interesnim stranama (Jakovljević & Jakovljević, 2021).

REZULTATI I DISKUSIJA

Prva grupa pitanja je obuhvatala 4 pitanja čiji cilj je bio da se prikupe informacije o starosnoj strukturi ispitanika, polu, zaposlenju (privatni sektor ili javni sektor) i aktivnosti na društvenim mrežama. Upitnik je distribuiran na 260 adresa lica angažovanih na poslovima revizije u privatnom sektoru i na 260 adresa lica angažovanih na poslovima revizije u javnom sektoru. Od toga odabrano je 130 osoba ženskog pola i 130 osoba muškog pola u privatnom sektoru i 130 osoba ženskog i 130 osoba muškog pola u javnom sektoru. Rezultati deskriptivne analize i prikupljenih odgovora su dati u narednoj tabeli.

Tabela 2: Deskriptivna analiza prve grupe pitanja

Statistika/ Br. pitanja	1	2	3
Medijana	1,50	38,58	1,50
Modus	1,50 ^a	33,89 ^a	1,50 ^a
Stan. dev.	1 ^b	29	1 ^b
Varijansa	0,500	13,383	0,500
	0,250	179,103	0,250

Izvor: Odgovori ispitanika na distribuirani upitnik

Najmlađi ispitanik ima 19 godina, najstariji ispitanik ima 67 godina a prosečna starosna dob svih ispitanika je 38,58 godina. Druga grupa pitanja je obuhvatala 9 pitanja kojima se ispitalo da li su lica koja rade na revizorskim poslovima u dovoljnoj meri upoznata sa etičkim normama. Rezultati deskriptivne analize i prikupljenih odgovora su dati u naredne dve tabele.

Tabela 3: Deskriptivna analiza druge grupe pitanja za privatni sektor

Statistika/ Br. pitanja	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Medijana	4,16 ^a	1,26 ^a	1,43 ^a	3,81 ^a	1,09 ^a	2,69 ^a	1,72 ^a	5,32 ^a	/
Modus	5	1	1	4	1	3	2	6	1
Stan. dev.	1,186	0,440	0,648	1,036	0,290	0,989	0,450	1,898	0,000
Varijansa	1,408	0,194	0,420	1,073	0,084	0,979	0,203	3,603	0,000

Ispitanici iz privatnog sektora na pitanje da ocene na skali od 1 do 5 koliko dobro poznaju etički kodeks svoje firme, 17 lica angažovanih na poslovima revizije u privatnom sektoru je odgovorilo da uopšte ne poznaje, 21 je odgovorilo da poznaje malo, 31 je odgovorilo da poznaje umereno, 92 je odgovorilo da poznaje dobro i

preostalih 99 je odgovorilo da poznaje odlično. Na pitanje da li lično podstičete i promovirate kulturu zasnovanu na etici u preduzeću u kom radite, 192 ispitanika je odgovorilo sa da, a preostalih 68 je odgovorilo sa ne. Na pitanje da li preduzeće u kome radite promovise, govori i objavljuje o etičkim vrednostima, 157 ispitanika je odgovorilo sa da, 81 ispitanik je odgovorio sa ne i preostalih 22 ispitanika je odgovorilo sa ponekad. Na pitanje kako biste na skali od 1 do 5 ocenili etičnost Vaših kolega u reviziji, 14 lica angažovanih na poslovima revizije u privatnom sektoru je etičnost svojih kolega ocenilo kao veoma nisku etičnost, 25 je ocenilo kao nisku etičnost, 38 je ocenilo kao umerenu etičnost, 140 je ocenilo kao visoku etičnost i preostalih 43 je ocenilo kao veoma visoku etičnost. Na pitanje da li mislite da bi obuka iz etike trebala da bude obavezan sastavni deo kontinuiranog profesionalnog usavršavanja za revizore, 236 ispitanika je odgovorilo sa da, a preostalih 24 ispitanika je odgovorilo sa ne. Na pitanje ako je odgovor da, koliko često bi trebala da se održava etička obuka za revizore, 47 ispitanika je odgovorilo da smatraju da obuka treba da se organizuje jednom godišnje, 35 ispitanika je odgovorilo da obuka treba da se organizuje jednom u dve godine, 154 ispitanika je odgovorilo da treba da se organizuje jednom u tri godine, 11 ispitanika je odgovorilo da treba da se organizuje jednom u pet godina i preostalih 13 njih je reklo da nije primenljivo. Kod pitanja koje glasi da li ste prošli bilo kakvu formalnu obuku za etiku za revizore u poslednje dve godine, 73 ispitanika je odgovorilo sa da, a preostalih 187 ispitanika je odgovorilo sa ne. Na pitanje koji metod učenja je primenjen u obuci, 45 ispitanika je odgovorilo da je koristilo online obuke, 28 je odgovorilo da je koristilo samoinicijativno učenje, a preostalih 187 ispitanika je odgovorilo da nije primenljivo. Na pitanje da li pre svakog revizorskog angažmana preispitujete etičke standarde i da li potpisujete izjavu o etičkoj nezavisnosti pre svakog angažovanja, svih 260 ispitanika iz javnog sektora je odgovorilo sa da.

Tabela 4: Deskriptivna analiza druge grupe pitanja za javni sektor

Statistika/ Br. pitanja	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Medijana	2,84 ^a	1,39 ^a	2,61 ^a	1,64 ^a	1,42 ^a	2,76 ^a	1,81 ^a	5,55 ^a	/
Modus	3	1	3	1	1	3	2	6	1
Stan. dev.	0,986	0,489	0,732	1,224	0,494	0,920	0,395	1,781	0,000
Varijansa	0,972	0,239	0,536	1,498	0,244	0,847	0,156	3,173	0,000

Izvor: Odgovori ispitanika na distribuirani upitnik

Ispitanici iz javnog sektora na pitanje da ocene na skali od 1 do 5 koliko dobro poznaju etički kodeks svoje firme, 31 lica angažovanih na poslovima revizije u javnom sektoru je odgovorilo da uopšte ne poznaje, 34 je odgovorilo da poznaje malo, 161 je odgovorilo da poznaje umereno, 12 je odgovorilo da poznaje dobro i preostalih 22 je odgovorilo da poznaje odlično. Na pitanje da li lično podstičete i promovirate kulturu zasnovanu na etici u preduzeću u kom radite, 158 ispitanika je odgovorilo sa da, a preostalih 102 je odgovorilo sa ne. Na pitanje da li preduzeće u kome radite promovise, govori i objavljuje o etičkim vrednostima, 37 ispitanika je odgovorilo sa da, 50 ispitanika je odgovorio sa ne i preostalih 173 ispitanika je odgovorilo sa ponekad. Na pitanje kako biste na skali od 1 do 5 ocenili etičnost Vaših kolega u reviziji, 138 lica angažovanih na poslovima revizije u javnom sektoru je etičnost

svojih kolega ocenilo kao veoma nisku etičnost, 52 je ocenilo kao nisku etičnost, 33 je ocenilo kao umerenu etičnost, 23 je ocenilo kao visoku etičnost i preostalih 14 je ocenilo kao veoma visoku etičnost. Na pitanje da li mislite da bi obuka iz etike trebala da bude obavezan sastavni deo kontinuiranog profesionalnog usavršavanja za revizore, 151 ispitanika je odgovorilo sa da, a preostalih 109 ispitanika je odgovorilo sa ne. Na pitanje ako je odgovor da, koliko često bi trebala da se održava etička obuka za revizore, 43 ispitanika je odgovorilo da smatraju da obuka treba da se organizuje jednom godišnje, 22 ispitanika je odgovorilo da obuka treba da se organizuje jednom u dve godina, 178 ispitanika je odgovorilo da treba da se organizuje jednom u tri godine, 6 ispitanika je odgovorilo da treba da se organizuje jednom u pet godina i preostalih 11 njih je reklo da nije primenljivo. Kod pitanja koje glasi da li ste prošli bilo kakvu formalnu obuku za etiku za revizore u poslednje dve godine, 50 ispitanika je odgovorilo sa da, a preostalih 210 ispitanika je odgovorilo sa ne. Na pitanje koji metod učenja je primenjen u obuci, 38 ispitanika je odgovorilo da je koristilo online obuke, 12 je odgovorilo da je koristilo samoinicijativno učenje, a preostalih 210 njih je reklo da nije primenljivo. Kod pitanja koje glasi da li pre svakog revizorskog angažmana preispitujete etičke standarde i da li potpisujete izjavu o etičkoj nezavisnosti pre svakog angažovanja, svih 260 ispitanika iz javnog sektora je odgovorilo sa da. Treća grupa pitanja je obuhvatala 7 pitanja kojima se ispitivalo da li je transparentnost utvrđivanja poštovanja etičkih normi na odgovarajućem nivou. Rezultati deskriptivne analize i prikupljenih odgovora su dati u naredne dve tabele.

Tabela 5: Deskriptivna analiza treće grupe pitanja za privatni sektor

Statistika/ Br. pitanja	13	14	15	16	17	18	19
Medijana	1,02 ^a	2,85 ^a	1,22 ^a	1,72 ^a	5,66 ^a	2,67 ^a	2,69 ^a
Modus	1	4	1	2	6	3	3
Stan. dev.	0,138	1,049	0,412	0,450	1,698	0,751	0,668
Varijansa	0,019	1,101	0,170	0,203	2,884	0,564	0,446

Izvor: Odgovori ispitanika na distribuirani upitnik

Ispitanici iz privatnog sektora na pitanje da li Vam je poznat bilo koji slučaj kršenja etičkog kodeksa od strane zaposlenog ili rukovodioca, 255 ispitanika je odgovorilo sa ne, a preostalih 5 je odgovorilo sa da. Na pitanje kako se informišete o stepenu zaštite/sprovođenja etičkih načela u Vašoj organizaciji, 31 ispitanika je odgovorilo da se informiše od kolega, 73 ispitanika je odgovorilo da se informiše od menadžera, 151 ispitanika je odgovorilo da se informiše iz internih dokumenata i njih 5 je reklo da se ne informiše. Kod pitanja koje glasi da li je ceo proces očuvanja etičnosti u Vašoj kompaniji transparentan, od trenutka kada se utvrdi neetično ponašanje do okončanja postupka, 204 njih je odgovorilo da jeste, a njih 56 je reklo da nije. Kod pitanja koje glasi da li ste u poslednje tri godine bili pod pritiskom da delujete neetično u svom profesionalnom radu, 73 ispitanika je odgovorilo sa da, a preostalih 187 je odgovorilo sa ne. Na pitanje ko je na Vas vršio pritisak, 25 ispitanika je odgovorilo da je pritisak vršio klijent, 15 ispitanika je odgovorilo da je pritisak vršio menadžer, 7 ispitanika je odgovorilo da je pritisak vršilo rukovodstvo firme, 26 ispitanika je odgovorilo da su pritisak vršili drugi i preostalih 187 njih je reklo da nije primenljivo.

Tabela 6: Deskriptivna analiza treće grupe pitanja za javni sektor

Stat/ Br. pitanja	13	14	15	16	17	18	19
Medijana	1,03 ^a	2,63 ^a	1,80 ^a	1,35 ^a	4,28 ^a	2,25 ^a	1,70 ^a
Modus	1	3	2	1	3	2	1
Stan. dev.	0,162	1,234	0,404	0,478	1,524	0,659	0,927
Varijansa	0,026	1,522	0,163	0,228	2,324	0,434	0,859

Izvor: Odgovori ispitanika na distribuirani upitnik

Kod pitanja koje glasi da li ste se nekome obratili za podršku, 41 ispitanika je odgovorilo da jeste, 32 njih je reklo da nije i njih 87 je reklo da nije primenljivo. Kod pitanja koje glasi da li ste imali negativne ili pozitivne posledice koje su usledile nakon pritiska da postupite neetično, 27 ispitanika je odgovorilo da jeste, 46 ispitanika je odgovorilo da nije i preostalih 187 ispitanika je odgovorilo da nije primenljivo.

Ispitanici iz javnog sektora na pitanje da li Vam je poznat bilo koji slučaj kršenja etičkog kodeksa od strane zaposlenog ili rukovodioca, 253 ispitanika je odgovorilo sa ne, a njih 7 je odgovorilo sa da. Na pitanje kako se informišete o stepenu zaštite/sprovođenja etičkih načela u Vašoj organizaciji, 39 ispitanika je odgovorilo da se informiše od kolega, 72 ispitanika je odgovorilo da se informiše od menadžera, 104 ispitanika je odgovorilo da je informiše iz internih dokumenata i preostalih 45 njih je reklo da se ne informiše. Kod pitanja koje je glasilo da li je ceo proces očuvanja etičnosti u Vašoj kompaniji transparentan, od trenutka kada se utvrdi neetično ponašanje do okončanja postupka, 53 njih je reklo da jeste, a njih 207 je odgovorilo da nije. Kod pitanja koje je glasilo da li ste u poslednje tri godine bili pod pritiskom da delujete neetično u svom profesionalnom radu, 169 ispitanika je odgovorilo sa da, a preostalih 91 je odgovorilo sa ne. Na pitanje ko je na Vas vršio pritisak, 25 ispitanika je odgovorilo da je pritisak vršio menadžer, 118 ispitanika je odgovorilo da je pritisak vršilo rukovodstvo firme, 26 ispitanika je odgovorilo da su pritisak vršili drugi i preostalih 91 njih je reklo da nije primenljivo. Kod pitanja koje je glasilo da li ste se nekome obratili za podršku, 34 ispitanika je odgovorilo da jeste, 135 njih je odgovorilo da nije i njih 91 je odgovorilo da nije primenljivo. Kod pitanja koje je glasilo da li ste imali negativne ili pozitivne posledice koje su usledile nakon pritiska da postupite neetično, 141 ispitanika je odgovorilo da jeste, 28 ispitanika je odgovorilo da nije i preostalih 91 ispitanika je odgovorilo da nije primenljivo.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Primetna je značajna razlika u broju ispitanika koji se ne informišu o etičkim pravilima. Među ispitanicima, u javnom sektoru ima ih čak 46, dok među ispitanicima u privatnom sektoru ih ima 5. Ta razlika je značajna i direktno ilustruje odnos prema etici u javnom sektoru, za koji se može slobodno reći da nije na zadovoljavajućem nivou. Lica koja se ne informišu o etičkim pravilima pokazuju nezainteresovanost za etiku. Nezainteresovanost za etično ponašanje vremenom može da preraste u zainteresovanost za neetičko ponašanje i može da stvori patološku potrebu za ostvarivanje lične koristi i rad na štetu drugih interesnih strana kada god je to moguće. Ovo je pojava koji je po svemu sudeći svojstvena za javni sektor i koja nije zaobišla ni lica angažovana na poslovima revizije i to je sistemski problem sa čijim rešavanjem mora da se počne što je pre moguće i to obukama, uspostavljanjem jasnog sistema

merenja i kažnjavanja i strožijom i boljom selekcijom i regrutovanjem kandidata koji će raditi na poslovima revizije u javnom sektoru. Ako su radikalni rezovi neophodni, potrebno ih je preuzeti što pre. Transparentnost procesa očuvanja etičnosti, od trenutka kada se utvrdi neetično ponašanje do okončanja postupka je daleko transparentniji u privatnom nego u javnom sektoru. Lica koja su odbila da se ponesu neetično imala su procentualno veći broj negativnih posledica u javnom nego u privatnom sektoru. Lica angažovana na poslovima revizije u javnom sektoru su mnogo lošije ocenila etičnost svojih kolega, nego lica u privatnom sektoru. To može da ukaže na postojanje sujete i na nekolegijalno ponašanje lica iz javnog sektora angažovanih na poslovima revizije. Upravo je podsticanje i razvoj etičke svesti i njeno podizanje na viši nivo ključ za unapređenje kolegijalnosti i empatije za druga lica sa kojima radite na sprovedenju revizorskog angažmana. Loši kolegijalni odnosi mogu da budu posledica tona sa vrha ili mogu da budu posledica postojanja loše kvalifikovanog radnog kadra i slabe kadrovske politike i brige prema zaposlenima. To znači da javni sektor ima mnogo izraženiji problem da na poslovima revizije angažuje visoko kvalifikovani kadar ili da rukovodioci u javnom sektoru ne žele da angažuju visoko kvalifikovani kadar, te pribegavaju drugim znato lošijim rešenjima, tokom kojih do izražaja dolazi nepotizam prožet stranačkom pripadnošću i podmićivanjem. Veoma pozitivan zaključak istraživanja je da svih 520 ispitanika iz oba sektora potpisuje izjavu o etičkoj nezavisnosti pre svakog angažovanja. To je posledica obaveznosti poštovanja revizorskih standarda i obaveze za dokumentovanjem testiranja revizorske nezavisnosti. Da u standardima nije definisana potreba za tim, veliko je pitanje da li bi rezultati istraživanja bili isti. Ono što nam rezultati istraživanja ne govore jeste da li je to potpisivanje izjave o etičkoj nezavisnosti samo formalan čin stavljanja potpisa na predviđeno mesto ili se ta izjava zaista pročita i da se stvarno i testira postojanje pretnji po nezavisnost lica koje učestvuje u konkretnom revizorskom angažmanu.

Cilj svakog lica koje je angažovano na poslovima revizije treba da bude da u svakom trenutku održi visok novi etičkog ponašanja. Da bi moglo da ima visok nivo etičkog ponašanja ono mora da ima visok nivo etičke svesti. Etička svest se gradi godinama, počev od kućnog vaspitanja i osnovnog i srednjeg obrazovanja, do visokog obrazovanja gde se etička svest dodatno profiliše u skladu sa odabranom profesijom do izvršavanja svakodnevnih radnih zadataka. Etička svest se može ispoljiti kao etička svest misli, odnosno kao postojanje etičke svesti u umu lica angažovanog na poslovima revizije. Etička svest se može ispoljiti i kao etička svest u pojavi, odnosno kao percepcija i viđenje drugih objektivnih i nepristrasnih lica o etičkoj svesti lica angažovanih na poslovima revizije. Da bi se za jedno lice angažovano na poslovima revizije moglo sa sigurnošću reći da ima visok nivo etičkog ponašanja i visok nivo etičke svesti ono mora da ispuni obe dimenzije etičke svesti i etičku svest uma i etičku svest u pojavi. Ono mora da bude svesno prihvatanja odgovornosti za odluke koje donosi i za prihvatanje njihovih posledica bilo da su one pozitivne ili negativne. Izbegavanje odgovornosti ili njeno prebacivanje na druga lica nije etičko ponašanje. Ono ne sme primati skupe poklone i ne sme imati bliske i prisne veze se licima koja su zaposlena ili imaju direktne povezanosti sa entitetom koji je predmet revizije. Ono ne sme prikrivati važne podatke ili primati novac od predstavnika entiteta i slično.

Glavni zaključak je da profesionalni praktičari u reviziji u javnom sektoru u Republici Srbije imaju slabije razvijenu svest o poštovanju etičkih pravila u odnosu na profesionalne praktičare u privatnom sektoru, uz primećenu potrebu za sprovođenjem dodatnih obuka za profesionalne praktičare u reviziji u oba sektora i preduzimanje dodatnih napora ka razvijanju i unapređenju svesti o poštovanju etičkih normi tokom planiranja i sprovođenja revizije i formiranja revizorskog mišljenja. Nalazi koji su nastali kao logičan proizvod sprovedenog istraživanja su u potpunosti potvrdili sumnju koja je izražena na početku rada u formi početne hipoteze. To je u velikoj meri posledica karaktera javnog sektora u Republici Srbiji koji poseduje sistemske probleme na svim nivoima upravljanja na čijem rešavanju se ne radi već dugi niz godina, iako postoji rastuća potreba celokupnog državnog aparata za korenitim i suštinskim promenama u pravcu unapređenja stručnosti, tehnološke modernizacije, radnih performansi i rezultata rada. Delimično, utvrđeni nalazi su posledica i neodgovornosti i nedovoljne stručnosti ljudi na ključnim rukovodećim pozicijama na poslovima revizije u javnom sektoru, što takođe figurira kao problem koji iziskuje neophodnost njegovog rešavanja, što bi podrazumevalo utvrđivanje novih, strožijih pravila za popunjavanje radnih mesta na poslovima revizije u javnom sektoru, kako na rukovodećim tako i na izvršilačkim radnim mestima, koje bi bilo bazirano na testiranju relevantnog i upotrebljivog znanja iz domena metodoloških smernica revizije i etičkih normi i uspostavljanju adekvatnog sistema njihovog redovnog testiranja u odgovarajućem vremenskom periodu. Svakako, rezultati sprovedenog istraživanja pokazuju da poštovanje etičkih normi nije na zadovoljavajućem nivou ni kod praktičara revizije u privatnom sektoru i da su i tu neophodna izvesna poboljšanja.

LITERATURA

1. Andrić, M., Vuković, B. (2009). Etički zahtevi za ovlašćene javne računovođe. *Anali Ekonomskog fakulteta u Subotici*. 21, str. 39-46;
2. Bringselius, L. (2018) Efficiency, economy and effectiveness—but what about ethics, supreme audit institutions at a critical juncture. *Public Money & Management*. 38(2), str. 105-110;
3. Derick, T., W. (2005). Ethics, Audit, And Research: All Shades Of Grey. *British Medical Journal*. 330(7489), str. 468-471;
4. Diyan, H., P., Wita, R., Novita, P. (2019). Effect of Independence, Work Experience and Competence on Audit Quality with Professional Ethics as Moderating Variable. *Jurnal Akuntansi Aktual*. 6(1), str. 223-233;
5. Hagedorff, T. (2020). The Ethics of AI Ethics. *Minds and Machines*. 30(1), str. 99-120;
6. Harris, I. (2008). Commercial Ethics: Process or Outcome? Gresham Lecture. London;
7. Kaptein, M. (2020) Ethics audit, Rotterdam School of Management. Encyclopedia of Business and Professional Ethics;
8. Kato, P. (2008). Towards the development of a framework for ethics audits: an internal auditing perspective. *Southern African Journal of Accountability and Auditing Research*. 8(1), str. 15-26;
9. Krell, E. (2010). How to Conduct an Ethics Audit, *HR Magazine*. 55(4), str. 48-51;

10. Nallur, V. (2020). Landscape of Machine Implemented Ethics. *Science and Engineering Ethics*, 26, str. 2381–2399;
11. Pearson, S., Lloyd, M., Nallur, V. (2021). Towards An Ethics-Audit Bot, 15th Multi Conference on Computer Science and Information Systems;
12. Reuben, J. (2016). Automated Log Audits for Privacy Compliance Validation: A Literature Survey. *Privacy and Identity Management*, 476, str. 312-326;
13. Jakovljević, N., & Jakovljević, J. (2021). The impact of the Covid-19 global pandemic on the responsibility of auditors. *Finansije*, 92-113;
14. Jakovljević, N. (2021a). Analysis of the impact of the Covid-19 epidemic through the sojourn tax and the attitudes of the respondents. *Trendovi u poslovanju*, 2/2021(18), 20-29;
15. Jakovljević, N. (2021b). Irregularities in conducting the list of assets and liabilities. *Trendovi u poslovanju*, 1/2021(17), 94-104;
16. Jakovljević, N. (2021c). Political neutrality in the audit profession: attitudes of respondents in the Republic of Serbia. *BizInfo (Blace) Journal of Economics, Management and Informatics*, 12(2), 23-38;

RESUME

The subject of the paper is research on whether professional practitioners in the Republic of Serbia engaged in auditing are familiar with ethical standards and whether they apply them in their work, especially in situations where there is a threat to their independence and which professional traits are considered the most important. At the same time, the paper examines the existence of differences in knowledge and application of ethical standards between professional practitioners in auditing in the private and public sectors of the Republic of Serbia, as well as whether ethical standards for both sectors are adequately defined. The research was conducted by distributing questionnaires to 260 addresses of persons engaged in auditing in the private sector and to 260 addresses of persons engaged in auditing in the public sector. Of these, 130 females and 130 males in the private sector and 130 females and 130 males in the public sector were selected. The main conclusion is that public sector audit practitioners in the Republic of Serbia have less developed awareness of compliance with ethical rules compared to private sector professional practitioners, with the perceived need to conduct additional training for audit practitioners in both sectors and make additional efforts towards developing and improving awareness of the observance of ethical norms during the planning and implementation of the audit and the formation of the audit opinion. The findings that emerged as a logical product of the conducted research fully confirmed the suspicion expressed at the beginning of the paper in the form of an initial hypothesis. This is largely due to the character of the public sector in the Republic of Serbia, which has systemic problems at all levels of government that have not been addressed for many years, although there is a growing need of the entire state apparatus for radical and substantial changes to improve expertise, technological modernization, work performance and work results. In part, the findings are due to the irresponsibility and lack of expertise of people in key management positions in public sector auditing, which also appears to be a problem that needs to be addressed. The public sector, both in managerial and executive positions, which would be based on testing relevant and usable knowledge in the field of auditing methodological guidelines and ethical norms and establishing an adequate system of their regular testing in the appropriate period. Certainly, the results of the conducted research show that the observance of ethical norms is not at a satisfactory level even among audit practitioners in the private sector and that certain improvements are needed here as well.

Originalni naučni rad

ANALIZA JAVNO - PRIVATNIH PARTNERSTAVA U OBRAZOVANJU⁷

Maja Bosanac

Filozofski fakultet u Novom Sadu

Novi Sad, Srbija

maja.bosanac@ff.uns.ac.rs

Apstrakt

Promene u procesu obrazovanja ukazuju na sve češću pojavu privatizacije obrazovanja, kao i na pojavu prožimanja javnih i privatnih partnerstava koja se podržavaju u okviru globalnih obrazovnih politika. S obzirom na to da je u Republici Srbiji ova tematika nedovoljno proučena kao cilj rada postavlja se predstavljanje javno - privatnih partnerstava u njihovoj složenosti, mogućnostima, ali isto tako i izazovima. Takođe, da bi se razumela specifičnost javno - privatnih partnerstava u obrazovanju predstavljen je istorijski razvoj ove vrste partnerstava, kao i njihov širi društveno - ekonomski okvir. Dvostruki zahtevi koji se stavljaju pred savremene obrazovne ustanove ukazuju na složenost situacije. S jedne strane obrazovne ustanove treba da zadrže svoju specifičnost, dok se u isto vreme očekuje njihov sve izraženiji doprinos ekonomskoj efikasnosti usled čega se uspostavlja kooperacija između javnog i privatnog sektora. U radu su detaljnije predstavljeni načini ostvarivanja javno - privatnih partnerstava u obrazovanju. Doprinos rada podrazumeva aktuelizovanje literature koja se bavi tematikom javno – privatnih partnerstava. Na osnovu proučene literature zaključuje se da uticaji javno - privatnih partnerstava u budućnosti mogu da se u najvećoj meri očekuju u okviru visokoškolskog obrazovanja.

Ključne reči: javno – privatno partnerstvo, obrazovanje, visoko obrazovanje, obrazovne politike

ANALYSIS OF PUBLIC - PRIVATE PARTNERSHIPS IN EDUCATION

Abstract

Changes in the education process indicate the increasing occurrence of the privatization of education, as well as the emergence of permeation of public and private partnerships that are supported by global education policies. Considering that in the Republic of Serbia this topic is insufficiently studied, the goal of the paper is to present public-private partnerships in their

⁷ Tekst je nastao u okviru projekta "Pedagoške, psihološke i sociološke dimenzije unapređenja kvaliteta visokoškolske nastave: mogućnosti i izazovi" za čije ostvarivanje je deo sredstava obezbedio Pokrajinski sekretarijat za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost rešenjem broj: 142-451-2527/2021-01/1

complexity, possibilities, but also the implied challenges. Also, in order to understand the specificity of public-private partnerships in education, it is necessary to present the historical development of this type of partnership, as well as its broader socio-economic framework. Twofold demands placed on modern educational institutions indicate the complexity of the situation. On the one hand, educational institutions should retain its specificity while at the same time their increasingly pronounced contribution to economic efficiency is expected, resulting in establishing cooperation between the public and private sectors. The paper presents in more details the ways of achieving public-private partnerships in education. The contribution of the paper includes the actualization of literature dealing with the topic of public - private partnership. On the basis of the studied literature, it is concluded that in the future the greatest impacts of public - private partnerships can be expected within higher education.

Key words: public - private partnership, education, higher education, education policy

UVOD

Društvene promene na globalnom nivou sve više utiču i na promene u obrazovanju. Polazeći od stava da se društvo sve više okreće ka interesima pojedinaca i zajednica u odnosu na interese ustanova za obrazovanje, Milutinović (Milutinović, 2008) kao posledicu ističe da su ustanove za obrazovanje samo jedna od mogućih mesta na kojima se ostvaruju ciljevi obrazovanja (Milutinović, 2008). Šoljan (2007: 317) ukazuje na sledeća značajna pitanja koja ukazuju na (de) konstrukciju pedagogije kao nauke i prakse vaspitanja i obrazovanja: pitanje vrednosti obrazovanja i to kvalitetnog obrazovanja; koncepcije društva znanja i celoživotnog obrazovanja; obrazovne politike i sve veći značaj metapolitičkih odluka; dominantne obrasce reformi obrazovanja; sumnje u standardizaciju obrazovanja; internacionalizaciju obrazovanja; Bolonjski proces i uticaj svetskih razvoja u obrazovanju i konačno, privatizaciju obrazovanja.

Privatizacija postaje sve izraženiji fenomen u različitim društvenim podsistemima, a ova pojava ne zaobilazi ni obrazovni proces. Međutim, kada je reč o privatizaciji obrazovanja značajno je isticanje razlika u odnosu na tradiciju određenih zemalja. U pojedinim zemljama (SAD i Velika Britanija) privatno obrazovanje ima dugu i istaknutu tradiciju. Na našim prostorima privatizacija obrazovanja je novijeg datuma i većinom se dovodi u vezu sa pojačanim ekonomskim uticajima i savremenim zahtevima koji se stavljaju pred obrazovanje. Milton Fridman (Milton Friedman), dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju 1976. godine, jedan je od autora koji zagovaraju pretvaranje javnih škola u privatne u cilju osiguravanja različitih prilika za učenje. U okviru analize izazova ekonomskog obrazovanja, Pejanović (2019) značajnu pažnju pridaje ekonomiji zasnovanoj na znanju koja doprinosi ključnim izazovima koji se nalaze pred obrazovanjem, posebno kada je reč o visokom obrazovanju i novoj ulozi univerziteta. Dodatno, Šoljan (2007) ističe kako je posmatrano iz istorijske perspektive obrazovanje značajno duži period bilo privatno, a javno obrazovanje je pojava koja pripada savremenoj istoriji. Tokom devetnaestog i dvadesetog veka moderne države su preuzele brigu o obrazovanju svojih građana. Dvadeseti vek predstavio je period pune afirmacije obrazovanja kao javnog dobra o kojem se država brine kao što to čini i o drugim delatnostima koje su od fundamentalnog interesa za budućnost zemlje (Šoljan, 2007).

U cilju boljeg razumevanja koncepta javno - privatnih partnerstava analizu je potrebno usmeriti i na privatizaciju obrazovanja koja je suprotna pojmu javnog obrazovanja. U najširem smislu privatizacija podrazumeva prenošenje javnog vlasništva imovine ili poslova privatnom sektoru, odnosno uključivanje privatnog sektora u poslove / aktivnosti od javnog značaja (Spasenović, 2019). Krbec (1999: 270) ističe da je oblike privatizacije u obrazovnom sistemu potrebno analizirati u odnosu na značenje: (a) selektivne (socijalne) funkcije iz ugla oblikovanja socijalne politike u obrazovnoj delatnosti i (b) ekonomske funkcije, kojom se reguliše struktura radne snage uz osiguravanje kvalitete i kvantiteta veština koje su neophodne u procesu modernizacije. Takođe, isti autor ističe kako privatizacija u ekonomiji i strukturno prilagođavanje u novonastalim tržišnim uslovima utiče i na programsko usmeravanje „aktivnog društva“ u obrazovnoj delatnosti. Osnovni razlozi za širenje privatnog obrazovanja prema shvatanju Šoljana (2007) su dvostruki. S jedne strane, razlozi su povezani sa ideološkom prirodom: pluralizam, demokratija, tržišna ekonomija u bivšim socijalističkim i komunističkim zemljama postali su pogodno tlo za privatne inicijative u obrazovanju. S druge strane, to su isključivo ekonomski razlozi. Sistem javnog obrazovanja u drugoj polovini devetnaestog veka neprestano je rastao. Obrazovni standard mnogih zemalja nije više završena osnovna škola, niti svedočanstvo srednje škole, već stečeno visoko obrazovanje (Šoljan, 2007).

Milutinović i Zuković (2012) naglašavaju kako je u sadašnjem evropsko - obrazovnom okruženju mogućnost odabira između različitih škola, kako unutar javnog sistema, tako i između javnog i privatnog sistema uglavnom pravilo, a ne izuzetak što se povezuje s oblicima političke demokratije i pluralizmom u društvu. U okviru procesa proučavanja tranzicije i promena u obrazovanju Krbec (1999) ističe značaj razlikovanja pedagoškog pluralizma koji podrazumeva aktivnosti koje su vezane za organizaciju nastavnog procesa u školama, odnosno primenu raznovrsnih koncepcija reformne pedagogije tipa Montesori, Štajner, Freinet i drugih, u odnosu na pojam pluralizam školstva koji obuhvata celinu političkih i organizacijskih rešenja u sistemu obrazovanja, koja treba da delotvorno doprinesu promenama u demokratskom društvu. Poseban vid privatizacije, kao svojevršno hibridno rešenje, predstavlja javno - privatno partnerstvo (JPP) u okviru uspostavljanja kooperacije između javnog i privatnog sektora u stvaranju javnih proizvoda ili pružanju javnih usluga (Spasenović, 2019). Javno - privatno partnerstvo relativno je nov oblik finansiranja javnih potreba koji je, između ostalog, uslovljen zahtevom za poboljšanjem kvaliteta usluga javnog sektora na osnovu znanja i radnih metoda privatnog sektora, potreba promene uloge države u ekonomiji, kao i povećanjem učinkovitosti iskorištavanja sredstava iz strukturnih fondova (Perisoli, 2010). Od obrazovanja se sve više traži da zadovolji ekonomsku efikasnost, da jača kompetitivnost. Dodatno, pojava ograničenog trošenja sredstava iz državnog budžeta dovodi do toga da privatizacija postaje sve prisutniji fenomen u mnogim zemljama (Spasenović, 2019). Međutim, javna investiranja iako su finansijski neodrživa, stvaraju više opšte društvene koristi zbog čega će i dalje biti društveno i ekonomski opravdana (Jurišić i Kušljić, 2014).

Zahtevi za masifikacijom, prvenstveno visokoškolskog obrazovanja, ukazuju na sve veću prisutnost privatnih visokoškolskih institucija. Globalne obrazovne politike podržavaju javno - privatna partnerstva koja se različito sprovode u različitim državama. Molnar (2013) ističe kako se promovisanje partnerstva između vlade,

univerziteta i industrije / privatnih preduzeća u savremenom istorijsko - tehnološkom kontekstu zagovara u okviru dva cilja: finansijskog i tehnološko - inovacijskog. Molnar (2013) analizu javno - privatnih partnerstava zasniva na ekonomiji koja je zasnovana na znanju kao teorijskom meta okviru u koji se smešta partnerstvo univerziteta, nacionalnih vlada i privatnih aktera, koji omogućavaju razumevanje značaja stručne prakse i ulaganja u inovacije kao bitnih outputa javno - privatnog partnerstva (Molnar, 2013: 146). Prilikom opredeljivanja za neki oblik javno - privatnih partnerstava potrebno je imati u vidu odgovore na sledeće dileme: *Da li je menadžerski diskurs o preuzimanju rizika prikladan za distribuciju javnog dobra kao što je obrazovanje; da li se menadžerskim modelom upravljanja, sa fokusom na rezultate i efikasnost, obraća dovoljno pažnje obrazovnom procesu koji je veoma složen; da li su zadovoljeni interesi šire javnosti ili samo interesi uključenih aktera tj. zainteresovanih strana* (Robertson & Verger, 2012 prema: Spasenović, 2019: 137)?

Iako odgovori na ove dileme mogu da imaju primenu na različitim nivoima obrazovanja, najfrekventniji su oni koji se tiču visokoškolskog obrazovanja posebno u okviru preispitivanja društvene uloge univerziteta kojoj se sve više pridaje značaj i u okviru proučavanja tzv. treće misije univerziteta (Marić-Jurišin, 2020). Iako se, prema shvatanju brojnih autora (Bosanac, 2021; Ćulum i Ledić, 2011; Schoel et al., 2008; Spasojević i dr., 2012) treća misija sastoji od društvene (civilne) i ekonomske dimenzije, ekonomska je i dalje istaknutija. U okviru isticanja značaja ekonomske dimenzije javno-privatna partnerstva predstavljaju značajan segment. Bez obzira na činjenicu da li se pojedinac zalaže za ili se protivi aktuelizovanju javno - privatnih partnerstava, u radu se polazi od stava da je neophodno poznavanje ove tematike od strane svih koji su direktno ili indirektno uključeni u proces obrazovanja na različitim nivoima, bilo u užem ili širem smislu iz razloga što u budućnosti ova partnerstva mogu da poprime sve šire razmere. U cilju osvetljavanja značaja ove tematike rad je koncipiran na sledeći način: prvi deo rada odnosi se na definisanje javno-privatnih partnerstava; u drugom delu rada predstavljen je istorijski razvoj javno-privatnih partnerstava čiji je kontekst širi od obrazovnog konteksta, uključuje i društveni. Zatim, u okviru trećeg dela pristupa se analizi javno-privatnih partnerstava isključivo u okviru obrazovanja. U četvrtom delu rada analitički je pristupljeno javno-privatnim partnerstvima, s jedne strane iz ugla shvatanja njenih zagovornika, ali isto tako i kritičara. Konačno, na osnovu proučene literature i ličnih stavova izvedena su i zaključna razmatranja.

DEFINICIJA JAVNO - PRIVATNIH PARTNERSTAVA

Javno – privatna partnerstva globalna su pojava u okviru različitih društvenih podсистema zbog čega je teško postizanje koncenzusa o jedinstvenoj definiciji. Vasiljev (2016: 53) javno - privatna partnerstva definiše kao ugovorni odnos između javnog i privatnog partnera kojim se definišu prava i obaveze u infrastrukturnim projektima koje sprovodi javni sektor. Međutim, isti autor ističe kako postoji i drugi model saradnje javnog i privatnog sektora, kada obe strane formiraju zajedničko preduzeće (eng. *Joint Venture*), u kom dele učešće, upravljanje (menadžment) i odgovornost. Takav model saradnje javnog i privatnog sektora naziva se institucionalno javno - privatno partnerstvo (eng. *Institutional Public-Private*

Partnership - IPP). Uobičajena engleska skraćenica za javno-privatna partnerstva je PPP (eng. Public - Private Partnership - PPP) i kao fraza se koristi u većini zemalja, ali ima i izuzetaka (Vasiljev, 2016: 12).

Babić (2012) ističe da se javni i privatni sektor više ne posmatraju kao dve međusobno suprotstavljene alternative, već sučeljavanjem ponude i tražnje privatnog i javnog sektora na tržištu, dolazi do efikasnijeg finansiranja infrastrukturnih objekata. U tom kontekstu kao kriterijumi klasifikacije uzimaju se ekonomska i socijalna infrastruktura, kao i meka i tvrda infrastruktura (Babić, 2012: 86). Takođe, isti autor navodi kako uloga javnog sektora u obezbeđivanju infrastrukturnih dobara i usluga postepeno napušta poziciju monopola, usled promene načina razmišljanja i prakse o ulozi javnog sektora, tehnoloških inovacija, insitucionalnih promena i jačanja privatnog sektora i finansijskih tržišta širom sveta.

Takođe, u cilju boljeg razumevanja javno – privatnih partnerstava u obrazovanju značajnim se smatra i poređenje tradicionalnog (budžetskog) i modela javno - privatnih partnerstava za isporuku javnih projekata koji se odnose na izgradnju (Jurišić i Kušljčić, 2014). Iako se ovaj model ne odnosi na obrazovanje pojedini kriterijumi su od značaja i za razumevanje obrazovnih implikacija. Jedan od značajnih kriterijuma je upravo preuzimanje rizika koje je deljeno između javnog i privatnog sektora. Identifikacija i analiza rizika su značajni aspekti, pri čemu se kao osnovno polazište uzima da će se na privatni sektor prebaciti samo oni rizici kojima on može bolje da upravlja (Perisoli, 2010). Upravo u tom okviru iz ugla proučavanja javno – privatnih partnerstava u obrazovanju značajno je dobijanje odgovora na to kako privatni sektor percipira potencijalne rizike i na koji način treba da se zasniva kontrola autoriteta s obzirom na to da može da dođe do sukoba interesa između predstavnika javnog i privatnog sektora. Javno – privatna partnerstva sve više se doživljavaju i kao inovativni pristup pružanju obrazovanja za sve, posebno najugroženijem stanovništvu (Verger & Moschetti, 2016). Brojne vlade, međunarodne organizacije i drugi ključni akteri u obrazovanju smatraju da partnerstvo sa privatnim sektorom može da proširi svoje obrazovne sisteme na efikasniji i fleksibilniji način (Verger & Moschetti, 2016). Javno - privatna partnerstva u kontekstu obrazovanja najčešće se proučavaju u okviru globalne obrazovne politike koja je pod uticajem međunarodnih organizacija, koje iako nisu primarno obrazovne institucije, njihov uticaj na obrazovanje je neizostavan. U tom kontekstu od značaja je razumevanje definicija javno - privatnih partnerstava na način na koji ih definišu Međunarodni monetarni fond (MMF), Svetska banka, Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD).

U Srbiji je *Zakon o javno-privatnim partnerstvima i koncesijama* (Sl. glasnik, 2011) usvojen 2011.godine i prema odredbama Člana 7, javno-privatno partnerstvo predstavlja dugoročnu saradnju između javnog i privatnog partnera radi obezbeđivanja finansiranja, izgradnje, rekonstrukcije, upravljanja ili održavanja infrastrukturnih i drugih objekata od javnog značaja i pružanja usluga od javnog značaja koje može biti institucionalno ili ugovorno. Kao što je prethodno predstavljeno, javno – privatna partnerstva se koriste na različite načine pa nije iznenađujuće da predstavljaju konfuziju, kako u svetu nauke, tako i prakse (Klijn, 2010). Generalno posmatrano, konfuzija može da se ograniči na tri oblasti koje su povezane jedna sa drugom (Klijn, 2010): *konfuzija o značenju* javno – privatnih partnerstava; ne samo da se nalaze različite definicije, već i različite procene;

konfuzija oko argumentacija i racionalnosti javno – privatnih partnerstava, brojne su rasprave šta javno – privatno partnerstvo može ili treba da postigne (bolju vrednost novca, više ulaganja, inovacije i slično); *konfuzija oko toga šta bi trebalo da imaju najbolja javno – privatna partnerstva*, kako u naučnoj literaturi, tako i u mnogim dokumentima o politici koju žele da promovišu javno – privatna partnerstva moguće je pronaći širok spektar oblika koji se posmatraju kao najbolji oblici za saradnju.

Na osnovu predstavljenih definicija značajno je isticanje činjenice da se mnogi primeri javno – privatnih partnerstava ne odnose direktno na obrazovni proces, međutim, njihov značaj je velik jer su brojne implikacije značajne i za obrazovni proces. Takođe, značajno je imati u vidu da su razlozi za realizaciju javno – privatnih partnerstava više ekonomski nego pedagoški. Dakle, ekonomska isplativost i konkurentnost na tržištu je značajniji ishod ove vrste partnerstava nego doprinos obrazovnim ciljevima. Ove vrste partnerstava sve više dobijaju na značaju u okviru četvrte industrijske revolucije čiji zahtevi sve više prožimaju i proces obrazovanja. Veći nivo inovativnosti predstavlja značajan segment aktuelizovanja značaja u okviru ove vrste saradnje u okviru isticanja značaja razvoja obrazovanja za inovacije. U okviru tematike o trećoj misiji univerziteta kao novoj funkciji, kao jedan od stubova razvoja ističe se upravo zahtev za transferom tehnologija i inovacija, koji se navodi i u predlogu Strategije razvoja obrazovanja i vaspitanja u Republici Srbiji do 2030. godine.

Takođe, celokupni sistem visokog obrazovanja, ali i same VŠU, bi trebalo da prođu proces transformacije ka savremenom i društveno odgovornom univerzitetu koji je zasnovan na primeni akademskih principa i vrednosti u realizaciji njihovih osnovnih funkcija (obrazovanje i istraživanje) i novih funkcija (transfer tehnologija i inovacija, kontinuirano učenje, angažovanje (kroz saradnju) u rešavanju društvenih izazova lokalne i/ili šire zajednice). Odnosno, potrebno je usmeravati VO u pravcu Treće misije u razvoju univerziteta gde posebno mesto zauzima pitanje društvene odgovornosti univerziteta koja obavezuje univerzitet na aktivno uključivanje u socijalni, ekonomski i privredni, politički i kulturni razvoj društva (Strategija razvoja obrazovanja i vaspitanja u Republici Srbiji do 2030: 20). Ukoliko se napravi poređenje sa tradicionalnim Humboltovim univerzitetom čiji je cilj bila čista nauka očigledno je udaljavanje od ovakvog pristupa. Bodroški Spariosu (2017) naglašava kako delatnost univerziteta po svojoj prirodi nije “uslužna” već „proizvodna“. Evidentno je postojanje brojnih dualizama i izazova u okviru savremenog obrazovanja, prvenstveno kada je reč o visokoškolskom obrazovanju.

ISTORIJSKI RAZVOJ JAVNO - PRIVATNIH PARTNERSTAVA

Javno - privatna partnerstva mogu da se predstave na različite načine, a jedan od njih javno-privatnim partnerstvima pristupa kao instrumentu podsticanja ekonomskog razvoja modernih država (Vasiljev, 2016). Ova partnerstva, u modernom smislu reči, aktuelna su tek od devedesetih godina prošlog veka (Vasiljev, 2016; Spasenović, 2019) što se vezuje za zaokret od države blagostanja ka tržišno orijentisanoj državi. Međutim, značajno je isticanje činjenice da je model javno - privatnih partnerstava poznat još iz doba Rimskog carstva (Vasiljev, 2016). Ono što je značajno za partnerstva u prvobitnom periodu jeste činjenica da su se ona u većini

slučajeva zasnivala na gradnji, putevima i saobraćaju pa ih je potrebno razlikovati u odnosu na moderno shvatanje javno - privatnih partnerstava. U cilju sveobuhvatnog pristupa javno-privatnim partnerstvima u obrazovanju od značaja je poznavanje pregleda američke državne politike na najvišem nivou u sferi politike obrazovanja i nauke iz razloga što određeni periodi američke istorije ukazuju na to da je svest i uvažavanje privatnog sektora od strane države direktno srazmeran razvoju države u svakom smislu (Vasiljev, 2016.). U tom kontekstu od brojnih primera koje Vasiljev navodi, za potrebe ovog rada usmeravamo se na sledeće značajne istorijske događaje (Vasiljev, 2016, 8-10): (a) Pionirski rad Bendžamina Frenklina čiji primer ukazuje na to kako vlada umesto direktne kontrole obrazovnih i naučnih aktivnosti to može da učini putem posrednog uticaja na univerzitete i istraživačke centre, upravo u okviru saradnje sa privatnim sektorom u cilju unapređenja nauke i opšteg dobra. Frenklin institut u Filadelfiji predstavlja primer kako javni sektor angažuje privatni u cilju pronalazjenja novih naučnih rešenja za rešavanje javnih potreba (pronalazak rešenja za uzroke epidemije kolere); (b) usvajanjem Morilskog zakona (eng. Morrill Act) svaka država je dobila državno zemljište kao i dodatna finansijska sredstva za osnivanje fakulteta, koji iako su bili usmereni na strukovno obrazovanje, po zakonu nisu isključivali ni klasično obrazovanje (Ćulum i Ledić, 2010). Skot (Scott, 1996) Morilski zakon navodi kao oblik proširenja univerzitetskih misija na način da se korisna znanja i akademska istraživanja učine dostupna građanima; (c) tokom Prvog svetskog rata osnovan je Savet nacionalne odbrane (Vasiljev, 2016), koji je od značaja za razumevanje uticaja koji društvena dešavanja imaju na obrazovne institucije, posebno kada je reč o razvoju inovacija u tehnologiji; (d) period neposredno pre ulaska SAD-a u drugi Svetski rat, kada je predsednik Ruzvelt osnovao Kancelariju za naučna istraživanja i razvoj (OSRD). Izveštaj pod nazivom Nauka: beskrajna granica (*Science Endless Frontier*), ukazuje na značaj države za promociju nauke (Vasiljev, 2016); (e) ostali primeri u okviru utrke za svetsku prevlast putem upotrebe nauke su nastavljeni u radu brojnih predsednika koji su finansirali različite istraživačke programe u saradnji sa privatniom sektorom za rešavanje aktuelnih društvenih pitanja (Vasiljev, 2016).

Napred izneti primeri ukazuju na to kako u praksi razvoj obrazovanja nije usmeren isključivo na razvoj osobe, već i razvoj društva. U okviru proučavanja odnosa obrazovanja i razvoja, odnosno međusobnog uticaja između toga kako obrazovanje razvija ljude i menja društvo, a kako društvo deluje na obrazovanje, Pastuović (2012) proučava odnos uslovljenosti unutrašnjih i spoljašnjih ciljeva obrazovanja. Pri tome, unutrašnji ciljevi se odnose na promene koje se dešavaju unutar osobe kao posledica edukacije, dok su spoljašnji ciljevi promene u okolini obrazovanja koje su nastale kao rezultat promenjenog delovanja obrazovanih ljudi (Pastuović, 2012) i potvrđuje da je razvoj unutrašnjih ciljeva neophodan uslov za razvoj spoljašnjih ciljeva dok obrnuto ne mora da znači. Odnosno, ukoliko su ostvareni unutrašnji ciljevi obrazovanja to i dalje ne podrazumeva da će biti ostvareni spoljašnji ciljevi (Pastuović, 2012). Međutim, isto tako je značajno isticanje činjenice da je usmeravanje razvoja spoljašnjih ciljeva obrazovanja potrebno usmeriti na način da se neguju humanističke vrednosti, a ne čisto utilitarni ciljevi, kao i da je potrebno uvažavanje negovanja opštih, a ne isključivo individualnih i partikularističkih interesa.

U radu se polazi od stava da je proučavanje upravo američkih primera značajno iz razloga što se visokoškolska evropska obrazovna politika (u okviru koje se nalaze i univerziteti u Republici Srbiji) između ostalog, zasniva na cilju jačanja vanjske orijetnacije Bolonje u okviru njenog izlaska na svetski prostor kako bi evropsko obrazovanje postalo brand koji će privlačiti studnete s drugih kontinenata kao što ih danas privlače univerziteti u SAD, Kanadi i Australiji (Šoljan, 2007). Prethodno predstavljeni primeri ukazuju na to da je za razumevanje odnosa javnog i privatnog partnerstva u obrazovanju potrebno razumevanje ne samo određene države i njene tradicije, već i širih društveno - ekonomskih dešavanja na globalnom nivou koji utiču na usmeravanje globalne obrazovne politike, koje indirektno utiču i na evropsku, a zatim i nacionalnu obrazovnu politiku čiji su uticaji direktni i na nivou određenih institucija. Dodatno, ukoliko se globalizaciji pristupi kao amerikanizaciji ili pozapadnjenju, prethodni primeri koje navodi Vasiljev predstavljaju značajan segment u cilju razumevanja savremenih težnji i aspiracija ka ostvarenju obrazovanja za inovacije. Upravo u tom kontekstu značajno je isticanje činjenice da je privatizacija u obrazovanju, prvenstveno kada je reč o visokom obrazovanju, najočiglednija u Sjedinjenim Američkim Državama, a odvija se prema privatizacijskom obrascu koji je primenjiv u slučaju privatizacije zdravstva ili bilo koje druge delatnosti (Šoljan, 2007).

Turajlić (2005) ističe da iako univerziteti u Srbiji prate razvoj evropskih univerziteta, pitanje univerziteta na tržištu sve više postaje goruća tema i na našim univerzitetima te je potrebno razmotriti ovu tematiku. Država, smanjivanjem sredstava za javne koledže i univerzitete, posledično ih dovodi u situaciju da sve veći deo sredstava stiču prodajom svojih usluga na tržištu (Šoljan, 2007). Međutim, ovaj trend ima i svoje istaknute i svetski poznate kritičare koji ukazuju i na postojanje brojnih opasnosti tržišne usmerenosti univerziteta. Tako, Lisman (Liessmann, 2008) ukazuje na to da se udaljavamo od teorije obrazovanosti, preko teorije polubrazovanosti dolazi se do teorije neobrazovanosti, ironično, upravo u periodu kada se najviše govori o znanju. Iako ne negira i određene prednosti komercijalizacije, Bok (2005) ističe još brojnije opasnosti kao posledicu izlaganja univerziteta tržištu. Zaokupljenost brojnih autora ovom tematikom ukazuje i na neizbežnost ove pojave, kao i njenu svetsku rasprostranjenost. Međutim, potrebno je da se naglasi da iako javno – privatna partnerstva svoje najdinamičnije rasprave imaju u okviru pitanja koja su vezana za visoko obrazovanje, ova vrsta partnerstava postoji i na nižim nivoima obrazovanja.

JAVNO – PRIVATNA PARTNERSTVA U OBRAZOVANJU

Jedan od načina za klasifikovanje vrsta i načina ostvarivanja javno-privatnih partnerstava u oblasti obaveznog obrazovanja podrazumeva (prema: Kanić i Kovač, 2017; Spasenović, 2019): *pružanje (ugovaranje) obrazovnih usluga* - podrazumeva ugovore sa školama čiji osnivač nije država, a koji finansira država, tj. odnosi se na javno finansiranje obrazovanja učenika u privatnim školama, može da uključuje i provođenje posebnog kurikuluma (Kanić i Kovač, 2017); *upravljanje i rukovođenje radom škole od strane ne-državnog organa/tela* – upravljanje i rukovođenje javnom školom je ugovorom prepušteno predstavnicima privatnog sektora, odnosno kako ga

Kanić i Kovač (2017) nazivaju privatni školski menadžment; iako je upravljanje i rukovođenje povereno privatnim provajderima, vlasništvo i finansiranje ostaje javno; *vaučeri i njima slične inicijative* – finansijski iznosi koje se dodeljuju za školovanje, a koji treba da omoguće učenicima da po sopstvenom izboru pohađaju bilo javne, bilo privatne škole; *pružanje profesionalnih usluga i podrške* – učešće privatnog sektora u stručnom usavršavanju nastavnika, razvijanju programa obrazovanja, evaluaciji rada škola, obezbeđivanju sekundarnih usluga (na primer, ishrana ili prevoz učenika); *infrastrukturne inicijative* – odnosi se na ugovore koji se sklapaju sa privatnim sektorom o finansiranju, izgradnji ili održavanju školskih objekata, opremanju javne škole i obezbeđivanju nastavnih sredstava, kao i o izdavanju prostora javnih škola privatnim zakupcima; *filantropske inicijative* – odnosi se na privatne inicijative, tj. napore u obezbeđivanju učenicima stipendija, školarina ili sponzorstva, kao i donacije samim školama.

U cilju sveobuhvatnog pristupa javno – privatnim partnerstvima u obrazovanju značajan doprinos predstavlja i poznavanje kontinuuma javno – privatnih partnerstava na razvojnoj liniji od nepostojanja javno privatnih partnerstava do integralnih javno/privatnih partnerstava (Patrinos et al., 2009). Na ovaj način postiže se identifikovanje opsega angažovanja zemlje u javno – privatnom partnerstvu u obrazovanju (Patrinos et al., 2009). Ovi podaci mogu značajno da se razlikuju unutar različitih sistema obrazovanja što je takođe pokazalac određene obrazovne politike. Takođe, poznavanje koncepta javno-privatnog partnerstva predstavlja značajan segment u pogledu razumevanja koji aspekti su i dalje u nadležnosti javnog, a koji su preneti na privatni sektor. Patrinos i saradnici (2009) ističu i razlike kada je reč o pružanju usluga i načinu finansiranja, da li su oni javni ili privatni. Realizovanje javno-privatnih partnerstava na nivou visokog obrazovanja uključuje i inovacione vaučere koji predstavljaju finansijski podsticaj koji omogućava malim i srednjim preduzećima, da koristeći usluge naučnoistraživačkog sektora, podignu nivo inovativnosti svojih proizvoda i postanu konkurentniji na tržištu (Agarski i sar., 2020). Nakon objavljivanja javnog poziva privredno društvo podnosi prijavu na internet portalu [Fonda za inovativnu delatnost \(https://www.inovacionifond.rs/program/inovacioni-vauceri\)](https://www.inovacionifond.rs/program/inovacioni-vauceri), kao i zahtev akreditovanoj naučnoj instituciji. Ukoliko je odobren inovacioni vaučer od strane fonda, započinje realizacija. Dakle, na ovaj način naučnoistraživačke organizacije putem vaučera pružaju transfer naučnih, tehnoloških i inovativnih usluga koje su nove za privredno preduzeće. Primena inovacionih vaučera realizovana je u saradnji sa Fakultetom tehničkih nauka iz Novog Sada (Agarski i sar., 2020). Ovakva vrsta saradnje ukazuje na sve veće približavanje obrazovnih institucija privrednom sektoru, posebno u okviru visokog obrazovanja, koje može najviše da doprinese razvoju inovacija koje sve više dobijaju na značaju u okviru ekonomije koja je zasnovana na znanju. S druge strane zabrinutost zbog približavanja i saradnje profitnog i neprofitnog sektora ukazuje na nepoverenje prema mogućnostima saradnje između sektora s obzirom da nauka treba da teži istini i dugotrajnim efektima, dok osnova u profitnom sektoru neretko podrazumeva kratkotrajne efekte, usmerena je na efikasnost i kapital.

Dodatno, u zemljama u kojima javno – privatna partnerstva nisu u upotrebi, neretko i Vlada mora da promeni obrazovne politike i regulatorni okvir (Patrinos et

al., 2009). U tom kontekstu potrebno je stvaranje okvira koji omogućava: definisanje mesta privatnih pružalaca u nacionalnoj obrazovnoj strategiji; postavljanje jasnih, objektivnih i pojednostavljenih kriterijuma koje privatni sektor mora da ispuni kako bi škole funkcionisale; uvođenje sistema finansiranja škola koje integrišu javne i privatne škole, a oni su neutralni, odgovorni i ciljani; uspostavljanje efikasnog sistema osiguranja kvaliteta (Patrinis et al., 2009). Još jedan značajan segment po pitanju realizacije javno-privatnih partnerstava u obrazovanju predstavlja postizanje saglasnosti kada je reč o sledećim značajnim aspektima (prema: Spasenović, 2019): da li treba dozvoliti osnivanje i profitnih obrazovnih ustanova ili isključivo neprofitnih; da li privatni sektor treba da bude uključen i u ostvarivanje školskog obrazovanja ili isključivo obezbeđivanje nenastavnih usluga i slično. Između ostalih, saglasnost u ovim aspektima u značajnoj meri određuje smer načina potencijalne saradnje javnog i privatnog sektora.

ZAGOVORNICI I KRITIČARI JAVNO-PRIVATNIH PARTNERSTAVA

Kao što ne postoji jedinstvena definicija javno - privatnog partnerstva, niti jedinstven način realizacije, isto tako ne postoji ni isključivo pozitivan ili negativan stav prema javno - privatnim partnerstvima. Zagovornici JPP ističu da se na ovaj način ostvaruju (Spasenović, 2019: 132) veća fleksibilnost u obrazovanju čime se adekvatnije odgovara na zahteve i potrebe školskog obrazovanja; obezbeđuje se bolja kontrola nad radom ustanova i utvrđuje da li su ugovorne obaveze i predviđeni ishodi ispunjeni ili ne, a ukoliko nisu država može da smanji nivo alociranih sredstava; prednosti uvođenja vaučera kao načina ostvarivanja javno - privatnih partnerstava vide u ukidanju monopola državnih škola za budžetska sredstava, a time povećavaju kompetitivnost između javnih i privatnih škola za učenike; pružanje jednakih šansi za sve učenike; doprinos pluralizmu, inovativnosti, povećanom izboru. Kao osnovne pozitivne strane javno - privatnog partnerstva u visokom obrazovanju, Molnar (2013: 159-160) ističe povećanje stope zaposlenosti mladih, a u okviru klasifikacije navodi posebno koristi za univerzitete, studente, kao i industrijski sektor: *kao korist za univerzitete* navodi dodatni priliv privatnih ulaganja u istraživanja i razvoj i osiguravanje tehnološke infrastrukture, čime se posebno povećava naučna izvrsnost i prestiž univerziteta; *kao korist za studente* ističe profesionalnu obuku i iskustvo rada na mentorisanim istraživačkim projektima, dugoročni uticaj na karijere, povećavanje zapošljivosti diplomanata i doktoranada u privatnom sektoru; *u okviru koristi za industrijski sektor* ističe se olakšavanje pristupa znanju kako (*eng. know-how*), naknadna regrutacija diplomanata s istraživačkim iskustvom, ubrzavanje i pojeftinjenje procesa patentiranja naučnih inovacija i tehnološkog tranfera, pristup mrežama, organizacijsko učenje.

Kritičari JPP-a smatraju da se na ovaj način smanjuje uloga, a samim tim i kontrola države nad javnim sektorom; davanjem mogućnosti izbora korisnicima može se doprineti većoj socio - ekonomskoj segregaciji, posebno ukoliko škole vrše selekciju učenika prema postignućima; učenici iz siromašnijih porodica će se u tom slučaju naći u manje uspešnim školama, koje roditelji visokog socio - ekonomskog i obrazovnog statusa neće birati za svoju decu (Spasenović, 2019: 133). Takođe, JPP

moгу da se suoče sa otporima određenih aktera (Patrinos et al., 2009). U tom kontekstu, nastavnici i drugi zaposleni mogu da ih smatraju za pretnju stabilnosti posla, sindikati mogu da ih posmatraju kao način njihovog umanjivanja uticaja. Donosioci obrazovnih potika moraju to da imaju u vidu prilikom projektovanja inicijativa za projektovanje inicijativa partnerstava. Inputi za obrazovanje zahtevaju nekoliko različitih oblika ugovora (uključujući upravljanje, podršku, profesionalna, operativna, obrazovne usluge i infrastrukturu). Sve ove varijacije moraju da budu ocenjene zasebno, s obzirom da zahtevaju različite pristupe u cilju efikasnog pristupa. Kada je reč o visokom obrazovanju, pored pozitivnih, Molnar (2013) ne negira ni specifične i uopštene potencijalno negativne strane, od kojih u prvi plan ističe mogućnosti nekvalitetne komunikacije i / ili slabe koordinacije, kao i u slučaju nedostatka poverenja među akterima, potencijalne sukobe između partnera oko polaganja prava na intelektualno vlasništvo. Od uopštenih problema Molnar (2013) naglašava nejednaku podobnost institucija za saradnju s privatnim partnerima, pri čemu prednost imaju tehnološki i prirodoslovni fakulteti. Konačno, kao problem saradnje navodi se i opasnost od pojave da se u slučaju nedovoljno razvijene javne regulacije, prodorom privatnih resursa u sektor javnih univerziteta doprinese povećanju diskrepance između interesa privatnih partnera i javnog dobra.

U celini posmatrano, javno - privatna partnerstva u obrazovanju teško je posmatrati u okviru isključivo pozitivnog ili negativnog okvira. Slično, i kada je reč o primeni javno - privatnih partnerstava u turizmu (Kunst, 2011) zaključuje da je reč o konceptu kojeg je potrebno primenjivati selektivno i sa određenom dozom opreza.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Na osnovu prethodno navedene i proučene literature dolazi se do zaključka da je jedan od osnovnih razloga za aktuelizovanje javno - privatnih partnerstava u obrazovanju u Republici Srbiji pod uticajem ekonomije koja je zasnovana na znanju, kao i inicijativa nadnacionalnih organizacija u okviru neoliberalizma. Iako tržište ne bi trebalo da bude vodeća sila koja utiče na obrazovanje, uticaji ekonomskih činilaca (koji su sve veći i izraženiji) na obrazovni proces ne mogu da se zanemare. U cilju sveobuhvatnog pristupa javno - privatnim partnerstvima u obrazovanju, obrazovanje je potrebno sagledati u njegovom saodnosu sa graničnim disciplinama, prvenstveno u okviru odnosa između ekonomije i obrazovanja, andragogije i sociologije obrazovanja, kao i globalnih obrazovnih politika što ukazuje na sve veći značaj spoljašnjih uticaja na proces obrazovanja.

Dodatno, analizi - javno privatnih partnerstava potrebno je pristupiti sveobuhvatno i u okviru različitih zemalja, sagledati društveno - istorijske uslove, kao i tradiciju, sa svim njihovim specifičnostima koje ne mogu da se zanemare. S druge strane, uticaj globalizacije na obrazovanje rezultirao je i sprovođenjem obrazovnih reformi koje kao osnovni cilj imaju stvaranje jedinstvenog prostora visokog obrazovanja u okviru sprovođenja političkih i ekonomskih težnji (na primer, Bolonjska deklaracija) gde se često ne uvažavaju brojne specifičnosti. Velika očekivanja koja se stavljaju pred obrazovanje uslovljena su i ekonomskim terminima u okviru pristupa obrazovanju kao procesu „proizvodnje“ ljudskog kapitala (Cvetanović i Despotović, 2014). Upravo na kom konceptu zasnivaju se brojna javno

– privatna partnerstva, u cilju postizanja sve veće inovativnosti putem obrazovanja. Konsultovana literatura ukazuje na analitički pristup javno – privatnim partnerstvima od strane predstavnika akademske zajednice. U budućnosti bi bilo značajno da se analizi pristupi i u okviru predstavljanja istraživanja i sa predstavnicima iz privatnog sektora, kako bi se dobio uvid u njihove percepcije o mogućnostima i izazovima koje podrazumeva sve aktuelnija saradnja javnih i privatnih institucija.

U celini posmatrano, brojne izazove sa kojima se suočava proces obrazovanja nemoguće je posmatrati izolovano od poznavanja ekonomskih aspekata obrazovanja. Istovremeno, ekonomiju je, kao što ističe Pejanović (2019) potrebno vratiti među humanističke i društvene nauke kojima je i pripadala do kraja devetnestog veka pre nego što se počela razvijati na osnovu fikcije o homo ekonomikusu, koju je razvio neoliberalni kapitalizam zasnovan na sebičnosti, egoizmu i individualizmu nauštrb opštih, društvenih interesa koji su ozbiljno ugroženi. Razumevanje brojnih društvenih uticaja koji deluju na obrazovanje ukazuju na složene izazove pred kojima se nalazi proces obrazovanja, a sve je to posledica prevelikih očekivanja i uloga koje se nameću obrazovanju na svim nivoima, ali su nažalost neizbežni. U cilju aktuelizovanja tematike javno – privatnih partnerstava i u okviru akademske zajednice u Republici Srbiji ovaj rad predstavlja skroman doprinos i može da posluži kao inspiracija za dalja istraživanja i uvod u literaturu koja se bavi ovom tematikom.

LITERATURA

1. Agarski, B., Baloš, S., Vukelić, Đ., Hadžistević, M., Trivković, M., Pećanac, M., & Budak, I. (2020) Saradnja nauke i privrede kroz realizaciju inovacionih vaučera U: Vladimir Katić: *XXVI Skup Trendovi razvoja: Inovacije u modernom obrazovanju*” (str. 332-336). Preuzeto sa sajta: http://www.trend.uns.ac.rs/stskup/trend_2020/radovi/T2.1/T2.1-6.pdf
2. Babić, V. (2012) Eksterni efekti javnih rashoda i javno - privatna partnerstva. *BizInfo (Blace) Journal of Economics, Management and Informatics*, 3(1), str. 81-90
3. Bodroški Spariosu, B. (2017) *Univerzitetsko obrazovanje pred stalnim izazovima*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
4. Bok, D. (2005) *Univerzitet na tržištu*. Beograd: Clio
5. Bosanac, M. (2021) *Perspektive razvoja i institucionalizacije treće misije univerziteta*. (Neobjavljena doktorska disertacija). Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu
6. Cvetanović, S., & Despotović, D. (2014) Znanje kao komponenta ljudskog kapitala u modelima ekonomskog rasta. *Škola biznisa*, 1, str. 1-17
7. Ćulum, B., & Ledić, J. (2010) *Civilna misija sveučilišta, element u tragovima*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci
8. Ćulum, B., & Ledić, J. (2011) *Sveučilišni nastavnici i civilna misija sveučilišta*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci
9. Fond za inovacionu delatnost. Preuzeto sa sajta: <https://www.inovacionifond.rs/program/inovacioni-vauceri>
10. Friedman, M. (1997) Public schools: Make them private. *Education Economics*, 5(3), str. 341-344
11. Juričić, D., & Kušljčić, D. (2014) The Economics of Combining Subsidy with Public - Private Partnership. *Ekonomski pregled*, 65(1), str. 56-88
12. Kanić, S., & Kovač, V. (2017) Neoliberalizam i obrazovanje u kontekstu globalne obrazovne politike. *Zbornik Odseka za pedagogiju*, (26), str. 69-92

13. Klijn, E. H. (2010) Public Private Partnerships: deciphering meaning message and phenomenon. A. Hodge, C. Greve and A. E. Boardman (eds), *International Handbook on Public-Private Partnerships*, (68-80). London: Edward Elgar
14. Krbec, D. (1999) Privatne škole i obrazovna politika u Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku*, 6(3), str. 269-278
15. Kunst, I. (2011) Primjenjivost modela javno - privatnih partnerstava u turizmu. *Acta turistica*, 23(2), str. 175-201
16. Liessmann K. P. (2008) *Teorija neobrazovanosti: zablude društva znanja*. Zagreb: Jesenski i Turk
17. Marić-Jurišin, S. (2020) Učenje zasnovano na zajednici-važan segment treće misije univerziteta. U: Klemenović J. Znanje i poverenje u visokom obrazovanju (str. 158-178). Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu
18. Milutinović, J. (2008) *Ciljevi obrazovanja i učenja u svjetlu dominantnih teorija vaspitanja 20. Veka*. Novi Sad: Savez pedagoških društava Vojvodine
19. Milutinovic, J., & Zuković, S. (2013) Odgojne i obrazovne tendencije: Privatne i alternativne škole. *Croatian Journal of Education: Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 15(2), str. 241-266
20. Molnar, T. (2013) Javno - privatno partnerstvo u visokom obrazovanju kao promotor razvoja tržišno primjenjivog znanja. *Andragoški glasnik: Glasilo Hrvatskog andragoškog društva*, 17(2), str. 145-164
21. Patrinos, H. A., Barrera - Osorio, F., & Guáqueta, J. (2009) *The role and impact of public - private partnerships in education*. Washington : The World Bank
22. Pejanović, R. (2019) *Izazovi ekonomskog obrazovanja*. Novi Sad: Akademska knjiga
23. Persoli, A. M. (2010) Javno - privatno partnerstvo u funkciji zadovoljavanja javnih potreba. *Hrvatska javna uprava*, 10(4), str. 1019-1044
24. *Strategija razvoja obrazovanja i vaspitanja u Republici Srbiji do 2030. godine*. Preuzeto sa sajta: http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2021/02/1-SROVRS-2030_MASTER_0402_V1.pdf
25. Schoel, A. (Ed.) (2006). *Strategic Management of University Research Activities*. Methodological Guide – PRIME project. Observatory of the European University
26. Scott, J. C. (2006). The mission of the university: medieval to postmodern transformations. *The Journal of Higher Education*, 77(1), str. 1–39
27. Spasenović, V. (2019) *Obrazovna politika: globalni i lokalni procesi*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu
28. Spasojević, D., Kleut, J., & Brankovic, J. (2012) Društvene promene, Bolonjski proces i treća misija Univerziteta u Srbiji. *TEME*, 36(3), str. 1157–1172
29. Šoljan, N. N. (2007) Taksonomija svjetskih razvoja u obrazovanju: prema (de) konstrukciji pedagogije. *Pedagogijska istraživanja*, 4(2), str. 317-339
30. Turajlić, S. (2005) Univerzitet kao hipermarket. U: Bok, D.(ur.). *Univerzitet na tržištu: komercijalizacija visokog školstva*. (191-196), Beograd: Clio
31. Vasiljev, V. M. (2016) *Javno - privatna partnerstva u Evropskoj Uniji i Srbiji - razvoj modela, tržišta i zakonskog okvira* (doktorska disertacija). Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu
32. Verger, A., Moschetti, M. (2016) *Public - Private Partnerships as an Education Policy Approach: Multiple Meanings, Risks and Challenges*. Paris: UNESCO
33. *Zakon o javno-privatnom partnerstvu i koncesijama* (2011). Sl. Glasnik RS., br. 88/2011

RESUME

Changes in the education process indicate the increasing occurrence of the privatization of education, as well as the emergence of permeation of public and private partnerships that are supported by global education policies. Considering the fact that in the Republic of Serbia this topic is insufficiently studied, the goal of the paper is to present public-private partnerships in their complexity, possibilities, but also the implied challenges. Also, in order to understand the specificity of public-private partnerships in education, it is necessary to present the historical development of this type of partnership, as well as its broader socio-economic framework. This is of particular importance because the incorporation of public-private partnerships is emerging as part of global education policies and it has more developed structure in other countries, especially in the countries with more developed structure of private education in general. Twofold demands placed on modern educational institutions indicate the complexity of the situation. On the one hand, educational institutions should retain their specificity while at the same time their increasingly pronounced contribution to economic efficiency is expected, resulting in establishing cooperation between the public and private sectors.

Advocates and critics of public-private partnerships represent two sides, and in order to accomplish a comprehensive approach towards public-private partnerships it is important to understand and research both sides. When opting for some form of public-private partnership, it is necessary to keep in mind the answers to the following dilemmas (according to Spasenović, 2019): Is the managerial discourse on risk-taking appropriate for the distribution of public goods such as education; whether the managerial management model, with a focus on results and efficiency, pays sufficient attention to the educational process, which is very complex; whether the interests of the general public are satisfied or only the interests of the actors involved, i.e., the stakeholders. The paper presents in more detail the ways of achieving public-private partnerships in education. Milutinović and Zuković (2012) emphasize that in the current European-educational environment, the possibility of choosing between different schools, both within the public system and between public and private systems, is generally the rule, not the exception associated with forms of political democracy and pluralism in society. Within the process of studying transition and change in education, Krbec (1999) emphasizes the importance of differentiating pedagogical pluralism, which includes activities related to the organization of the teaching process in schools, i.e., the application of various concepts of reform pedagogy such as Montessori, Steiner and others in relation to school pluralism, which encompasses a set of political and organizational solutions in the education system, which should effectively contribute to changes in a democratic society. Special attention is dedicated to realization of public-private partnerships at the level of higher education which includes innovation vouchers which represent a financial incentive that enables small and medium enterprises to use the services of the scientific research sector, raise the level of innovation of their products and become more competitive on the market (Agarski et al., 2020). The contribution of the paper includes the actualization of literature dealing with the topic of public - private partnership. On the basis of the studied literature, it is concluded that in the future the greatest impacts of public - private partnerships can be expected within higher education. Due to its complexity and possible negative effects further researches should be made.

Originalni naučni rad

THE HUMAN IN THE WORK SUIT

– Workers' Rights in front of the European Court of Human Rights

–

(Article 1 – Article 6)

Vildan Drpljanin

Lawyer and Master of Laws in Public International Law & Intellectual Property Law,

Attorney-at-law

Skopje, North Macedonia

Drpljaninvildan@gmail.com

Irma Mašović Muratović

University of Novi Pazar

Novi Pazar, Serbia

i.masovic@uninp.edu.rs

Abstract

Is there anything more time-consuming in the human experience than our ritual of labouring eight hours or more in at least five out of seven days every week of one's adult life? Naturally, only thinking about this question leads us to the assumption that our very human integrity and therefore human rights are directly involved in the workplace where we usually spend most of our waking hours. However, the law and the economy are not so clear on the intersection between labour and human rights and the debate around their interplay is beginning to gain increasing attention in the academic world. Questions regarding the potential complementarity, conflict, or divergence between the two areas still provoke vigorous disagreements and mostly keep the debate at a stalemate. This article examines the issue and analyses the ECtHR cases in order to consider the legal options for cohesion. The legal, economic, social, and political complexities, function as a starting point for further exploration. Thus, the paper transcends the legal and the economic standpoints, and analyses the very principles that underlie human dignity in the issue at stake.

Key words: workers' rights, employment relationship, law and economy, the European Court of Human Rights

ČOVEK U RADNOM ODELU

– Radnička prava pred Evropskim sudom za ljudska prava –

(Član 1 – Član 6)

Apstrakt

Postoji li u ljudskom iskustvu nešto dugotrajnije od rituala rada osam sati ili više u najmanje pet od sedam dana svake nedelje? Naravno, samo razmišljanje o ovom pitanju dovodi nas do pretpostavke da su naše ljudsko dostojanstvo, a samim tim i ljudska prava direktno uključeni u radno mesto gde obično provodimo većinu naših budnih sati. Međutim, zakon i privreda nisu tako jasni kada je u pitanju presek između rada i ljudskih prava i debata oko njihove interakcije počinje da dobija sve veću pažnju u akademskom svetu. Pitanja u vezi sa potencijalnom komplementarnošću, sukobom ili divergencijom između ove dve oblasti i dalje izazivaju žestoka neslaganja i uglavnom drže debatu u ćorsokaku. Ovaj članak istražuje ovo pitanje i analizira slučajeve Evropskog suda za ljudska prava kako bi se razmotrile pravne opcije za koheziju. Pravne, ekonomske, društvene i političke složenosti funkcionišu kao polazna tačka za dalja istraživanja. Time se u radu prevazilaze pravna i ekonomska gledišta, i analiziraju sami principi koji su u osnovi ljudskog dostojanstva u pitanju.

Ključne reči: radnička prava, radni odnos, pravo i privreda, Evropski sud za ljudska prava

INTRODUCTION

‘The right to work should serve as a fixed reminder that the economy was designed to serve the person, and not vice versa. [...] In this more ambitious space created for human rights, the currently nebulous right to work must and can present a stronger statement.’

Guy Mundlak (2007)

Is it possible to talk about human rights if the corpus of rights that the employee should have with the establishment of employment (Arendt, H., 2013) is excluded? No, because work is related to existence (Arendt, H. 2013), earnings (Murphy, J.B., 1993), personal achievement (Mundlak, G. 2007: 189), dignity (Arendt, H. 2013, 136-144) and social inclusion? Yes, because labour rights are subject to a contractual relationship (Mantouvalou, V., 2012.: 151-172, 168-171), have numerous differences compared to human rights (Seidman, GW, 2007: 348-350) and cannot be considered as inalienable human belonging? These questions are the subject of decades of theoretical debate that has significant implications for millions of people around the world. The answers to these questions can define who will be considered a ‘worker’ and determine what safeguards are available to employees (Mantouvalou, V. 2012: 171-172).

One group of academics and practitioners equates labour rights with human rights as they believe employment to be inevitably linked, *inter alia*, to the right to life, human dignity, liberty, the right to privacy, freedom of opinion, expression, assembly and association, and the prohibition of discrimination, torture, slavery and forced labour. On the other hand, a second group considers that these are different areas and that the sole existence of the institute of a ‘work contract’ gives the employee and the employer a considerable contractual freedom to regulate their rights and obligations or to terminate the employment if they do not like what has been agreed.

Nevertheless, both groups agree that labour and human rights have much in common (Mantouvalou, V., 2012: 167-172), but actions of different groups of activists still remain divided. For example, slavery and discrimination often continue to be treated almost exclusively as human rights issues, while non-payment of wages and strike bans remain in the realm of trade union activity. The connection between the two areas is obvious and the thesis of ‘free’ regulation of relations is especially unsustainable when looking at data on labour rights and income distribution. For instance, it is indisputable that most employees who are women, migrants, refugees, stateless and/or minorities have ‘atypical’ employment contracts with a high degree of unpredictability, and that these groups of people are at the same time the poorest in terms of income. Given that these people are also often the first victims of human rights violations, it becomes clear that workers and human rights are part of the same spectrum and that only joint action can bring about improvement.

This paper emphasises the importance of regulating such issues as a decisive element in the relationship between workers, employers, and the state. These reasons impose the need to open this issue in national contexts in Europe, consider the possibilities of submitting an application to the ECtHR (European Court of Human Rights) for protection of certain labour rights and provide a clear view of the scope of the articles of the Convention. Due to editorial limitations, this first section analyses the provisions and jurisprudence from Article 1 to Article 6 of the ECHR.

LABOUR RIGHTS AND ECHR IN NATIONAL LEGAL CONTEXT: THE CASE OF NORTH MACEDONIA

The question of categorization of workers' rights in national context must be posed along the background of international agreements that a certain country has committed to respect. Against the backdrop of the ECHR, that means that all state-signatories, which includes the case study state-North Macedonia, undertake to ensure the basic civil and political rights of their citizens (Sweet, AS, & Keller, H., 2008: 3), but also to all persons under their jurisdiction.

The main subject of research of this paper is precisely the part that points out that the Convention protects, above all, civil and political rights, although by its nature and name it generally protects human rights, which should be defined by the member states.

Given that the Convention does not contain any article specifically devoted to rights arising from employment nor mentions them, the answer in relation to the dilemma of what status workers' rights have under the ECHR, should be given by the

caseload of the ECtHR. The Strasbourg Court was established to monitor the compliance of the signatory states with the Convention (Helfer, LR, 2008: 125-159, 125-127), but its case-law also defines the scope of protection of the rights in segments of all areas (Helfer, LR, 2008: 128-131) including labour relations. A brief analysis of the cases shows that the Court's jurisprudence to date has shown that Articles 2, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13 and 14 of the Convention and Article 1 of the First ECHR Protocol have in many cases been applied in the field of labour relations, which provides good basis for analysis of the research question.

On the other hand, the Macedonian Constitution considers workers' rights as human rights and guarantees everyone the right to work, unrestricted choice of employment, safety and protection at work and material security during temporary unemployment. Thus, the position of these rights in the national legislation is indisputable given that fundamental freedoms and rights are a fundamental value of the constitutional order of the state and that one of the purposes of the Constitution is to guarantee human rights. Next, we will see what does it means in the context of the ECHR's Articles.

ANALYSIS OF THE ARTICLES OF THE ECHR: OBLIGATION TO RESPECT HUMAN RIGHTS (ARTICLE 1)

North Macedonia recognizes and guarantees to all persons under its jurisdiction the rights and freedoms enshrined in the Convention. This indisputably means that the protection covers all social spheres, including the field of labour, and thus determines the role of the state in the dynamics of labour relations. Hence, the responsibility of the state does not cease with the adoption of appropriate legal regulations. The State also has obligations for implementation of those laws, but also a procedural duty to investigate and punish all those responsible for the consequences that occur due to violations of workers' rights.

RIGHT TO LIFE (ARTICLE 2)

The first permissible case of endangering the right to life in employment that has reached the stage of consideration by the ECtHR is the case of *Vilnes and others v. Norway*, for which a judgement was rendered just over several years ago. The procedure was initiated by seven divers who claimed that they remained immobile and that their health was seriously endangered as a result of diving in the North Sea by order of their employers, i.e., the oil companies. The diving took place during the pioneering period of oil exploration from 1965 to 1990, and workers felt that Norway had failed to take appropriate steps to protect their health, endangering their lives. The divers also referred to violations of Article 3 and Article 8 of the Convention because the State failed to provide them with adequate information on the risks arising from diving, but these articles will be considered in the continuation of the paper under the specific sections.

The court found that Article 2 was applicable in the present case and that the States' obligations to respect the right to life also required protection against injuries

to workers which might occur as part of the work process. However, the Court ruled that there was no violation of Article 2 in the present case because Norway had established diving protection regulations, including a compensation scheme, which was actively applied. In doing so, the state demonstrated its efforts to ensure the protection of the safety and health of workers and took measures to meet its positive obligations arising from the right to life under the ECHR. In addition, the significance of this judgement is that the Court has explicitly accepted the applicability of Article 2 of the ECHR in labour relations and thus paved the way for the first positive judgement in this regard.

A few months later, in the case of *Brinkat and others v. Malta*, the Court unequivocally found a violation of the right to life due to inadequate protection at work. The case was initiated by a group of twenty-one workers, who were repairing a shipyard between 1950 and 2000. They were exposed to asbestos in the workplace, which led to the development of various diseases, some of which were fatal. The applicants, the workers themselves and relatives of the deceased, considered that the state had violated their right to life by failing to protect them from decades of asbestos exposure.

In its legal reasoning, the court primarily crystallised the obligation of states to protect the right to life of all those under their jurisdiction, including the lives of workers at their workplaces, for which employers have a primary obligation. The verdict states that it is inadmissible for the state not to take active legislative measures to protect workers for decades and not to conduct research on the harmfulness of asbestos even though there were complaints from employees. Consequently, the ECtHR found a violation of Article 2 of the Convention on account of the death of one worker as a direct consequence of the effects of asbestos and Article 8 with regards to the other workers.

This verdict is of great importance because it clearly states that the ultimate responsibility for the health and life of workers always lies with the state. Considering that the occupational safety systems in the countries of Southeast Europe have catastrophic balances, which can be seen from the fact that unsafe working conditions take the lives of hundreds of workers, this can be a drop of hope to foster change. There are almost no cases of criminal liability of employers in the region, even in situations when the injury or death occurs solely due to omissions on their part. The case-law by the ECtHR creates space for some of these cases, which never reach a fair resolution in these countries, to be registered as violations of the Convention and to force the state to correct the behaviour in order to enforce the judgments. According to the elements of the verdicts, these violations need to be reported to the state authorities for years without a proper response and the incurred injuries ought to be very serious, if not fatal, in order to expect a positive verdict. Even then, the Court would have a great deal of manoeuvre to upgrade its jurisprudence in another direction and decide differently, because, as we have seen, it has so far given its reasoning in only two cases, of which only one had a positive outcome for the workers in relation to the right to life.

In any case, this shift in case-law in recent years is a positive trend for the protection of workers' rights before the ECtHR and leaves a limited, but feasible

chance for European workers to submit admissible applications for the protection of their lives in the workplace.

PROHIBITION OF TORTURE (ARTICLE 3)

The only case before the ECtHR in the field of labour relations, which is related to Article 3 of the Convention is the judgement in the above-mentioned *Brinkat and Others v. Malta*. Here, the Court only found that due to the personal nature of the ban, the wife and the children of the deceased worker did not have an eligible standing for application under Article 3 and refused to consider potential injuries on a meritorious basis. In doing so, the ECtHR avoided to answer whether under the Convention it was possible for a worker to be subjected to horrors such as torture, inhuman or degrading treatment or punishment as part of employment and whether and to what extent protection can be provided.

However, given the fact that the focus of this ban is on punishment, workers should be very ‘creative’ in preparing applications if they want their case to fall within the scope of this article. This does not mean that certain horrific forms of physical, psychological and/or sexual harassment of workers would not meet the threshold of one of the three levels of cruelty - torture, inhuman and degrading treatment or punishment, but indicates that at this point the ECtHR approach could not be predicted as there is still no jurisprudence in the area. Such an example could be the failure of the state to protect workers in the terrible case reported in Serbia, where employees in a foreign factory were forced to wear diapers so as not to waste time meeting their physiological needs or the substandard conditions in which textile workers work in confectioneries throughout North Macedonia, Albania, Bosnia and Herzegovina, and Turkey.

PROHIBITION OF SLAVERY AND FORCED LABOR (ARTICLE 4)

The only article that contains the word ‘work’ in its name focuses on the prohibition of coercion (Cullen, H., 2006: 585-592). The very phrase of the three paragraphs of this article and the jurisprudence that has arisen so far, lead to the conclusion that it is almost impossible to bring the lack of job choices or other similar forms of economic policies under this sphere of protection. As the ECtHR has never considered such a case on the merits, *Schwittmaker's inadmissible case against the Netherlands* can be used as an illustration.

Namely, the applicant, who is a philosopher by profession, was unemployed for a long time and therefore received financial assistance from the state since 1983. After the law was amended in 2004, Schwittmaker was informed that in the future she would receive social assistance only if she agreed to accept ‘generally accepted’ employment and that if she refused, she would be deprived of the right to financial compensation. She considered that under the new legislation she was forced to do what would be imposed on her and that this constituted coercion to perform forced labour contrary to the prohibition of slavery clause and forced labour under the ECHR.

The court rejected the application as inadmissible on the grounds of ‘apparent unfoundedness’ and noted that states were free to determine the terms and conditions for the use of social assistance and in determining economic policies. In a brief statement, the ECtHR pointed out that such approaches could not be considered unreasonable and did not fall within the scope of coercion or forced labour within the meaning of Article 4 of the Convention.

This approach prevents applicants from challenging the weaknesses of countries in terms of creating economic policies with insufficient number of jobs, often difficult to change, to be considered before the ECtHR. Given the emerging situation caused by the coronavirus, pandemic first-line workers who provide medical services, food, water, hygiene and other necessary goods and services in many countries are often forced to work without any protection. Forcing these vulnerable workers to work without the necessary protective equipment and having no choice but to endure in conditions that endanger them can cause a form of forced labour and a violation of Article 4 by states that fail to provide protection for workers. In this situation, numerous countries, including North Macedonia had departed from the ECHR, but only from Article 8, Article 11, Article 2 of the First Protocol and Article 2 of Protocol No. 4. This means that there was and still is some possibility to hold the state accountable to the ECtHR once domestic remedies have been used, but given the unknown terrain on which legal arguments would clash, case preparation should be approached very carefully.

RIGHT TO LIBERTY AND SECURITY (ARTICLE 5)

This article, which mainly deals with deprivation of liberty, has never been even closely correlated with violations of workers' rights. Such applications cannot be found even in inadmissible applications for the simple reason that the Article usually targets a completely different sphere from a criminal point of view. Hypothetically, it would not be impossible to imagine a case that could fall under this article, say if a corrupt political system cooperates with the richest people in the country to destroy the labour movement and prosecute workers' leaders. Fortunately, as far as the research is aware, this is not applicable to the situation of most countries in Europe in general, so this article currently remains outside the scope of labour relations on the continent.

RIGHT TO A FAIR TRIAL (ARTICLE 6)

The vast majority of employment applications are based on Article 6, as well as Article 8 of the ECHR. What is specific to labour cases related to Article 6 of the Convention is that the Court devotes a significant part of its judgments to determining the applicability of the right to a fair trial in a particular case. For example, the ECtHR in a large number of judgments openly considers whether employment disputes, career advancement and dismissal disputes fall within the civil part of the right to a fair trial. Over the years, the case law has clearly determined the scope of these cases, with one exception in relation to administrative officials for whose positions the state in its legislation has provided a different, objectively justified treatment due to a

certain state interest. These employees are excluded from protection due to the ECtHR's view that the nature of certain positions in the police, army and other areas requires the state to have a special relationship with them based on trust and loyalty. For all other labour disputes, the state must ensure a fair and public trial in a reasonable time, before an unconstrained and impartial court established by law.

Since then, the Court has established the practice that Article 6 has been violated even when embassy staff are not allowed access to court in their home countries, proceedings take an unreasonably long time and when national courts set lump sums not applicable to certain cases. This also applies to workers who face similar problems without adequate access to court and/or justice to be able to solve them. Particularly problematic aspects in this regard are long-term employment procedures that according to most European legislations are considered urgent, but still sometimes last up to ten years. Hence, the jurisprudence of the ECtHR allows the workers, who have been stuck in court mazes for years, to demand responsibility from the state for violations of Article 6 of the ECHR.

However, in general, the procedural nature of this right and its necessary connection with the work of national courts, also allows this right to be treated purely from the aspect of civil law that does not have to be related to labour. Consequently, much of the legal reasoning in the judgments focuses on formal elements such as the jurisdiction of states, access to legal mechanisms, and the length of proceedings before national courts. This in no way diminishes the importance of the right to a fair trial for workers but points out that the ECtHR admits and adjudicates cases under this Article based on their focus on court proceedings without going into whether workers' rights have been violated. This practice is encouraging for workers because it offers the opportunity to go one step further from state instances, but we should not be deceived that this solves the question of the status of workers' rights in front of the ECtHR.

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

Workers' rights are not explicitly protected by the ECHR. To understand their status and the relationship between employment rights and the Convention, it is necessary to carefully scrutinise the case-law of the Strasbourg Court and to understand the principles on the basis of which the Court adopts judgments in labour cases. This approach can serve as a guide in interpreting the scope of the existing provisions of the Convention and to answer how much of the body of rights that an employee should have when establishing employment are considered human rights. The review of the first six Articles of the ECHR leaves room, albeit modest and limited, for European workers to seek redress for violations of their rights before the ECtHR.

This mostly refers to the lack of criminal liability for serious or fatal injuries at work when the blame for it lies entirely with the employers. Given that the state has the ultimate responsibility for the health and life of workers, the ECtHR could identify violations of the right to life in employment if it is successfully proven that there was multiple reporting of violations to state bodies without an appropriate response from

them. This would mean that the State violated Article 2 of the ECHR by failing to protect the lives of workers. Furthermore, the ECtHR offers hope regarding the vulnerability of frontline workers during the pandemic or any other emergency of similar sorts who are nevertheless forced to work at great risk for themselves. Workers providing medical services, food, water, hygiene, and other necessary goods during the pandemic without being provided with the necessary protective equipment, have a chance for a successful application to the ECtHR. Forcing these vulnerable workers to work unprotected when they have no choice but to endure in conditions that endanger them can lead to a form of forced labour and result in a violation of Article 4 by states that fail to provide protection to workers. Finally, from a procedural point of view, it seems that the way has been completely paved for the long-standing labour procedures which repeatedly break the national legally allowed maximum to be challenged before the ECtHR as violations of the right to a fair trial. In this regard, the ECtHR's jurisprudence allows European workers to seek accountability from the State for unreasonable trials as violations of Article 6 of the ECHR.

Lastly, the ECtHR has in recent years taken major steps towards a positive inclusion of workers' rights under the Convention. Many issues remain unresolved, and we are yet to see the extent and the scope of other Articles, but the area is definitely open and we can expect a rapid turn of events.

LITERATURE

1. UN General Assembly (UNGA), International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, signed on 16 December 1966, with effect from 3 January 1976. Republic of Macedonia ratified the Covenant on 18. January 1994.
2. European Court of Human Rights, *Brinkat and others v. Malta*, applications nos. 60908/11, 62110/11, 62129/11, 62312/11 and 62338/11, final judgment of 24.10.2014.
3. European Court of Human Rights, *Walishauser v. Austria*, application no. 156/04, final judgment of 19.11.2012.
4. European Court of Human Rights, *Vilnius and Others v. Norway*, applications 52806/09 and 22703/10, final judgment of 24.03.2014.
5. European Court of Human Rights, *Wilho Eskelinen v. Finland*, application no. 63235/00, final judgment of 19 April 2007.
6. European Court of Human Rights, *Vukota-Bojic v. Switzerland*, application number 61838/10, final judgment of 18.01.2017.
7. European Court of Human Rights, *Garcia Matheos v. Spain*, application number 38285/09, final judgment of 19.05.2013.
8. European Court of Human Rights, case of *De Santa v. Italy*, application no. 27/1996/646/831, final judgment of 02.09.1997.
9. European Court of Human Rights, *D.M.T. and D.K.I. v. Bulgaria*, application number 29476/06, final judgment of 24.10.2012.
10. European Court of Human Rights, *Emel Boyraz v. Turkey*, application number 61960/08, final judgment of 02.12.2014.
11. European Court of Human Rights, *Lombardi Valauri v. Italy*, application number 39128/05, final judgment of 20.01.2010.

12. European Court of Human Rights, *Lopez Ribalda and others v. Spain*, applications nos. 1874/13 and 8567/13, final judgment of 17.10.2019.
13. European Court of Human Rights, March 2020, updated list of workplace cases, available at: <http://shorturl.at/dBGV7>, last accessed: 01.07.2020.
14. European Court of Human Rights, case of *Nigel v. France*, application no. 18725/91, final judgment of 17 March 1997.
15. European Court of Human Rights, case of *Pellegrini v. France*, application no. 28541/95, final judgment of 08.12.1999.
16. European Court of Human Rights, *Sabeh El Laile v. France*, application number 34869/05, final judgment of 29.06.2011.
17. European Court of Human Rights, case of *Huber v. France*, application no. 160/1996/779/980, final judgment of 19 February 1998.
18. European Court of Human Rights, *Howald Moore and others v. Switzerland*, applications nos. 52067/10 and 41072/11, final judgment of 11.06.2014.
19. European Court of Human Rights, *Cudak v. Lithuania*, application number 15869/02, final judgment of 23.03.2010.
20. European Court of Human Rights, *Schweitmacker v. The Netherlands*, application no. 15906/08, final judgment of 04.05.2010.
21. Assembly of the Republic of Macedonia, the Law on Civil Procedure (Official Gazette of the Republic of Macedonia number 79/05, 110/08, 83/09, 116/10 and 124/15).
22. Assembly of the Republic of Macedonia; Constitution of the Republic of Macedonia (Official Gazette of the Republic of Macedonia number 52/1991), date of promulgation: 17.11.1991.
23. Assembly of the Republic of Macedonia. Constitution of the Republic of Macedonia (Official Gazette of the Republic of Macedonia number 52/1991), date of promulgation: 17.11.1991, together with Amendments 1-36.
24. Council of Europe, European Convention for the Protection of Human Rights & Fundamental Freedoms, together with Protocols 1-14, signed on 4 November 1950 in Rome, ETS 5, effective 3 September 1953. The Republic of Macedonia ratified the European Convention for Human Rights & Fundamental Freedoms on April 10, 1997.
25. Council of Europe, *Notifications under Article 15 of the Convention in the context of the COVID-19 pandemic*, available at: <http://shorturl.at/ehmyZ>, last accessed on 16.06.2022.
26. European Court of Human Rights (2019). *Guide on Article 4 of the ECHR (European Convention on Human Rights)*. Strasbourg, France.
27. Arendt, H. (2013). *The human condition* (1958). University of Chicago Press.
28. Davidov, G., & Langille, B. (Eds.). (2011). *The idea of labour law*. Oxford University Press.
29. Donnelly, J. (2013). *Universal human rights in theory and practice*. Cornell University Press.
30. Donnelly, J., & Whelan, D. J. (2020). *International human rights*. Routledge.
31. Forbath, W. E., & Forbath, W. E. (2009). *Law and the shaping of the American labor movement*. Harvard University Press.
32. Langford, M. (Ed.). (2008). *Social rights jurisprudence: emerging trends in international and comparative law*. Cambridge University Press.
33. Mantouvalou, V. (Ed.). (2015). *The Right to Work: Legal and Philosophical Perspectives*. Bloomsbury Publishing.

34. Murphy, J. B. (1993). *The moral economy of labor: Aristotelian themes in economic theory*. Yale University Press.
35. Sabelhaus, J., & Volz, A. H. (2020). Social Security Wealth, Inequality, and Lifecycle Saving. *Measuring and Understanding the Distribution and Intra/Inter-Generational Mobility of Income and Wealth*. University of Chicago Press.
36. Seidman, G. W. (2007). Beyond the boycott: Labor rights, human rights, and transnational activism. *Russell Sage Foundation*.
37. Vitkauskas, D., & Dikov, G. (2012). *Protecting the right to a fair trial under the ECHR (European Convention on Human Rights)*. Council of Europe.
38. Williams, E. (2014). *Capitalism and slavery*. UNC Press Books.
39. Bellace, J. R. (2014). The ILO and the right to strike. *International Labour Review*, 153(1), 29-70.
40. Blanke, H. J., & Mangiameli, S. (2013). Article 6 [Fundamental rights—the charter and the ECHR]. In *the Treaty on European Union (TEU)* 287-348. Springer, Berlin, Heidelberg.
41. Cullen, H. (2006). Siliadin v France: Positive Obligations under Article 4 of the ECHR (European Convention on Human Rights). *Human Rights Law Review*, 6(3), 585-592
42. Helfer, L. R. (2008). Redesigning the European Court of Human Rights: embeddedness as a deep structural principle of the European human rights regime. *European Journal of International Law*, 19(1), 125-159.
43. Kabeer, N. (2016). Leaving no one behind: the challenge of intersecting inequalities. *ISSC, IDS and UNESCO, Challenging Inequalities: Pathways to a Just World, World Social Science Report*, 55-8.
44. Mantouvalou, V. (2012). Are labor rights human rights? *European labor law journal*, 3(2), 151-172.
45. Mavronicola, N. (2017). Is the prohibition against torture and cruel, inhuman & degrading treatment absolute in international human rights law? A reply to Steven Greer. *Human Rights Law Review*, 17(3), 479-498.
46. Mundlak, G. (2007). The right to work: Linking human rights and employment policy. *International Labour Review*, 146(3-4), 189-215.
47. O'Gorman, R. (2011). The ECHR (European Convention on Human Rights), the EU and the weakness of social rights protection at the European level. *German law journal*, 12(10), 1833-1861.
48. Sweet, A. S., & Keller, H. (2008). The reception of the ECHR (European Convention on Human Rights) in national legal orders. *A Europe of rights: the impact of the ECHR on national legal system*, 3-28.
49. Ölçer, F. P. (2013). The European Court of Human Rights: The Fair Trial Analysis Under Article 6 of the ECHR (European Convention of Human Rights). In *Exclusionary Rules in Comparative Law*, 371-399. Springer, Dordrecht.
50. Vasilev K., Demiri M., Neshevska N. and Steriov N. (2019) *Analysis of the level of satisfaction with the mechanisms for protection of workers' rights in the Republic of North Macedonia*, Helsinki Committee for Human Rights.
51. Гарванлиева, Б. (2013) *Sewing*, available at: <https://vimeo.com/54517757>, last accessed 15.06.2022.
52. United Nations (2020), *All workers are important and must be protected by COVID-19, without exception*, a statement from UN human rights experts, shared on 18.05.2020.
53. TV 021 (2016) *Television announcement entitled 'In Geox [name of the company], workers have to wear diapers'* from 20.07.2016.

54. Macedonian Helsinki Committee for Human Rights (2017) *Patched life-real stories of textile workers*, video stories.
55. Mole, N., & Harby, C. (2006). The right to a fair trial. *Guide for the application of Article 6*.

RESUME

Ideja za pisanje ovog rada prvobitno je nastala nakon poziva makedonskog časopisa *Focus juris* za pisanje rada posvećenog ovoj problematici zbog čega su ranije neki od segmenata ovog rada pisani i objavljeni na makedonskom jeziku, ali sa drugačijim lokalnim značenjem i lingvističkim specifičnostima.

Konvencija je inkorporirana u zakonodavstvu država ugovornica koje treba da štite prava koja su definisana Konvencijom i poznato je da Evropski sud za ljudska prava može doneti presude protiv država koje nisu zaštitile prava državljana.

Imajući u vidu da se Konvencija razvija, naročito putem tumačenja njenih odredbi i sudske prakse otvaraju se polja koja privlače istraživačku pažnju akademskog sveta. Konvencija kao ‘živi’ instrument može se oblikovati na šta upravo intelektualne polemike poput prikazane u radu mogu imati uticaj kao i analiziranje sudske prakse čime se otvara prostor za proširivanje obezbeđenja prava i menjanje protokola.

PARLAMENTARIZAM I AKTUELNI SISTEMI PODELE DRŽAVNE VLASTI

Iljaz Osmanlić

Učiteljski fakultet u Beogradu

Nastavno odeljenje u Novom Pazaru

Apstrakt

Parlamentarizam je nastao kao negacija samodržavlja i političke svemoći, kao obuzdavanje i odbacivanje okrutnosti i pohlepe harizmatskih i patrimonijalnih vlastodržaca. Monarhistički apsolutizam je zadugo bio moćan da kontroliše onu potpuniju suštinsku odliku parlamentarizma – njegovo emancipatorsko, humanističko i demokratsko lice.

Parlamentarna monarhija je, istorijski, prva državna forma u kojoj se supstanca vlasti tradicionalne države diferencira na tri podvojene i preraspodeljene delatnosti u njenom vršenju, tri grane vlasti: zakonodavnu, izvršnu i sudsku. Načelo podele vlasti i danas je najznačajnije emancipativno načelo moderne države. Načelo jedinstva i načelo podele državne vlasti su, sa stanovišta parlamentarne demokratije i političkog pluralizma, dve polarnosti, dve potpuno oprečne vrednosti. Primena svakog od ova dva načela strogo zavisi od određenih istorijskih, društveno-ekonomskih i političkih prilika i uslova u kojima se nalazi određeno društvo.

Tako i danas mnogi smatraju da se primenom načela jedinstva vlasti ostvaruje šira i potpunija demokratija. Ta njena prevlast se ogleda u obavezi da izvršni i sudski organi rade po zakonu, odnosno da sprovode opšte odluke zakonodavnog organa. Svakako, jedan od najvažnijih razloga u procesu razvoja demokratije i parlamentarizma jeste načelo podele vlasti. Potrebno je da svaka od tri grane vlasti vrši svoju vlast, tako da time zaustavlja i ograničava samovolju drugih. Kada govorimo o modernoj državi, onda prvenstveno imamo u vidu primenu i ostvarivanje načela podele vlasti.

Ključne reči: parlamentarizam, državna vlast, podela vlasti, jedinstvo vlasti, parlament

PARLIAMENTARISM AND CURRENT SYSTEMS OF DIVISION OF STATE GOVERNMENT

Abstract

Parliamentarism arose as a negation of autocracy and political omnipotence, as a restraint and rejection of the cruelty and greed of charismatic and patrimonial rulers. Monarchist absolutism has long been powerful in suppressing that more complete essential feature of parliamentarism - its emancipatory, humanistic and democratic face.

Parliamentary monarchy is, historically, the first state form in which the substance of the power of the traditional state is divided into three divided and redistributed activities in its exercise,

three branches of government: legislative, executive and judicial. The principle of separation of powers is still the most important emancipatory principle of the modern state. From the point of view of parliamentary democracy and political pluralism, the principle of unity and the principle of division of state power are two polarities, two completely opposite values. The application of each of these two principles is strictly dependent on certain historical, socio-economic and political circumstances and conditions in which a particular society finds itself. Even today, many believe that the application of the principle of unity of government achieves a broader and more complete democracy. This supremacy is reflected in the obligation for the executive and judicial bodies to work according to the law, apropos implementing the general decisions of the legislative body. Certainly, one of the most important reasons in the process of developing democracy and parliamentarism is the principle of separation of powers. It is necessary for each of the three branches of government to exercise its power, so that it stops and inhibits the arbitrariness of others. When we talk about a modern state, then we primarily have in mind the application and realization of the principle of separation of powers.

Key words: parliamentarism, state power, division of power, unity of power, parliament

UVOD

Parlamentarizam je nastao kao negacija samodržavlja i političke svemoći, kao obuzdavanje i odbacivanje okrutnosti i pohlepe harizmatiskih i patrimonijalnih vladodržaca. Monarhistički apsolutizam zadugo je bio moćan da kontroliše onu potpuniju suštinsku odliku parlamentarizma – njegovo emancipatorsko, humanističko i demokratsko lice. Tek će prosvjećena monarhija, otvarajući vrata racionalizmu, razumno prihvatiti i dopuštati mogućnost da se i država razumnije organizuje kako bi i vršenje njene vlasti bilo racionalnije. Tako je prosvjećena monarhija sama, zaputivši se ka ustavnoj, omogućavala, demokratskoj duši parlamentarizma i da ova nađe svoje telo u licu parlamenta.

Ustavna monarhija je embrionalni političko-socijalni kontekst nastanka racionalne vladavine, čiji prvi organizacioni državni oblik predstavlja parlamentarna monarhija.

Parlamentarna monarhija je, istorijski, prva državna forma u kojoj se supstanca vlasti tradicionalne države diferencira na tri podvojene i preraspodeljene delatnosti u njenom vršenju, tri grane državne vlasti: zakonodavnu, izvršnu i sudsku.

NAČELNA PITANJA JEDINSTVA I PODELE VLASTI

Problem podele državne vlasti oduvek je privlačio pažnju političkih mislilaca, filozofa, pravnika i istoričara jer je u praktičnoj politici stalno predstavljao glavno središte političkih borbi. Suština ovog pitanja jeste: u čijim rukama će biti sve ili pojedine grane državne vlasti – zakonodavna, izvršna i sudska.

Političke snage se uvek svrstavaju i konfrontiraju oko dva osnovna načela: načela podele i načela jedinstva vlasti, raspravljajući koje je, u konkretnim istorijskim i spoljnopolitičkim okolnostima, demokratskije i adekvatnije za datu društvenu zajednicu.

Parlamentarizam se začeo i razvijao kroz praktičnu političku borbu onih socijalno-političkih snaga čije interese je pogađala i sputavala koncentracija državne vlasti u rukama kraljeva i drugih totalitaraca. „Već od petnaestog do osamnaestog

veka na prostoru Svetog rimskog carstva iskristalisala su se dva oblika političke vladavine: apsolutna monarhija na kontinentu i ustavna monarhija u Engleskoj i Holandiji. Iako su Englezi i Holanđani putem parlamenta ograničavali vlast suverena, rukovodiće se idejom o vladavini prava i suverenog građanina“ (Osmanlić, 2011: 196). U stvari, parlamentarizam se začinjao kroz negaciju načela jedinstva vlasti, a da je on svoju zrelost, kao novi istorijsko-politički činilac i demokratski sistem, dostizao afirmišući načelo podele vlasti. Međutim, nikada sve pristalice parlamentarizma nisu napuštale u potpunosti načelo jedinstva vlasti. Ali svi koji u tome nisu nalazili meru nesvesno su dospevali u tabor totalitaraca, apsolutista i diktatora. Izgleda da se, uglavnom zbog toga, danas parlamentarno-demokratski politički sistemi neosetno transformišu u prave autokratije i tiranije, jer državna vlast se svuda, ma kako bila podeljena, mora vršiti objedinjeno. To je razlog što mnogi teoretičari politike i prava dele organizaciju državne vlasti, u sistemu parlamentarizma, po načelu podele i načelu jedinstva vlasti. To stvara mnoge zabune i uzrokuje oštre teorijsko-idejne sporove i veoma žestoke praktično političke razdore.

Imajući sve to u vidu, najpre ćemo se podsetiti da je državna vlast, posmatrana sa gnoseološke tačke gledišta, jedna jedinstvena supstanca koja se efektira, rekli bismo, različitim ljudskim, misaonim i telesnim radnjama. Sve te radnje, ta delanja ljudi koji vrše državnu vlast, ma kako bila različita, uvek se odnose na nešto što predstavlja jedan totalitet koji se zove volja države, tj. društva/zajednice, ako je u pitanju racionalna država. „U tom smislu se u pravnoj teoriji pravi razlika između zakonodavne, izvršne i sudske grane vlasti i razlikuje organizacija obavljanja tih poslova, odnosno poslova na formulisanju i izricanju državne volje, izvršavanju te volje i sankcionisanju njenog izvršavanja“ (Jovanović, 1992: 96). To je ono što se u pravu, s kvalitativne tačke gledišta, odvajkada zove legislativa, egzekutiva i jurisdikcija. „Jedan od najvažnijih uslova za efikasno i specifično shvatanje različitih mogućnosti u upravljanju državom možemo videti kroz prizmu brojnih državnih oblika: oblika državne vlasti, oblika vladavine, oblika političkog režima i dr. Veoma je važno da se za detaljnije objašnjenje upravljanja državom na pravi način predstavi i sama državna vlast, odnosno oblik vlasti od koje država i njeno uređenje zavise. Oblik državne vlasti označava kako je organizovano vršenje legislative, egzekutive i sudstva, i kako je koncipiran odnos među njima“ (Blanuša, 2020: 267).

Međutim, svi ovi kvalitativno veoma različiti poslovi, kad je reč o racionalnoj državi, u tehničkom pogledu, mogu, takođe, kao i u tradicionalnim državama, biti raspodeljeni na različite i za to posebno organizovane organe. Ali i ovde, u modernoj racionalnoj, a to znači ustavnoj i parlamentarnoj državi, tehnička podela i organizacija sve tri grane državne vlasti takođe ima svoju političku suštinu. Ona može biti demokratska i nedemokratska. O čemu se radi?

Podsetimo se, rekli smo to, da državu kao političku zajednicu karakteriše ne samo njena osobena volja nego i njena moć da je sprovodi. „Država je najvažnija politička ustanova civilizovanih društava, čija je osnovna uloga zaštita društvenog poretka i globalno usmeravanje društvenih procesa. Osnovno sredstvo državne vlasti jeste na zakonu zasnovan monopol sile, kojim raspolaže poseban aparat hijerarhijski ustrojenih civilnih i vojnih organa“ (Mitrović, 2005: 99). Radi toga, državna vlast, čak i kad je najidealnije razgraničena po svojoj kvalitativnoj razlikovitosti, kada je njeno

vršenje raspodeljeno na posebno organizovane grane, zahteva da se vrši objedinjeno. Jer državi ne vredi volja bez moći da je sprovede, a neće to uspevati ako zataji ma koja grana, ma koji njen organizacioni deo. Taj, najblaže rečeno, ne sprovodi volju države, volju društva/zajednice, već svoju volju, a to vodi zajednicu, državu ili u anarhiju ili u diktaturu. U tom smislu, princip objedinjenog vršenja podeljene vlasti shvatamo kao prvorazredni političko-demokratski, a ne kao neki puki tehnički princip. Nažalost, ljudi skloni površnostima i manipulacijama, kako u nauci tako i u praktičnoj politici, princip objedinjenog vršenja podeljene vlasti poistovećuju sa načelom jedinstva vlasti i tako uzrokuju konfuziju i oko onoga što je u pravnoj teoriji od davnina sasvim jasno razgraničeno. Zbog toga, mi ćemo termin jedinstvo vlasti koristiti samo uslovno i u smislu objedinjenog vršenja ovako ili onako podeljene vlasti, jer u uslovima parlamentarizma i političkog pluralizma može biti reči jedino o tome. Sve ostalo je, blago rečeno, potpuno nedisciplinovano korišćenje naučne terminologije, bilo usled nepoznavanja, bilo radi manipulacije, a posledice su, zna se, uvek iste.

Takozvano načelo jedinstva vlasti, kao poseban princip organizacije njenog objedinjenog vršenja, nastalo je i izgradilo se kako na osnovi kritičkog iskustva raznih sistema podele vlasti, tako i svesnog negiranja demokratske suštine tog načela. Načelo jedinstva i načelo podele državne vlasti su, sa stanovišta parlamentarne demokratije i političkog pluralizma, dve polarosti, dve potpuno oprečne vrednosti. Tu ne pomaže ni mišljenje pojedinih političkih teoretičara i praktičara da nikad i nigde nije bilo ni idealne podele, ni idealnog jedinstva vlasti, već da uvek ima i jednog i drugog. Tačno je samo to da se vlast države kao takve može temeljiti na jednom od ova dva načela i nalaziti u stanju prelaza iz jednog u drugo, tj. njihove prirodne mešavine.

Čim je u pitanju njihova neprirodna, nezakonomerna mešavina, onda imamo posla sa narušavanjem zakonitosti društveno-istorijskog razvitka, tj. pojavama, težnjama i praksom političkog subjektivizma i voluntarizma, kao i proizvoljnostima druge vrste, a ne s razumnom i umnom politikom. Imamo posla s političkim snagama i ideologijama koje se samo maskiraju kao parlamentarističke i demokratske, a u suštini su totalitarističke ili anarhističke. „Laski je nazirao totalitarne posledice zahteva za suverenim, bespogovornim primatom i svekolikom dominacijom državnih aparata nad društvom. Te slutnje, kao što znamo, potvrdile su se jednako i u bivšim fašističkim i bivšim socijalističkim zemljama“ (Osmanlić, 2010: 127).

Primena svakog od ova dva načela strogo zavisi od određenih istorijskih, društveno-ekonomskih i političkih prilika i uslova u kojima se nalazi određeno društvo. Ovakvi uslovi i okolnosti određeni su, opet, istorijskim zakonomernostima i zakonima objektivnog sveta jer, kao što je govorio Karl Marks, „ljudi prave svoju sopstvenu istoriju, ali oni je ne prave po svojoj volji, ne pod okolnostima koje su sami izabrali, nego pod okolnostima koje su neposredno zatekli, koje su date i nasleđene“. Ovu veliku istinu, koju je formulisao Marks, mnogi njegovi sledbenici nisu primenjivali uvek kreativno, već su je, katkad, isto kao i njegovi protivnici zloupotrebljavali.

Dugo je govoreno, kod nas i po svetu, da društvima u kojima se vrše revolucionarne i radikalne društveno-ekonomske i političke promene više odgovara načelo jedinstva vlasti jer ono može bolje osigurati razvijanje i produbljivanje

demokratije. Zato je u svim bivšim socijalističkim zemljama bio uveden takozvani skupštinski sistem vlasti. „Načelom jedinstva vlasti ostvaruje se, više ili manje izražena, premoć jednog od organa državne vlasti. To se postiže uglavnom tako što se u rukama jednog organa, u većoj ili manjoj meri, sjedinjavaju sve funkcije vlasti a u prvom redu (ili, bar) sama normativna funkcija i u skladu s tim i odgovarajuća sredstva faktičkog uticaja na druge organe. Drugi organi su lišeni mogućnosti donošenja akata sa zakonskom snagom, stavljanja veta, i sl., kao i raspolaganja sredstvima faktičkog uticaja kao što je raspuštanje, razrešavanje itd.“ (Nikolić, 1966: 7).

U glorifikovanju skupštinskog sistema istican je čak i argument da je to rešenje koje seže još iz Francuske revolucije. Računalo se da je, pošto niko ne spori demokratski karakter ideja te revolucije, krajnje neumesno osporavati i takav karakter ovog rešenja.

Međutim, kao što znamo, konventski sistem vlasti zaveden u Francuskoj revoluciji predstavljao je institucionalno rešenje veoma pogodno zavođenju jakobinske diktature i drugim deformacijama koje su ugrožavale demokratske tekovine revolucije. „Slobodan Jovanović svoje teorijske stavove upodobljava iskustvenim zapažanjima. O Francuskoj buržoaskoj revoluciji pripoveda s propisne istorijske i političke distance. Njene vođe predstavlja u različitim revolucionarnim momentima, čiji su pokretači, učesnici, ali i žrtve. Iako su težili opredmećenju prosvetiteljskih vrednosti, francuski revolucionari nisu uspeli da ih ostvare. Njihova nacionalna opijenost sputavala ih je u tome“ (Terzić, Joksić, 2021: 321–322). Ista sudbina zadesila je tekovine proleterskih revolucija u svim bivšim socijalističkim zemljama bez obzira na to kako su izvedene i da li su neke od njih već pre toga poznavale načelo i praksu podele vlasti i parlamentarizam. Umesto da su govorili o tome ili bar upozoravali na te opasnosti, teoretičari skupštinskog sistema vlasti zamenjivali su teze i pričali o prirodi revolucionarnih promena pišući da su to „periodi sudbonosnih zbivanja, revolucije, ratovi, radikalne prekretnice u razvoju pojedinih zemalja“ (Kamarić, 2018: 139–160) i šta sve ne još. U politici, kao i inače u životu, zamena teza može doneti samo varljivu i kratkoročnu korist jer, sama po sebi uzeta, sa psihološke tačke gledišta, predstavlja čistu varku i najordinarniju političku obmanu. Ali ovde nije bilo posredi samo to, već i puka apologetika, koja je nadgornjavala kritičku društveno-političku svest i naučnu misao i tako, umnogome direktno, doprinosila urušavanju socijalizma i sistema organizacije vlasti u socijalističkoj državi.

1. KRITIČKI PRISTUP PODELI VLASTI I SKUPŠTINSKOM SISTEMU

Kao što smo već rekli, nisu se sve pristalice načela podele vlasti, u potpunosti, odricale i načela jedinstva vlasti. Tako ni svi zagovornici jedinstva vlasti nisu nekritički prihvatili sva praktična rešenja. Zato ni naučna misao, a ni celokupna politička praksa skupštinskog sistema, nisu bile apologetske i nekritične. Uostalom, ne bi ni bilo moguće da se bez toga sve bivše socijalističke zemlje, takoreći preko noći, vrata parlamentarizmu i političkom pluralizmu. Jer svuda se, čak i kad je najžešće zagovarano načelo jedinstva vlasti, pa i u licu skupštinskog sistema, polazilo od ideje da zakonodavna vlast mora biti iznad izvršne i sudske vlasti i, posredno i

delimično, vršiti i te dve funkcije.

Tako, i danas mnogi smatraju da se primenom načela jedinstva vlasti ostvaruje šira i punija demokratija. To se obrazlaže činjenicom da su u upravi, a donekle i u sudstvu, prisutni birokratski elementi. Ako bi se doslovno primenilo načelo podele vlasti, gde bi sve tri vlasti – zakonodavna, izvršna i sudska bile jednake i ravnopravne, ugrožavala bi se demokratičnost predstavničkih subjekata koji vrše zakonodavnu vlast. Zato se primenjuje načelo jedinstva vlasti, gde se ne ugrožavaju ravnopravnost i demokratičnost predstavničkih organa s birokratskim organima uprave i sudstva.

Zakonodavna vlast se nalazi iznad izvršne i sudske vlasti. Ta njena prevlast ogleda se u obavezi da izvršni i sudski organi rade po zakonu, odnosno da sprovedu opšte odluke zakonodavnog organa. Upravni i sudski organi, u načelu jedinstva vlasti, dobijaju nadležnost vršenja samo upravne i sudske vlasti.

Dabome da ovako idealno ostvarenje načela jedinstva vlasti nije moguće ni u jednoj zemlji sveta. Razlog tome je što predstavnička tela, zbog svoje glomaznosti, nisu pogodna da vrše upravnu i sudsku vlast. Upravo iz tog razloga treba da postoje upravni i sudski organi koji poseduju određenu pravnu i drugu stručnost za obavljanje tih poslova. Upravni i sudski organi mogu biti kolegijalni ili inokosni organi s malim brojem članova. Iz ovoga proizilazi nužnost postojanja upravnih i sudskih organa, a samim tim i izvesnog prodiranja podele vlasti. To je jedan stav, jedna ideja o odnosu načela jedinstva i načela podele vlasti koje se i danas mnogi pridržavaju.

Međutim, jedinstvo vlasti ne treba mešati sa izvesnom prevlašću zakonodavne vlasti, koja proizilazi iz same prirode državne organizacije, jer se uprava i sudstvo u svom radu moraju pridržavati zakona, raditi po zakonu. Ali, oni bi morali tako da rade čak i da ne postoji načelo jedinstva vlasti, jer država je, pre svega, politička organizacija, organizacija političke vlasti, istina pravno zasnovana.

Nasuprot ovakvom tumačenju načela jedinstva vlasti, dakle i onoj njegovoj primeni gde je zakonodavna vlast iznad upravne i sudske, kod načela podele vlasti, nijedna od tri vlasti ne stoji iznad drugih. Kod načela podele vlasti, sve tri grane vlasti – zakonodavna, izvršna i sudska, međusobno su ravnopravne i svaka od njih tri vrši svoju vlast nezavisno od druge dve. Osnovni razlog za primenu ovog modela jeste da svaka vlast bude nezavisna, samostalna i ravnopravna i da se na taj način uvede međusobno ograničavanje vlasti.

Istorijski posmatrano, načelo podele vlasti nastalo je u procesu političke borbe buržoazije protiv feudalne vlasti. Ova borba je istovremeno bila i borba za slobodu i demokratiju i borba protiv monarhovog, feudalnog apsolutizma. U takvom feudalnom apsolutizmu monarhu su pripadale sve tri vlasti, tj. zakonodavna, izvršna i sudska vlast bile su spojene kako u jednom organu, tako i u jednoj ličnosti.

Kao što smo već naglasili, tu nije bila podvojena pravna ličnost monarha, odnosno ljudske jedinice od pravne ličnosti države kao apstrakcije i jednog realnog kolektiviteta u licu državno organizovane društvene zajednice. Monarh je vršio sve tri vlasti. On je donosio zakone, upravne akte i sudio, po sopstvenoj volji. Njegova volja, kao i svaka lična volja, zavisila je od njegovog karaktera i bila je podložna ličnim ćudima, hirovima i, u krajnjem, nepredvidiva i nestalna. Sve to nema nikakve veze s pravom i na pravu zasnovanoj volji. „Parlamentarizam je nastao kao oblik kontrole i ograničavanja tradicijskih nosilaca vlasti (monarha i njegovih ministara), a ujedno i

kao oblik participacije samo gornjih a posle sve širih društvenih slojeva u vlasti, kao njihovih predstavnika“ (Jovanović, 1992: 63–64). Zato je i veliko pitanje koliko zaista može biti reči o nekom načelu jedinstva vlasti.

Teorijski uzevši, samo je načelo podele vlasti moglo dovesti do prevladavanja monarhovog samovlašća i samodržavlja. Svakako da je jedan od važnih razloga u procesu razvoja parlamentarizma i demokratije, tj. moderne racionalne države, kao i opšte borbe protiv monarhističkog apsolutizma bila potreba da se pojedini državni organi specijalizuju za vršenje pojedinih funkcija države kako bi ih što stručnije i uspešnije obavljali.

Najveći i najpoznatiji zastupnik teorije i načela podele vlasti jeste Monteskje, koji u svom delu *O duhu zakona* kaže: „Sve bi bilo izgubljeno ako bi isti čovek ili telo uglednika, bilo plemića, bilo ljudi iz naroda, vršilo pomenute tri vlasti, naime vlast donošenja zakona, vlast izvršavanja javnih odluka i vlast suđenja za zločine ili u sporovima privatnih lica“ (Monteskje, 2001: 113). Pogađamo, Monteskje misli da bi bile izgubljene sve dotadašnje tekovine parlamentarizma i podseća: „Večito je iskustvo da je svaki čovek koji ima vlast sklon da je zloupotrebi i zloupotrebljava je sve dok ne naiđe na granice“ (Monteskje, 2001: 111). Stoga, sledi zaključak da nijedan organ, bez obzira na to da li je predstavnički, ne vrši celokupnu državnu vlast. Potrebno je da svaka od tri vlasti bude u rukama po jednog posebnog organa i da svaki svoju vlast vrši tako da time zaustavlja i koči samovolju drugih.

2. PODELA VLASTI U MODERNOJ RACIONALNOJ DRŽAVI

Danas je teorijski model podele vlasti prihvaćen i primenjen svuda u svetu, u svim aktuelnim oblicima racionalne države. Tako je i kod nas i u ostalim bivšim socijalističkim zemljama. Naravno, svuda se formalna rešenja primene tog modela zasnivaju na principu objedinjavanja ili objedinjenog vršenja sve tri grane vlasti. To je rezultat opšteg razvoja pravne svesti i demokratske političke kulture, kao i uspona onih socijalnih snaga čiji je interes da se racionalna država u svojoj daljoj evoluciji razvija u pravnu državu, tj. državu vladavine prava.

Zato, kada danas govorimo o modernoj racionalnoj državi, onda prvenstveno imamo u vidu primenu i ostvarivanje načela podele vlasti, tj. koliko je zakonodavna vlast iznad drugih grana, koliko je ona nezavisna od izvršne i sudske vlasti, i obratno. Ali opet treba podsetiti na lakonsku tezu da ova nezavisnost nije i ne može biti apsolutna. Tačno je to da teorijska načela jedinstva i podele vlasti nigde nisu mogla biti idealno primenjivana, niti su ikad potpuno napuštena i odbačena od onih idejno-socijalnih i političkih snaga koje su se oko njih svrstavale. Ali to je nešto sasvim drugo od rešenja koja neminovno vode antagoniziranju triju grana državne vlasti i neracionalnoj i neumnoj konfrontaciji među snagama demokratije i parlamentarizma. Ako bismo sada, sa tih stanovišta, na planu moderne racionalne države analizirali predsednički sistem u kome je predsednik nosilac izvršne vlasti, u čijem vršenju je on nezavisan od parlamenta, onda i tu važi princip recipročne nezavisnosti, isto kao u klasičnom parlamentarnom sistemu, tj. sistemu parlamentarne vlasti, bilo u parlamentarnoj monarhiji, bilo u parlamentarnoj republici. „Polupredsednički sistemi kao poseban tip političkih sistema imaju brojne pristalice i protivnike među politikolozima. Ovaj kontroverzni pojam dobio je na značaju prvenstveno kroz radove

Morisa Diveržea (Maurice Duverger), francuskog političkog teoretičara, koji ga je prvi definisao i odredio na osnovu francuskog sistema. Diveržeova uticajna definicija polupredsednički sistem određuje kao onaj koji u ustavu kombinuje tri elementa:

1. predsednik je izabran na opštim izborima;
2. ima značajna ovlašćenja;
3. nasuprot njega postoje premijer i ministri koji imaju izvršnu moć i ostaju na položajima samo ako se parlament tome ne protivi“ (Nedić, 2021: 36–37).

Prema tome, ni predsednički sistem nije ništa drugo do moguća varijanta parlamentarnog političkog sistema, tj. parlamentarizma, i u tom smislu prihvatljiv nam je stav Aleksandra Fire, profesora i istaknutog pravnika akademika, koji kaže: „Parlamentarizam je poseban sistem u kojem se uspostavlja određena ravnoteža i međuzavisnost između legislative i egzekutive“ (Fira, 1993: 272).

3. ZAKONOMERNOST KONVERGENCIJE OBLIKA PODELE VLASTI U MODERNOJ RACIONALNOJ DRŽAVI

Danas niko ne osporava kriterijume nauke o državi koja aktuelne sisteme podele vlasti klasifikuje na parlamentarni, predsednički i skupštinski sistem. Međutim, često izbijaju mali ratovi i oštra ne samo naučna već i čisto politička sporenja u koju kockicu je ispravnije smestiti aktuelni politički sistem neke konkretne zemlje. Neki se, pritom, rukovode tradicijom, neki vrednosno-moralnim sistemima vladajućih stranaka, a neki pak celoj problematici pristupaju formalistički i dogmatski.

Naše istraživanje pokazuje da do svih tih sporenja dolazi, najčešće, usled toga što takvi klasifikatori, uglavnom, previđaju zakonomernu konvergenciju aktuelnih oblika podele vlasti u modernoj racionalnoj državi. Mi ćemo stoga, u ovom pododeljku, iskoristiti postupak asinhrona sinteze da bismo elaborirali osnovnu tezu do koje smo došli u svom istraživanju, a koja glasi: Konvergencija parlamentarnog, predsedničkog i skupštinskog sistema podele vlasti, predstavlja osnovnu opštu zakonitost razvoja parlamentarizma u modernoj racionalnoj državi.

Do sada smo izložili da je parlamentarni sistem, hronološki gledano, stariji od skupštinskog i predsedničkog sistema. Sinhrona analiza sva tri oblika podele državne vlasti takođe nam je pokazala da su s nastankom racionalne države, u licu ustavne monarhije, istovremeno tekli procesi kristalizacije parlamentarnog, predsedničkog i skupštinskog sistema i da je istovremeno otpočeo istorijski radikalno nov proces zamene monarhističkog uređenja republikanskim.

Međutim, asinhrona analiza ova dva sinhrona, paralelna ili istovremena procesa, otkrila nam je da se sistemi podele vlasti, u procesu svoje kristalizacije, kako svojim sličnostima tako i svojim različitostima, istovremeno i udaljavaju i približuju, a da zamena monarhijskog državnog uređenja republikanskim, uz sve različitosti, nasilno ili ne, zakonomerno vodi ka istom – pojavi ili nastanku viših oblika racionalne države.

To su njeni viši oblici u smislu humanizacije i demokratizacije njene vlasti i poboljšanja kvaliteta čovekovog života, povećanja sloboda i prava jedinice u državi kao političkoj zajednici. Pokazali smo kako ustavna monarhija evoluirala u nacionalnu, liberalnu i građansku državu, kako se na tom planu takmiče socijalistička država i

država blagostanja, da su bogatije i pravednije društvo ideal postsocijalističkih država itd.

Na osnovu ovih zaključaka dozvolili bismo sebi slobodu da formulišemo svoju prethodno izloženu osnovnu tezu o konvergenciji parlamentarnog, predsedničkog i skupštinskog sistema u modernoj racionalnoj državi.

4. MODERNA RACIONALNA DRŽAVA JE PRAVNA DRŽAVA

Pravna država, kao zajednica u kojoj su pravila o vršenju državne vlasti postavljena objektivnim pravom, odavno je ideal čitavog niza istorijski znamenitih pravnika, ali i sastavni deo ideologija onih socijalno-političkih snaga, koje se danas bore za modernu racionalnu državu. „Moderne države jesu nacionalne države, koje karakteriše, s jedne strane, ideja građanstva, odnosno postojanje jednakih prava i obaveza za sve ljude, svesne svog pripadništva državi i, s druge strane, nacionalizam, osećanje pripadanja široj, jedinstvenoj političkoj zajednici“ (Giden, 2007: 448).

U novijoj istoriji prava nije bilo pravne teorije, pravne škole ili istaknutog mislioca, koji je smatrao da društvo može opstati bez pravno priznatog autoriteta da stvara pravne norme i da nije snabdeveno realnom moći da sprovodi tako stvorene norme. Zbog toga se i danas smatra da pravna država može postojati samo ako u njoj vlada pravo, tj. ona postoji jedino kao vladavina prava, i nikako drugačije.

Kod nas je, naime, jedan od osnovnih principa ustavnog sistema, princip ustavnosti i zakonitosti. Ustavnost i zakonitost, iako se mogu razmatrati i odvojeno, nisu zapravo dva odvojena i nezavisna principa, nego dva vida izražavanja jednog te istog načela – načela vladavine prava, koje označava takve međusobne odnose u kojima niko nema više subjektivnih prava nego što mu daje objektivno ili važeće pravo, shvaćeno kao pravo. Ovo načelo postoji i važi samo onda kada u punoj meri obavezuje i one organe koji stvaraju pravo, odnosno koji ga primenjuju. „Zbog toga se ustavnost i zakonitost ne mogu poistovećivati sa prostim postojanjem ustava i zakona, već moraju biti tumačeni kao obaveza svih i svakoga da se u donošenju pravnih akata i preduzimanju materijalnih radnji pridržavaju ustava i zakona“ (Jovanović, 1922: 343–410).

Pravna država znači da pravo vezuje se, kako one kojima se upravlja, tako i one koji upravljaju. U njoj ne vlada reks – car, kralj, knez itd., već zakon. To je isuviše stara i opšteprihvaćena maksima da bi je danas bilo moguće pripisati kao autorsku bilo kojem pravnom i političkom misliocu. Bez ustava i zakona nema ni pravde, koja je temelj državne vlasti. Sve to pokazuje da se pravna država mora zasnivati na principu podele vlasti, dakle da u njoj moraju postojati tri nezavisna autoriteta vlasti koji se uzajamno ograničavaju – zakonodavna, sudska i izvršna vlast, i da ona nipošto ne može počivati na principu jedinstva vlasti.

U pravnoj državi je bitna i zakonitost u radu uprave, dok sudska vlast mora da bude nezavisna i vezana jedino za ustav i zakon. Da bi neka zajednica/društvo izgrađivala svoju državnu organizaciju kao pravnu državu, da bi se u njoj uspostavljao demokratski politički sistem, potrebno je da se to čini upravo primenom načela podele vlasti. Demokratski politički sistem zavisi od principa na kojem je državna vlast organizovana. Demokratski sistem se može postići samo ako je u organizacionoj strukturi primenjen model podele vlasti. To je, valjda, i bio odlučujući

razlog što su sve bivše socijalističke zemlje, pa i naša, primenile taj model. Time i ove zajednice konačno razvijaju modernu racionalnu i pravnu državu, jer, kako smatra prof. Marjanović: „Racionalna i demokratska država se istorijski i začinje sistemom razdvajanja i osiguranjem nezavisnosti pojedinih od tri osnovne grane vlasti. Zakonodavnoj grani se poverava utvrđivanje volje i interesa zajednice, društva/države, odnosno formiranje njene državno-političke svesti i pretvaranje te svesti u političke odluke, to jest, u zakone, a dvema ostalim granama se poverava izvršenje tih odluka i sankcionisanje njihovog nepoštovanja“ (Marjanović, 1999: 54). U modernoj racionalnoj demokratskoj državi sve tri vlasti su nezavisne, obavljaju ih različiti organi. Kada parlament – zakonodavna vlast, donosi zakone po kojima izvršna i sudska vlast moraju raditi, onda, iako su sve tri vlasti nezavisne, različite, upravna i sudska moraju izvršavati i provoditi zakon, jer se samo tako, kroz sve te tri grane, sprovodi jedinstvena volja države. Izvršna i sudska vlast rade po zakonskim propisima, koje donosi zakonodavac. I baš tako se postiže da se delanjem svake vlasti ostvaruje jedinstvena supstanca koju smo nazvali totalitetom državne volje. Sudstvo ne bi moglo suditi i izricati kazne da ne postoji zakon. Isti je slučaj i sa izvršnom vlašću, jer su njeni poslovi i ovlašćenja zakonom striktno određeni. Ukoliko ne bi postojao zakon, izvršna vlast ne bi mogla da obavlja svoje poslove, sem u slučaju da preuzme zakonodavnu vlast i postane zakonodavac.

U tom slučaju gubi se pravnost države, izvršna vlast radi po svojoj volji i sprovodi svoju politiku, a ne radi po nalogu zakona države. Tada neminovno dolazi do samovlašća, sudski i policijski organi rade pod direktnim diktatom izvršne vlasti. Ista bi situacija bila ukoliko bi zakonodavna vlast sama sprovođila zakone, tj. obavljala poslove iz nadležnosti izvršne i sudske vlasti. Najblaži vid takvih pojava u praksi se naziva mešanjem jedne vlasti u delokrug rada druge. Međutim, to je neadekvatan izraz za takve pojave, jer su one, bilo da su male bilo velike, jednako svodljive na isto – uzurpaciju vlasti i bezakonje.

Politička praksa je pokazala da su svi politički režimi, koji su uspostavljeni posle revolucija, u kojima je sva vlast bila koncentrisana u rukama jednog čoveka, lako dospeli do despotizma i tiranije. Iz ovoga se može zaključiti da model jedinstva vlasti neminovno vodi ka despotizmu i ugrožavanju slobode čoveka, a samim tim sprečava formiranje demokratskog pluralističkog društva i države. Ali, videli smo da se isto događa i kad jedna od tri podeljene vlasti, u sistemu političkog pluralizma i demokratskog parlamentarizma, zapostavi svoju ulogu i obaveze, sama ili pod prinudom. I, kako kaže Marjanović: „To što obe ove situacije vode ka istom rezultatu, što jednako dovode u pitanje opstanak države, samo nas opominje da načelu podele vlasti treba racionalno pristupati, jer nema potpune nezavisnosti državnih vlasti, one se moraju objedinjeno vršiti“ (Marjanović, 1999: 39). Dodali bismo – moraju se vršiti sve jednako i u istoj meri i istovremeno, iako među njima nema potpune jednakosti. Jer zaista, kako dalje argumentuje Marjanović: „U modernoj, racionalnoj, pravnoj i demokratskoj državi nesporn je primat zakonodavne grane, jer je ona najpotpuniji izraz države kao takve. Gde god je to ugroženo, gde se podrivaju i minimiziraju položaj, uloga i vlast parlamenta, svaka takva konkretna država je sumnjiva i, najblaže rečeno, to je paradržava“ (Marjanović, 1999: 42).

ZAKLJUČAK

Parlamentarizam se javio pod okriljem apsolutne monarhije. U momentima svog nastanka, tokom istorije, stalno je predstavljao ograničavanje kraljevske vlasti. U rukama kralja bile su zakonodavna, izvršna i sudska vlast. Borbeno polje za afirmaciju demokratske uloge parlamentarizma predstavljalo je uspostavljanje ravnoteže moći zakonodavne i izvršne vlasti. Tek u parlamentarnoj monarhiji državna vlast se diferencira na tri podvojene grane vlasti, i to na zakonodavnu, izvršnu i sudsku.

Načelo podele vlasti i danas je najsnažnije emancipativno načelo racionalne države. Zahvaljujući njemu iz parlamentarne monarhije začinjale su se, u prošlom veku, snažne nacionalne i liberalno-demokratske državne tvorevine, koje su jednako, s monarhističkim i s republikanskim uređenjem, bile sposobne da uspešno zakorače u industrijsku, urbanu i naučnu revoluciju. To načelo danas u potpunosti potire svaki antagonizam monarhije i republike na spoljopolitičkom planu, pozicionira ih isključivo na asimetrične, a to znači na kooperativne oblike unutrašnjeg uređenja. Na unutrašnjem planu, načelo podele vlasti, bez obzira na to da li se radi o monarhiji ili republici, predstavlja najsnažniju institucionalnu prepreku autokratizaciji i svim ostalim vidovima uzurpacije i zloupotrebe državne vlasti.

LITERATURA

1. Blanuša, A., Vasilkov, Z., Petrović, S. (2020) Pravno-politički aspekti upravljanja državom u 21. veku. *Politička revija*, br. 1, str. 263–283.
2. Fira, A. (1993) *Enciklopedija ustavnog prava*. Novi Sad: Cvetnik.
3. Giden, E. (2007) *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet u Beogradu.
4. Jovanović, P. (1992) Nekoliko napomena o poreklu i smislu parlamentarizma. *Arhiv za pravne i društvene nauke*, br. 1, str. 53–67.
5. Jovanović, S. (1992) *O državi*. Beograd: Geca Kon.
6. Kamarić, M. (2018) Primat egzekutive i široka ovlašćenja. *Godišnjak Pravnog fakulteta (1953–2017) u Sarajevu*, str. 139–160.
7. Marjanović, J. (1999) *Političke stranke i moderna država*. Beograd: ZUNS.
8. Mitrović, M., Petrović, S. (2005) *Sociologija za III razred stručnih škola i IV razred gimnazije*. Beograd: ZUNS.
9. Monteskje, Š. (2001) *O duhu zakona*. Čačak: Gradac.
10. Nedić, P. (2021) Kohabitacija u Francuskoj kao posledica polupredsedničkog sistema. *Politički život*, br. 20, str. 35–51.
11. Nikolić, P. S. (1966) Prilog pitanju pojma i klasifikacije sistema vlasti y modernim državama. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 1, str. 7.
12. Osmanlić, I. (2010) *Država*. *Politička revija*, br. 1, str. 115–130.
13. Osmanlić, I. (2011) *Zajednica i društvo*. *Politička revija*, br. 1, str. 187–199.
14. Terzić, P., Joksić, I. (2021) Francuska buržoaska revolucija iz pera Slobodana Jovanovića. *Politička revija*, br. 2, str. 311–325.

RESUME

Parliamentarism appears in an absolute monarchy as a struggle of social forces to limit the monarch's power. In an absolute monarchy, the monarch was the bearer of legislative, executive and judicial power. He passed laws, administrative acts and judged at his own will. Parliamentarism began through the negation of the principle of unity of power, and that it reached its maturity, as a new historical-political factor and democratic system, by affirming the principle of separation of powers.

Theoretically, only the principle of separation of powers could lead to the overcoming of the monarch's autocracy. The development of parliamentarism and democracy created the need for some state bodies to specialize in performing certain functions of the state, in order to perform them as professionally and successfully as possible. This is the reason why many theorists of politics and law divide the organization of state power in the system of parliamentarism according to the principle of unity and division of power.

Unity of government is a form of government organization where legislative, executive and judicial power is exercised by a single body (parliament or assembly). It is the legislature, which is above the executive and the judiciary. The division of power is a way of regulating the relationship between the legislative, executive and judicial authorities, in which each authority is conducted by a separate body, through bodies that are independent of the other two bodies.

However, we do not find any of the two different forms of state power, either unity or division of power, in some ideally pure forms, so we cannot even speak of absolute unity or absolute division. The presidential system is considered the closest to the division of power, the parliamentary one as well, but that division is not quite clear. It is in a kind of balance, and on the other side is the assembly or convention system, which is closest to the ideally understood system of unity of power.

The unity of government should not be confused with a certain dominance of the legislature, which stems from the very nature of the state organization, because the administration and the judiciary in their work must abide by the law, that is, working according to the law.

Contrary to this interpretation of the principle of unity of power, and therefore to its application where the legislative power is above the administrative and judicial, in the principle of separation of powers, none of the three branches of government stands above the others. In the principle of separation of powers, all three branches of government - legislative, executive and judicial, are mutually equal and each of them exercises its power independently of the other two.

Today, the theoretical model of the division of power is accepted and applied everywhere in the world, in all current forms of the rational state. It is the same in our country and in other former socialist countries. Therefore, when we talk today about the modern rational state, then we primarily have in mind the application and implementation of the principle of separation of powers, i.e., how much the legislature is above other bodies, how independent it is from the executive and judiciary, and vice versa.

The rule of law means being bound by the law for everyone and of everyone, both those who are governed and those who govern. In a state governed by the rule of law, legality in the work of the administration is also important, while the judiciary must be independent and bound only by the constitution and the law. Without the constitution and the law, there is no justice, and the constitution is the foundation of state power.

Originalni naučni rad

**PRIKAZ STAVOVA U POGLEDU SADRŽINE ČLANA
5 PREDLOGA UREDBE EVROPSKE UNIJE O VEŠTAČKOJ
INTELIGENCIJI: IZAZOV PRONALASKA PRAVE MERE**

“The potential benefits of artificial intelligence are huge, so are the dangers”

Dave Waters

Milena Galetin

Educons univerzitet, Sremska Kamenica; Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu,
Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Srbija
milena.galetin@gmail.com

Jovana Škorić

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Srbija
jovana.skoric@ff.uns.ac.rs

Milan Mihajlović

Educons univerzitet, Sremska Kamenica, Srbija
milan.mihajlovic@educons.edu.rs

Apstrakt

Iako sama primena veštačke inteligencije u gotovo svim oblastima nije novina, poslednjih nekoliko godina se intenzivno radi na njenom pravnom regulisanju. Mada možemo reći da se još uvek radi o relativno početnim koracima, očigledno je da Evropska unija ulaže velike napore i sredstva kako bi imala vodeću ulogu u tom procesu. U aprilu 2021. godine je donet jedan od najznačajnijih pravnih dokumenata u ovoj oblasti - Predlog uredbe Evropske unije o veštačkoj inteligenciji. Autori se u radu bave analizom člana 5 ovog Predloga uredbe koji govori o tome u kojim slučajevima bi upotrebu veštačke inteligencije trebalo zabraniti. Uzimajući u obzir da još uvek nema dovoljno znanja i iskustva u pogledu posledica primene veštačke inteligencije, istražuju različite stavove u pogledu suženja njene primene. Činjenica da bi zakonodavstvo Republike Srbije trebalo da bude usaglašeno sa pravnom regulativom Evropske unije, a što korespondira i sa ciljevima navedenim u Strategiji za razvoj veštačke inteligencije RS za period 2020-2025. godine doprinosi i posebnom značaju ovog istraživanja.

Ključne reči: veštačka inteligencija i pravna regulativa, Predlog uredbe Evropske unije o veštačkoj inteligenciji, zabrana primene veštačke inteligencije

REVIEW OF THE STANDPOINTS REGARDING THE CONTENT OF THE ARTICLE 5 OF THE PROPOSAL FOR THE EUROPEAN UNION'S ARTIFICIAL INTELLIGENCE ACT: THE CHALLENGE OF FINDING THE BALANCE

Abstract

Although the application of artificial intelligence in almost all areas is not new, in the last few years intensive work has been done on its legal regulation. Despite the fact that only initial steps have been taken, it is obvious that the European Union is investing great efforts and resources in order to play a leading role in this process. In April 2021, one of the most important legal documents in this area was adopted – the Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council Laying Down Harmonised Rules on Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act) and Amending Certain Union Legislative Acts. The authors deal with the analysis of Article 5 of this Draft Regulation, which lays down the cases in which the use of artificial intelligence should be banned. Taking into account that there is still not enough knowledge and experience regarding the consequences of the use of artificial intelligence, available different attitudes are explored. The fact that the legislation of the Republic of Serbia should be harmonized with the legal regulations of the European Union, which corresponds to the goals stated in the Strategy for the Development of Artificial Intelligence in the Republic of Serbia for the period 2020-2025, also contributes to the special significance of this research.

Key words: artificial intelligence and legal regulation, artificial Intelligence Act, prohibition of AI applications

I UVOD

Poslednjih nekoliko godina se u Evropskoj uniji (EU) intenzivno radi na pravnoj regulativi koja se odnosi na primenu veštačke inteligencije i, pri tom, se ističe da se *pristup EU veštačkoj inteligenciji usredsređuje na izvrsnost i poverenje, sa ciljem da podstakne istraživačke i industrijske kapacitete i obezbedi ostvarivanje osnovnih prava*, odnosno da će ovaj pristup obezbediti da se sva poboljšanja veštačke inteligencije zasnivaju na pravilima kojima se štiti funkcionisanje tržišta i javni sektor, kao i bezbednost ljudi i osnovna prava (Shaping Europe's digital future, A European approach to artificial intelligence, An official website of the European Union, European Commission). Kao najznačajnije momente u ovom procesu bismo izdvojili osnivanje Ekspertske grupe za veštačku inteligenciju 2018. godine (*the High-Level Expert Group on Artificial Intelligence*) i objavljivanje Bele knjige o veštačkoj inteligenciji– Evropski pristup izuzetnosti i poverenju 2020. godine (White Paper on Artificial Intelligence A European approach to excellence and trust, Brussels, 19.2.2020 COM(2020) 65 final), te donošenje Predloga uredbe Evropske unije o veštačkoj inteligenciji, u aprilu 2021. godine (Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council Laying Down Harmonised Rules on Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act) and Amending Certain Union Legislative Acts COM/2021/206 final) (Predlog uredbe). Za Republiku Srbiju (RS), kao kandidata za članstvo u Evropskoj uniji, je od izuzetne važnosti da prati trendove u

EU i svoje zakonodavstvo usaglasi sa pravilima EU, što je predviđeno i u Strategiji za razvoj veštačke inteligencije RS za period 2020-2025. godine.

Predlog uredbe koji sadrži odredbe i o etičkim standardima je naišao na široko odobravanje, te se smatra da ima potencijal da postane lider u oblasti pravne regulative veštačke inteligencije na globalnom nivou, odnosno da postane tzv “*superregulator*” (Biber, 2021: 1). Naglask bi, međutim, prema jednom mišljenju, trebalo staviti na činjenicu da je intencija Evropske unije da jasno zaštiti vladavinu prava od “vladavine tehnologije” (Biber, 2021: 1). Namera je da ovaj pravni okvir sadrži harmonizovana pravila koja su i u saglasnosti sa postojećim instrumentima zaštite ljudskih prava u Evropskoj uniji i pravnom regulativom EU koja se odnosi na zaštitu podataka, zaštitu potrošača, zabranu diskriminacije, rodnu ravnopravnost (Townsend, 2021: 4). To je, između ostalog, navedeno kao poseban cilj u obrazloženju Predloga uredbe: obezbediti da se sistemi veštačke inteligencije koji se stavljaju na tržište Unije i koriste bezbedni i usaglašeni sa postojećim osnovnim pravima i vrednostima Unije; obezbediti pravnu sigurnost kako bi se olakšala ulaganja i inovacije u oblasti veštačke inteligencije; poboljšanje upravljanja i efikasna primena postojeće regulative u oblasti osnovnih prava i bezbednosnih zahteva primenjivih na sisteme veštačke inteligencije; olakšavanje razvoja jedinstvenog tržišta za zakonite, bezbedne i pouzdane primene veštačke inteligencije i sprečavanje fragmentacije tržišta (Predlog uredbe, obrazloženje, 2021: 3)

U članu 3 Predloga uredbe se pod sistemom veštačke inteligencije podrazumeva softver koji je razvijen pomoću jedne ili više tehnika i pristupa navedenih u Aneksu I i koji može, za određeni skup ciljeva koji je definisan od strane čoveka, da generiše izlazne rezultate kao što su sadržaj, predviđanja, preporuke ili odluke, koji utiču na okruženja sa kojima su u interakciji. Tehnike i pristupi na koje se misli u ovom članu su:

- Pristupi mašinskog učenja, uključujući nadgledano, nenadgledano i učenje sa podrškom, koristeći široki spektar metoda uključujući duboko učenje
- Pristupi zasnovani na logici i na znanju, uključujući reprezentaciju znanja, induktivno (logičko) programiranje, baze znanja, mehanizme za inferenciju i dedukciju, (simboličko) zaključivanje i ekspertske sisteme
- Statistički pristupi, Bajesovska procena (*Bayesian estimation*), metode istraživanja/pretraživanja i optimizacije.

Evropska komisija može usvojiti neophodne akte kako bi se izmenila lista ovih tehnika i pristupa, kako bi se ona ažurirala u skladu sa tržišnim i tehnološkim novinama.

Kreatori Predloga uredbe pokušali su da pronađu balans između primene veštačke inteligencije u svakodnevnom životu i zaštite bezbednosti i ljudskih prava putem pristupa koji se zasniva na rizicima (*risk-based approach*), te se razlikuje primena veštačke inteligencije koja predstavlja neprihvatljiv rizik, visok rizik i nizak ili minimalan rizik. Reč je, zapravo, o horizontalnom regulatornom okviru prema kojem se kreiranje, stavljanje na tržište i primena sistema veštačke inteligencije određuje na osnovu rizika koji takvi sistemi predstavljaju za bezbednost i zdravlje ljudi i osnovna prava. Tako je primena veštačke inteligencije koja predstavlja neprihvatljiv rizik zabranjena, osim u izuzetnim slučajevima. U slučajevima kada primena veštačke

inteligencije predstavlja visok rizik, njena upotreba podleže ispunjenju određenih zahteva i obaveza i to i pre i nakon stavljanje u upotrebu na tržištu Unije – ovde su u pitanju sistemi veštačke inteligencije koji predstavljaju značajan rizik za zdravlje i bezbednost, kao i osnovna prava. U Aneksu III Predloga uredbe su navedene oblasti u kojima primena veštačke inteligencije predstavlja visok rizik. To su, na primer, primena sistema veštačke inteligencije prilikom ocenjivanja učenika/studenata, procenjivanja kreditne sposobnosti, ocenjivanja prilikom zasnivanja radnog odnosa, sistemi za nadzor (sistemi za prepoznavanje lica), prilikom utvrđivanja verodostojnosti putničkih dokumenata (migracije, azil i kontrola granica), prilikom primene prava na određene činjenice (pravosuđe i demokratski procesi) (Kop, 2021). Kada primena veštačke inteligencije predstavlja ograničeni rizik, tada se zahtevaju da budu ispunjeni određeni uslovi u pogledu transparentnosti. To je, na primer, slučaj sa upotrebom *chatbot*-ova, kada je neophodno korisnicima predočiti da su u interakciji sa mašinom. Konačno, svi ostali sistemi veštačke inteligencije mogu se kreirati i koristiti u skladu sa postojećom regulativom, bez dodatnih obaveza (Durmus, 2022).

Mi se u radu bavimo pitanjem koja je to upotreba veštačke inteligencije koja sa sobom nosi neprihvatljiv rizik, te bi je trebalo zabraniti jer je u pitanju primena koja je protivna vrednostima Evropske unije.

II ANALIZA ČLANA 5 PREDLOGA UREDBE EVROPSKE UNIJE O VEŠTAČKOJ INTELIGENCIJI

Glava II Predloga Uredbe nosi naziv “Zabranjene prakse u području veštačke inteligencije” i u okviru nje se nalazi član 5 koji govori o tome kada bi primenu veštačke inteligencije trebalo zabraniti:

- a) Stavljanje na tržište, stavljanje u upotrebu ili korišćenje sistema veštačke inteligencije koji primenjuje subliminalne tehnike koje su izvan čovekove svesti kako bi bitno uticali na ponašanje ljudi na način koji uzrokuje ili bi mogao prouzrokovati fizičku ili psihološku štetu tom ili nekom dugom licu
- b) Stavljanje na tržište, u upotrebu ili korišćenje sistema veštačke inteligencije koji iskorišćava bilo koju ranjivost određene grupe lica zbog njihovog uzrasta, fizičkog ili mentalnog invaliditeta kako bi se bitno uticalo na ponašanje osobe iz takve grupe na način koji uzrokuje ili može da izazove fizičku ili psihološku štetu toj ili drugoj osobi
- c) Stavljanje na tržište, stavljanje u upotrebu ili korišćenje sistema veštačke inteligencije od strane javnih vlasti ili u njihovo ime za evaluaciju ili klasifikaciju pouzdanosti fizičkih lica u određenom vremenskom periodu na osnovu njihovog društvenog ponašanja ili poznatih ili pretpostavljenih ličnih karakteristika ili karakteristika ličnosti, i sa društvenom ocenom koja dovodi do jednog ili oba sledeća:

(i) štetan ili nepovoljan tretman određenih fizičkih lica ili čitavih grupa u društvenim kontekstima koji nisu povezani sa kontekstima u kojima su podaci prvobitno generisani ili prikupljeni;

(ii) štetan ili nepovoljan tretman određenih fizičkih lica ili čitavih grupa koji je neopravdan ili nesrazmeran njihovom društvenom ponašanju ili njegovim posledicama.

d) korišćenje sistema za daljinsku biometrijsku identifikaciju u „realnom vremenu“ na javnim mestima za potrebe krivičnog gonjenja, osim i samo u meri u kojoj je takva upotreba nužna za jedan od sledećih ciljeva:

(i) ciljane potrage za konkretnim potencijalnim žrtvama krivičnih dela, uključujući nestalu decu;

(ii) sprečavanje konkretne, ozbiljne i neposredne pretnje po život ili fizičku bezbednost fizičkih lica ili terorističkog napada

(iii) otkrivanja, lociranja, identifikacije ili krivičnog gonjenja počinioca krivičnog dela ili osumnjičenog za krivično delo iz člana 2(2) Okvirne odluke Saveta 2002/584/JHA1 i koje je kažnjivo u državi članici kaznom zatvora ili oduzimanjem slobode čiji maksimalni period trajanja ne može biti manji od 3 godine, kako je utvrđeno pravom države članice.

2. Upotreba sistema za daljinsku biometrijsku identifikaciju u „realnom vremenu“ na javnim mestima za potrebe krivičnog gonjenja za bilo koji od ciljeva navedenih u stavu 1 tačka d) uzima u obzir sledeće elemente:

(a) prirodu situacije koja dovodi do moguće upotrebe, posebno ozbiljnosti, verovatnoće i razmere štete koja bi nastala nekorišćenjem sistema;

(b) posledice korišćenja sistema za prava i slobode svih lica na koje se primenjuje, posebno ozbiljnost, verovatnoću i razmere tih posledica.

Pored toga, korišćenje sistema za daljinsku biometrijsku identifikaciju u „realnom vremenu“ na javnim mestima za potrebe krivičnog gonjenja za bilo koji od ciljeva navedenih u stavu 1 tačka d) mora biti u skladu sa nužnim i srazmernim zaštitnim merama i uslovima u kojima se primenjuje, posebno u pogledu vremenskih, geografskih i ličnih ograničenja.

3. Što se tiče stava 1. tačka (d) i stava 2, svako pojedinačno korišćenje sistema za daljinsku biometrijsku identifikaciju u „realnom vremenu“ na javnim mestima za potrebe krivičnog gonjenja podleže prethodnom odobrenju sudskog organa ili nezavisnog organa uprave države članice u kojoj će se koristiti, izdato na osnovu obrazloženog zahteva i u skladu sa detaljnim pravilima nacionalnog prava iz st.4. Međutim, u određenoj opravdanoj hitnoj situaciji, korišćenje sistema može se započeti bez odobrenja i ovlašćenje se može tražiti tek tokom ili nakon upotrebe.

Nadležni sudski ili upravni organ izdaje odobrenje samo ako se uveri, na osnovu objektivnih dokaza ili jasnih indikacija koje su mu predočene, da je upotreba konkretnog sistema za daljinsku biometrijsku identifikaciju u „realnom vremenu“ nužna i srazmerna postizanju jedanog od ciljeva navedenih u stavu 1. tačka (d), kao što je navedeno u zahtevu. Prilikom odlučivanja o zahtevu, nadležni sudski organ ili organ uprave uzima u obzir elemente iz stava 2.

Council Framework Decision 2002/584/JHA of 13 June 2002 on the European arrest warrant and the surrender procedures between Member States (OJ L 190, 18.7.2002, p. 1) - Okvirna odluka Saveta o Evropskom nalogu za hapšenje i postupcima predaje između država članica.

4. Država članica može odlučiti da predvidi mogućnost da u potpunosti ili delimično odobri upotrebu sistema za daljinsku biometrijsku identifikaciju u „realnom vremenu“ na javnim mestima za potrebe krivičnog gonjenja u granicama i pod uslovima navedenim u stavu 1. , tačka (d) i stavu 2. i 3. Ta država članica će u svom nacionalnom pravu propisati neophodna detaljna pravila za traženje, izdavanje i izvršavanje, kao i nadzor u vezi sa odobrenjima iz stava 3. Ta pravila takođe preciziraju u pogledu kojih ciljeva navedenih u stavu 1. tačka (d), uključujući i za koja od krivičnih dela iz tačke (iii), nadležni organi mogu biti ovlašćeni da koriste te sisteme za potrebe krivičnog gonjenja. (Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council Laying Down Harmonised Rules on Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act) and Amending Certain Union Legislative Acts COM/2021/206 final)

Kao što se može videti, primenu sistema veštačke inteligencije koja sa sobom nosi neprihvatljivi rizik jer predstavlja opasnost po život, bezbednost i ljudska prava, bismo mogli podeliti u četiri kategorije (Kop, 2021: 3). U prve dve spadaju sistemi koji primenjuju manipulativne subliminalne/podsvesne tehnike ili iskorišćavaju osjetljivost određenih društvenih grupa, To znači da bi se druge manipulativne ili iskorišćavajuće prakse koje utiču na odrasle osobe, a koje bi mogle da budu olakšane primenom sistema veštačke inteligencije, mogle obuhvatiti postojećom regulativom iz oblasti zaštite podataka, zaštite potrošača i digitalnih usluga koja predviđa da su fizička lica propisno informisana i imaju slobodan izbor o tome da budu subjekti profilisanja ili drugih postupanja koja mogu uticati na njihovo ponašanje (Predlog uredbe, obrazloženje, 2021: 12, 13). Zatim, posebnu kategoriju predstavljaju sistemi veštačke inteligencije koji se koriste od strane javne vlasti (ili u njihovo ime) za društveno ocenjivanje (*social scoring*) i, konačno, sistemi za daljinsku biometrijsku identifikaciju „realnom vremenu“ na javnim mestima za potrebe krivičnog gonjenja (osim u gorepomenutim, izuzetnim sluajevima, kada je dozvoljeno korišćenje). Čini se da je namera kreatora Predloga uredbe da poslednje dve kategorije svrsta u ovu grupu jer predstavljaju, pre svega, neprihvatljiv rizik za pravo na privatnost i zabranu diskriminacije, ali svakako ugrožavaju i druga ljudska prava.

U brifingu iz januara 2022. godine (BRIEFING 'EU Legislation in Progress', Artificial intelligence act, 2022) nalazimo sa više strana upućene komentare i primedbe u vezi sa ovim članom. Neki od njih su da bi zabranu upotrebe veštačke inteligencije trebalo postaviti šire, kao i da sam pristup koji se zasniva na proceni rizika ne obezbeđuje visok nivo zaštite osnovnih prava. Takođe, bilo je i inicijativa za zabranu neselektivne ili proizvoljne upotrebe biometrije na javnim mestima. *AccessNow* ističe da su odredbe člana 5 poprilično nejasne i takođe predlaže širu zabranu korišćenja veštačke inteligencije za klasifikaciju ljudi na osnovu podataka o fiziološkim karakteristikama, ponašanja ili biometrijskih podataka, za prepoznavanje emocija, i ukazuju na opasnost upotrebe u kontekstu policije, migracija, azila i granične kontrole. Zanimljiv stav je i *AlgorithmWatch* koji navode da primenu određenih pravila ne treba zasnivati na vrsti tehnologije, već na uticaju koji ona ima na pojedinca i društvo (BRIEFING 'EU Legislation in Progress', Artificial intelligence act, 2022: 8). Istaknuta je i ideja da se ustanovi procedura koja bi omogućila Komisiji da proširi listu zabranjenih sistema veštačke inteligencije, kao i da se zabrane postojeći manipulativni sistemi veštačke inteligencije (kao na primer *deepfakes*), društveno ocenjivanje i neke biometrije, čak i kada se koriste u privatne svrhe (BRIEFING 'EU Legislation in Progress', Artificial intelligence act, 2022: 9). Takođe, predlog je i da se uvede korišćenje nove definicije – podaci zasnovani na biometriji (*'biometrics-based data'*) jer je predložena “biometrijski podaci” suviše uska. Takođe, Evropski supervizor za zaštitu podataka i Evropski odbor za zaštitu podataka su pozvali na opštu zabranu upotrebe veštačke inteligencije za automatsko prepoznavanje ljudskih karakteristika na javnim mestima (BRIEFING 'EU Legislation in Progress', Artificial intelligence act, 2022: 10).

U izveštaju *Human Rights Watch* je istaknuto da se jasna zabrana veštačke inteligencije zahteva kada primena veštačke inteligencije ugrožava ljudska prava i ne postoji način kojim bi se to efikasno moglo ublažiti. Smatraju da bi trebalo zabraniti bilo koju vrstu ocenjivanja ponašanja koja neopravdano ograničava ili ima negativan uticaj na ljudska prava i ističu da ocenjivanje *pouzdanosti* tokom određenog perioda vremena nejasno i ne vide njegovu smislenu primenu. Propis bi, kako navode, trebalo da jasno ukaže na protivljenje upotrebe algoritama koji odlažu ili uskraćuju pristup bilo kojim beneficijama, a zabrana ocenjivanja bi trebalo da se odnosi i na javne vlasti i na privatne aktere. Nalaze da je malo verovatno da će postojeća lista neprihvatljivih rizika obuhvatiti svaku pretnju ljudskim pravima s obzirom da se radi o oblasti koja brzo napreduje i stalno se menja, te zbog toga smatraju da bi trebalo uspostaviti mehanizam za predlaganje i dopunjavanje liste koja se odnosi na to kada primena sistema veštačke inteligencije predstavlja neprihvatljiv rizik, a zalažu se i za učešće javnosti i civilnih društava u ovom procesu (Human Rights Watch, 2021: 25).

Ovim pitanjem se prilično detaljno bavila *BEUC The European Consumer Organisation* (BEUC The European Consumer Organisation, The Consumer Voice in Europe, 2021: 10-16), te predlažu da lista kada je zabranjeno primenjivati veštačku inteligenciju u članu 5 mora biti proširena: član 5, tačka 1. a) i b) se odnosi na to da je primena veštačke inteligencije sada zabranjena samo u slučajevima kada izaziva fizičku ili psihološku štetu, ali ne i ukoliko je u pitanju ekonomska šteta (kao primer navode korišćenje podataka pametnih brojlara kako bi se utvrdila cena energije za

svakog potrošača na osnovu podataka o njihovoj potrošnji - snabdevači bi mogli da, prateći potrošnju, prilagode cenu tako da potrošači plate više, odnosno da cena električne energije bude viša kada je potrošnja visoka). Osim toga, iz ove organizacije poručuju i da bi trebalo učiniti izmene teksta u ovom delu jer se primena veštačke inteligencije isključuje samo u slučaju postojanja *namere* da se izazove fizička ili psihološka šteta, ali ne i usled *moгуćег korišćenja*, odnosno *razumno predvidive zloupotrebe* korišćenja sistema veštačke inteligencije. Takođe, smatraju da bi *subliminalno* kao kriterijum trebalo izbaciti jer je nejasno i nepotrebno, dok bi društvenu štetu, pod kojom se smatra manipulisanje na takav način da to ima uticaj na demokratiju i vladavinu prava, trebalo obuhvatiti. Dalje, član 5, tačka 1, b) bi trebalo da ima mnogo širi opseg, a ne samo da se odnosi na iskorišćavanje ranjivosti dece ili osoba sa fizičkim ili mentalnim invaliditetom, kao na primer u slučajevima privremene ranjivosti (tuga, stres), a koji ne spadaju u navedene grupe ili u slučaju tzv. digitalne asimetrije. Što se društvenog ocenjivanja tiče, zalažu se za potpunu zabranu primene veštačke inteligencije i to kako od strane javne vlasti, tako i od privatnih aktera i to bez obzira na kontekst u okviru koga su podaci prikupljeni (posebno ističu da se u Predlogu uredbe uopšte ne spominje društveno ocenjivanje od strane privatnih aktera – niti u članu 5, niti u delu koji se odnosi na primenu veštačke inteligencije koja predstavlja visok rizik). Dalje, autori iz ove organizacije ističu da primenu sistema za daljinsku biometrijsku identifikaciju u „realnom vremenu“ na javnim mestima od strane privatnih subjekata treba zabraniti, bez izuzetka i naglašavaju da bi institucije EU trebalo da razmotre potpunu zabranu ove primene i od strane javne vlasti. To je i u skladu sa preporukama Evropskog supervizora za zaštitu podataka i Evropskog odbora za zaštitu podataka, koji se protive korišćenju veštačke inteligencije za prepoznavanje ljudskih karakteristika na javnim mestima, kao što su prepoznavanje lica, hoda, otisaka prstiju, DNK, glasa, i slično, u bilo kom kontekstu. Konačno, upotreba veštačke inteligencije za prepoznavanje emocija nije svrstana ni ovde, ni u primenu koja sa sobom nosi visok rizik, te se u ovom slučaju samo zahtevaju obaveze u pogledu transparentnosti. Međutim, stav ove organizacije, ali i preporuka Evropskog supervizora za zaštitu podataka i Evropskog odbora za zaštitu podataka, je da bi korišćenje veštačke inteligencije za prepoznavanje emocija trebalo, takođe, zabraniti, osim u tačno određenim izuzetnim slučajevima koji se odnose na zdravstvene ili istraživačke svrhe, kao i da bi trebalo zabraniti upotrebu veštačke inteligencije za koju nije dokazana naučna validnost/ili je nauka opovrgla njenu korisnost, kao i one koje su u direktnoj suprotnosti sa osnovnim vrednostima Evropske unije.

Istu preporuku je izneo i *Ada Lovelace Institute* (Ada Lovelace Institute, 2022): ukloniti “subliminalno” i proširiti primenu “ranjivosti”, nezavisno od starosti ili invalidnosti i dodati “ekonomsku štetu“, kao i propisivanje zabrane korišćenja biometrije za kategorizaciju/klasifikaciju i prepoznavanje emocija. Smatraju da bi član 5, tačka 1, d) trebalo da obuhvata i retrospektivnu biometrijsku identifikaciju u privatnim prostorima, *online* i od strane privatnih aktera. Predlažu uvođenje testa “pojačane proporcionalnosti” koji se ne odnosi samo na procenu rizika po ljudska prava pojedinaca, zdravlje i bezbednost, već i za nastanak društvene štete i štete po

životnu sredinu – time bi se omogućila primena bilo kog sistema veštačke inteligencije koji predstavlja neprihvatljiv rizik u izuzetnim okolnostima, a koja je uslovljena prolaskom testa. U vezi sa tim, predlažu propisivanje obaveze objavljivanja svih odluka kojima se odobrava, u izuzetnim okolnostima, stavljanje na tržište ili korišćenje sistema veštačke inteligencije čija primena predstavlja neprihvatljiv rizik.

Navešćemo još nekoliko zanimljivih primedbi i komentara u vezi sa ovim članom. Jedna od njih je da bi zabrana upotrebe sistema za daljinsku biometrijsku identifikaciju u „realnom vremenu“ na javnim mestima trebalo proširiti i na sve javne aktere, a ne smo u slučaju potrebe krivičnog gonjenja (Smuha, Ahmed-Rengers, Harkens, Li, MacLaren, Piselli i Yeung, 2021: 20 i dalje, 56). Jedan autor upozorava da bi trebalo obratiti pažnju na to da sistemi za daljinsku biometrijsku identifikaciju nisu isto što i sistemi za biometrijsku kategorizaciju jer prvi služe za identifikaciju fizičkih lica na osnovu njihovih biometrijskih podataka, dok se pomoću druge fizičko lice svrstava u određene kategorije, kao što su pol, godine, etničko poreklo, seksualna ili politička orijentacija i sl. U vezi sa tim su Evropski supervizor za zaštitu podataka i Evropski odbor za zaštitu podataka pozvali na zabranu korišćenja sistema biometrijske identifikacije i kategorizacije na javnim mestima (Biber, 2021: 2,3). Ovaj autor se zalaže za zabranu još nekih upotreba sistema veštačke inteligencije, kao što su sistemi koji se koriste za graničnu kontrolu i migracije, kao i sistemi veštačke inteligencije koji se koriste za prediktivan rad policije (*predictive policing*) čija uporeba može da dovede do rasne diskriminacije/rasizma i u suprotnosti je sa pretpostavkom nevinosti (Biber, 2021: 3).

Nešto drugačiji pristup ima KEIDANREN (Japan Business Federation) (Opinions on the Proposed European Artificial Intelligence Act, 2021, AI Utilization Strategy Taskforce Committee on Digital Economy). Oni ističu da pristup zasnovan na proceni rizika koji koristi preširoke definicije zabranjenih i visokorizičnih sistema veštačke inteligencije sa sobom nosi opasnost od usporavanja inovacija u Evropskoj uniji, te smatraju da bi regulativa, kao i metode za merenje i procenu rizika trebalo da budu jasnije. Po nijma bi se primena propisa mogla odrediti na osnovu pojedinačnih slučajeva upotrebe i nivoa rizika koji su sa njima povezani. Za razliku od prethodno navedenih mišljenja, oni smatraju da primena sistema veštačke inteligencije koji bez postojanja namere imaju subliminalni efekat (audio-vizuelni sadržaji, komercijalne poruke u marketinške svrhe), ne bi trebalo da potpada pod ovu regulativu. Što se tiče sistema za daljinsku biometrijsku identifikaciju u „realnom vremenu“ za potrebe krivičnog gonjenja, smatraju da bi trebalo razjasniti da li su ovim obuhvaćeni slučajevi kada privatna kompanija šalje izveštaj nedležnim organima jer je njihov sistem veštačke inteligencije registrovao, odnosno prepoznao sumnjivu aktivnost.

III ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Prvo na šta bismo ukazali jeste da ovaj korak u pravnom regulisanju oblasti veštačke inteligencije ima ogroman značaj i to ne samo za države članice Evropske unije, nego i mnogo šire. Ono što se odmah primećuje je težnja zakonodavca da pomiri razvoj tehnologije i inovacija sa zaštitom ljudskih prava, izražavajući na taj način svesnost kako koristi, tako i opasnosti koju primena veštačke inteligencije nosi. Kako

je u pitanju oblast koja se brzo razvija, nije jednostavno pronaći balans prilikom regulisanja bilo kog aspekta primene veštačke inteligencije. Zbog činjenice da se ovde susreću osnovna prava, zdravlje, bezbednost, zaštita podataka o ličnosti, zaštita potrošača sa primenom savremenih tehnologija imperativ je u dobro postavljenoj fleksibilnosti ovog dokumenta (Townsend, 2021: 6).

U radu smo ukazali na različita mišljenja u pogledu sadržine člana 5 Predloga uredbe, te sugestije kako bi on trebalo da glasi. Još uvek se radi o iznošenju stavova i potrazi za najboljim rešenjima. I različite države imaju različite stavove o ovom pitanju. Tako se, na primer, Nemačka zalaže za potpunu zabranu primene tehnologije za prepoznavanje lica na javnim mestima, dok neke države, kao što je Francuska smatraju da je ova upotreba opravdana u slučajevima zaštite nacionalne bezbednosti (Heikkilä, 2022).

Ujedinjene nacije su, takođe, ukazale na opasnost primene veštačke inteligencije na ljudska prava i pozvale države da uvedu moratorijum na neke sisteme veštačke inteligencije sve dok se ne ustanovi adekvatna međunarodna zaštita (UN News, 2021). I u Strategiji razvoja veštačke inteligencije u Republici Srbiji za period 2020–2025. godine je naglašen značaj bezbedne primene veštačke inteligencije: između ostalog, kao poseban cilj je navedena etična i bezbedna primena veštačke inteligencije, odnosno uvođenje preventivnih mehanizama koji će omogućiti odgovoran razvoj veštačke inteligencije i načina verifikacije da su sistemi zasnovani na mašinskom učenju u skladu sa najvišim etičkim i bezbednosnim standardima. (Strategija razvoja veštačke inteligencije u Republici Srbiji za period 2020–2025. godine: 53 i dalje).

Kao što se vidi, na svim nivoima postoji određena doza opreznosti i zabrinutosti kada je primena veštačke inteligencije u pitanju. Upravo zbog toga je postavljanje granice njene primene, odnosno utvrditi kada je njena primena zabranjena jedan od ključnih koraka u ovom procesu. Definitivno se slažemo sa stavovima da nedostatak iskustva i znanja stvara regulatorne probleme, da ne možemo znati kako će samo društvo izgledati u budućnosti (Hydén, 2022: 295-313), kao i da bi prepoznavanje problematičnih praksi trebalo da bude glavni fokus zakonodavca (Biber, 2021: 3). Pronaći pravi balans u primeni veštačke inteligencije koja omogućava korišćenje svih njenih benefita, ali na bezbedan način je izazov koji je upravo započet. Proširenje ograničenja primene veštačke inteligencije u analiziranom dokumentu svakako ima svoje opravdanje, ali ostaje da se vidi kakva će biti njena konačna verzija.

LITERATURA

1. *A European approach to artificial intelligence*, dostupno na: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/european-approach-artificial-intelligence>.
2. Ada Lovelace Institute (2022) People, risk and the unique requirements of AI, 18 recommendations to strengthen the EU AI Act, Policy briefing, dostupno na: <https://www.adalovelaceinstitute.org/policy-briefing/eu-ai-act/>.

3. Biber, S. E. (2021) Machines Learning the Rule of Law: EU Proposes the World's first Artificial Intelligence Act, dostupno na: <https://ssrn.com/abstract=3951908>.
4. BRIEFING 'EU Legislation in Progress', Artificial intelligence act (2022), dostupno na: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/698792/EPRS_BRI\(2021\)698792_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/698792/EPRS_BRI(2021)698792_EN.pdf).
5. Durmus, M. (2022) EU Artificial Intelligence Act: Risk Levels, dostupno na: <https://murat-durmus.medium.com/eu-artificial-intelligence-act-risk-levels-f42b2e837df6>.
6. Heikkilä, M. (2022) A quick guide to the most important AI law you've never heard of, MIT Technology Review, dostupno na: <https://www.technologyreview.com/2022/05/13/1052223/guide-ai-act-europe/>.
7. Hydén, H. (2022) Regulation of AI: Problems and Options u *Nordic Yearbook of Law and Informatics 2020–2021, Law in the Era of Artificial Intelligence*, Liane Colonna & Stanley Greenstein (eds), Stiftelsen Juridisk Fakultetslitteratur (SJF) and The Swedish Law and Informatics Research Institute (IRI) Law Faculty, Stockholm University.
8. KEIDANREN (Japan Business Federation) (2021) Opinions on the Proposed European Artificial Intelligence Act, AI Utilization Strategy Taskforce Committee on Digital Economy, dostupno na: <https://www.keidanren.or.jp/en/policy/2021/069.html>.
9. Kop, M. (2021) EU Artificial Intelligence Act: The European Approach to AI, Stanford - Vienna Transatlantic Technology Law Forum, Transatlantic Antitrust and IPR Developments, Stanford University, Issue No. 2/2021. <https://www-cdn.law.stanford.edu/wp-content/uploads/2021/09/2021-09-28-EU-Artificial-Intelligence-Act-The-European-Approach-to-AI.pdf>.
10. Prlja, D., Gasmi, G., Korać, V. (2021), *Veštačka inteligencija u pravnom sistemu EU*, Institut za uporedno pravo, Beograd.
11. *Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council Laying Down Harmonised Rules on Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act) and Amending Certain Union Legislative Acts COM/2021/206 final*.
12. Q&A: How the EU's Flawed Artificial Intelligence Regulation Endangers the Social Safety Net, Human Rights Watch (2021), dostupno na: https://www.hrw.org/sites/default/files/media_2021/11/202111hrw_eu_ai_regulation_qa_0.pdf.
13. Regulating AI to Protect the Consumer Position Paper on the AI Act, BEUC The European Consumer Organisation, The Consumer Voice in Europe (2021) (Contact: Frederico Oliveira da Silva and Kasper Drazewski), dostupno na: https://www.beuc.eu/publications/beuc-x-2021-088_regulating_ai_to_protect_the_consumer.pdf.
14. Smuha, N. A., Ahmed-Rengers, E., Harkens, A., Li, W., MacLaren, J., Piselli, R., Yeung, K. (2021) How the EU Can Achieve Legally Trustworthy AI: A Response to the European Commission's Proposal for an Artificial Intelligence Act, dostupno na: <https://ssrn.com/abstract=3899991>.
15. Strategija razvoja veštačke inteligencije u Republici Srbiji za period 2020–2025.
16. Townsend, B. (2021), Decoding the Proposed European Union Artificial Intelligence Act. American Society of International Law, ASIL Insights, Volume: 25 Issue: 20, dostupno na:

- https://eprints.whiterose.ac.uk/178738/1/Townsend_Decoding_the_Proposed_EU_AI_Act_ASIL_Insights.pdf.
17. UN News (2021), Global perspective Human stories, Urgent action needed over artificial intelligence risks to human rights, dostupno na: <https://news.un.org/en/story/2021/09/1099972>.
 18. *White Paper on Artificial Intelligence A European approach to excellence and trust*, Brussels, 19.2.2020 COM(2020) 65 final, dostupno na: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/commission-white-paper-artificial-intelligence-feb2020_en.pdf.

RESUME

It is obvious that the European Union (EU) is investing great efforts and resources in order to play a leading role in the process of the legal regulation of artificial intelligence (AI). Many significant steps have already been taken in that regard. In April 2021, the Commission adopted the proposal for a regulation laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act). The creators of this document have tried to find a balance between the application of artificial intelligence in everyday life and the protection of human rights and safety through a risk-based approach. Thus, the AI systems are divided in the following categories: AI systems presenting unacceptable risk, high risk, limited risk and minimal or no risk systems.

The authors deal with the analysis of Article 5 of the draft of the AI Act, which lays down the cases in which the use of artificial intelligence should be banned. The emphasis was on the presentation of some different opinions and suggestions regarding the content of this Article. It could be stated that finding the right balance in the application of artificial intelligence that allows the use of all its benefits, but in a safe way, is a great challenge.

This paper should contribute to better understanding of EU legislation concerning this issue, which is very important considering that the legislation of the Republic of Serbia should be harmonized with the legal regulations of the European Union. This, as well as the significance of the safe application of artificial intelligence is emphasized in the Strategy for the Development of Artificial Intelligence in the Republic of Serbia for the period 2020-2025.

PODRŠKA RODITELJA I VASPITAČA U RAZVOJU SOCIO-EMOCIONALNIH VJEŠTINA KOD DJECE

Amela Muratović

Univerzitet u Novom Pazaru,
amela.muratovic@uninp.edu.rs

Admir Muratović

Univerzitet u Novom Pazaru,
admir.muratovic@uninp.edu.rs

Ajša Bakić

Univerzitet u Novom Pazaru,
ajsa.b@uninp.edu.rs

Apstrakt

Od rođenja pa do polaska u školu period je u kojem je neophodna pomoć i podrška djetetu u sticanju socio-emocionalnih kompetencija u međuosobnim odnosima svih članova društvene zajednice, iz razloga što se u tom periodu stvaraju preduvjeti za uspješno funkcionisanje djeteta u socijalnom i emocionalnom kontekstu.

Važna podrška djeteta u oblikovanju i stvaranju mogućih situacija gdje se uspostavljaju socio-emocionalni odnosi te se ti odnosi nameću kao nezaobilazan faktor u procesu socijalizacije i uspostavljanja emocionalne stabilnosti i sigurnosti su obitelj i vaspitno-obrazovne institucije.

U radu će se govoriti o kvalitetu i potrebi podrške roditelja i predškolske ustanove, na način da se potiču, realiziraju i razvijaju dječije socio-emocionalne kompetencije kao neizostavni dio predškolskog kurikulumu, o izazovima i percepciji roditelja djece, o komunikaciji roditelja sa vaspitačima u vrtiću, učešću roditelja u svakodnevnim aktivnostima u vrtiću.

Ključne riječi: saradnja, roditelji, vaspitači, predškolska ustanova, socioemocionalna kompetencija, komunikacija

COOPERATION OF PARENTS AND EDUCATORS IN THE PROCESS OF ACQUIRING SOCIO-EMOTIONAL SKILLS IN CHILDREN

Abstract

From birth to school is a period in which the child needs help and support in acquiring socio-emotional competencies in the relationships of all members of the community, because in that period the preconditions are created for the successful functioning of the child in the social and emotional context.

Important support for the child in shaping and creating possible situations where socio-emotional relationships are established and these relationships are imposed as an

unavoidable factor in the process of socialization and the establishment of emotional stability and security, are the family and the educational institutions.

The paper will discuss the quality and the need for support from parents and preschool institutions, in a manner to encourage, realize and develop children's socio-emotional competencies as an integral part of the preschool curriculum, the challenges and perceptions of children's parents, communication between parents and kindergarten teachers, information to the parents about the work of the kindergarten, the participation of parents in parent meetings and the participation of parents in daily activities in the kindergarten.

Keywords: cooperation, parents, educators, preschool institution, socio-emotional competence, communication

UVOD

Najveći uticaj na razvoj socio-emocionalnih vještina i kompetencija djece imaju roditelji, oni predstavljaju paradigmu za dijete. Između svakog roditelja i djeteta se razvija posebna emotivno-socijalna veza. Jačina i kvalitet ove veze zavisi od individualnih karakteristika roditelja i djece. Djeca koja ostvare stabilnu i jaku vezu sa roditeljima, kasnije će pokazati samouvjerenost, sigurnost, stabilnost, kreativnost, kao i spremnost da se prilagode svojoj društvenoj sredini.

Tokom odrastanja djeca provode značajan dio vremena u vrtiću, školi, koje također imaju bitan uticaj na razvoj njihovih socio-emocionalnih vještina.

Naučena ponašanja, koja realiziramo u odnosima sa drugim ljudima, kroz izražavanje naših osjećaja, stavova, uvjerenja, mišljenja, ideja, prava, su socio-emocionalne vještine gdje osoba pokazuje spretnost kada govorimo o odnosu i odgovarajućim oblicima ponašanja sa određenim ciljem u različitim situacijama. U ranom djetinjstvu, roditelji su najuticajni model i uzor svojoj djeci, kasnije, polaskom u vrtić, odgajatelji postaju modeli od kojih se usvajaju i uče socio-emocionalne vještine ali i vršnjaci.

Socio-emocionalne vještine su rezultat učenja i usvajanja pojedinca u različitoj sredini, u početku se taj razvoj dešava primarno u obitelji, zatim u vrtićima, školama i drugim socijalnim skupinama. U radu će se govoriti o pregledu intervencija unutar obitelji-roditelja, kao i vrtića-vaspitača koji imaju misiju uticati na socijalizaciju djece predškolskog uzrasta i njihovu emocionalnu stabilnost, ali i o neophodnoj podršci i pomoći na relaciji roditelj vaspitač kako bi se izgradila i razvila kvalitetna i pragmatična saradnja.

1. ODGOJ (VASPITANJE)

Odgoj (vaspitanje) je od krucijalnog značaja za razvoj socio-emocionalnih vještina u porodici. O pojmu porodice postoje mnogobrojne definicije „ Obitelj je prva i najvažnija škola života u kojoj dijete stiče prva znanja, vještine, umijeća, i navike.“ (Rosić i Zloković; 2002:34).

Složenost definisanja vaspitanja kao pedagoškog procesa koji u kontinuitetu ostvaruje značajne, pozitivne uticaje kod djece, je široka. Odgoj u širem smislu podrazumijeva uticaj na cijeloga čovjeka, izgradnju njegove osobnosti, intelekta, karaktera, emocija. Susrećemo se s tri procesa: „proces usvajanja znanja, umijeća i navika, proces razvijanja tjelesnih i intelektualnih snaga i sposobnosti, proces

izgrađivanja i oblikovanja osobnosti i karaktera, pogleda na svijet, osjećajnog i voljnog života“ (Vuksanović, 2001, str. 45).

Za odgoj je neophodno imati pravila, neophodno je da dijete poštuje roditelje kasnije vaspitače, ali i da roditelji i vaspitači u svakodnevnim prilikama i situacijama pokazuju poštovanje prema djetetu.

U procesu odgoja i vaspitanja potrebno je ulagati u različite programe, aktivnosti i vaspitno-obrazovne institucije. „ Odgoj je prije svega sredstvo kojim društvo obnavlja uvjete vlastite egzistencije... Odgoj mora ostvariti društvenu raznolikost ljudi. Bez toga nije moguća suradnja između njih jer svaki svojom raznolikošću dopunjava nedostatke i potrebe drugih“ (Vujčić, 2013, str. 121-122).

Bosanskohercegovački autor, profesor Refik Čatić (2005), smatra da je vaspitanje „složen, dugotrajan i stalan proces“, dok je za Nohla vaspitanje “brižan odnos zrela čovjeka prema čovjeku u razvoju i to radi njegova dobra, tako da dođe do vlastitog života.”

2. PODRŠKA

Aktivnosti roditelja i vaspitno-obrazovne institucije možemo posmatrati kao dva glavna faktora vaspitanja, komplementarna a opet različita. Dakle, sve segmente koje roditelji podstiču i unapređuju kod svoje djece, vaspitno-obrazovne ustanove treba da prodube, a sve ono što se u vrtiću realizuje roditelji su u obavezi da podrže. Neophodno je da se partnerski odnosi između vrtića i porodice grade kroz: uzajamno poverenje i poštovanje, empatiju, osetljivost i uvažavanje perspektive druge strane, stalnu i otvorenu komunikaciju, prepoznavanje i uvažavanje jedinstvenog doprinosa i snaga partnera, zajedničko donošenje odluka i spremnost na kompromise i promene (Pavlović, Breneselović, Krnjaja, 2017).

Podrška i saradnja između roditelja i vaspitača za kompletan dječiji razvoj i dječija postignuća na svim poljima posebno je važna. Kvalitetna komunikacija roditelja i vaspitača ima za posledicu jači i snažniji uticaj na dječiji razvoj posebno u ranom djetinjstvu što uključuje afirmaciju odnosa na svim relacijama kao preduslov budućeg uspjeha djece.

Prilikom pružanja podrške i ostvarivanja saradnje roditelja i vaspitača neophodno je da vaspitač ima individualnu komunikaciju sa djecom u grupi, da posjeduje veliku želju, potrebu ali i mogućnosti za ostvarivanje zajedničkih aktivnosti, da se i roditelji uključe u zajedničke projekte i djelatnosti, kako bi se što kvalitetnije i efikasnije implementirale kreativne ideje i zadovoljili interesovanja i potrebe djece.

2.1. Roditelji - porodica

Jedan od važnih socijalnih faktora koji znatno utiče na sve aspekte razvoja djece jeste porodica, ona je zapravo elementarna jedinica društva gdje se bazira individualni opstanak ali i organizacija odgoja, vaspitanja i brige o djeci. Budući da svaki pojedinac veliki dio vremena provodi u porodici, ona predstavlja fundamentalni faktor pripreme djece i mladih za život i rad u društvenoj zajednici.

Znati glavne funkcije psihofizičkog razvoja djeteta kao i potrebe i mogućnosti i mentalne principe odgoja djeteta su bitne ali nisu dovoljne za kompletan razvoj dječije ličnosti.

Da roditelji mogu dosta doprinijeti kvalitetnom i ispravnom razvoju djetetove ličnosti, njegovog stava, mišljenja, karaktera, shvatićemo kroz prizmu odgovornosti roditelja u vaspitanju djece. Djeca se mogu odgajati da tokom njihovog odrastanja i sazrijevanja budu odgovorne, dosljedne i samostalne ličnosti na relaciji u odnosu prema sebi, u odnosu prema roditeljima-porodici, bližnjima kao i prema društvenoj zajednici.

Dakle, ono što je nužno istaći jeste da svaki čovjek ima nekoliko porodica tokom svog života, a ne samo jednu. On ima porodicu djetinjstva, porodicu braka i roditeljstva i porodicu zalaska-porodicu u kojoj se postaje djed i nana. U svakom od ovih perioda porodičnog života individua mora svoje emocionalne sklonosti integrisati sa odgovarajućim ulogama u porodici (Korać, 2003).

Porodično okruženje je odlučujuće u razvoju djeteta koje omogućava neposredni kontakt, emocionalnu povezanost, podstiče da se razvija međusobna ljubav, jedinstvena društvena organizacija koja obezbeđuje uslove da se formira stabilna, integralna, samouvjerena i uravnotežena ličnost.

Porodični ambijent gdje se pruža zaštita bespomoćnom djetetu na način da roditelji preuzimaju potpuno svoju odgovornost, zadovoljavaju se dječije potrebe za emocionalnu stabilnost i ravnotežu, obezbeđuje se psihosocijalni razvoj djeteta, izgrađuje vlastiti pogled na svijet, upoznaje se sa svojom tradicijom, kulturom, je ambijent u kome dijete bude prihvaćeni član porodice a kasnije i društva.

Roditeljsko ponašanje zavisi od načina na koji roditelji percipiraju svoju ulogu. Okolnosti kada se roditelji adaptiraju na njihovu ulogu i odgovornost je usmjerena i na nerazumijevanje i mnogobrojne dileme roditelja, ali kvalitetnim i pozitivnim implementiranjem roditeljskih uloga pruža se mogućnost razvijanje cjelovite ličnosti svakog pojedinca, dok nepotpuno obavljanje i realizovanje roditeljskih uloga ostavlja dugoročne posljedice za pojedinca i način djelovanja porodice kao dio društveno-socijalne sredine.

Roditelji koji pružaju djeci toplinu u svom domu i odnosu, otvorenu komunikaciju, imaju pozitivan uticaj na socio-emocionalni razvoj djeteta koje ima bolje prosocijalne vještine, uči se reakcijama i prihvatljivim oblicima ponašanja i prilagođavajućim oblicima komunikacije s ljudima, pokazuju želju za komunikacijom, posjeduju vještine i sposobnosti implementiranja vlastitih emocija bez obzira da li su to poželjne ili nepoželjne emocije.

Prema tome, „način na koji roditelji reaguju na djetetove potrebe uspostavlja temelj za djetetov razvoj i kasnije funkcioniranje te se razvija jedan od tri tipa privrženosti: sigurna, nesigurna ili anksiozna. Uspostavljanje sigurne privrženosti, koju karakterizira odnos pun povjerenja, topline, zadovoljavanje djetetovih potreba, osjećaj zaštićenosti i sigurnosti, povezano je s optimalnim ishodima za dijete“ (Behrendt i sur., 2019).

Kada govorimo o stilovima, „postoji nekoliko različitih tipologija roditeljskih odgojnih stilova, ali svakako je najpoznatija podjela na autoritaran, autoritativan, popustljiv i zanemarujući stil roditeljstva (Čudina-Obradović i Obradović, 2006).

Početa podjela podrazumijeva tri stila: autoritaran, autoritativan, popustljivi jer je kao najvažniji element roditeljskog funkcioniranja uzet nadzor“ (Čudina-Obradović i Obradović 2006).

Od kvaliteta odnosa djeteta prema roditelju zavisi koliko će dijete biti sugurno u sebe i osobe koje su u njegovoj blizini, „ako je dijete u odnosu na roditelja razvilo nesigurnu privrženost, koju karakterizira osjećaj nepovjerenja, nemogućnost oslonca na roditelja, nedostatak podrške, topline i utjehe kada je potrebno, dijete u odnosu s roditeljem ne može razviti tehnike prepoznavanja, prihvaćanja i reguliranja neugodnih emocija zbog čega će imati teškoća u razvoju socio-emocionalne kompetencije“ (McCabe i Altamura, 2011).

Samouvjerenost, čvrstu emocionalnu vezu, „sigurnu privrženost kod djeteta roditelji razvijaju odgovaranjem na djetetove potrebe, pokazivanjem nježnosti, glasom, dodirima, zagrljajem i svim drugim načinima koji djetetu mogu pokazati da su tu za njega svaki put kada ih zatreba. Sigurnu privrženost karakterizira dosljednost roditelja pri reagiranju na djetetove pozitivne i negativne emocije. Na primjer kada dijete plače, roditelj osim što mimikom i vokalizacijom pokazuje da u djetetu prepoznaje tugu, uznemirenost i bol, on svojom reakcijom (šaputanje, ljuljanje i sl.) pruža djetetu utjehu“ (Boričević Maršanić, Karapetrić Bolfan, Buljan Flander i Grgić, 2017).

Ukoliko roditelji ne uspiju odgovoriti u smislu interakcije na djetetove potrebe i zahtjeve, dolazi do stresne, frustrirajuće reakcije od strane djeteta, tada dolazi do nesigurnog odnosa prema roditeljima, kasnije prema drugim osobama iz svoje blizine i okruženja, koji može ugroziti pozitivan razvoj djeteta. Privrženost djeca koja imaju sa roditeljima dobar i utemeljen odnos kasnije će takva djeca uspostaviti dobre i efikasne odnose i sa svim drugim osobama u svojoj okolini.

2.2. Vaspitači

Vaspitači treba da prepoznaju i razumiju okolnosti i stanja koja se dešavaju u životu djeteta dok boravi u vrtiću, da budu u stanju da razvijaju stavove, sposobnosti, vještine, navike nužne za njihovo djelovanje u pravcu razumijevanja, podrške i pomoći djeteta. Neophodno je da vaspitači konstantno budu usmjereni na stalne, neposredne kontakte sa roditeljima djece jer su oni spona u toj saradnji.

Ako vaspitač dobro poznaje cilj vaspitanja u predškolskoj ustanovi, ako dobro poznaje dijete i njegove probleme, ostvaruje zadovoljavajuće rezultate u svom radu, „moći će da za svoje ideje pridobija druge, vezuje ih za sebe, tj. za vaspitno-obrazovni rad, i pridobija za saradnju koja će biti rezultat uvjerenja roditelja da se sa vaspitačem mora ostvariti čvrsta veza (Ilić, Nikolić, Jovanović, 2006).

Ukoliko dijete ima ostvarenu, kvalitetnu komunikaciju sa vaspitačem, uspješno će ostvariti i interakciju sa vršnjacima. Ukoliko podrška roditelja i vaspitača nije prisutna kasnije i vršnjaka, njegova pozicija neće biti u pozitivnom smjeru ostvarena, neće biti uspješan, neće biti u mogućnosti da ostvari kvalitetne odnose, okolina ga neće prihvatiti i njegova adaptacija će biti otežana, i u tom smislu uloga vaspitača i roditelja je veoma značajna, jer su oni glavni subjekti koji mogu da utiču na vršnjake, na njihovu podršku.

Informativna veza na relaciji vaspitač – roditelji je posebno važna a ponajviše zbog jedinstva vaspitnog djelovanja. U normativnom pogledu, partnerstvo vaspitača i roditelja kao faktor uspješnije socijalizacije djece predškolskog uzrasta, realizira se individualnim i kolektivnim informisanjem; individualnim razgovorima i roditeljskim sastancima, predavanjima za roditelje, aktivnostima u kojima učestvuju vaspitači, roditelji i djeca.

Saradnja i kvalitetna komunikacija vaspitača i roditelja pretpostavlja i zajedničko planiranje, organizovanje programa kulturne i javne djelatnosti, zajedničkih izleta, druženja roditelja u vrtićima, komunikacija između vaspitača i roditelja u pisanoj formi, posjete porodici i sl. Smisao i zadaća partnerstva jeste da se usaglase mišljenja, stavovi, pravci zajedničkog djelovanja te preduzimanje mjera s ciljem poboljšanja njegovih postignuća.

Socijalna interakcija u procesu socijalizacije neposredno utiče na proces sticanja iskustva (učenja), pa Babić i Irović (2004) kažu da je socijalna interakcija djeteta „proces karakteriziran reciprocitetom, dvosmjernošću u koji participanti unose kvalitativno i kvantitativno različita iskustva i znanja" (Babić, Irović, 2004).

Socijalna interakcija između vaspitača i djece i roditelja i vaspitača temelji dječiji razvoj, razvija složene osjećaje koji mu pomažu da adekvatno odgovori na razne emocionalne izazove.

Uticaj koji se realizira na temelju ostvarivanja socio-emocionalnih vještina „provociraju“ pojedinci, a započinje u porodici, zatim se nastavlja u vaspitno obrazovnim institucijama, grupi vršnjaka, i drugih.

2.3. Podrška i saradnja roditelja i vaspitača

Dijete predškolskog uzrasta razvija se u interakciji brojnih faktora, a roditelji i vaspitači su temelj u njihovom vaspitanju i razvoju, naročito ako među njima ima dobre komunikacije i pragmatične saradnje. Kvalitetna saradnja vaspitača i roditelja je važan uslov za potpuno ostvarivanje osnovnih ciljeva vaspitanja i obrazovanja.

Vaspitači i roditelji snose zajedničku odgovornost za kvalitetan odgoj i razvoj djece predškolskog uzrasta, njihov psihički i fizički razvoj, za sva vaspitna područja u vaspitanju djece, odgovornost za osjećanja, (osjećaj prema lijepom) ka izgradnji navika, sposobnosti, umeća, vještina, razvoj mašte a sve s ciljem razvoja strukture djetetove ličnosti. Vaspitači i roditelji su odgovorni za funkcionisanje vrtića, za njegovo povezivanje sa lokalnom zajednicom kako bi se predškolska ustanova učinila sposobnijom za kvalitetniji vaspitno-obrazovni rad. Nužno je da se dogovaraju o načinu i putevima o tome kako porodicu (roditelje) i predškolsku ustanovu mijenjati i modernizovati, te kako bi stvarali uslove za zajedničko djelovanje raznih vaspitnih faktora s ciljem socijalizacije djece i emocionalne stabilnosti.

Vaspitači i roditelji se brinu da dijete zavoli vrtić, da s radošću dolazi u njega (Ilić, Nikolić, Jovanović, 2006) i pratit će dječiji razvoj, ukazivati na propuste, podsticati efikasne tokove dječijeg razvoja, otkrivati teškoće i tražiti puteve njihovog rješavanja.

Značaj saradnje roditelja i vaspitača ogleda se u tome da posjedujemo informaciju kako se dijete ponaša, kada mu je potrebna pomoć a kada podrška, i dokle dosežu njegova dostignuća, i biti usmjerena na kvalitetniju realizaciju zacrtanih programskih sadržaja i ciljeva, a nakon toga utvrditi konkretan plan djelovanja. Vaspitači su

inicijatori saradnje sa roditeljima i od vaspitača zavisi da li će i kakav kvalitet saradnje biti ostvaren. Ako vaspitač dobro poznaje cilj vaspitanja u predškolskoj ustanovi, ako dobro poznaje dijete i njegove probleme, ostvaruje zadovoljavajuće rezultate u svom radu, „moći će da za svoje ideje pridobija druge, vezuje ih za sebe, tj. za vaspitno-obrazovni rad, i pridobija za saradnju koja će biti rezultat uvjerenja roditelja da se sa vaspitačem mora ostvariti čvrsta veza (Ilić, Nikolić, Jovanović, 2006).

Vaspitači treba da prepoznaju i razumiju mjesto i okolnosti koji su u neposrednoj vezi sa predškolskim vaspitanjem, da budu u stanju da razvijaju stavove, sposobnosti, vještine, navike nužne za njihovo djelovanje u tom pravcu. Vaspitači u predškolskim ustanovama su upućeni na stalne, neposredne kontakte sa roditeljima djece u vrtiću i oni su spona (ili prepreka) toj saradnji. Saradnja je nužna, jer vaspitači znaju da su informacije roditeljima neophodne, da su zapažanja o djetetu posebno važna, da je potrebno znati kako se dijete odnosi prema vršnjacima, starijima, prema sebi, okruženju, kakva su mu interesovanja, kakav je tempo napredovanja i dr. Nasuprot tome, roditelji su u prilici davati vaspitačima neophodne informacije o dječijoj posebnosti, o djetetovim životnim uslovima u porodici, o njegovim potrebama, prednostima, mogućnostim, nedostacima.. Međusobna komunikacija pruža priliku za dobro ali i preventivno djelovanje. Informativna veza na relaciji vaspitač – roditelji je posebno važna a ponajviše zbog jedinstva vaspitnog djelovanja.

U pragmatičnom pogledu saradnja vaspitača i roditelja kao faktor uspješnije socijalizacije djece, realizira se individualnim i kolektivnim informisanjem; individualnim razgovorima i roditeljskim sastancima, predavanjima za roditelje, radionicama za roditelje, aktivnostima u kojima učestvuju vaspitači, roditelji i djeca.

Realizira se zajedničko planiranje, organizovanje programa kulturne i javne djelatnosti, zajedničkih izleta, druženja roditelja u vrtićima, komunikacija između vaspitača i roditelja u pisanoj formi, posjete porodici. Smisao i zadaća partnerstva jeste da se usaglase mišljenja, stavovi, pravci zajedničkog djelovanja te preduzimanje mjera s ciljem poboljšanja njegovih postignuća.

Saradnja i pozitivna komunikacija vaspitača i roditelja je od presudnog značaja i ona treba da se usmjeri, prije svega, na kvalitetniju realizaciju zacrtanih programskih ciljeva, te da se utvrdi konkretan plan djelovanja nakon što se prepoznaju zajednički ciljevi na koje treba obratiti pažnju. Od dobrog partnerstva imat će korist svi; roditelji i vaspitači, a posebno djeca i sama predškolska ustanova.

3. SOCIO-EMOCIONALNI RAZVOJ

U tom zahtjevnom procesu, „socio-emocionalne kompetencije djeteta razvijaju se unutar odnosa s drugim važnim osobama u djetetovom životu. Osobe sa kojima ostvaruju prve kontakte su roditelji, pogotovo kada se radi o mlađoj djeci, a u daljem djetetovom razvoju važne osobe postaju i vršnjaci, vaspitači, učitelji. Kvalitet tih ranih odnosa ima pozitivan uticaj na socioemocionalni razvoj djeteta s posljedicama koje su vidljive i kasnije, i na odraslu dob“ (Jones, Greenberg i Crowley, 2015).

Socio-emocionalne vještine u sklopu predškolskog plana i programa podrazumijevaju nadzor i kontrolu emocija - reakcije na različite događaje i situacije u kontekstu prihvatljivih i prilagođenih oblika ponašanja djece ovog uzrasta. Rana socijalizacija koja se dešava u obiteljskom i okruženju predškolske institucije doprinosi da se i budući odnosi unaprijede u životu djeteta, bude li primećen izostanak

socijalnih umeća, posljedice kasnije mogu biti otežavajuće uključivanje u društveno-socijalne odnose i aktivnosti.

3.1. Socio-emocionalne kompetencije

Kada govorimo o kompetencijama, „socio-emocionalne kompetencije obuhvataju brojna različita znanja, stavove i vještine koje omogućuju djeci da razumiju i reguliraju vlastite emocije, pokazuju suosjećanje te uspostavljaju i održavaju pozitivne odnose s drugima. Proces putem kojeg se socio-emocionalna kompetencija razvija naziva se socio-emocionalno učenje. Socio-emocionalnim učenjem djeca stižu i uče efikasno primijeniti znanje, stavove i vještine“ (Domitrovich, Weissberg., 2015). Kompetencije koje su potrebne za razumijevanje i kontrolisanje emocija, iskazivanje empatije prema drugim osobama u našoj okolini, su dovoljne za razvijanje pozitivnih osobina, stavova, mišljenja i donošenja ispravnih odluka.

Kao veoma važne „komponente socioemocionalne kompetencije s efikasnim uticajem na različita područja djetetova života mogu se izdvojiti

- empatija,
- znanje o emocijama i
- regulacija emocija;

Prvu komponentu, „**empatiju** obilježava mentalna fleksibilnost za zauzimanje tuđeg kuta gledanja. Ta mogućnost zauzimanja tuđe perspektive ukazuje na potpuno razvijenu sposobnost razlikovanja vlastitih od tuđih unutarnjih stanja. Sposobnost gledanja situacije iz tuđe perspektive razvija se postupno, s tim da se prvi znaci brige za drugoga javljaju oko dobi od 3 godine, nastavlja se intenzivno razvijati tijekom djetinjstva i postiže vrhunac do kraja adolescencije“ (Boričević Maršanić i sur., 2017; Decety i Jackson, 2004).

Emocionalna stanja koja služe da se međuljudski odnosi osnaže, učvrste i održe međuljudski odnosi, gdje omogućuje pojedincu da iskaže svoja iskrena osjećanja, simpatije, saosjećanja, pomoć drugima u teškim situacija stvarajući uslove za razvoj moralnog ponašanja.

Znanje o emocijama uključuje prepoznavanje i razumijevanje emocija koje je dijete u stanju izraziti u određenoj situaciji i definisati emociju, a u isto vrijeme i shvatiti i integrisati svoje emocije sa emocijama druge osobe kako bi je što bolje razumio, zapravo dijete počinje shvatati da reakcije drugih osoba neće uvijek biti iste s obzirom na različite situacije.

Regulacija emocija počinje na relaciji roditelj-dijete, što kasnije pospešuje dječije socioemocionalne kompetencije, na način da roditeljska osjetljivost na dijete i njegove emocije doprinosi da dijete efikasno izražava emocionalna stanja, što kasnije dovodi do kvalitetnije socio-emocionalne kompetencije.

3.2. Socijalizacija

Usvajanjem i realiziranjem društveno korisnih, poželjno prihvatljivih oblika ponašanja dijete uspostavlja komunikaciju sa najbližima iz svoje okoline, zatim sa ostalim članovima društva i na taj način postaje aktivan član društvene zajednice. Nadalje, može se reći da se socijalna integracija djeteta uvidja putem interakcije sa okruženjem a samim tim podstiče se njegov cjelokupni razvoj.

Komunikacija sa djecom, i sticanje prvih prijateljstava budu vrlo često dobri uslovi za socijalni razvoj. Dijete u vrtiću prihvata druge oblike ponašanja, uči nova pravila igre, aktivnosti svog djelovanja, ona su drugačija od aktivnosti u kući, postaje samostalno kroz zajedničke aktivnosti i kolektivnu realizaciju zadatih aktivnosti. Druženje sa drugom djecom i igra sa njima razvija i doprinosi da se kod djeteta postepeno pojavljuje takmičarski duh, gdje se ono konstantno trudi da bude uspješan u obavljanju zadataka da preuzme dominirajuću ulogu i na kraju bude nagrađeno od vaspitačica.

3.3 Teškoće u procesu dječije socijalizacije

Teškoće u procesu socijalizacije mogu biti u neposrednoj vezi sa okruženjem, s jedne strane, sa okruženjem unutar predškolske ustanove, a sa druge, sa obiteljskim okruženjem. Zarad nerazvijenih socijalnih umijeća, zbog odbijanja poštovanja vaspitnih pravila tokom igre kojoj uzrok može biti neobuzdana samostalnost, djeca se nerijetko isključuju iz igre. To je loša dječija reputacija koju dijete teško prevazilazi (Katz, McClellan, 1999).

Ukoliko dijete ima probleme sa vršnjacima, vrijeme do polaska u školu je najbolje za pružanje socijalne i emocionalne pomoći i podrške djetetu, pa je na vaspitačima predškolskih ustanova odgovornost i obaveza da zajedno sa djecom i roditeljima sačine organizirane sastanke viđenja, radionice i ostale vidove saradnje u cilju jasno postavljenih pravila ponašanja u vrtiću. Moraju se uzeti u obzir i realne i objektivne procjene porodice (roditelja) o teškoćama socijalizacije svoje djece kako bi se u programe socijalizacije djece unijeli i savjetodavni rad vaspitača i drugih stručnih saradnika (pedagoga, psihologa, socijalnog radnika).

Ono što se može prepoznati kao teškoća socijalizacije je u neposrednoj vezi sa grupnim okruženjem. Kod pojedine djece se primjećuje nedovoljna kontrola ponašanja kao i određena doza straha i ustručavanja kako bi se upustila u komunikaciju, kod pojedine se osjeća deficit znanja i sposobnosti nužnih za učešće u zahtjevima interakcije. U pitanju su znanja i sposobnosti koja se stiču isključivo temeljem iskustva, pa zato vaspitač ima posebnu odgovornost u „provociranju“ situacija u kojima će dijete sticati ta iskustva.

Nerijetko dijete pokazuje ponašanje suprotno očekivanog i koje može biti neprihvatljivo (na pr. emocionalni stres) i izazvano u okruženju što može imati za posljedicu slabu vršnjačku reputaciju koju nije lahko prevazići. Opći problemi dječije socijalizacije prepoznati su kao smanjena interakcija, stid, razni oblici agresivnog dječijeg ponašanja, te osjećaj usamljenosti (Katz, McClellan, 1999).

3.4. Emocije kod djece predškolskog uzrasta

Emocija je trenutni doživljaj-stanje na aktivnost koju ocjenjujemo kao jako bitan segment sa integrisanim psihološkim, kognitivnim, iskustvenim aspektima. Emocije se javljaju u skladu sa našim odnosom sa drugim osobama, ukoliko se dođe do promjena u odnosu prema drugoj individui, svakako da će se i emocije promijeniti prema toj osobi bilo da su trenutni prema osećanju ili prema sjećanju na određeni događaj ili aktivnost sa tom osobom.

U periodu djece predškolskog uzrasta osećanje postaje neovisno od dječije kognicije, od njegovih opažanja, sve više postaje kontinuirano ali još uvijek nestabilno. Dešavaju se velike promjene, iskustva kod djece se u daljim aktivnostima proširuju i bogate ali su i dalje emocije kod djece u predškolskom periodu najintenzivnije.

Jedan od bitnih faktora za emocionalni razvoj i emocionalnu stabilnost djeteta su roditelji. Za potpun i kvalitetan emocionalni razvoj djeteta neophodna je zdravo-osećanja atmosfera u porodici, pozitivni i dobri odnosi između članova porodice a posebno osjećaj pripadnosti, ljubavi, podrške, poštovanja i razumijevanja među roditeljima i ostalim članovima porodice.

3.5. Socio-emocionalni faktori razvoja dječije ličnosti

Dijete se ne rađa dovršeno, nego se formira tokom društvene interakcije što nas upućuje na zaključak da porodicu treba posmatrati kao ljudsku organizaciju (primarnu) u kojoj se dijete (individua) kao ličnost razvija.

Formiranje ličnosti, smatra Čatić (2005) je “ složen proces kultiviranja, proces razvoja nekih temeljnih čovjekovih sposobnosti koji nastaje prenošenjem temeljnog kulturnog naslijeđa na ličnost (dijete) od početnog učenja i interakcije sa okruženjem (članovima porodice), do „osposobljavanja za samodjelatnost i participaciju u stvaralačkom procesu razvoja kulture“;

- a) socijalizaciju kao proces kojim se dijete uvodi u pravila društvenog života i ponašanja svoga društva;
- b) individualizaciju kao proces pomoću kojeg se razvija unutrašnji sistem motivacije u skladu sa personalnim svojstvima ličnosti“ (Čatić, 2005).

Porodica kao primarni vaspitni faktor i vrtić kao sekundarni faktor vaspitanja imaju najznačajniju ulogu u socijalnim sredinama. U porodici su roditelji (otac i majka) nosioci vaspitne uloge i njihove su uloge podjednako važne u svim segmentima vaspitanja djece, bez obzira što su uloge majke i oca specifične.

Pod uticajem socijalnih faktora, ostvaruje se ličnost, (pored porodice) u kojoj dijete raste i razvija se, i u vrtiću sa vaspitačima, zatim među vršnjacima, poznanicima, i svim osobama s kojima dijete dolazi u kontakt. Tu su razne asocijacije, udruženja, klubovi, filmovi, literatura, brak i međusobni bračni odnosi, sistemi i zajednice, društvene grupe i kulture u kojima dijete raste i razvija se.

Osnovni socijalni stavovi stižu se preko socijalnih oblika učenja, koji će u budućnosti olakšati ili otežati integraciju djeteta u grupu vršnjaka i društvenu širu zajednicu. Pozitivna socio-emocionalna iskustva koja se stižu u ranom uzrastu pruža kvalitetne i trajne efekte transfera na kasnije ponašanje djeteta.

ZAKLJUČAK

Saradnja roditelja i vaspitača je na tragu usklađivanja vaspitnih uticaja koji se ostvaruju neposrednim kontaktima vaspitača i roditelja tokom individualnih i grupnih kontakata. I na roditeljima i na vaspitačima je velika obaveza i odgovornost. Osim vaspitača u neposrednu komunikaciju, shodno ukazanim potrebama, sa roditeljima se uključuje i menadžment vrtića, te psiholozi, pedagozi, socijalni radnici i ljekari. Sveukupnost odnosa koji temelje pragmatičnu saradnju imaju mnoštvo ciljeva od kojih međusobno informisanje ima posebno mjesto kako bi se djeca u porodici i predškolskoj ustanovi osjećala što bolje a njihove aktivnosti što sadržajnije.

Roditelji će informisati vaspitače o stanju i ponašanju svoje djece u krugu porodice, o njegovim životnim uslovima u porodici, o njegovim mogućnostima razvoja i napredovanja, ukoliko je potrebna i pomoć u vezi dispozicije roditelji će se obratiti vaspitaču za podršku i pomoć, dok će vaspitači roditeljima pružati informacije o djetetovim aktivnostima tokom njegovog boravka u vrtiću, o njegovom napredovanju, procesu osamostaljivanja, socijalizacije, emocionalne stabilnosti, usvajanja vještina, navika.

Čest uzrok djetetovih specifičnih ponašanja su porodične prilike, ali i jasan znak da je djetetu potrebna podrška. U nemogućnosti da odgovori dječijim potrebama, roditelj pruža potrebne informacije vaspitaču, iz razloga, s jedne strane, pravovremenosti i tačnosti informacije, a sa druge, izbjegavanje maštom obogaćene priče djeteta o porodičnom stanju. S druge strane, roditelje informišu vaspitači i saradnici o sklonostima, interesovanjima i mogućnostima djece kao i o promjenama ponašanja djeteta, ma kako uzrokovana.

U radu je prikazana saradnja roditelja i vaspitača, gdje zajedno osmišljavaju sadržaje, oblike i metode koje će primijeniti u radu, da razmijene iskustva i mišljenje o oblicima saradnje kako bi dijete uspješno usvojilo socio-emocionalne vještine.

U posljednje vrijeme se organizira „dan otvorenih varta“, kojom prilikom se roditelji, članovi lokalne zajednice i drugi zainteresovani informišu (upoznaju) sa funkcionisanjem predškolske ustanove, što se posebno odnosi na roditelje čija djeca tek trebaju pohađati u vrtić. Razgovore će inicirati vaspitači koji će ovu priliku iskoristiti kako bi stekli nova iskustva (temeljena roditeljskim) a o svim tim razgovorima će se voditi odgovarajuća evidencija.

Akcent razgovora nerijetko treba „prebaciti“ na porodicu, u ambijent dječijeg doma. Svaki dolazak vaspitača ili njegovih saradnika u dječiji dom ostavlja svoj trag jer je to zgodna prilika da se vaspitači „iz prve ruke“ upoznaju sa porodičnom situacijom. Tako će bolest djeteta, rođenje novog člana u porodici, kupovina neke dragocjenosti, biti uzrok dolaska vaspitača u djetetov dom.

Vaspitno-obrazovne ustanove za djecu predškolskog uzrasta trebaju biti otvorene prema vaspitno-obrazovnom okruženju (vanjskim ciljevima obrazovanja) od kojih porodica zauzima značajno mjesto. Zato je saradnja roditelja (porodice) i predškolskih ustanova (vrtića,) od posebnog značaja ponajviše zbog jedinstvenog vaspitnog uticaja, u procesu usvajanja i osnaživanja socio-emocionalnih vještina, procesa kojeg je neophodno usaglasiti kako bi se u potpunosti mogli realizovati programom zacrtani ciljevi socijalne i emocionalne kompetencije. Porodica ostavlja neizbrisiv trag na razvoj djeteta jer je to njegova prva socijalna sredina i u njoj provodi

najveći dio svojih svakodnevnih aktivnosti. Dok boravi u vrtiću, odnosno njegovo odsustvo iz porodice ne oslobađa dijete daljnjeg uticaja porodice na njega.

Djeca se nakon uspostavljenih odnosa sa roditeljima usmjeravaju izgradnji odnosa s vaspitačima, vršnjacima, gdje grade socijalne i emocionalne vještine. Ovaj proces zavisi jedan od drugog, odnosno osnova dječijeg cjelokupnog razvoja za realizaciju tih vještina su pozitivna socijalna i emocionalna iskustva, usljed čega dolazi do integracije i kognitivnih sposobnosti.

Najpriznatiji subjekti u sticanju i razvoju socio-emocionalnih kompetencija su upravo roditelji, ali ne smijemo izostaviti činjenicu da tokom njihovog odrastanja veliki dio vremena provode u vrtiću, školi, koji znatno utiču na razvoj socio-emocionalne vještine.

BIBLIOGRAFIJA

1. Babić, N., Irović, S. (2004), Djeca i odrasli u igri. Rastimo zajedno, stručni i znanstveni skup, zbornikradova, (15-25), Osijek 2004.
2. Behrendt, H. F., Scharke, W., Herpertz-Dahlmann, B., Konrad, K. i Firk, C. (2019). Like mother, like child? Maternal determinants of children's early social-emotional development. *Infant mental health journal*, 40(2), 234-247.
3. Boričević Maršanić, V., Karapetrić Bolfan, L., Buljan Flander, G. i Grgić, V. (2017). Vidjeti sebe izvana, a druge iznutra. Mentalizacija u djece i adolescenata i tretman temeljen na mentalizaciji za adolescente. *Socijalna psihijatrija*, 45(1), 43-56.
4. Čudina-Obradović, M. I Obradović, J. (2006). Psihologija braka i obitelji. *Zagreb:Golden marketing-Tehnička knjiga*.
5. Ćatić, R., Osnovi porodične pedagogije, Pedagoški fakultet, Zenica, 2005.
6. Domitrovich. R. P. Weissberg, & T.P. Gullotta (Eds.). (2015) Handbook onsocial and emotional learning:Research and practice. New York:Guilford.
7. Ilić, M., Nikolić, R., Jovanović, B. (2006) Školska pedagogija – udžbenik za studente učiteljskih fakulteta. Užice: Učiteljski fakultet
8. Jones, D. E., Greenberg, M. i Crowley, M. (2015). Early social-emotional functioning and public health: The relationship between kindergarten social competence and future wellness. *American journal of public health*, 105(11), 2283-2290.
9. Katz, L.G., McClellan, D.E. (1999): Poticanje razvoja dječje socijalne kompetencije, Zagreb, Educa.
10. Korać, H., Uloga porodice u prevenciji ovisnosti, El-Kelimeh- Novi Pazar i Print Graphic- Beograd, 2003.
11. McCabe, P. C. i Altamura, M. (2011). Empirically valid strategies to improve social and emotional competence of preschool children. *Psychology in the Schools*, 48(5), 513-540.
12. Pavlović Breneselović, D., & Krnjaja, Ž. (2017). Kaleidoskop: osnove diversifikovanih programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
13. Rosić, V. i Zloković, J. (2002.) Prilozi obiteljskoj pedagogiji. Rijeka: Graftrade.
14. Stevanovic, M. (2001). *Predškolska pedagogija*, knjiga I. Denfas, Tuzla.
15. Vujčić, V. (2013). *Opća pedagogija*. Zagreb: Hrvatski pedagoško-književni zbor.
16. Vuksanović, A. (2001). *Pedagogija*. Zagreb: Hrvatski katolički zbor „Mi“.

RESUME

When we talk about the development of socio-emotional skills in children, the roles of parents and educators are equally important.

The environment in which a child lives, grows up, learns and develops is the most important influence on the positive and healthy development of socio-emotional skills in children. Behavior and reactions in certain situations have an impact on the child's personality. By talking, reading, praising or giving advice, we develop their awareness of themselves and the world around them. Through various activities (play), we encourage children to express their feelings and establish good relationships with people from the environment.

The maturation of every child has ups and downs, and their learning starts from the earliest childhood, that is, immediately after birth. Love, support, encouragement from those closest to them, and all this through research, observation and absorption of events and behavior of people around them, are the main backbones of the development of socio-emotional skills in children.

PSIHOLOŠKE KARAKTERISTIKE VEŽBAČA U TERETANAMA

Almedina Numanović
Univerzitet u Novom Pazaru
almedinaasotic@yahoo.com

Željko Mladenović
Akademija vasiptačko-medicinskih strukovnih studija, odsek Aleksinac
lizerzeljko@yahoo.com

Apstrakt

Cilj ovog rada se odnosio na utvrđivanje razlike u određenim psihološkim karakteristikama ličnosti između muškaraca koji vežbaju u teretanama i onih koje ne vežbaju. Istraživanje je sprovedeno tokom 2016. godine, a uzorak su činili vežbači u teretanama (109 ispitanika), kao i nevežbači (96 ispitanika).

Kod ispitanika koji vežbaju su više izražene ekstraverzija, neuroticizam, agresivnost, savesnost, pozitivna valenca negativna valenca, otvorenost, samopouzdanje, dismorfija u odnosu na muškarce koji ne vežbaju.

Vežbanje može postati fizički i psihički problem ukoliko se ekstremno vežba. Ovim radom smo pokušali objasniti ličnost vežbača, gde je stavljen poseban akcenat na razliku između vežbača i nevežbača u nekim psihološkim karakteristikama.

Ključne reči: vežbanje, vežbači, psihološke karakteristike

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF GYM EXERCISERS

Abstract

The goal of the study was a determination of the difference between established psychological features of the males who exercise in gyms and those who do not. The research was conducted during 2016, and the sample consisted of exercisers (109 respondents), as well as non-exercisers (96 respondents).

Respondents who exercise show more pronounced extraversion, neuroticism, aggression, openness, positive valence, negative valence, conscientiousness, self-confidence, dysmorphia in relation to the non-exercisers.

Exercise can become a physical and mental problem if someone exercises extremely. This study explained the personality of the exercisers with special emphasis on the difference between exercisers and non-exercisers in some psychological characteristics.

Key words: exercise, exercisers, psychological characteristics

UVOD

Vežba je podvrsta fizičke aktivnosti koja je planirana, struktuisana i ponavljana s ciljem poboljšanja ili održavanja jedne ili više komponenti telesne kondicije. Uobičajeno vežbanje pokazuje značajne prednosti za fizičko i mentalno blagostanje kod odraslih, dece i tinejdžera. Vežbanje kao aktivnost se nalazi između sporta i zabave. Glavni cilj je razviti simetrični stas koji pokazuje veličinu mišića i njihovu definiciju. Telesna slika vežbača u teretanama je u fokusu istraživača jer je pronađeno da pate od skrnavljenja slike tela i preteranog vežbanja. Potreba za mišićavošću i nezadovoljstvo veličinom mišića je povezano sa većom sklonošću za zdravstveno štetnu praksu kao što je korišćenje lekova, opsesivno vežbanje, disfunkcionalna ishrana, niži i slabiji kvalitet života kao rezultat svega navedenog.

Svako pokretanje tela pomoću skeletnih mišića koje dovodi do potrošnje energije se naziva fizičkom aktivnošću (Caspersen i sar., 1985). Količina energije koja je potrebna da se proizvede neka aktivnost se može meriti u kilodžulima (kJ) ili kilo kalorijama (kcal); termin „vežba“ i termin „fizička aktivnost“ se mogu naizmenično koristiti i ustvari oba imaju brojne zajedničke elemente. Na primer, i fizička aktivnost i vežbanje podrazumevaju pokretanje tela pomoću skeletnih mišića i mere se kilo kalorijama od nižeg do višeg nivoa i pozitivno koreliraju sa fizičkom kondicijom kako se intenzitet, trajanje i učestalost kretanja povećava.

Vežbanje, međutim, nije sinonim za fizičku aktivnost, već potkategorija fizičke aktivnosti. Vežbanje je fizička aktivnost koja je planirana, struktuirana, koja se ponavlja i čiji je cilj unapređenje ili održavanje jedne ili više komponenti fizičke kondicije. Vežbanje je, dakle, potkategorija fizičke aktivnosti i može konstituisati sve ili, pak, delove kategorije dnevne aktivnosti osim sna. Međutim, verovatnije je da će za neke kategorije biti važnije od drugih. Na primer, praktično svi treninzi i mnoge sportske aktivnosti se izvršavaju sa ciljem očuvanja ili unapređivanja fizičke kondicije. U ovim slučajevima vežbanje je planirano struktuirano i ponavljajuće. Aktivnosti na poslu, u kući i mnogi dnevni zadaci se uglavnom izvršavaju na najefikasniji mogući način. Kod ovakvih fizičkih aktivnosti zanemaruje se fizička kondicija i često su struktuirane tako da se postigne što veća ušteda energije. Međutim, ovi zadaci se mogu isplanirati i struktuirati tako da se obavljaju na manje efikasan način kako bi se razvila mišićna snaga ili, pak, kako bi se potrošile kalorije. Na sličan način osoba može isplanirati i struktuirati obavljanje kućnih poslova ili drugih zadataka tako da zahtevaju više napora i rada umesto uštede energije. Zadaci koji se redovno izvršavaju na ovaj način se smatraju vežbanjem.

Većina studija i istraživanja pokazuju da osobe koje su fizički aktivne imaju manji rizik od razvijanja depresije. Postoji podatak da su depresivne osobe generalno manje fizički aktivni i fizički spremni. Istraživanja ukazuju da je vežbanje veoma efektivno kada je u pitanju smanjenje depresivnih simptoma, kombinacija medikamentozne terapije, psihoterapije i fizičke aktivnosti dovodi do poboljšanja stanja depresivnih pacijenata (Cooney i sar., 2013; Martinsen, 2005). Različiti oblici fizičke aktivnosti su jednako efektni.

Uticaj fizičke aktivnosti na mentalno zdravlje i raspoloženje uopšte se objašnjava uz pomoć različitih psiholoških i fizioloških hipoteza.

Postoje razni psihološki mehanizmi kojima pokušavaju da se objasne blagotvorni efekti fizičke aktivnosti na mentalno zdravlje, glavni su (Craft i Perna, 2004; Peluso, 2005):

- 1) Odvracanje pažnje

- 2) Samoefikasnost
- 3) Socijalna interakcija

Vežbanje i fizička aktivnost mogu da pomognu u poboljšanju mentalnog zdravlja i čak da spreče mentalne poremećaje popravljajući samopouzdanje, kogniciju kao i druge psihološke varijable.

Samopoštovanje je važno za uspešan i zadovoljavajući život i glavni je aspekt psihološke dobrobiti (Elavsky i sar., 2005). Veliki broj istraživača se bavio uticajem ponašanja na samopoštovanje, i moglo bi se reći da je fizička aktivnost važna komponenta pozitivne samoevaluacije. Povezanost fizičke aktivnosti i samopoštovanja potrebno je sagledati kroz multidimenzionalne i hijerarhijske modele. Takav model su razvili Sonstrom i saradnici (Sonstrom i Morgan, 1989). Po modelu samopoštovanja i vežbanja, promene u fizičkoj aktivnosti i povezanim fizičkim parametrima (kao što su težina, fizička spremnost, kondicija) koja nastaju vežbanjem imaju indirektno efekte na promenu samopoštovanja. U ovom modelu promene u samoefikasnosti povezane sa promenama u aktivnosti utiču na fizičko samopoštovanje, koje se percipira kroz bolju kondiciju, atraktivno telo i snagu. Pored samopoštovanja značajan uticaj vežbanja je i na samopouzdanje. Naime žene koje vežbaju imaju više samopouzdanja koje je povezano sa promenama u fizičkoj aktivnosti.

Različita istraživanja su pokazala da redovno vežbanje može da poveća nivo fizičke spremnosti a samim tim da smanji agresivno ponašanje. Mnogim mladim ljudima sa problemima u disciplini se pomaže tako što im je omogućeno da svoju agresivnost ispolje kroz sportske aktivnosti. Sa povećanjem fizičke spremnosti dolazi do smanjenja agresivnosti. Istraživanje tromesečnog programa za sprečavanje agresije je dalo rezultate da osobe koje vežbaju mogu da dobro kontrolišu agresiju i socijalnu interakciju. Nivo fizičke spremnosti i skor na lestvici antisocijalnog ponašanja su pokazali visoku negativnu korelaciju između fizičke spremnosti i antisocijalnog ponašanja. Nouri i Bir (Nouri i Beer, 1989) su ispitivali kako trčanje utiče na agresivnost i neprijateljsko ponašanje. Ispitanike su činili studenti, muškarci koji su bili podeljeni u pet grupa trkača i jednu grupu nevežbača. Rezultati ovog istraživanja su pokazali da nevežbači imaju mnogo veće skorove na skali agresivnosti, neprijateljstva i anksioznosti. Mnogo veću i od trkača koji su odustali od trčanja. I ovaj podatak govori u prilog tome da vežbanje omogućava smanjenje agresivnog ponašanja. Vagner i saradnici (Wagner i sar, 1999) su ispitivali efekte treninga podizanja tegova na nivo agresivnosti, kod muških zatvorenika. Rezultati su pokazali da su se verbalna agresija, neprijateljstvo i bes značajno smanjili kod grupe zatvorenika koji su trenirali, dok su zatvorenici iz grupe koja ne trenira pokazali značajno povećanje u energiji. Ovi rezultati potkrepljuju uverenje da učestvovanje u treningu podizanja tegova, ili čak bilo koja dobrovoljna fizička aktivnost, mogu uticati na smanjenje nivoa agresivnosti kod zatvorenika. Ova istraživanja i mnoga druga nam ukazuju da vežbanje ili pak neka druga fizička aktivnost utiču na određene karakteristike ličnosti. Kod osoba koje vežbaju menja se slika o sopstvenom telu, podiže se nivo samopoštovanja i samopouzdanja. A istovremeno ljudi koji vežbaju su manje agresivni i verbalno i fizički i manje neprijateljski nastrojeni prema drugima.

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja

Utvrđiti razliku u određenim psihološkim karakteristikama između vežbača u teretanama u odnosu na muškarce koji ne upražnjavaju aktivno vežbanje u teretanama.

Sprovedena studija je neeksperimentalna opservaciona studija preseka. Istraživanje je sprovedeno od januara 2016. do marta 2016. Istraživanje je obavljeno uz usmenu saglasnost vlasnika teretana. Svaki ispitanik je potpisao saglasnost za učešće u ovom istraživanju gde je bio upoznat sa osnovnim ciljem istraživanja.

Hipoteza istraživanja

Postoji razlika u psihološkim karakteristikama (samopouzdanje, samopoštovanje, zadovoljstvo životom, agresivnost, dismorfija tela, ekstraverzija, prijatnost, neuroticizam, otvorenost, pozitivna valenca, negativna valenca) između vežbača u teretanama i muškaraca koji ne upražnjavaju aktivno vežbanje u teretanama.

Uzorak istraživanja

Ukupan broj ispitanika kojima je objašnjena procedura i dat upitnik za popunjavanje bio je 500. Od tog broja 132 upitnika nije vraćeno nazad, a njih 163 nije imalo potpune podatke tako da je u konačnu analizu ušlo 205 ispitanika. Istraživanje je sprovedeno tokom 2016. godine. Pre početka istraživanja dobijeno je odobrenje etičkog odbora Univerziteta u Novom Pazaru (nadležne institucije). Uzorak vežbača u teretanama je prigodan zbog same strukture uzorka i zato što nema dovoljno podataka o broju vežbača u teretanama. Izbor jedinica iz kontrolne grupe je takođe prigodan.

Varijable

Karakteristike ličnosti - (Ekstraverzija, agresivnost, savesnost, neuroticizam, otvorenost, pozitivna valenca, negativna valenca) su ispitivane pomoću testa ličnosti Velikih pet plus dva, skraćena verzija (Čolović i sar., 2014). Test se sastoji od 70 tvrdnji na koje ispitanik na skali od 1 (uopšte se ne slažem) do 5 (potpuno se slažem) odgovara u kojoj meri se slaže sa tvrdnjom.

Dismorfija tela - Muscle Dismorphia Inventory (MDI 14) konstruisan je da identifikuje psihološke karakteristike i karakteristike ponašanja povezane sa mišićnom dismorfijom. MDI ima pet skala (Dietary Behavior, Body size-simmetry, Bodybuilding dependence, Pysique protection i Supplement use), a sastoji se od 27 čestica i ispitanici za svaku tvrdnju na skali od 1-6 (1 - „nikad“, 6 - „uvek“) iskazuju svoj stepen slaganja sa pojedinom tvrdnjom (Cella i sar., 2012).

Zadovoljstvo životom - je ispitivano skalom za procenu zadovoljstva životom autora Zvezdana Penezića. Skala se sastoji od 20 čestica. Od toga se 17 čestica odnose na procenu globalnog zadovoljstva, dok 3 čestice služe za procenu situacijskog zadovoljstva. Skala je nastala uključivanjem skale zadovoljstva životom (Diener i sar., 1985) sastavljene od 5 stavki, skale opšteg zadovoljstva (Bezinović, 1988) sastavljene od 7 stavki (Lacković-Grgin i sar., 2002).

Samopouzdanje - je ispitivano upitnikom koji se sastoji od 14 stavki, i koji se pokazao veoma pouzdanim (Cronbach's Alpha=0,902) i faktorski ujednačen. Za procenu stavki koristi se petostepena skala likertovog tipa, gde je 5 - nikad, 4 - skoro nikad, 3 - ponekad, 2 - skoro uvek, 1- uvek (Babić i Kordić, 2009).

Samopoštovanje - je ispitivano pomoću Rozenbergove skale samopoštovanja. Sastoji se od deset stavki, pet definisanih u pozitivnom smeru, a pet u negativnom. Ispitanici za svaku tvrdnju na skali od 1 - 5 (od „smatram da je tvrdnja u potpunosti netačna“ do „smatram da je tvrdnja u potpunosti tačna“) iskazuju svoj stepen slaganja sa pojedinom tvrdnjom. Minimalan broj bodova iznosi 10, a maksimalan 50. Veći rezultat ukazuje na veći nivo samopoštovanja (Alinčić, 2013).

Agresivnost - je ispitivana uz pomoć upitnika agresivnosti Žužula (1987). Upitnik A-87 namenjen je za procenjivanje agresivnog ponašanja u provocirajućim situacijama, odnosno merenju impulsivne agresivnosti. Sastoji se od 15 stavki, situacija,

a za svaku situaciju je ponuđeno 5 mogućih reakcija. Predstavljen je uzorak provocirajućih situacija s kojima se najčešće susrećemo u svakodnevnom životu (Zubić i sar., 2013). Pet najčešćih odgovora ponuđenih za svaku situaciju predstavlja jedan od 5 modaliteta impulsivne agresivnosti: a) verbalna manifestna agresivnost, b) fizička manifestna agresivnost, c) indirektna ili pomerena agresivnost, d) verbalna latentna agresivnost, e) fizička latentna agresivnost. Step en agresivnosti meri i test ličnosti Velikih pet plus dva, skraćena verzija.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Tabela 1. Razlike u psihološkim karakteristikama kod vežbača i nevežbača, rezultati t testa

Populacija		N	AS	SD	S.G.	T	df	p
Agresivnost	Vežbači u teretanama	109	30,87	9,00	0,87	2,16	203	,032
	Nevežbači	96	28,24	8,15	0,84			
Ekstraverzija	Vežbači u teretanama	109	40,54	5,23	0,51	2,85	203	,005
	Nevežbači	96	38,03	7,18	0,74			
Neuroticizam	Vežbači u teretanama	109	26,33	9,50	0,91	2,24	203	,026
	Nevežbači	96	23,61	7,51	0,77			
Negativna valenca	Vežbači u teretanama	109	22,28	10,97	1,05	2,56	203	,011
	Nevežbači	96	18,89	7,28	0,75			
Otvorenost	Vežbači u teretanama	109	38,64	5,66	0,54	4,21	203	,001
	Nevežbači	96	34,51	8,28	0,85			
Pozitivna valenca	Vežbači u teretanama	109	35,58	5,96	0,57	3,79	203	,001
	Nevežbači	96	32,11	7,13	0,73			
Savesnost	Vežbači u teretanama	109	40,94	4,88	0,47	2,82	203	,005
	Nevežbači	96	38,75	6,18	0,63			
Samopouzdanje	Vežbači u teretanama	109	52,57	9,96	0,96	3,44	203	,001
	Nevežbači	96	47,66	10,34	1,06			
Zadovoljstvo životom	Vežbači u teretanama	109	80,07	9,65	0,93	0,00	203	1,000
	Nevežbači	96	80,07	11,60	1,19			

Kao što se može videti iz dobijenih rezultata u Tabeli 1. (Numanović, 2019, p.66-69), postoji statistički značajna razlika u agresivnosti (merenoj pomoću Velikih 5 plus dva skraćena verzija) između vežbača i nevežbača ($t=2,16$, $p=0,032$). Agresivnost je izraženija kod vežbača ($AS=30,87$; $SD=9,00$) u odnosu na nevežbače ($AS=28,24$; $SD=8,15$).

Postoji statistički značajna razlika i u odnosu na ekstraverziju ($t= 2,85$; $p= 0,005$). Prosečna vrednost nivoa ekstraverzije kod vežbača je iznosila $AS=40,54$ sa odstupanjem od aritmetičke sredine $SD=5,23$, a kod nevežbača prosečna vrednost je iznosila $AS=38,03$ sa standardnom devijacijom od $SD=7,18$.

Vežbači i nevežbači se razlikuju i u stepenu neuroticizma ($t=2,24$, $p=0,026$). Prosečna vrednost izmerenog stepena neuroticizma kod vežbača je viša ($AS=26,33$; $SD=9,50$) u odnosu na nevežbače ($AS= 23,61$; $SD=7,51$).

Statistički značajna razlika nađena je i u odnosu na negativnu valencu između vežbača i nevežbača ($t=2,56$, $p=0,011$). Negativna valenca je više izražena kod vežbača ($AS=22,28$; $SD=10,97$) u odnosu na nevežbače ($AS=18,89$; $SD=7,28$).

Vežbači i nevežbači se razlikuju u odnosu na ($t=4,21$, $p=0,001$). Otvorenost je više izražena kod vežbača ($AS=38,64$; $SD=5,66$) u odnosu na nevežbače ($AS=34,51$; $SD=8,28$).

Postoji statistički značajna razlika u pozitivnoj valenci ($t=3,79$, $p=0,001$). Prosečna vrednost izmerene pozitivne valence kod vežbača je viša ($AS=35,58$; $SD=5,96$) u odnosu na nevežbače ($AS= 32,11$; $SD=7,13$).

Statistički značajna razlika nađena je i u odnosu na savesnost ($t= 2,82$; $p= 0,005$). Prosečna vrednost nivoa savesnosti kod vežbača je iznosila $AS=40,94$ sa odstupanjem od aritmetičke sredine $SD=4,88$, a kod nevežbača prosečna vrednost je iznosila $AS=38,75$ sa standardnom devijacijom od $SD=6,18$.

Postoji statistički značajna razlika u samopouzdanje ($t= 3,44$; $p= 0,001$). Prosečna vrednost merenog samopouzdanja kod vežbača je iznosila $AS=52,57$ sa odstupanjem od aritmetičke sredine $SD=9,96$, a kod nevežbača prosečna vrednost je iznosila $AS=47,66$ sa standardnom devijacijom od $SD=10,34$.

Vežbači i nevežbači se razlikuju i u odnosu na dismorfiju tela ($t=11,709$, $p=0,001$). Prosečna vrednost izmerene dismorfije kod vežbača je viša ($AS=84,37$; $SD=33,02$) u odnosu na nevežbače ($AS= 41,53$; $SD=19,32$).

Statistički značajna razlika je uočena i kod svih vrsta agresivnosti merenih Rozenbergovom skalom agresivnosti.

Statistički značajne razlike nisu nađene kod zadovoljstva životom i samopoštovanja.

DISKUSIJA

Zadatak ovog rada je bio: Utvrditi razliku u psihološkim karakteristikama između muškaraca koji vežbaju u teretanama i onih koji ne upražnjavaju aktivno vežbanje u teretanama.

Agresivnost (merena pomoću Velikih 5 plus dva skraćena verzija) je više izražena kod vežbača u odnosu na nevežbače. Varijabla agresivnost pokazuje individualne razlike u učestalosti i jačini agresivnih impulsa, kao i razlike u kontroli i jačini same agresivne reakcije. Agresivne osobe imaju tendenciju da vežbaju da bi se

oslobodile besa (Henchoz i sar., 2014; Washburn i sar., 2007). Pokazalo se da je vežba zdrava i efikasna intervencija za osobe sa ljutnjom i agresivnim tendencijama (Numanović i sar., 2018; Chu, 2008; Taliaferro i sar., 2009; Heidarya i sar., 2011). Statistički značajna razlika nađena je i u odnosu na ekstraverziju, prosečna vrednost nivoa ekstraverzije je više izražena kod vežbača u odnosu na nevežbače. Osobine ekstraverzije (Rhodes i sar., 2002, 2003, 2004) i traženje senzacije (DeMoor i sar., 2006; Jack i Ronan, 1998; Potgieter i Bisschoff, 1990) su ključni korelati sa vežbanjem. Ovo ukazuje na to da osobe sa visokim nivoom ekstaverzije mogu tražiti u vežbanju da njihove potrebe za uzbuđenjem i avanturama budu zadovoljene. Ove nalaze potvrđuju mnoga istraživanja (Mathers i Walker, 1999; Couneya i Helsten, 1998; Couneya i sar., 1999; Arai i Hisamichi, 1998; Davis i sar., 1995).

Vežbači i nevežbači se razlikuju i u stepenu neuroticizma. Prosečna vrednost izmerenog stepena neuroticizma kod vežbača je viša u odnosu na nevežbače. Neuroticizam obuhvata individualne razlike u stepenu reaktivnosti na potencijalno ugrožavajuće stimulse. "Može se kazati da neuroticizam predstavlja sklonost da se doživljavaju neprijatne i uznemirujuće emocije, odnosno, sklonost uznemirenosti u mislima i akcijama. Isto tako, dimenzija neuroticizma se odnosi na individualne razlike u sklonosti da se doživljavaju negativne emocije" (Smederevac i sar., 2010, prema Numanović, 2019, p.98).

"Postoji statistički značajna razlika u negativnoj valenci između vežbača i nevežbača. Negativna valenca je više izražena kod vežbača u odnosu na nevežbače. Vežbači i nevežbači se razlikuju i u pozitivnoj valenci. Prosečna vrednost izmerene pozitivne valence kod vežbača je viša u odnosu na nevežbače" (Numanović, 2019, p. 98). Nedavni sistematski pregledi potvrđuju da je fizička aktivnost povezana sa pozitivnijim i energičnijim afektivnim stanjima (Numanović i sar., 2018; Kanning i sar., 2013; Liao i sar, 2015). Međutim, negativna valenca je dimenzija manipulativnosti i negativne slike o sebi, a pozitivna valenca dimenzija superiornosti i pozitivne slike o sebi. U našem istraživanju, obe valence su izraženije kod vežbača. U zavisnosti od toga kakvu sliku o sopstvenom telu imaju, vežbači se mogu osećati superiorno ili sa druge strane manipulativno delovati na ljude. Vežbačima je izgled sopstvenog tela veoma bitan, pa tako mogu vežbati da bi otklonili negativne emocije i stanja koj prati negativna valenca ili vežbati da pokažu svoju superiornost. Pozitivna slika o sebi može biti povezana sa manipulativnošću iz negativne valence, pa u tom slučaju vežbači smatraju da mogu svojim šarmom i lepim izgledom izmanipulisati druge.

Postoji statistički značajna razlika u varijabli otvorenost između vežbača i nevežbača. Otvorenost je više izražena kod vežbača u odnosu na nevežbače. "Otvorenost prema iskustvu se odnosi na prihvatanje novih iskustava, pristupa i ideja. U okviru ove dimenzije su intelektualna radoznalost, širok krug interesovanja, kao i otvorenost za promene" (Smederevac i sar., 2010, prema Numanović, 2019, p. 99). Osoba sa visokim skorom na ovoj dimenziji, pokazuje više interesovanja i ali manje dubine u u odnosu na svako od njih.

Statistički značajna razlika nađena je i u odnosu na savesnost koja je više izražena kod vežbača. Savesnost je dimenzija u kojoj se očituju individualne razlike, "koja se odnosi na stav prema obavezama, odnosno broj ciljeva na koji je neko usmeren. Savesnost takođe podrazumeva i istrajnost u ostvarivanju ciljeva,

sistematičnost i samokontrolu” (Barjaktarević, 2008, prema Numanović, 2019, p. 99). “Ljudi na ovoj dimenziji se i razlikuju prema stepenu u kom su stanju da žrtvuju svoju zonu komfora i ulože napor, a u cilju ostvarenja dugoročnih ciljeva. Važno je naglasiti da je ova dimenzija u velikoj meri oblikovana vaspitanjem i stepenom u kome je osoba bila u stanju da uspostavi kontrolu nad sopstvenim ponašanjem” (Smederevac i sar., 2010, prema Numanović, 2019, p. 99).

Statistički značajna razlika između vežbača i nevežbača nađena je i u odnosu na samopouzdanje. Vežbači prosečno imaju viši skor kod ove varijable u odnosu na nevežbače. “Samopouzdanje je najkonzistentniji faktor kod razlikovanja visoko uspešnog i manje uspešnog sportiste uopšte” (Smederevac, 2002). Ovo znači da vrhunski sportisti, bez obzira na sport, konzistentno pokazuju jaku veru u sebe i svoje sposobnosti.

Takođe je dismorfija tela više izražena kod vežbača u odnosu na nevežbače. Statistički značajna razlika je uočena i kod svih vrsta agresivnosti merenoj Žužulovom skalom agresivnosti. Statistički značajne razlike nisu nađene kod zadovoljstva životom i samopoštovanju.

Rezultatima psiholoških istraživanja je utvrđeno da su osobine koje dovode do razlika između sportista (gde spadaju i vežbači u teretanama) i ostalih izraženiji oblici ekstravertnog ponašanja; veće samopouzdanje, sigurnost u sebe; veći stepen istrajnosti i odgovornosti; izraženija potreba za dominacijom, kompetentnošću i postignućem; veća sposobnost adaptacije za uspešno izvođenje u uslovima stresa (Tubić, 2010).

Meta-analitički pregledi sugerišu da su savesnost i ekstraverzija pozitivno povezani sa vežbanjem. Rods i Budrej navode da je najveća korelacija fizičke aktivnosti bila osobina ekstraverzije i savesnosti (Rhodes i Boudreau, 2017). Vilson i Dishman (Wilson i Dishman, 2015) su nedavno sprovedi meta-analizu 64 studija o primeni pet-faktorskog modela i fizičke aktivnosti, a Sutin i saradnici (Sutin i sar., 2016) su takođe završili meta-analizu 16 uzoraka populacije. Obe meta-analize su pronašle pozitivne korelacije između ekstraverzije i savesnosti i fizičke aktivnosti. Takođe, otvorenost ka iskustvu bila je na granici pozitivne korelacije na meta- analizi Sutina i saradnika.

ZAKLJUČAK

Naučni doprinos planiranog istraživanja prozilazi iz analize razlika u karakteristikama između vežbača i nevežbača. Metodološki doprinos istraživanja se ogleda u utvrđivanju metrijskih karakteristika i psihometrijskom opisu skala na planiranom uzorku. Teorijski značaj ovog istraživanja ogleda se u objašnjenju psiholoških karakteristika vežbača u teretanama, kao i utvrđivanje mogućih razlika u psihološkim karakteristikama u odnosu na populaciju nevežbača o čemu do sada nije bilo istraživanja na ovakvom uzorku ispitanika na teritoriji Srbije.

Kod vežbača su više izražene agresivnost, ekstraverzija, neuroticizam, negativna valenca, otvorenost, pozitivna valenca, savesnost, samopouzdanje, dismorfija u odnosu na nevežbače. Vežbači i nevežbači se ne razlikuju u zadovoljstvu životom i samopoštovanju.

LITERATURA

1. Alinčić M. Osobine ličnosti i asertivnost kao prediktori samopoštovanja i socijalne anksioznosti. *Primenjena psihologija*. 2013; 6(2): 139-154.
2. Arai Y, Hisamichi S. Self-reported exercise frequency and personality: A population-based study in Japan. *Perceptual and Motor Skills*. 1998; 87: 1371-1375.
3. Babić L, Kordić, B. *Samopouzdanje i stavovi zaposlenih prema edukaciji*. Bijeljina; Naučni skup sa međunarodnim učešćem Sinergija; 2009.
4. Barjaktarević J. Psihologija spotra, teorija i empirija. Sarajevo, 2008.
5. Bezinović P. (1988). *Prikaz skala za merenje nekih aspekata samopojmanja*. Praktikum iz kognitivne i bihejvioralne terapije; Zagreb.
6. Caspersen J.C, Powell E K., Christenson MG. Physical Activity, Exercise, and Physical Fitness: Definitions and Distinctions for Health-Related Research. *Public Health Rep*. 1985; 100(2): 126–131.
7. Cella S, Iannaccone M, Cotrufo P. Muscle Dysmorphia: A Comparison Between Competitive Bodybuilders and Fitness Practitioners. *Journal of Nutritional Therapeutics*. 2012; 1:12-18.
8. Chu I. *Effect of exercise intensity during aerobic training on depressive symptoms in initially sedentary depressed women*. Dissertation, The Ohio State University, 2008.
9. Cooney GM, Dwan K, Greig CA, Lawlor DA, Rimer J, Waugh FR, McMurdo M, Mead GE. Exercise for depression. *Cochrane Database of Systematic Reviews*. 2013; 9: 43-66.
10. Couneya KS; Helsten. Personality correlates of exercise behavior, motives, barriers, and preferences: An application of the five-factor model. *Personality and Individual Differences*. 1998; 24.
11. Couneya KS, Bobick TM, Schinke RJ. Does the theory of planned Behavior mediate the relation between personality and exercise behavior. *Basic and Applied Social Psychology*. 1999; 21.
12. Craft L.L, Perna M.F. The Benefits of Exercise for the Clinically Depressed. *Prim Care Companion J Clin Psychiatry*. 2004; 6(3): 104–111.
13. Čolović P, Smederevac S, Mitrović D. Velikih pet plus dva, validacija skraćene verzije. *Primenjena psihologija*. 2014; 7(dodatak): 227-254.
14. Davis C, Fox J, Brewer H, Ratusny D. Motivations to exercise as a function of personality characteristics, age, and gender. *Personality and Individual Differences*. 1995; 19: 165-174.
15. DeMoor MHM, Beem AL, Stubbe JH. *et al*. Regular exercise, anxiety, depression and personality: A population-based study. *Prev Med*. 2006; 42(4): 273–27.
16. Diener E, Emmons RA, Larsen RJ, Greffen S. The Satisfaction With Life Scale. *J Pers Assess*. 1985; 49(1): 71-5.
17. Elavsky S, McAuley E, Motl WR, Konopack FJ, Marquez XD, Hu L, Jerome JG, Diener E. Physical activity enhances long-term quality of life in older adults: Efficacy, esteem, and affective influence. *Annals of Behavioral Medicine*. 2005; 30(2): 138-145.

18. Heidarya A, Emamib A, Eskandaripourc S, Hassani H, Hasanlub H, Shahbazib M. Effect of exercise on the level of violence (aggression) in the selected male students of wrestling and karate in Zanjan-Iran. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. 2011; 30: 2416 – 2417.
19. Henchoz Y, Baggio S, N'goran AA, Studer J, Deline S, Mohler-kuo M, & Gmel, G. Health impact of sport and exercise in emerging adult men: A prospective study. *Quality of Life Research*. 2014; 23(8): 2225-2234.
20. Jack SJ, Ronan KR. Sensation seeking among high- and low-risk sports participants. *Pers Individ Differences*. 1998; 25: 1063–1083.
21. Kanning MK, Ebner-Priemer UW, Schlicht WM. How to investigate within-subject associations between physical activity and momentary affective states in everyday life: a position statement based on a literature overview. *Frontiers in Psychology*. 2013; 4: 1–16.
22. Lacković-Grgin K. i saradnici (2002). *Zbirka psihologijskih skala i upitnika*. Zadar: Filozofski fakultet u Zadru.
23. Liao Y, Shonkoff ET, Dunton GF. The acute relationships between affect, physical feeling states, and physical activity in daily life: a review of current evidence. *Frontiers in Psychology*. 2015; 6: 1–7.
24. Mathers S, Walker M. Extraversion and Exercise Addiction. *The Journal of Psychology*. 1999; 133(1): 125-128.
25. Martinsen WE. Exercise and depression. *International Journal Of Sport And Exercise Psychology*. 2005; 3(4).
26. Nouri S, Beer J. Relations of moderate physical exercise to scores on hostility, aggression, and aggression, and trait-anxiety. *Percept Mot Skills*. 1989; 68(3): 1191-4.
27. Numanović A. Analiza sociodemografskih i psiholoških karakteristika vežbača u teretanama, doktorska disertacija. Kragujevac: Fakultet medicinskih nauka.
28. Numanović A, Mladenović Ž, Janjić V, Radmanović B. Psychological and sociodemographic characteristics and development of psysical exercise dependence. *Revista Brasileira de Medicina do Esporte*. 2018; 24(1).
29. Peluso MA, Guerra de Andrade LH. Physical activity and mental health: the association between exercise and mood. *Clinics (Sao Paulo)*. 2005; 60(1). 61-70.
30. Potgieter J R, Bisschoff F. Sensation seeking among medium- and low-risk sports participants. *Percept Mot Skills* 1990;7: 11203–1206.
31. Rhodes RE, Boudreau P. *Psysical Activity and Personality traits*. 2017; Oxford Research Enciklopedias.
32. Rhodes RE, Courneya KS, Jones LW. Personality and social cognitive influences on exercise behavior: adding the activity trait to the theory of planned behavior. *Psychol Sport Exerc*. 2004; 5: 243–254.
33. Rhodes RE, Courneya KS. Relationships between personality, an extended theory of planned behaviour model, and exercise behaviour. *Br J Health Psychol*. 2003; 8: 19–36.

34. Rhodes RE, Courneya KS, Jones LW. Personality, the theory of planned behavior, and exercise: the unique role of extroversion's activity facet. *J Appl Soc Psychol.* 2002; 32: 1721–1736.
35. Smederevac S. (2002). *Govor i ličnost ili govor ličnosti*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
36. Smederevac S, Mitrović D. i Čolović P. (2010). Velikih pet plus dva (VP+2) – primena i interpretacija. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
37. Sonstroem RJ, Morgan WP. Exercise and self-esteem: Rationale and model. *Medicine and Science in Sports and Exercise.* 1989; 21:329-337.
38. Sutin AR, Stephan Y, Luchetti M, Artese A, Oshio A, Terracciano A. The five-factor model of personality and physical inactivity: A meta-analysis of 16 samples. *Journal of Research in Personality.* 2016; 63: 22–28.
39. Taliaferro LA, Rienzo RM, Miller MD. & Dodd VJ. Associations between physical activity and reduced rates of hopelessness, depression, and suicidal behavior among college students. *Journal of American College Health.* 2009; 57(4): 427-436.
40. Tubić T. (2010). *Psihologija i sport*. Novi Sad: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja.
41. Zubić I, Todorović D, Mitić, P. Emotional competence and aggression within students of sport and psysical education and students of electronic enneering. *Resaarch in kinesiology.* 2013; 41(1): 69-75.
42. Wagner M, McBride RE, Crouse SF. The Effects of Weight-Training Exercise on Aggression Variables in Adult Male Inmates. *Prison Journal.* 1999; 79(1): 72-89.
43. Washburn CR, Pritchard ME, Book P, Clark C. Correlations between exercise and anger in college students. *Perceptual and Motor Skills.* 2007; 104(3): 1310.
44. Wilson KE, Dishman RK. Personality and physical activity: A systematic review and meta-analysis. *Personality and Individual Differences.* 2015; 72: 230–242.

RESUME

Exercise is considered as a subgroup of planned, structured and repeated psysical activities which has an aim to improve or to keep one or more components of body condition. Exercise has proven to give remarkable advantages for psysical and mental welfare of grown-ups, childrend and teenagers. Bodybuilding can be considered as an activity between sport and entertainment. The main objective is to build symmetrical physique which shows muscle size and their definition. The self image of bodybuilders is studied because it has been found that bodybuilders suffer from body image debasement and excessive exercises. The necessity for muscularity and displeasure of the muscle mass is associated trend for harmful practice, like using medicaments-drugs, obsessional training, maladjusted nutrition, and decreased quality of life as a result of all specified. The notion of too much exercising is first considered to determinate the useful aspect of usual training from drug or alcohol abuse or other auto-destructive way of behaviour. Excessive training was considered as a positive addiction because of its advantageous effect on health until it was found that in many cases excessive training is connected with expanded sensitivity on injuries or disfunctional social interactions. It is familiar that addictive behavior does not come into being suddenly; instead it contains few phases. In agreement with the theoretical model of habits and behavior, excessive training has the following constituents: representation, mood changes, tolerance, retirement, anxiety,

conflict of addicted persons with others, relapse. Subordinate important aspect that should be examined is when the exercise itself is the main goal and secondary form which is mostly an outcome of eating disorder and has the purpose of effortless weight control. While some authors state that excessive exercise exists in an absence of eating disorder, others claim that training addiction is unrelated to eating disorder although they have mutual concerns about body and its performances. Studies about the relation between excessive forms of exercisers and eating disorder have manifested conflict results.

ZABRANA DISKRIMINACIJE I GOVORA MRŽNJE U OBRAZOVNO-VASPITNOM KONTEKSTU U SRBIJI

Milica D. Kovačević

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu

Beograd

milica.kovacevic@fasper.bg.ac.rs

Apstrakt

Pravo na obrazovanje, kao jedno od neprikosnovanih ljudskih prava, nužno podrazumeva da se obrazovno-vaspitni proces odvija u ustanovi koja ne toleriše diskriminatorno postupanje, niti govor mržnje. Tokom prethodnih decenija, kako na evropskom, tako i na globalnom nivou, konstituisani su relevantni standardi sa kojima treba da bude usaglašeno funkcionisanje obrazovno-vaspitnih ustanova koje se adekvatno suprotstavljaju fenomenu diskriminatornog postupanja, istovremeno negujući klimu i kulturu koje pogoduju punom razvoju ličnih potencijala učenika.

Imajući u vidu značaj onemogućavanja diskriminatornog postupanja i govora mržnje u obrazovno-vaspitnom kontekstu, autori su sprovedi istraživanje u cilju uporedne analize internacionalnog i srpskog antidiskriminatornog regulativnog okvira u obrazovnom kontekstu. Primenjeni su normativnodogmatski i komparativni metod, uz istraživački fokus na sistemskom tumačenju smisla i sadržaja proučavanih normi. Ključni rezultati istraživanja ukazuju na načelnu usklađenost domaćeg nacionalnog okvira sa međunarodnim standardima. Ipak, nacionalni propisi, suprotno međunarodno prihvaćenim paradigmatima, ne posvećuju odgovarajuću pažnju interkulturalnim elementima obrazovno-vaspitnog procesa, te samim tim ni njihovom antidiskriminatornom potencijalu, već su fokusirani na zabrane i interventne mere za suzbijanje već ispoljenog diskriminatornog postupanja i govora mržnje.

Ključne reči: diskriminatorno postupanje, govor mržnje, interkulturalnost, škola

PROHIBITION OF DISCRIMINATION AND HATE SPEECH IN THE EDUCATIONAL CONTEXT IN SERBIA

Abstract

The right to education, as one of the rights inherent to all human beings, necessarily implies an educational process that takes place in an institution that does not tolerate discrimination or hate speech. During the previous decades, both at the European and global level, relevant standards have been established in order to obtain an educational system that adequately opposes the phenomenon of discrimination, while nurturing a climate and culture conducive to the full development of students' personal potential.

Having in mind the importance of preventing discrimination and hate speech in educational context, the authors have conducted a study aimed at the comparative analysis of the international and Serbian anti-discriminatory regulatory framework in the educational settings.

Normative-dogmatic and comparative methods have been applied, with the focus on the systematic interpretation of the meaning and content of the studied norms. The key results of the research indicate that the domestic national framework corresponds with the relevant international standards. However, national regulations, contrary to internationally accepted paradigms, do not pay adequate attention to the intercultural elements of the educational process, because they are focused on prohibitions and *post festum* interventions on discrimination and hate speech.

Keywords: discrimination, hate speech, interculturality, law

UVODNA RAZMATRANJA

Pravo na obrazovanje prepoznato je kao jedno od neprikosnovanih ljudskih prava (Gynther, 2007; Lee, 2013; O'Rourke, 2015). U posebnom sistemu prava deteta, pravo na obrazovanje je od ključnog značaja, pri čemu pravo na obrazovanje istovremeno implicira niz kako negativnih, tako i pozitivnih obaveza država koje su dužne da kontinuirano unapređuju nacionalne obrazovno-vaspitne sisteme (Brems, 2001; Halvoren, 1990). Tako u savremeno doba pravo na obrazovanje podrazumeva mnogo više od prava na opismenjavanje i ovladavanje računskim operacijama i osnovnim znanjima, jer obrazovanje danas nužno iziskuje i osposobljavanje građana za aktivno učestvovanje u društvenom životu baziranom na visokim standardima poštovanja ljudskih prava i demokratskom uređenju (Kotzmann, 2018; Robinson, Phillips & Quennerstedt, 2020). Otuda su i obaveze država daleko kompleksnije od izgradnje školskih zgrada, obezbeđivanja kadrovskih i materijalnih resursa za neometano funkcionisanje obrazovno-vaspitanog sistema i staranja o tome da svako dete bude obuhvaćeno osnovnoškolskim obrazovanjem u formalnopravnom smislu.

Ostvarivanje punih potencijala deteta i dosezanje ambicioznih ciljeva obrazovno-vaspitanog procesa nespojivo je sa školskim sistemom u kome se toleriše diskriminatorno postupanje (Monteiro, 2010), odnosno govor mržnje kao jedna od posebno štetnih formi diskriminacije. Naime, diskriminatorno postupanje otežava ili čak sprečava lični razvoj i realizaciju punih individualnih potencijala pojedinca, čime se istovremeno umanjuju i mogućnosti za razvoj zajednice. Stoga izlaganja treba započeti definisanjem pojmova diskriminacije i govora mržnje.

Ne postoji opšti konsenzus po pitanju definisanja pojma diskriminacije (Abramson, 2008; Vandenhole, 2005), mada postoje određene široko prihvaćene definicije ovog fenomena. Tako se ističe da diskriminacija podrazumeva različito ili neujednačeno postupanje prema licu ili grupi lica, pri čemu je osnov razlikovanja određeno lično svojstvo, poput rase, verske ili nacionalne pripadnosti, seksualnog opredeljenja, imovnog stanja i slično. Dakle, osnov razlikovanja mogu biti vrlo heterogena lična svojstva, bilo da je reč o svojstvima koja se stiču rođenjem, poput boje kože, bilo da je reč o naknadno stečenim svojstvima, poput političkih uverenja. U literaturi se neretko navodi i da diskriminacija postoji onda kada se nejednako postupa prema jednakima, odnosno jednako prema nejednakima (Petrušić i Beker, 2012), jer je u određenim slučajevima nužno upravo prepoznavanje određenih razlika među ljudima kako bi se svakom pojedincu pružio ravnopravan tretman.

U osnovi diskriminatornog postupanja leži predubedenje da ljudi nisu rođeni kao jednaki i da samim tim ne zaslužuju jednake preduslove za lično napredovanje i

ispunjen život. Takvo predubedenje zasnovano je na predrasudama kao neutemeljenim stavovima o tome da su pripadnici određenih grupa rođeni sa manjkom vrlina (Bašić i Stjelja, 2021) ili sa izraženim negativnim karakteristikama usled čega ih treba izbegavati, a u drastičnijim slučajevima čak i aktivno izražavati hostilan stav prema njima kako bi pripadnici većinskih grupa zaštitili svoje interese. Sa predrasudama se prepliću stereotipi na osnovu kojih se svim pripadnicima jedne grupe neosnovano pripisuju istovetne osobine (Brown, 2010). Građani neretko nisu ni svesni predrasuda kojima robuju (Grossman, 2002; Thompson, 2003), pri čemu se u literaturi ističe da je od samosvesti o predrasudama mnogo značajnija spremnost pojedinca da im se odupre u konkretnoj situaciji i da osobu pred sobom ceni na osnovu njenih individualnih karakteristika i postupaka (Kite & Whitley, 2016).

Jasno je da na stvaranje i održavanje predrasuda o pripadnicima određenih grupa može da utiče govor mržnje kao svaka forma javnog izražavanja putem koje se podržava ili podstiče negiranje vrednosti i neprihvatanje lica ili grupe lica usled njihovih ličnih karakteristika. Iako se smatra da govor mržnje najčešće ne podrazumeva težu povredu prava, ne treba gubiti iz vida da on može da predstavlja uvod u buduća štetna ponašanja (Ivanović i Čudan, 2019; Popović-Čitić, Bukvić Branković, Kovačević-Lepojević, Paraušić, Stojanović i Kovačević, 2021). Sa druge strane, kako suzbijanje govora mržnje ne bi preraslo u suzbijanje slobode govora, potrebno je da se određenim javnim izražavanjem realno može izazvati štetan efekat (Pehar, 2019). Govor mržnje može se manifestovati u verbalnom ili neverbalnom obliku, odnosno korišćenjem različitih simbola i gestova koji su inspirisani negativnim osećanjima prema pripadnicima određenih grupa. Komitet ministara Saveta Evrope govor mržnje opredeljuje kao izražavanje koje širi, inicira, podstiče ili opravdava antisemitizam, ksenofobiju, rasno zasnovanu mržnju ili druge forme mržnje zasnovane na netoleranciji, uključujući tu i netoleranciju izraženu u formi agresivnog nacionalizma i etnocentrizma, diskriminacije i neprijateljstva prema manjinama, migranatima i ljudima imigrantskog porekla (Preporuka Komiteta ministara državama članicama o govoru mržnje, br. R (97) 20, usvojena 30. oktobra 1997. na 607. sastanku zamenika ministara).

U obrazovno-vaspitnom kontekstu diskriminisanje se može manifestovati u brojnim modalitetima, te se može preduzeti kako činjenjem, tako i propuštanjem, odnosno može biti neposredno i posredno (Đukanović i Raičević, 2019; Vandenhole, 2005). Tako učenici mogu biti neposredno diskriminirani ukoliko su onemogućeni da učestvuju u školskim i vanškolskim aktivnostima zbog ličnih svojstava i stanja, poput pola i invaliditeta. Sa druge strane diskriminisanje je posredno ukoliko nije očigledno da se učenicima uskraćuju određena prava zbog ličnih karakteristika, iako je faktičko stanje zapravo takvo, kao na primer u slučaju učenika koji su usled bolesti pošteđeni vanškolskih aktivnosti sa obrazloženjem da se tako štiti njihov psihofizički integritet. Navedeno implicira da su moguće i situacije u kojima oni koji diskriminiraju nisu svesni da je njihovo ponašanje u osnovi diskriminatorno. Dalje, u slučaju uvredljivog oslovljavanja učenika zbog ličnih svojstava reč je o diskriminisanju činjenjem, dok se diskriminisanje propuštanjem manifestuje onda kada nastavnik ne reaguje na uvredljivo obraćanje učeniku od strane drugih učenika. Diskriminisanje putem

propuštanja postoji i onda kada učenik, na primer, nema prilike da u okviru nastavnih sadržaja uči o kulturnom nasleđu nacionalne ili verske grupe kojoj pripada.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Kako bismo došli do odgovora na istraživačko pitanje: „Da li je normativni okvir koji se odnosi na zabranu diskriminatornog postupanja i govora mržnje u obrazovno-vaspitnom kontekstu u Srbiji usklađen sa internacionalnim standardima i paradigmama u datoj oblasti?“ pristupili smo uporednoj analizi međunarodnih dokumenata o zabrani diskriminacije u obrazovnom kontekstu i pozitivnog okvira Srbije u istoj oblasti.

Metodološki pristup bazirao se na primeni normativnodogmatskog i komparativnog metoda. Imajući u vidu da u pravnom sistemu svaka norma zauzima svoje mesto povezujući se sa drugim normama i istovremeno povratno utičući na njihov smisao (Lukić, Košutić i Mitrović, 1999), fokus je bio na sistemskom tumačenju sadržine i smisla odredaba analiziranih dokumenata.

Međunarodne dokumente pribavili smo pristupanjem sajtovima Saveta Evrope, Organizacije Ujedinjenih nacija i Pravno-informacionog sistema Republike Srbije (elektronska baza-Službeni glasnik RS-Međunarodni ugovori) tokom decembra 2021. godine. Tako su analizirani: Konvencija UN o pravima deteta (Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta, Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori, br. 15/90 i Službeni list SRJ - Međunarodni ugovori, br. 4/96 i 2/97), Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (Zakon o ratifikaciji Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, Službeni list SFRJ, br. 7/71-73), Međunarodni pakt o ekonomskim, kulturnim i socijalnim pravima (Zakon o ratifikaciji Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Službeni list SFRJ, br. 7/71), Konvencija UN o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije (Zakon o ratifikaciji Međunarodne konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, Službeni list SFRJ, br. 31/67), Konvencija UNESKO protiv diskriminacije u obrazovanju (usvojena na 11. zasedanju Opšte konferencije UNESKO, 14. decembra 1960. godine, stupila na snagu 22. maja 1962. godine), Smernice UNESKA o interkulturalnom obrazovanju (UNESCO Guidelines on Intercultural Education, Paris, 2006), Evropska konvencija za zaštitu osnovnih ljudskih prava i sloboda (Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, izmenjene u skladu sa Protokolom broj 11...Službeni list SCG - Međunarodni ugovori, br. 9/03-16) i Preporuka Komiteta ministara o obezbeđivanju kvalitetnog obrazovanja iz 2012. godine (br. R CM/Rec(2012)13, usvojena 12. decembra 2012. na 1158. sastanku zamenika ministara).

Domaći važeći propisi pribavljeni su pristupom sajtu Pravno-informacionog sistema RS (elektronska baza-Službeni glasnik RS) takođe tokom decembra 2021. godine. Analizirani su: Ustav RS (Službeni glasnik RS, br. 98/06), Zakon o zabrani diskriminacije (Službeni glasnik RS, br. 22/2009 i 52/21), Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (Službeni glasnik RS, br. 88/17, 27/18, 10/19, 6/20 i 129/21), Strategija razvoja obrazovanja i vaspitanja u Republici Srbiji do 2030. godine (Službeni glasnik RS, br. 63/21), Pravilnik o bližim kriterijumima za prepoznavanje oblika diskriminacije od strane zaposlenog, deteta, učenika ili trećeg lica u ustanovi obrazovanja i vaspitanja (Službeni glasnik RS, br. 22/16) i Pravilnik o postupanju

ustanove u slučaju sumnje ili utvrđenog diskriminatornog ponašanja i vređanja ugleda, časti ili dostojanstva ličnosti (Službeni glasnik RS, br. 65/2018).

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Produkovani rezultati uporedne analize internacionalnog i srpskog antidiskriminativnog regulativnog okvira razdvojeni su u dve kategorije shodno kontekstu iz koga su potekli (međunarodni i nacionalni).

Međunarodnopravni dokumenti i zabrana diskriminacije u obrazovno-vaspitnom kontekstu

Konvencija UN o pravima deteta, kao najznačajniji i sveobuhvatni dokument o pravima deteta, već na samom početku teksta, u čl. 2, predviđa da će: države poštovati i obezbeđivati prava svakog deteta koje se nalazi pod njihovom nadležnošću bez diskriminacije i bez obzira na rasu, pol, jezik, versku pripadnost, političko ili drugo uverenje i ubeđenje, nacionalno, etničko ili socijalno poreklo, imovno stanje, invaliditet ili drugi status deteta, njegovog roditelja ili staratelja, te da će ugovornice preduzeti sve odgovarajuće mere kako bi obezbedile zaštitu deteta od svih oblika uskraćivanja u pravima ili sankcionisanja zasnovanog na postupcima ili stavovima detetovih roditelja, staratelja ili članova porodice. Takođe, čl. 28 i 29 ovog dokumenta odnose se na pravo deteta na obrazovanje koje nužno podrazumeva i iziskuje obrazovno-vaspitni sistem zasnovan na poštovanju dečijih roditelja, detetovog kulturnog identiteta, jezika i vrednosti, nacionalnih vrednosti zemlje u kojoj dete obitava, zemlje iz koje potiče i drugih različitih civilizacija, odnosno obrazovno-vaspitni sistem okrenut ka pripremanju deteta za život u slobodnom društvu, u duhu međusobnog razumevanja, tolerancije, jednakosti polova, te prijateljstva i mira između etničkih, nacionalnih i verskih grupa.

Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima utvrđuje da su svi jednaki pred zakonom i da imaju pravo na jednaku zakonsku zaštitu bez ikakvog razlikovanja, što u slučaju država u kojima postoje etničke, verske ili jezičke manjine implicira pravo lica koja pripadaju tim manjinama da uživaju pravo na sopstveni kulturni život, da ispovedaju sopstvenu veroispovest i da upotrebljavaju sopstveni jezik (čl. 26 i 27).

Međunarodni pakt o ekonomskim, kulturnim i socijalnim pravima utvrđuje da su države obavezne da svakome obezbede pravo na obrazovanje koje je usmereno na razvoj ličnosti, dostojanstva i ukupno osnaživanje poštovanja ljudskih prava i sloboda.

Konvencija UN o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije zabranjuje razlikovanje, isključivanje, uskraćivanje ili priznavanje prvenstva zasnovano na rasnoj pripadnosti, nacionalnom ili etničkom poreklu, te obavezuje države da svakome garantuju jednako ostvarivanje prava, te posebno prava na obrazovanje i stručno osposobljavanje.

Konvencija UNESKO protiv diskriminacije u obrazovanju utvrđuje da obrazovanje treba da podstiče poštovanje ljudskih prava i uvažavanje ravnopravnosti među narodima. U čl. 5 ovaj dokument, usvojen od strane Organizacije Ujedinjenih

nacija za obrazovanje, nauku i kulturu (skraćeno-UNESKO), prepoznaje specifična prava pripadnika nacionalnih manjina u oblasti obrazovanja, pri čemu ta prava ne treba da se ostvaruju na način kojim se onemogućavaju pripadnici manjina da razumeju kulturu i jezik zajednice kao celine i da učestvuju u njenim aktivnostima, niti na način kojim se ugrožava nacionalni suverenitet.

Od posebnog značaja su Smernice o interkulturalnom obrazovanju formulisane od strane UNESKO-a 2006. godine. Prva smernica predviđa da interkulturalno obrazovanje podrazumeva poštovanje kulturnog identiteta učenika tako što pruža kulturalno odgovarajuće i responzivno kvalitetno obrazovanje za svakog učenika. Shodno drugoj smernici, interkulturalno obrazovanje pruža svim učenicima kulturalna znanja, veštine i stavove koji su neophodni kako bi učenici postali aktivni i odgovorni građani društva, dok treća smernica sugerise da interkulturalno obrazovanje pruža kulturalna znanja, veštine i stavove koji osposobljavaju učenike da doprinose poštovanju, razumevanju i solidarnosti među pojedincima, etničkim, socijalnim i kulturnim grupama i nacijama. Dodajmo ovde da pravilno razumevanje svrhe i smisla navedenih smernica iziskuje i adekvatno razumevanje pojma interkulturalnosti koja, za razliku od multikulturalnosti, ne podrazumeva samo pasivno koegzistiranje različitih kultura u datom prostornom i vremenskom kontekstu, već i njihovo međusobno preplitanje i prožimanje koje potom rezultira stvaranjem specifičnih kulturnih vrednosti.

Evropska konvencija za zaštitu osnovnih ljudskih prava i sloboda u čl. 14. normira zabranu diskriminacije građana po osnovu bilo kog ličnog svojstva, dok je dodatnim Protokolom br. 1 u čl. 2 zagarantovano pravo na obrazovanje. Naime, niko ne sme biti uskraćen za obrazovanje, ali se istovremeno obrazovanje ne sme sukobljavati sa individualnim verskim i filozofskim uverenjima roditelja ili drugih staratelja dece.

Savet Evrope tokom poslednjih decenija uvažava krucijalan značaj obrazovanja u jačanju demokratskih vrednosti i vladavine prava, usled čega je donet veliki broj dokumenata kojima se države pozivaju da unaprede svoje obrazovne sisteme. Među njima se izdvaja Preporuka Komiteta ministara SE o obezbeđivanju kvalitetnog obrazovanja iz 2012. godine. Ovaj dokument sugerise da bi državne vlasti posebno trebalo da vode računa da obrazovni sistem bude prilagođen kompleksnim potrebama modernog društva, što u slučaju lica koja spadaju u neprivilegovane društvene grupe pred države može da stavi i dodatne kompleksne obaveze. „Kvalitetno obrazovanje“ u kontekstu ove preporuke podrazumeva obrazovanje koje se odvija u nenasilnoj sredini u kojoj se poštuju svačija prava, odnosno obrazovanje dostupno svima i prilagođeno svačijim potrebama.

Normativni okvir koji se odnosi na obrazovno-vaspitni kontekst u Srbiji i suzbijanje diskriminatornog postupanja i govora mržnje

Zabrana diskriminacije predstavlja jedno od rukovodnih načela na kojima se bazira čitav sistem ljudskih i manjinskih prava u Republici Srbiji. Stoga Ustav RS u čl. 21 predviđa da su pred Ustavom i zakonom svi građani jednaki, te da uživaju pravo na jednaku zaštitu. Zabranjena je kako neposredna, tako i posredna diskriminacija po bilo kom osnovu, a posebno na osnovu rase pripadnosti, pola, nacionalne

pripadnosti, društvenog porekla, veroispovesti, političkog ili drugog uverenja, imovnog stanja, kulture, jezika, starosne dobi i invaliditeta.

Zakon o zabrani diskriminacije sadrži opštu zabranu diskriminacije, a kao oblike diskriminacije opredeljuje: neposrednu diskriminaciju; posrednu diskriminaciju; pozivanje na odgovornost usled traženja zaštite od diskriminacije; nejednako tretiranje; udruživanje radi diskriminacije; govor mržnje; uznemiravanje, uvredljivo postupanje, polno i rodno uznemiravanje i navođenje na diskriminatorno postupanje. Zabranjena je segregacija kao svaki akt razdvajanja bez objektivnog i razumnog opravdanja, a na osnovu ličnog svojstva. Član 11. zabranjuje govor mržnje.

Zakon o zabrani diskriminacije sumarno predviđa i posebne slučajeve diskriminacije. Članom je 19 zabranjena diskriminacija u domenu obrazovanja i stručnog osposobljavanja, pri čemu bi diskriminatorno postupanje obuhvatalo: onemogućavanje upisa u vaspitno-obrazovnu ustanovu ili isključenje iz ovih ustanova; otežavanje postupka upisivanja u vaspitno-obrazovnu ustanovu, onemogućavanje ili uskraćivanje mogućnosti praćenja nastave i učešća u drugim aktivnostima; razdvajanje učenika u grupe na bazi ličnih svojstava; zlostavljanje učenika na druge načine, odnosno neopravdano pravljenje razlike i nejednako postupanje. Lica koja smatraju da su pretrpela diskriminaciju i koja nisu zadovoljna odgovorom institucije u kojoj se navodno diskriminatorno postupanje dogodilo mogu da se obrate Povereniku za zaštitu ravnopravnosti, a stoji im na raspolaganju i sudska zaštita.

Kada je reč o suzbijanju diskriminacije unutar obrazovno-vaspitanog konteksta Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, u čl. 3. utvrđuje da: svako lice ima pravo na obrazovanje i vaspitanje, pri čemu lica sa smetnjama u razvoju i invaliditetom dodatno imaju pravo na obrazovanje i vaspitanje koje uvažava njihove potrebe, uz pojedinačnu ili grupnu dodatnu podršku u obrazovanju i vaspitanju. Dalje, u Opštim principima obrazovanja i vaspitanja (čl. 7) ističe se da sistem obrazovanja i vaspitanja mora da obezbedi za sve, između ostalog: jednakost prava na obrazovanje i vaspitanje bazirano na socijalnoj pravdi i principu jednakih mogućnosti; poštovanje ljudskih prava, prava deteta i uvažavanje ljudskog dostojanstva; obrazovanje i vaspitanje u socijalno odgovornoj ustanovi u kojoj se neguju otvorenost, kooperativnost, tolerancija, svest o kulturalnoj povezanosti u svetu i posvećenost bazičnim moralnim vrednostima. Zakon predviđa i da se posebna pažnja posvećuje: mogućnosti da učenici sa razvojnim smetnjama, invaliditetom i iz osetljivih grupa, bez obzira na sopstvene materijalne prilike imaju pristup obrazovanju; mogućnostima da učenici smešteni u ustanove socijalne zaštite i sa zdravstvenim problemima realizuju pravo na obrazovanje za vreme boravka u institucijama i mogućnostima za smanjenje stope napuštanja obrazovanja, a osobito kada su u pitanju pripadnici marginalizovanih i ugroženih grupacija. Član 8, tač. 16 zakona kao jedan od ciljeva obrazovanja i vaspitanja definiše: negovanje ličnog i nacionalnog identiteta, podsticanje osećaja pripadnosti Republici Srbiji, poštovanje i negovanje srpskog i maternjeg jezika, tradicije i kulture kako srpskog, tako i manjinskih naroda, podsticanje interkulturalnosti, te očuvanje i uvažavanje nacionalne i globalne kulturalne zaostavštine. Zakonodavac izričito zabranjuje diskriminaciju u čl. 110, dok detaljnije uređivanje pitanja u vezi sa prepoznavanjem i reagovanjem na

diskriminatorno postupanje i govor mržnje, odnosno pitanja u vezi sa koncipiranjem preventivnih mera prepušta nadležnom ministru, tako da se u datoj oblasti postupanje normira odgovarajućim podzakonskim aktima.

Strategija razvoja obrazovanja i vaspitanja u Republici Srbiji do 2030. godine kao jednu od ključnih tema definiše suzbijanje diskriminatornog postupanja. Shodno ovom dokumentu vizija razvoja obrazovanja i vaspitanja u Srbiji podrazumeva da sistem, između ostalog, bude baziran na međusobnom uvažavanju, osećanju solidarnosti, poštovanju ličnog integriteta, odgovornosti, kao i jačanju inkluzivnog pristupa koji omogućava kvalitetno obrazovanje za sve. Strateški dokument kao osetljive grupe u oblasti obrazovanja izdvaja: učenike čije porodice imaju nizak socio-ekonomski status; učenike romske nacionalnosti, a naročito oni koji žive u romskim naseljima; učenike sa smetnjama u razvoju ili sa invaliditetom, te stanovnike ruralnih područja, a naročito brdsko-planinskih i pograničnih područja. Strategija ne izdvaja posebno pitanja u vezi sa obrazovanjem pripadnika nacionalnih manjina tretirajući obrazovanje nacionalnih manjina kao integralni deo obrazovanja u Republici Srbiji.

U oblasti suzbijanja diskriminatornog postupanja i govora mržnje od posebnog značaja su podzakonski dokumenti koji bi trebalo da sadrže spisak konkretnih mera i aktivnosti čija implementacija neposredno rezultira preveniranjem i suzbijanjem diskriminatornog postupanja i govora mržnje. Osnovna intencija koja stoji iza usvajanja ovih pravnih dokumenata jeste da se zaposlenima u obrazovno-vaspitnom sistemu pruže procedure i alati za preduzimanje precizno definisanih radnji.

Tako Pravilnik o bližim kriterijumima za prepoznavanje oblika diskriminacije od strane zaposlenog, deteta, učenika ili trećeg lica u ustanovi obrazovanja i vaspitanja, opredeljuje merila za prepoznavanje neprihvatljivog ponašanja u ustanovi, dajući pri tome i konkretne primere koji bi trebalo da olakšaju razumevanje incidentnih situacija. Pravilnik definiše da govor mržnje takođe postoji u slučajevima pisanja poruka i simbola u ustanovi ili u njenom bližem okruženju koji podstiču diskriminaciju i mržnju s obzirom na lična obeležja i karakteristike; korišćenje štampanih izdanja, onlajn sadržaja i drugih medija u iste svrhe, te javno izražavanje u kontekstu obrazovanja i vaspitanja koje u sebi sadrži diskriminatorne poruke (čl. 10).

Shodno Pravilniku o bližim kriterijumima za prepoznavanje oblika diskriminacije od strane zaposlenog, deteta, učenika ili trećeg lica u ustanovi obrazovanja i vaspitanja, čl. 11, uznemiravajuće i ponižavajuće postupanje, između ostalog, podrazumeva: korišćenje pežorativnih nadimaka i upotrebu stereotipnih formi izražavanja kojima se vređa dostojanstvo na osnovu ličnog obeležja; ruganje postignućima u obrazovno-vaspitnom procesu, kao i izlaganje podsmehu zbog izgleda, porekla, polne i rodne pripadnosti, seksualne orijentacije i sličnog.

Pravilnik o bližim kriterijumima za prepoznavanje oblika diskriminacije od strane zaposlenog, deteta, učenika ili trećeg lica u ustanovi obrazovanja i vaspitanja definiše kriterijume za prepoznavanje diskriminacije u realizaciji standarda i ishoda obrazovanja i vaspitanja, čime su opredeljena merila za prepoznavanje ovog oblika diskriminatornog postupanja koji neretko može biti nedovoljno vidljiv. Primera radi, diskriminacija postoji ukoliko se od učenika usled njihovih ličnih osobina očekuje da ne dosegnu ustanovljene ishode obrazovanja, već se kriterijumi prema njima neopravdano menjaju, modifikuju i spuštaju, odnosno kada se usled nižih očekivanja

obrazovnih postignuća kod određenih učenika, a na bazi njihovih ličnih svojstava, vrši neformalno skraćivanje standardnog nastavnog programa (čl. 13).

Mogućna je i diskriminacija u oblasti poštovanja pravila ponašanja u ustanovi ukoliko se pravila ponašanja formulišu bez participiranja učenika određenih ličnih svojstava, odnosno ukoliko se pravila selektivno ili nejednako primenjuju tako da su učenici upravo usled ličnih karakteristika izloženi sankcijama, shodno čl. 17 Pravilnika o bližim kriterijumima za prepoznavanje oblika diskriminacije od strane zaposlenog, deteta, učenika ili trećeg lica u ustanovi obrazovanja i vaspitanja. Diskriminacija u kontekstu sprovođenja vaspitno-obrazovnog procesa, shodno čl. 19, između ostalog, postoji i ukoliko se prilikom realizacije obrazovanja ne uzimaju u obzir sposobnosti i postojeća znanja i iskustva učenika određenih ličnih svojstava, to jest ukoliko se učenici isključuju iz aktivnosti i rada vršnjačkih grupa ili učeničkih organizacija, odnosno ukoliko učenici jesu uključeni u rad, ali im se ne obezbeđuje puna jednakost ili im se pak otežava ili onemogućava učestvovanje u vanškolskim aktivnostima i događajima.

Pitanja u vezi sa primenom preventivnih i interventnih mera u cilju suzbijanja diskriminatornog postupanja i govora mržnje obrađuje Pravilnik o postupanju ustanove u slučaju sumnje ili utvrđenog diskriminatornog ponašanja i vređanja ugleda, časti ili dostojanstva ličnosti. Odredbama ovog pravnog akta definisane su obaveze ustanove u pogledu koncipiranja široko shvaćenih mera preventivnog postupanja, odnosno interventnog reagovanja u slučaju kada je diskriminatorno postupanje detektovano. Završni segment ovog pravilnika odnosi se na suzbijanje segregacije kao posebno teškog oblika diskriminacije.

Preventivne mere se, shodno odredbama Pravilnika o postupanju ustanove u slučaju sumnje ili utvrđenog diskriminatornog ponašanja i vređanja ugleda, časti ili dostojanstva ličnosti, sprovode primarno kroz podizanje svesti svih lica involviranih u obrazovni proces o nužnosti suzbijanja diskriminacije na svim nivoima i u svim oblicima. Prevencija se implementira putem sticanja odgovarajućih znanja i veština kojima se osnažuju svi oni koji mogu biti kako diskriminatori, tako i viktimizovani diskriminatornim postupanjem.

Ideja o osnaživanju relevantnih aktera konkretizuje se kroz izradu Programa prevencije diskriminatornog postupanja koji se definiše na godišnjem nivou. Program predstavlja obavezan deo školskog razvojnog programa i plana. Radi praktičnog realizovanja mera sadržanih u programu formira se Tim za zaštitu od diskriminacije, nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja. I pored toga što su pred članove tima stavljeni konkretni zadaci u preveniranju i reagovanju podrazumeva se da tim ne može realizovati mere i aktivnosti bez adekvatnog doprinosa i anagažovanja direktora ustanove, saveta roditelja i lokalne zajednice.

U slučaju ispoljavanja diskriminatornog ponašanja obavezno se pristupa primeni interventnih mera. Redosled postupanja pri intervenisanju iziskuje da se prvo zaustavi diskriminatorni incident, odnosno da se osigura bezbednost svih učesnika. Posle inicijalnog urgentnog reagovanja promptno se osmišljavaju mere čija implementacija treba da umanjí rizik od ponavljanja diskriminacije. Potom se pristupa osmišljavanju mera za ublažavanje posledica koje su nastupile, pri čemu u fokusu nije samo najbolji interes neposredno oštećenih lica, već i onih koji su ispoljili

diskriminatorno postupanje i ostalih koji su nedozvoljenom postupanju eventualno prisustvovali.

Tim za zaštitu od diskriminacije, nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja ima izuzetno obimne i komplikovane zadatke koji podrazumevaju: pripremu Programa zaštite u skladu sa specifičnostima ustanove i potrebama koje proizlaze iz prethodno sačinjene analize stanja; informisanje učenika, zaposlenih i roditelja o aktivnostima tima i mogućnostima za traženja podrške i pomoći od tima; učestvovanju u obukama i projektima za razvijanje kompetencija zaposlenih u domenu suzbijanja nasilja i diskriminacije; mobilisanje i animiranje roditelja u cilju aktivne saradnje na polju preduzimanja preventivnih mera; preduzimanje mera i vođenje kompletne dokumentacije i evidencije o ispoljenim slučajevima diskriminacije.

DISKUSIJA

Kada je reč o internacionalnim standardima u oblasti suzbijanja diskriminatornog postupanja i govora mržnje u obrazovnom kontekstu, može se reći da nema međunarodnog dokumenta koji ne sadrži odredbe o zabrani ovakvog postupanja. U odnosu na period od pre nekoliko decenija, evidentno je da se međunarodni dokumenti više ne bave dominantno problemom dostupnosti i besplatnosti elementarnog obrazovanja. Nesporo je da je pravo na obrazovanje fundamentalno ljudsko pravo, pa je i na međunarodnom nivou fokus sve više na kvalitetu i paradigama na kojima bi trebalo da bude baziran obrazovno-vaspitni proces podoban da doprinese razvoju ličnosti koja će aktivno učestvovati u društvenom životu obojenom brojnim protivurečnostima savremenog doba (Halverson, 1990). Podrazumeva se i da obrazovni sadržaji treba da budu koncipirani tako da ni posredno ne podstiču jačanje stereotipa, niti održavanje predrasuda o pripadnicima različitih grupa (European Union Agency for Fundamental Rights and Council of Europe, 2018).

Osnovni postulati na kojima bi u aktuelnom trenutku trebalo da se bazira obrazovno-vaspitni proces usklađen sa dominantnim međunarodnim tendencijama i relevantnim antidiskriminativnim standardima mogu biti formulisani na sledeći način:

1. Obrazovno-vaspitni sistem ne toleriše bilo kakav oblik diskriminatornog postupanja kako pri uključivanju u obrazovno-vaspitni proces, tako i pri njegovoj neposrednoj i posrednoj implementaciji;
2. Države su dužne da obezbede odgovarajuće kako preventivno, tako i interventno reagovanje u slučaju diskriminatornog postupanja i nepoštovanja prava učenika pri ostvarivanju prava na obrazovanje, kao i kulturalno responzivne obrazovno-vaspitne sadržaje;
3. Obrazovno-vaspitni proces nije usmeren samo na sticanje znanja i ovladavanje praktičnim veštinama, već i na široko shvaćen individualni razvoj i izgradnju ličnosti koja će biti sposobna da aktivno učestvuje u društvenom životu zasnovanom na demokratičnosti, interkulturalnosti, uvažavanju različitosti, ličnog dostojanstva i vladavini prava.

Može se konstatovati da u načelu postoji usaglašenost srpskog nacionalnog okvira sa internacionalno proklamovanim rukovodnim načelima u oblasti suzbijanja diskriminacije u obrazovnom kontekstu.

Naime, Ustav, zakoni i podzakonska akta definišu i izričito zabranjuju govor mržnje i diskriminatorno postupanje, istovremeno definišući obaveze nadležnih u pogledu preveniranja i suzbijanja ovih negativnih pojava. Primetno je i da zakonska i podzakonska akta nabrajaju pojedine kategorije učenika za koje dosadašnje iskustvo ukazuje da su pod povećanim rizikom da budu diskriminirani.

Međutim, normativni okvir bi bez svake sumnje mogao biti dodatno unapređen kako bi sadržajnije korespondirao sa međunarodno prihvaćenim standardima i vrednostima. Naime, analizirani nacionalni propisi primarno se bave definisanjem nedozvoljenih ponašanja i koncipiranjem zabrana koje bi trebalo da spreče manifestovanje neželjenog postupanja. U vezi sa navedenim, iako Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja sugerise da obrazovno-vaspitni proces treba da bude osmišljen tako da uzdiže i podržava toleranciju, međusobno uvažavanje i prepoznavanje kulturne različitosti kao posebnog bogatstva, iz samih podzakonskih akata nedovoljno saznajemo o merama putem kojih će se u praksi podsticati promovisanje ovih vrednosti. Tako podzakonska akta zabranjuju određena ponašanja kako zaposlenih, tako i učenika, ali istovremeno ne govore detaljnije o tome na koji način će se podsticati inkluzija učenika koji pripadaju marginalizovanim grupama, niti kako će se kod učenika koji pripadaju većinskim grupama podsticati svest o tome da različitosti treba prepoznavati i uvažavati.

Iz domaćih propisa nije sasvim vidljivo da i pripadnici marginalizovanih grupa treba neposredno da utiču na obrazovno-vaspitni proces kroz implementiranje vrednosti i specifičnosti kulturnih grupa kojima pripadaju u samu bit obrazovno-vaspitnog procesa. Istini za volju, predviđeno je da nastavnici i ostali izborom sadržaja i metoda rada sa učenicima treba da doprinose sticanju znanja i usvajanju stavova koji utiču na anuliranje stereotipa i predrasuda, odnosno na povećanje empatije i razvijanje tolerancije i na konstruktivno prevazilaženja sukoba. Međutim, makar i uopštene instrukcije na ovu temu izostaju, pri čemu se o interventnim merama kojima se reaguje na diskriminatorno postupanje govori na daleko sadržajniji način. Stiče se utisak da su podzakonska akta dominantno usmerena na ukazivanje na učenike koji pripadaju manjinskim grupama kao na izdvojene i posebne, te se postavlja pitanje da li ovakav pristup suštinski doprinosi poboljšanju položaja ovih učenika. Tako tvorac pravila, i pored toga što nesumnjivo ima najbolje namere, ne potpomaže implementaciju međunarodno prihvaćene paradigme o interkulturalnom obrazovanju u kome svaki od učenika obogaćuje i menja samu suštinu obrazovno-vaspitnog sistema sopstvenim aktivnim učestvovanjem u njemu. Takav pristup bi mogao posredno da dezavuiše interkulturalno obrazovanje kao mehanizam za promovisanje ravnopravnosti i suprotstavljanje diskriminaciji (Krulj Drašković, Marković i Vidosavljević, 2017).

Dalje, iako bi pravilnici kao podzakonski akti trebalo da predstavljaju bazu iz koje bi pre svega nastavnici i drugi stručni radnici u obrazovno-vaspitnom sistemu crpeli rukovodne ideje za praktičan rad sa učenicima, preventivne i interventne mere ostaju definisane mahom na isuviše apstraktnom nivou. Da u tom smislu postoje značajni problemi vidljivo je iz programa za zaštitu od diskriminacije, nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja koje tokom poslednjih godina izrađuju pojedinačno škole. Već letimični uvid u mnogobrojne programe dostupne putem onlajn pretrage ukazuje na to da škole unutar programa koji bi trebalo da budu prilagođeni njihovim

specifičnim potrebama uglavnom, uz minimalna odstupanja, prepisuju ono što se navodi u odredbama podzakonskih akata. Isti zaključak se odnosi i na planove rada školskih timova za zaštitu od diskriminacije, nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja. Malobrojne su škole koje u svojim programima i planovima predviđaju konkretizovane preventivne mere koje će se primenjivati radi suzbijanja diskriminatornog postupanja, a čak i u takvom slučaju mere se pre svega odnose na edukovanje učenika o nedozvoljenim ponašanjima i o načinima prepoznavanja nedozvoljenih ponašanja.

Uočava se odsustvo konstruktivnih predloga u kontekstu mera koje bi bile usmerene na razvoj kulturnih kompetencija i otvorenosti prema drugim kulturama i njihovim vrednostima. Podzakonska akta nisu usmerena na aktivnosti putem kojih će se podsticati interkulturalnost obrazovanja, već se pre svega orijentišu na mere koje zapravo omogućavaju samo pasivno tolerisanje različitosti. Usled navedenog se različitosti među učenicima zapravo ne prepoznaju kao neiscrpan rizik kulturnog bogatstva. U takvim okolnostima prostor za podsticanje kulturne različitosti i razmene postoji samo unutar konkretnih nastavnih planova i programa koji mogu sadržati nastavne jedinice usmerene na upoznavanje kulturnih vrednosti pripadnika kako većinskih, tako i manjinskih grupa.

Iako je podsticanje interkulturalnosti neposredno kroz nastavne planove i programe i te kako potrebno, istovremeno ne postoji razlog da se atmosfera tolerancije i jednakog uvažavanja različitosti ne podstiče i kroz različite druge aktivnosti. U tom smislu bi se u budućnosti moglo razmišljati o tome da se podzakonska akta koja se odnose na postupanje u slučaju diskriminatornog postupanja detaljnije pozabave preventivnim aktivnostima u domenu suzbijanja diskriminatornog postupanja i govora mržnje. Pažnju bi valjalo posvetiti aktivnostima različitih školskih aktera, poput Učeničkog parlamenta, s obzirom da nastavno i nenastavno osoblje ne treba da bude jedino koje je dominantno zaduženo antidiskriminativnim aktivnostima. Pri tome fokus ne bi trebalo da bude na zabranama i insistiranju na nabranjanju grupa učenika koje su pod povećanim rizikom da budu diskriminisane, već naprotiv na merama koje na neusiljen način podstiču razvoj osećanja zajedništva i međusobnog uvažavanja bez obzira na različitosti koje postoje i treba da postoje.

ZAKLJUČAK

Normativni okvir koji se odnosi na obrazovno-vaspitni sistem u Srbiji dosledan je u strogo zabranjivanju diskriminatornog postupanja i govora mržnje. Zabrane se ponavljaju počev od Ustava kao najvišeg pravnog akta, pa do zakonskih i podzakonskih akata koji definišu i preventivno postupanje nadležnih aktera na svim nivoima obrazovno-vaspitnog sistema.

Međutim, kako bi domaći normativni okvir suštinski bio usklađen sa međunarodno dosegnutim standardima u ovoj oblasti potrebna su određena unapređenja. Naime, zakoni u načelu govore o vrednostima na kojima bi obrazovno-vaspitni sistem trebalo da se bazira, ističući u prvi plan vladavinu prava, ravnopravnost, toleranciju i uvažavanje ličnog dostojanstva svakog pojedinca. No, na nivou podzakonskih akata oličenih prevashodno u pravilnicima za prepoznavanje diskriminatornog postupanja i postupanje u slučaju njegovog manifestovanja izostaje

normiranje konkretnijih mera i aktivnosti putem kojih bi nabrojane vrednosti trebalo da zažive u svakodnevnom životu obrazovno-vaspitnih institucija. Pravnici pružaju mehanizme i algoritme za prepoznavanje diskriminacije i za reagovanje u cilju suzbijanja jasno manifestovanog problema. Ipak, izostaje strateški pristup pitanju prevencije putem koje se diskriminatorno postupanje zapravo jedino može anulirati na sveobuhvatan i trajniji način. Štaviše, podzakonska akta izdvajaju određene kategorije učenika za koje se očekuje da budu pod povećanim rizikom od viktimizacije diskriminatornim postupanjem, što nažalost ne doprinosi klimi u kojoj će upravo ovi učenici na potpuniji način ostvariti pravo na obrazovanje usmereno na puni razvoj ličnih potencijala.

Dakle, treba razmišljati o tome kako da normativni okvir u oblasti preveniranja i suzbijanja govora mržnje i diskriminatornog postupanja doprinese budućoj obrazovno-vaspitnoj ustanovi u kojoj se uopšte ne dovodi u pitanje uvažavanje bilo čijeg ličnog dostojanstva i posebnosti, umesto ustanove u kojoj prinudni mehanizmi i dodatne mere podrške omogućavaju ostvarivanje svačijeg fundamentalnog ljudskog prava na obrazovanje.

LITERATURA

1. Abramson, B. (2008). A commentary on the United Nations convention on the rights of the ahild, article 2: The right of non-discrimination. Leiden-Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
2. Bašić, G., & Stjelja, I. (2021). Discrimination and Roma identity in Serbia. *Pravni zapisi*, 13(1), 234-260. <https://doi.org/10.5937/pravzap0-31983>
3. Brems, E. (2001). *Human rights: Universality and diversity*. Hague: Martinus Nijhoff Publishers.
4. Brown, R. (2010). *Prejudice: Its social psychology* (2nd edition). West Sussex: Wiley-Blackwell.
5. Đukanović, P. i Raičević, V. (2019). *Za školu bez diskriminacije – Priručnik za rad na prevenciji i prevazilaženju diskriminaciji za mlade i učenike*. Podgorica: Centar za građansko vaspitanje.
6. European Union Agency for Fundamental Rights and Council of Europe (2018). *Handbook on European non-discrimination law*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. <https://doi.org/10.2811/792676>
7. Grossman, H. (2002). *Ending discrimination in special education*. Springfield: Charles Thomas Publishers ltd.
8. Gynther, P. (2007). *Beyond systemic discrimination: Educational rights, skills acquisition and the case of Roma*. Leiden-Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
9. Halvorsen, K. (1990). Notes on the realization of the human right to education. *Human Rights Quarterly*, 12(3), 341-364. <https://doi.org/10.2307/762529>
10. Ivanović, Z. i Čudan, A. (2019). Govor mržnje, slučajevi migranata – analiza postojanja u srpskom diskursu. *Bezbednost*, 61(3), 120-139. <https://doi.org/10.5937/bezbednost1903120I>
11. Kite, M. & Whitley, B. (2016). *Psychology of prejudice and discrimination* (3rd edition). New York, London: Routledge, Taylor & Francis Group.

12. Kotzmann, J. (2018). *The human rights-based approach to higher education: Why human rights norms should guide higher education law and policy*. Oxford: Oxford University Press.
13. Krulj Drašković, J., Marković, E. i Vidosavljević, S. (2017). Tolerancija kao preduslov interkulturalne saradnje i savremenog obrazovanja. *Zbornik radova Učiteljskog fakulteta Prizren-Leposavić*, 11, 85-93. <https://doi.org/10.5937/zrufpl1711085K>
14. Lee, S. (2013). Education as a human right in the 21st Century. *Democracy & Education Journal*, 21(1), 1-9.
15. Lukić, R., Košutić, B. i Mitrović, D. (1999). *Uvod u pravo*. Beograd: Službeni list SRJ.
16. Monteiro, R. (2010). The right of the child to education: what right to what education? *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 9, 1988-1992. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.12.433>
17. O'Rourke, J. (2015). Education for Syrian refugees: The failure of second-generation human rights during extraordinary crises. *Albany Law Review*, 78(2), 711-738.
18. Pehar, D. (2019). „Genocid“, „govor mržnje“ i „mir kao rat“ – od implementacije Dejtonskog mirovnog sporazuma do tvita o Srebrenici od 11. jula 2018. *Politeia*, 18(9), 27-49. <https://doi.org/10.5937/politeia0-23461>
19. Petrušić, N. i Kosana B. (2012). *Praktikum za zaštitu od diskriminacije*. Beograd: Partneri za demokratske promene i Centar za aleternativno rešavanje sukoba.
20. Popović-Čitić, B., Bukvić Branković, L., Kovačević-Lepojević, M., Paraušić, A., Stojanović, M. i Kovačević, M. (2021). Promocija i uvažavanje različitosti i ravnopravnosti u školskom okruženju u cilju prevencije govora mržnje i diskriminacije kod mladih: slučaj beogradske opštine Stari grad. Beograd: CEPORA.
21. Robinson C, Phillips L, Quennerstedt A. (2020). Human rights education: Developing a theoretical understanding of teachers' responsibilities. *Educational Review*, 72(2), 220-241. <https://doi.org/10.1080/00131911.2018.1495182>
22. Thompson, N. (2017). *Promoting equality: Challenging discrimination and oppression*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
23. Vandenhoe, W. (2005). *Non-discrimination and equality in the view of the UN human rights treaty bodies*. Antwerpen-Oxford: Intersentia.

RESUME

During the previous decades, both at the European and global level, relevant standards have been established in order to obtain an educational system that adequately opposes the phenomenon of discrimination, while nurturing a climate and culture conducive to the full development of students' personal potential. In order to find an answer to the research question: "Is the normative framework related to the prohibition of discriminatory treatment and hate speech in the educational context in Serbia harmonized with international standards and paradigms in the given area?", we have conducted a comparative analysis of international and Serbian legal documents on the prohibition of discrimination. Normative- dogmatic and comparative methods have been applied, with the focus on the systematic interpretation of the meaning and content of the studied norms. The key results of the research indicate that the domestic national framework corresponds with the relevant international standards. Nevertheless, national regulations, contrary to internationally accepted paradigms, do not pay adequate attention to the intercultural elements of the educational process.

PEJZAŽI U STVARALAŠTVU SAFETA ZECA

Redžep Nikšić

redzepniksic@gmail.com

Apstrakt

Bosanskohercegovački likovni umjetnik Safet Zec započeo je svoj umjetnički razvoj u tzv. jugoslovenskom umjetničkom prostoru. U njegovom višedecenijskom bogatom likovnom stvaralaštvu zastupljen je određen broj motiva. On u svojim radovima, prevashodno, tretira arhitekturne motive (bosansku, počiteljsku i venecijansku kuću...), ali i pejzaže, mrtve prirode i ljudske figure. Svim ovim motivima vraća se više puta u toku svog stvaralačkog vijeka i, uslijed kontinuiranog umjetničkog sazrijevanja, transformiše pomenute motive dajući im nov značaj i poruku. U ovom radu je analizirano 10 djela ovog umjetnika (tehničke, formata, boje, linija...) nastalih u periodu od 1971. do 1982. godine. Cilj rada je sagledavanje načina stvaranja ovog značajnog umjetnika u njegovim djelima sa pejzažnim motivom. Ovaj rad treba da doprinese predstavljanju i popularizovanju stvaračakog opusa Safeta Zeca široj i stručnoj javnosti, kao i boljem razumijevanju njegovog načina rada.

Ključne riječi: Safet Zec, umjetničko stvaralaštvo, motivi, pejzažni motivi, estetska analiza

LANDSCAPES IN THE WORKS OF SAFET ZEC

Abstract

The Bosnian artist Safet Zec began his artistic development in the so-called Yugoslav artistic space. His work, which spanned several decades, is dominated by a certain number of motifs. In his works, he predominantly focuses on architectural motifs (the Bosnian, Počitelj, and Venetian house...), but also landscapes, still life, and human figures. He would return to these motifs several times during the active period of his life, and since he was constantly maturing as an artist, he transformed the aforementioned motifs giving them a new meaning and message. This paper presents the results of an aesthetic analysis of ten works of art painted by this artist (the technique, format, color, lines...) between 1971 and 1982. The aim of the paper is to analyze his creative process in works with a landscape motif. This paper is meant to contribute to the presentation and popularization of the creative opus of Safet Zec to both the wider and the expert public, as well as contribute to the better understanding of his creative method.

Key words: Safet Zec, artistic creativity, motifs, landscape motifs, aesthetic analysis

U periodu od kraja Drugog svjetskog rata do raspada Socijalističke federativne republike Jugoslavije 1991. god., postojao je i funkcionisao tzv. *jugoslovenski umjetnički prostor* (Denegri, 2016: 7). On je bio pozornica odvijanja

intenzivnog umjetničkog života u kojoj je svaka decenija iznjedrila po jednu novu likovnu epohu i značajan broj velikih umjetnika. Jedan od njih je bosanskohercegovački slikar Safet Zec čije je djelo, bez obzira na svjetsku popularnost, kod nas, ipak, nedovoljno poznato i istraženo.

Prije nego kažemo nešto više o Zečevom stvaralaštvu potrebno je istaći da su na njegovo umjetničko stasavanje najviše utjecali Nedeljko Gvozdenović, njegov profesor na osnovnim, i Ljubica Sokić, profesor na postdiplomskim studijama (Giuffré, 1999). Oni su stvarali u okviru intimističkog/građanskog/buržoaskog slikarstva za koje je bilo karakteristično prikazivanje pejzaža, mrtvih priroda, portreta i aktova (Šuvaković, 2012). Ukoliko pažljivo pogledamo Zečev stvaralački opus, možemo zaključiti da njegov izbor motiva, upravo, govori u prilog tome. Naime, on u svojim djelima tretira pejzaže, arhitekturne motive (bosanska mahala, kuća, avlija, taraba, zid, El Grekova kuća, kuće iz Počitelja, primorske kamene kuće, venecijanske kuće), mrtve prirode i ljudske figure, dajući im lično obilježje. Najzastupljeniji motiv u njegovom stvaralaštvu sa kraja šezdesetih i početka sedamdesetih godina, i koji ga je, na neki način, učinio prepoznatljivim u domaćoj likovnoj javnosti bili su pejzaži. Prije svega, tu treba istaknuti radove sa drvetom kestena, lipe i jablana, koje crta, gravira i slika dugi niz godina, uvijek snažno ističući njihovu bujnu krošnju (Markuš, 1985; Ristić, 1978; Bogavac, 2004). Ništa manje važni i vrijedni nisu ni njegovi pejzaži sa arhitekturnim (kuće, vrata, prozori...) i saobraćajnim motivima (tramvaj, tegljač brodova, put, most...) koji se ističu svojom kompozicionom posebnosti. Oni se u radovima Safeta Zeca često prepliću što otežava preciznu podjelu radova i, ujedno, daje posebnost njegovom stvaralaštvu (Bonafoux, 2001; Lavrinović, 2001).

U ovom radu, estetskom analizom, biće sagledano 10 pejzaža Safeta Zeca nastalih u periodu od početka sedamdesetih do početka osamdesetih godina XX vijeka. Estetska analiza podrazumijeva posmatranje likovnog djela sa aspekta likovnih elemenata i principa (tehnikе, linije, boje/kolorita, oblika i forme, dimenzije, stanja površina) u njihovom međudodnosu. Cilj rada je otkrivanje načina stvaranja ovog značajnog umjetnika u pejzažima, te predstavljanje i popularizovanje stvaračkog opusa Safeta Zeca široj i stručnoj javnosti kod nas.

ESTETSKE ANALIZE

Analiza 1: Pejzaž s rijekom (Slika 1.); Godina: 1971; Tehnika: pero tuš; Dimenzija: 70 x 90 cm;

U ovom crtežu kompozicija je blago izmještena u lijevu stranu, te je umjetnik, instiktivno, pokušava izjednačiti sa izolovanom grupom linija, oblika i smjerova koji predstavljaju vegetaciju u njenom gornjem desnom dijelu. Gornji desni dio kompozicije izolovan je od njenog ostatka, kontrastan je u odnosu na pozadinu, te se u kompoziciji, na taj način, ostvaruje poželjni balans. Djelo je prožeto dijagonalnim, energičnim i, često, polulučnim smjerovima, te na taj način, nevjerovatno odiše pokretom, ritmom i nekom razigranom energijom. Broj, položaj, dužina trajanja i intenzitet smjerova se, nasuprot ogromnoj količini dinamike koju umjetnik predstavlja, vješto međusobno poništavaju. Umjetnik prati forme trodimenzionalnosti reljefa, brda i vegetacije šrafurom, koristeći tuš i metalno pero, često je naglašavajući i pretvarajući u zatamnjenju površinu. Umjetnik je afektivno pristupio izradi ovog

djela i prepustio da ga tokovi oblika, vegetacije, kao i malobrojne arhitekture u pejzažu vode ka komponovanju, što se, naročito, može primjetiti u desnoj vertikalnoj zoni rada, gdje se se sav taj masiv završava, prestaje i nestaje u odnosu na bjelinu papira.

Slika 1. *Pejzaž s rijekom*, 1971. (Giuffré, 1999: 153)

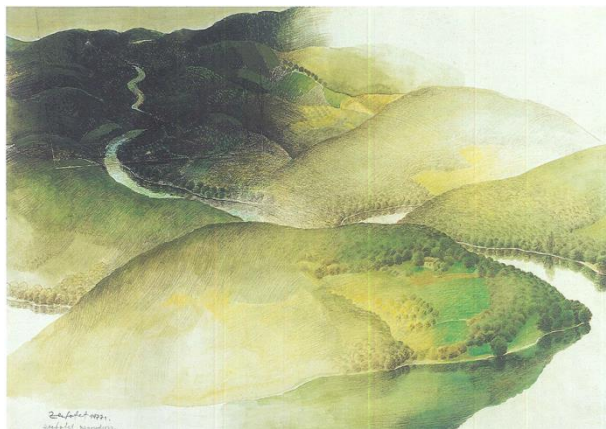

Analiza 2: *Pejzaž s rijekom* (Slika 2.); Godina: 1977; Tehnika: kombinovana tehnika; Dimenzija: 39 x 55 cm

Akcent kompozicije slike *Pejzaž s rijekom* iz 1977. godine stavljen je na masiv brda koji je pomjeren na dvije trećine visine, čime Safet Zec, baš kao i u ostalim svojim pejzažnim djelima, veoma uspješno sugerise balkanski brdsko-planinski masiv. Prostor, tj. iluziju prostora postiže igrom svjetla, na taj način što brdo u prednjoj donjoj zoni rada ističe tamnijim masivom u gornjoj lijevoj zoni. Razigranost kompozicije i povezanost između gornje i donje zone rada dijagonalno povezuje izuvijanom linijom koja predstavlja tok rijeke. Kolorit je jednak - zagasito zelena gama koja se proteže od zlatnog okera preko, na par mjesta, intenzivnih nijansi zelene, do njenih zatamnjenih, prigušenih i začadenih nijansi u gornjem lijevom dijelu rada. U tom gornjem lijevom dijelu rada može se prepoznati gotovo apstraktno pozicionirani, blago izobličeni pravougaonik koji dodatno akcentuje i usmjerava pažnju posmatrača, te nekonvencionalno, netipično, čak i gotovo moderno za pejzaže, pomjera pažnju u lijevi gornji dio kompozicije djela. Motiv iz ovog pravougaonika je već bio motiv umjetnika u djelu *Pejzaž s rijekom* iz 1971. godine (Slika 1.), te na ovom primjeru možemo zaključiti i uvidjeti kako se umjetnik često vraća istom motivu, te ga, često, dodatno istražuje ili fragmentira, baš kao u ovom slučaju. Kolorit je protkan linearnim crtežom koji opisuje oblik, trodimenzionalnost brda, vegetacije i smjerove. Safet Zec kredama u boji i lazurnim širokim potezima pastela modelira formu trodimenzionalnosti i oblikuje brdsko-planinski masiv. U finoj razradi vegetacije možemo primjetiti romantično-poetične djetalje vegetacije koji, gotovo

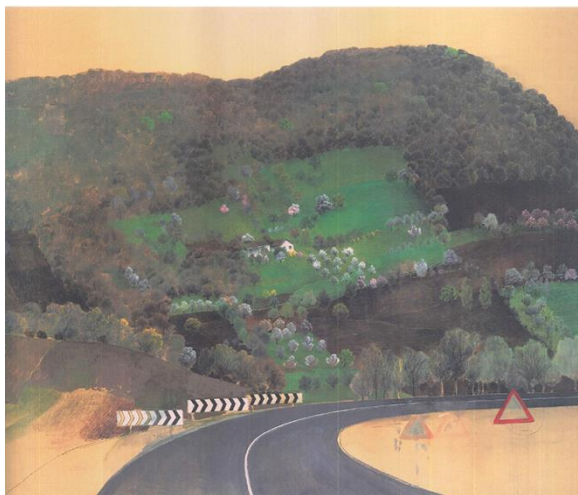
pjesnički, nestaju u izmaglici zelene game, te se opet pojavljuju i naglašavaju u toku rijeke i blago blijede i stapaju se u gamu pejzaža i okoliša u perifernim zonama rada.

Slika 2. *Pejzaž s rijekom* (Giuffré, 1999: 152)

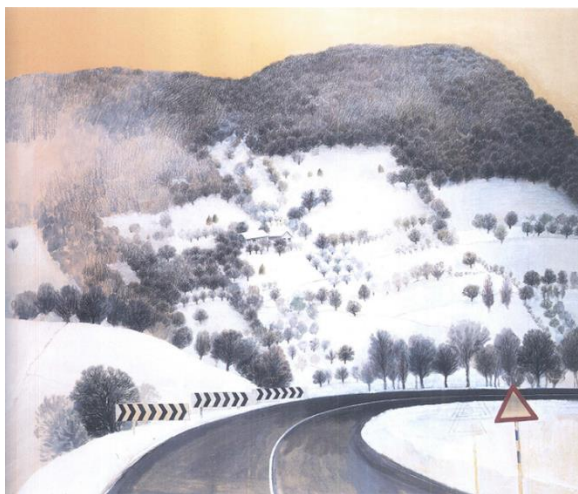

Analiza 3: *Proljeće* (Slika 3.); Godina: 1979; Tehnika: kombinirana tehnika; Dimenzija: 140 x 170 cm;

U ovom pejzažu umjetnik postiže brdsko-planinsku formu na taj način što masiv brda pozicionira dvije trećine prema visini rada. Taj masiv oblikuju dva vezana zaobljena luka koji imaju tendenciju podizanja smjera s desne prema lijevoj strani rada (blago na gore). U donjoj zoni umjetnik pomoću smjera putanje, kao i samog oblika lučkog puta koji vidimo od sredine donje zone (zakrivljuje se u desno) veoma vješto ostvaruje kritično poništenje smjerova. U kontekstu smjerova, također, koristi i znake pored puta i tako jako nekonvencionalno razigrava kompoziciju. Središte kompozicije, kao i brdskog masiva, oblika je gotovo pravilnog romboida, i, sa likovne strane, pontencirano je intenzivnom zelenom bojom (najvjerovatnije onom iz tube), na kojoj su prisutni svijetli, ponekad žuti i blago crvenkasto-ljubičasti akcenti behara koji dodatno privlače pažnju, osvježavaju i oživljavaju kompoziciju djela. Kolorit je jako razigran i na nebu možemo primjetiti zagasiti oker oranž koji se vezuje u donjem dijelu rada, u zemlji pored puta, a u krošnjama drveća u središnjem dijelu rada probija i vibrira pred našim očima, ostvarujući vezu između gornjeg i donjeg dijela. Možemo primjetiti da je to jako smjela i neobična kombinacija kolorita koja nas dovodi u neku netipičnu vizuelnu scenu sutona. U centralnom dijelu rada nalazi se arhitektura koja, kao i znaci pored puta, sugerišu na indirektno prisustvo čovjeka.

Slika 3. *Proljeće* (Giuffré, 1999: 187)Analiza 4: *Zima* (Slika 4.); Godina: 1979; Tehnika: kombinirana tehnika;
Dimenzija: 140 x 170 cm;

U ovom djelu primjećujemo da umjetnik crpi raniji pejzaž (vidjeti Slika 3.), ali u sasvim novom kolorističkom pogledu. Kompozicija ostaje ista s tim što monohromatski pristup tjera umjetnika da, u odnosu na prijedhodni rad, drugačije organizuje oblike masiva i vegetacije. On crtački drugačije oblikuje linearni spoj obrisa šuma, kao i pojedinačne krošnje koje možemo vidjeti u prvom planu. Prostornu iluziju perspektivnog skraćivanja puta u donjoj zoni umjetnik ostvaruje jakim kontrastom bjelina u donjoj zoni nasuprot tminama u gornjoj. Ponovo su nebo i krošnje oranž-oker boje koja cijelom pejzažu daje živost i svježinu, ali se ona može primjetiti i kao podloga u putu ili kao kolorit oblika znaka u donjoj desnoj zoni. U donjem desnom uglu rada Safet Zec koristi znak kao repeticiju, ili kao eho u smislu oblika, te na taj način razvija monotoniju jednog klasičnog Sezanovskog pejzaža i rad postaje svjež, moderan i prijemčiv.

Slika 4. *Zima* (Giuffré, 1999: 189)

Analiza 5: *Tunel na Bistriku* (Slika 5.); Godina: 1980; Tehnika: ulje na platnu; Dimenzija: 140 x 170;

U ovoj kompoziciji umjetnik se više svjetlosnih kontrasta postiže balans između donjeg lijevog (tunela) i gornjeg desnog ugla. Ravnotežu postiže znalačkom igrom potenciranog svjetla oko oker tamnijeg pravougaonika u gornjem desnom uglu rada. Sa kolorističke strane prisutna je turobna zagasita, gotovo prigušena, gama tamno zelenih tonova koju umjetnik blago osvježava smeđo-braonkasto-okker tonovima na kamenu tunela, gornjoj desnoj zoni neba, kaldrmi, duvaru i cvjetnom žbunu u središnjem dijelu rada. Motiv s poetske strane sugerije usnulost, letargičnu atmosferu sutona i nezvjesno-mistično, svjetlom sugerisano, iščekivanje onog što tunel krije.

Slika 5. *Tunel na Bistriku* (Giuffré, 1999: 193)

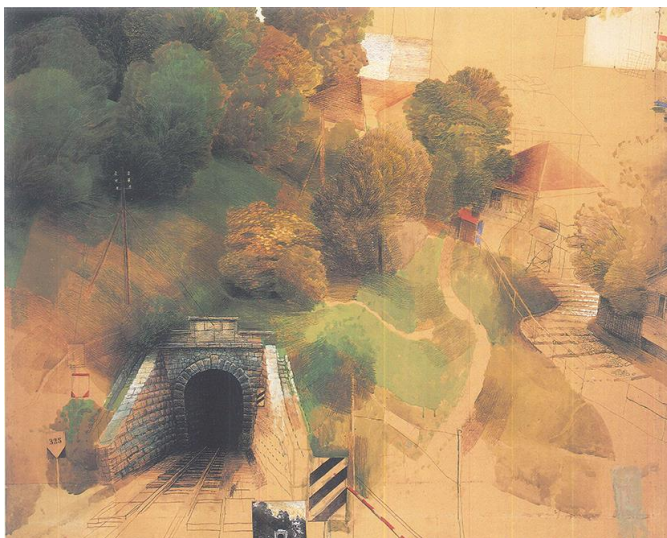

Analiza 6: *Tunel na Bistriku* (Slika 6.); Godina: 1982; Tehnika: kombinirana tehnika; Dimenzija: 180 x 200 cm;

U ovoj kompoziciji, u donjoj lijevoj zoni, prisutan je taman oblik tunela koji snažno vuče težište pažnje prema sebi. Umjetnik je u gornjem desnom uglu svijetlim poigravanjem s pravougaonim oblicima (blagim crtežom i par crvenih i plavih akcenata), pokušao da uspostavi ravnotežu. Zelena vegetacija sa jesenjom gamom je ponegdje površinski lazurno oslikana, utapa se u oker boju papira, te u središnjem i gornjem lijevom uglu poprima jarke, odnosno intenzivne nijanse. Rad je protkan mekanim crtežom tuša i metalnog pera koji opisuje trodimenzionalnost forme brda, objekata, tunela, zidova, kamena, pruge, stepenica, ograde, kuće, poetične smjerove krošnji, vegetativno talasanje, kao i konfiguraciju terena. Posebno je interesantan Zečev smisao za djetalj - znakovi pored pruge, njihovo akcentovanje, nasumični smisao brojeva na znaku, njihov eho, odnosno ponavljanje u terenu u lijevom donjem uglu. Zanimljivo je i reprodukovanje ovog djela u njegovom središnjem dijelu, ispod tunela. Na taj način umjetnik veoma vješto mistifikuje pejzaž, atmosferu i stavlja sebe kao odgovor misterije. Rad je koloristički jako bogato i ritmički razigran. Harmonija

boja ostvarena je kroz jesenju gamu sa akcentom na topli kolorit koji daje zlatni utisak atmosfere i mističnog trenutka koj nam je umjetnik predstavio.

Slika 6 . *Tunel na Bistriku* (Giuffré, 1999: 192)

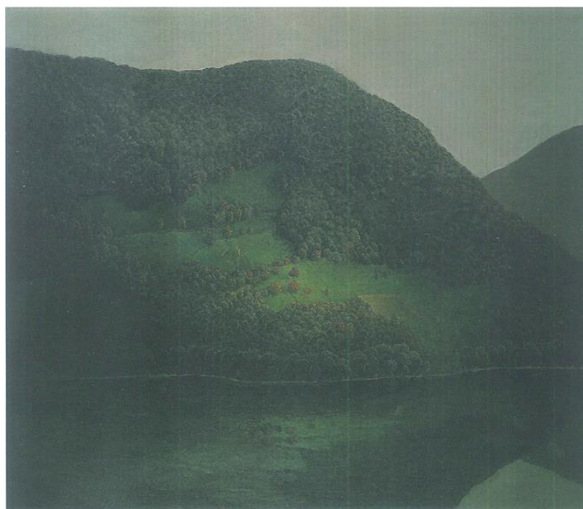
Analiza 7: *Brdo i voda* (Slika 7.); Godina: 1977; Tehnika: kombinirana tehnika; Dimenzija: 100 x 123 cm;

Brdsko – planinski masiv predstavljen je blago zaobljenim, lučnim trodimenzionalnim oblikom, sugerišući na taj način dubinu i oblik prostora. On je postavljen na dvije trećine kompozicije. U donjoj zoni, na jednoj trećini visine, takođe sugerišući dubinu prostora, primjetna je podjela koja predstavlja odraz rijeke. Umjetnik postiže utisak trodimenzionalnosti kolorističko-svjetlosnom kombinacijom, na taj način što u lijevoj zoni oranž zlatne i svijetlo žute intenzivne boje postavlja kao nama bliže, a one zemljano zagasiše oker, braon, sivkaste i sivozelene postavlja na desnoj strani, sugerišući tako dubinu prostora. Na momente umjetnik potencira linearno intenzivno zelene poteze olovkom u boji, sugerišući vizuelni centar posmatračeve pažnje i, na taj način nas, suptilno uvodi u djelo. U toj zoni primjetno je dodatno intenziviranje i potenciranje pažnje koje možemo očitati arhitekturnim motivima kao i bijelim bojenjem bosanske kuće. Razigravanje pažnje, kao i tokovi posmatranja, vješto se distribuiraju u lijevo-desnoj zoni rada putem vegetacije (igrom zatamnjenih krošnji u gornjoj zoni, prosvetljenih krošnji u donjoj zoni, kao i njihovim teksturalnim treperenjem od jastučastih sitnih formi koje, u nekim zonama, kao sfumato prelaze u linearne forme obojene olovkama u boji i čiste površine lazurno obojene akvarelom). Poetičnost jesenjeg pejzaža, mir i trenutak sutona ostvaren je velikim osjećajem za harmoniju toplih zemljanih jesenjih boja (bakarna gama dominira u ovom dijelu) i blagim kolorističkim akcentima već spomenute zelene i bijele. Smiraj cjelokupne atmosfere dodatno pruža ravno olovno nebo. Ponovo je prisutno odsustvo čovjeka, ali i arhitekturnim simbolom naznačena indirektna veza s njim.

Slika 7. *Brdo i voda* (Giuffré, 1999: 197)

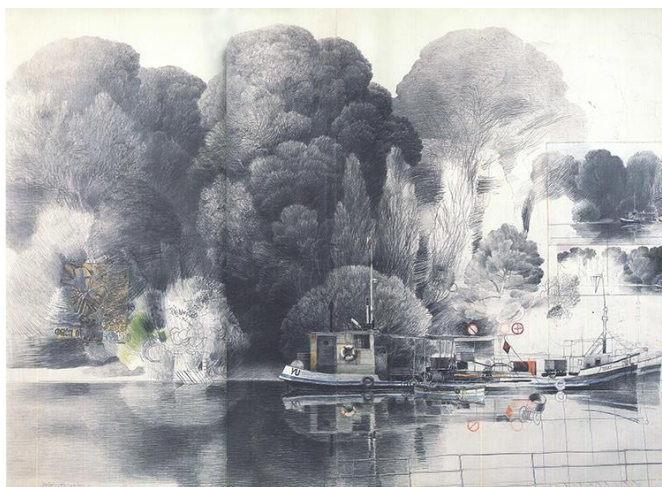
Analiza 8: *Brdo i voda* (Slika 8.); Godina: 1980; Tehnika: ulje na platnu
Dimenzija: 115 x 130 cm;

U ovom djelu Safet Zec, u istraživanju pejzaža, po ko zna koji put pruža drugačiji doživljaj istog motiva, odnosno vraća se na ranije korišćen motiv koji donosi u totalno drugačijem maniru. Kompozicija, gotovo šablonski, prati šemu brdsko-planinskog masiva postavljenog na dvije trećine visine. U ovom djelu, kroz uglavnom tamno zagasitu zelenu gamu, Safet Zec se poigrava našom pažnjom pri oblikovanju centralnog motiva - brda, tako što pomoću svjetlosti i pojačanog intenziteta zelene boje usmjerava našu pažnju ka centralnom dijelu brda i time ostvaruje njegovu trodimenzionalnu ispunjenost u centralnoj zoni. Dodatno monotoniju tamno zagasito zelene stihije razigrava sa par krošnji sa prizvukom crvenih nijansi, pečene sijene (posebna varijanta pečene zemlje) i zagasito narandžastih akcenata. On njima osvježava i mistifikuje kolorističku atmosferu sutona sa teškim olovnom nebom. U donjoj zoni rad je koloristički jako prigušen, gotovo monohormatski, te možemo primjetiti kako umjetnik veoma vještom kretnjom linije spoja rijeke i brda pomoću svijetle tanke linije koja prostorno oscilira razbija monotoniju donjeg dijela i dodatno oblikuje trodimenzionalnost prostora. Također, možemo primjetiti vrhunski osjećaj za igru svjetlosti u nebu oko siluete centralnog brda koje u maniru vrhunskog znalca poigrava i blago se pojačava, vješto naglašavajući kontrastnu igru svjetlosti koja dodatno oblikuje i naglašava trodimenzionalnost brda.

Slika 8. *Brdo i voda* (Giuffré, 1999: 196)

Analiza 9: *Tegljač* (Slika 9.); Godina: 1978; Tehnika: kombinirana tehnika
Dimenzija: 100 x 140 cm;

Ovo je jedno od najuzbudljivijih i najslobodnijih crtačkih djela Safeta Zeca u ovom razdoblju. Ovdje on pokazuje svu svoju snagu, razigranost, poznavanje i umjeće tehnike, jedan nekonvencionalni pristup rješavanju pejzaža i kompozicije uopšte. Rad odiše snažnom i uzbuđljivom dinamikom koja se, prije svega, ogleda u atmosferi gornjeg dijela krošnje. Ona je ritmički, u svakom centimetru, jako razigrana, prepuna linearnih vibracija, smjerova, oblikovanja i proizvodi konstantnu energiju kretanja. U lijevoj zoni krošnja je, naravno, blaža. Na prijelazu ka centralnom dijelu, također, nije dominantna, ali je slobodno i znalački osvježena isječkom iz novina. U centralnom dijelu krošnja poprima crtačku snagu. Ona gotovo da poprima energiju i elemente izvjesnog linearnog tornada koji se, znalački i sa puno vizuelnog crtačkog takta, lagano prenosi u krajnji desni dio sistema krošnji. Safet Zec u krajnje desnom sistemu krošnji, sa blagim pauzama i čistim djelom pozadine sa po kojom usamljenom linijom, kao i poslije svake oluje, smiruje kompoziciju sa dva dodatna fragmenta istog motiva tegljača koji su smješteni u desnoj centralnoj zoni rada. Nasuprot gornjem dijelu kompozicije, donji dio na jednoj trećini predstavlja vizuelni smiraj koji je, reflektujući krošnju, neka vrsta vizuelne amortizacije enormne dinamike i kretanja u gornjem dijelu. Donji dio, ujedno, nosi glavni motiv ovog rada, a to je mirni tegljač koji svojim oblikom razigrava i prati igru vizuelnih dječavanja u gornjem dijelu (preko sopstvenih vizuelnih oblikovanja kabine, antene, zastave, raznih natkrivanja, tendi, bureta, znakova) i svojim horizontalno izduženim oblikom utanja u smiraj vode. Crtež je sa puno takta veoma vješto koloristički osvježen. Kolaž na lijevoj strani sa ehom oker žutog istrošenog novinskog papira vezuje se za blago kolorisanje intenzivno zelenom olovkom u boji na žbunu pored. Sitnim crvenim potezima olovke u boji cijela igra kolorisanja se, zatim, prenosi na tegljač na kome se boja, kao akcent, može primjetiti na više različitih mjesta (samom tegljaču, kao i komponentama koje on nosi - znaci, bure, guma, zastava i td.).

Slika 9. *Tegljač* (Giuffré, 1999: 198)

Analiza 10: *Tegljač* (triptih) (Slika 10.); Godina: 1978; Tehnika: olovka u boji; Dimenzija: 135 x 290 cm;

Ovaj triptih nastavlja se na crtež *Tegljač* iz 1978. godine i predstavlja ozbiljnu studiju kolorističko-crtačkog razigravanja formi, kompozicije, smjerova, ritma, oblikovanja reljefnosti i vegetacije kroz već ustaljenu šemu prikazivanja vodene kompozicije na jednoj trećini visine, a nabujalog vegetativniog masiva na dvije trećine visine formata. Krajnji gornji dio neba je sa puno takta, osjećaja i blagim koloritnim akcentom, jako dobro svjetlosno riješen, tako da su obrisi vegetacije i oblika krošnji dodatno i trodimenzionalno naglašeni, tj. potencirani. Kompozicija je akcentovana blago udesno. U krošnjama triptiha postiže se koloristička gradacija. Safet Zec polazi od manje uočljivih i manje jasnih oblika krošnji u lijevom zadnjem dijelu triptiha koje se, gotovo u sfumatu, utapaju. Zatim se sistem krošnji prema sredini rada polako intenzivira i krošnje počinju da poprimaju definisaniji oblik i živost pojačanim crtačkim linearnim dešavanjima, ritmičkim kretanjima, svjetlosno-kontrastnim i kolorističkim osvježenjima. U zadnjem desnom dijelu triptiha vegetacija polako poprima tmurnu, zagasito prigušenu gamu zelene boje. Tegljač je kao motiv veoma smjelo postavljen između srednjeg i krajnje desnog dijela triptiha, te dodatno usmjerava vizuelnu tendenciju ka željenoj zoni umjetnikove vizuelne sugestije prema posmatraču. Djelo odiše već prepoznatljivom Zečevom poetičnom prikazom linearne, kolorističke i svjetlosne harmonije, te tegljač, pomalo zanosno i kao u snu, zbog svoje pozicije i atmosfere djela, ima blagu tendenciju pokreta.

Slika 10. *Tegljač* (triptih) (Giuffré, 1999: 200)

ZAKLJUČAK

Estetskom analizom 10 pejzaža Safet Zeca nastalih u periodu 1971-1982. godine, uočavamo da se on često vraćao istom motivu koji obrađuje različitim tehnikama i formatima. Kada su u pitanju tehnike u radu koristi pero tuš, ulje na platnu, olovku u boji i kombinirane tehnike, a kada je riječ o formatu dimenzije se kreću od onih manjih 39 x 55 do onih većih 135 x 290 cm. Premda se u djelima ne javlja figura čovjeka, u svakom radu osjeća se njegovo prisustvo. Posebno je interesantan Zečev smisao za djetalj - znakovi pored pruge, nasumični smisao brojeva na njima, njihov echo (ponavljanje u drugom dijelu kompozicije). Umjetnik prepušta da ga u komponovanju pejzaža vode tokovi oblika, vegetacije i arhitekture. Vegetativnom formom, obično, obgrljava arhitekturu koja jeste dio prirode. Masiv brda u pejzažima pomjera na dvije, a vodenu površinu ili put na jednu trećinu visine kompozicije. U određenim kompozicijama prisutna je tenzija širenja prema ivicama formata i izlaska van njega. Trodimenzionalnost prostora oblikuje vještom kretnjom linije koja spaja rijeku i brdo, ali i kolorističko-svjetlosnim kombinacijama po principu da sve ono što je u prostoru bliže je svijetlo, a ono što je dalje je tamnije. Pažnju posmatrača usmjerava tako što smiruje i oživljava kompozicije po njemu svojstvenim principima. To čini kratkim, savršeno balansiranim potezima i igrom smjerova. Na primjer u djelu *Tegljač* (Slika 9.) Zec u desnu centralnu zonu rada, nasuprot svojevrsnom linearnom tornadu u krošnji, unosi dva dodatna fragmenta istog motiva tegljača čime smiruje kompoziciju. Da bi razigrao i oživio istu kompoziciju koristi znake pored puta i pristupa igri vegetativnih nabujalih oblika, trodimenzionalnosti, smjerova i ritmova.

Kada je u pitanju kolorit u većini radova Safeta Zeca prisutna je harmonija zagasito zelene (proteže se od zlatnog okera preko, na par mjesta, intenzivnih nijansi zelene, do njenih zatamnjenih, prigušenih i začađenih nijansi) ili jesenje game (tople jesenje boje koje postepeno prelaze u jarke/ intenzivne nijanse). Uočavamo i da, u određenim djelima, po nekad blagim akcentima u vidu suptilne igre smeđih, sivkasto-plavih, preko oker-svijetlih, žutih do bijelih tonova, razbija gotovo monohromatski kolorit. Kolorističku gradaciju ostvaruje tako što, na primjer, polazi od manje uočljivih i jasnih oblika krošnji u lijevom zadnjem dijelu triptiha, a onda postepeno

intenzivira sistem krošnji prema sredini rada gdje one svjetlosno-kontrastnim i kolorističkim osvježenjima, počinju da poprimaju definisan oblik i živost (Slika 9.). Često se koristi i kolorističkim kontrastom kako bi usmjerio našu pažnju (npr. cvjetovi na žbunju, krošnjama...). Kolorističku vezu između gornjeg i donjeg dijela rada ostvaruje na više načina: 1. zagasiti oker oranž iz donjeg dijela rada u zemlji pored puta probija u središnjem dijelu kroz krošnje drveća i saobraćajni znak u donjoj desnoj zoni rada; 2. turobno zagasitu gamu tamno zelenih tonova osvježava smeđo-braonkasto-okker tonovima koji se nalaze na kamenu tunela, gornjoj desnoj zoni neba, kaldrmi, duvaru i cvjetnom žbunu u središnjem dijelu rada.

Nadamo se da smo ovim radom približili način stvaranja Safeta Zeca i dali doprinos popularizaciji stvaralaštva ovog velikog slikara.

LITERATURA

1. Bonafoux, P. (2001) "Predgovor", *Djela 1958-2001* [katalog izložbe]. Collegium Artisticum: Sarajevo.
2. Denegri, J. (2016) *Posleratni modernizam neoavangarde/postmodernizam, Ogledi o jugoslovenskom umetničkom prostoru 1950-1990*. Beograd: Službeni glasnik.
3. Ristić, S. (1978) *Osoben pristup pejzažu* (5. 01. 1978.). Beograd: Politika.
4. Bogavac, B. (2004) *Slikarstvo kao neracionalna sreća, Zbirka pariskih razgovora sa slikarima*. Beograd: Pešić i Sinovi.
5. Markuš, Ž. (1985) *Slikarstvo kontinuiteta* (30. 12. 1985.). Politika: Beograd.
6. Lavrinović, I. (2001) *Mali rječnik ili uvod u stvaralštvo, Izložba Safeta Zeca* [katalog izložbe]. Sarajevo: Collegiumu Artisticum.
7. Kadijević, Đ. (1973) *Dug i zahvalnost* (20. 05. 1973.). Beograd: Nin.
8. Giuffrè, G. (1999) *Safet Zec*. Zagreb – Sarajevo: Art studio "Azinović" - "Šahinpašić"
9. Šuvaković, M. (2012) *Desne opcije i socijalna umetnost pred Drugi svetski rat. u: Šuvaković, Miško (ur.). Istorija umetnosti u Srbiji XX vek, Realizmi i modernizmi oko hladnog rata*. Beograd: Orion art. str. 41-76.

RESUME

The Bosnian artist Safet Zec began his artistic development in the so-called Yugoslav artistic space. His work, which spanned several decades, is dominated by a certain number of motifs. In his works, he predominantly focuses on architectural motifs (the Bosnian, Počitelj, and Venetian house...), but also landscapes, still life, and human figures. He would return to these motifs several times during the active period of his life, and since he was constantly maturing as an artist, he transformed the aforementioned motifs giving them a new meaning and message. The aim of this paper is to view the ways in which Safet Zec created his landscape motifs, and is meant to contribute to the presentation and popularization of his creative opus. Based on an esthetic analysis of 10 of his landscapes dating from 1971 to 1982, we can note that he frequently returned to the same motif which he processed using various techniques and formats. In his work he uses the following techniques: dip pens and ink, oil on canvas, colored pencils, and combined techniques. His formats range from 39 x 55cm to 135 x 290 cm. Even though human figures do not appear in these works, their presence is felt in each of them. The artist allows himself to be guided by the flow of shapes, vegetation, and architecture when

composing. The three-dimensionality of the space is shaped by the skillful movement of a line which connects a river and a hill, but also by the color-light combinations following the principle that everything that is closer to us in space is of a lighter color, while everything that is further away is darker. The focus of the observer's attention is guided by balanced strokes and a play of directions. When it comes to colors, most of the works of Safet Zec are marked by a harmony of dark greens or an autumn range of colors.

Originalni naučni rad

**ISTORIJSKI PREGLED SHVATANJA UMETNOSTI I PUT DO
APSTRAKTOG SLIKARSTVA**

Nemanja Vučković

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru, Surdulica, Srbija

artvuckovic@gmail.com

Milena Nikodijević

Tehnološki fakultet, Univerzitet u Nišu, Leskovac, Srbija

nikmilena94@gmail.com

Apstrakt

Ovaj rad se bavi analizom istorijskog opusa od početka antičkog doba, kada se slikarstvo smatralo kao zanat, pa sve do danas, gde umetnik ima potpunu slobodu u izražavanju. Reč je o vremenu kada se slikarstvo proglasilo kao duhovna veština i kroz koje faze je prolazilo slikarstvo i samo društvo. Mnogi izazovi su bili nametnuti umetnicima da bi opstali u periodima koji dolaze, dok se nisu u potpunosti osobodili i počeli da rade čistu umetnost iz dubine duše. Slike koje su pune emocija i osećanja jedino mogu stvoriti čistog duha. Umetnici su se odupreli tome na koji način su prihvaćeni u društvu, sa novim buntovnim idejama tog vremena. Počev od modernizma i nastanka apstraktnog slikarstva, a kasnije i apstraktnog ekspresionizma. Sam položaj najuticajnijih umetnika tih perioda u kojima su živeli analiziran je u ovom radu. Kroz razne primene njihovih najpoznatijih dela, kako je njihova umetnost doprinela razvoju slikarstva i kako su inspirisali druge umetnike da nastave da uvek tragaju za nečim novim.

Ključne reči: slikarstvo, uticaj društva na umetnost, položaj umetnika, slikarstvo kroz istoriju

**A HISTORICAL OVERVIEW OF THE UNDERSTANDING OF
ART AND THE PATH TO ABSTRACT PAINTING**

Abstract

This paper deals with the analysis of the historical work from the beginning of the ancient era, when painting was considered a craft, until today, where the artist has complete freedom of expression. It is about the time when painting was declared as a spiritual skill and through which stages painting and society itself went through. Many challenges were imposed on artists in order to survive in the coming periods, until they fully freed themselves and started making pure art from the depths of their souls. Pictures that are full of emotions and feelings can only create a pure spirit. Artists resisted the way they were accepted in society, with new rebellious ideas of the time. Starting with modernism and the emergence of abstract painting, and later abstract expressionism. The very position of the most influential artists of those periods in which they lived is analyzed in this paper. Through various applications of their

most famous works, how their art contributed to the development of painting and how they inspired other artists to continue to always search for something new.

Key words: painting, the influence of society on art, the position of the artist, painting throughout history

UVOD

Vajarstvo, arhitektura i slikarstvo su bili vidovi zanatstva sve do renesanse. Do tada ova oblast je predstavljala zanat, umeće, veštinu, a odnosila se na sve veštine koje su zahtevale fizičku stranu. Umetnici bi ove veštine izučavali, a nakon završene obuke postajali bi majstori. Slikarstvo je predstavljalo zanat, a umetnici su bili zanatlije. Tek od renesanse, status slikara prelazi u visoku sferu obrazovanja. Tada se umetnicima dodeljuje dostojanstvo, porede ga sa poezijom i prelaze u božansko nadahnuće.

U renesansnom periodu umetnici su se delili po hijerarhiji žanrova, tako da slikari koji su radili religijske, mitološke i istorijske teme bili najcenjeniji, a njihova dela najvrednija. Ispod njih bili su umetnici koji su prikazivali scene iz svakodnevnog života, a najmanje dostojni su bili umetnici koji su slikali prirodu.

Vremenom se ova hijerarhija žanrova promenila, umetnici su počeli da izlaze iz ateljea i slikaju prirodu. U periodu impresionizma, slikari obraćaju najveću pažnju na boju i svetlost u svojim delima. Impresionizam predstavlja prelaznu epohu u slikarstvu između tradicije i revolucije. Ta tradicija se ogleda u tome da na svojim delima predstave prirodu u svom najkarakterističnijem vidu, a revolucija je u samom pristupu slikarstvu i predstavljanju same atmosfere i svetla na slici.

Umetnici su sve više počeli na svojim slikama da eksperimentišu i deformišu predmete i ljudske figure, a osećanja i emocije koje su želeli da prenesu na posmatrača ostvarivali su pomoću linija i boja. Postavilo se pitanje da li je predmet obavezan na slici da bi postojalo jedno umetničko delo ili stvaralac može emociju da prenese pomoću likovnih elemenata. Uočeno je da postoji jaka veza između emocija i likovnih elemenata i da upotrebom likovnih elemenata može iskrenije da se iskažu emocije i osećanja bez prisustva jasnog predmeta na slici.

SHVATANJE SLIKARSTVA

Vajarstvo, arhitektura i slikarstvo su bili vid zanatstva sve do renesanse. Do tada se za ove oblasti koristio starogrčki izraz „tehné” koji znači zanat, umeće, veština, a odnosio se na sve veštine koje su se obavljale rukom, tj. veštine koje su zahtevale fizičku stranu. Umetnici bi ove veštine izučavali a nakon završene obuke postajali bi majstori. Ovaj renesansni period u slikarstvu obuhvatao je oko dva veka, 15. i 16. vek. Malo kasnije počinju da se razvijaju i cene neki drugi motivi u slikanju kao što su pejzaži, portreti i mrtve prirode ali i dalje u značajno manjoj meri u odnosu na religiozne teme koje su bile glavni motivi. Tada se u slikarstvu uvodi perspektiva pa su umetnici bili inspirisani prostorom i dubinom prostora, a samim tim i novim

temama za slikanje (Janson V. H. i Janson F. E., 1997).

Leonardo da Vinči rođen je 15. aprila 1452. godine u selu pored Vinčija, u Italiji, kao vanbračno dete. Leonardo je još kao dete pokazivao talenat za slikanje, pisanje a isticao se i u muzici i matematici. Seli se u Firencu gde počinje da uči slikanje kao šegrt, u svojoj petnestoj godini, kod slikara Andrea del Virokija. Tu se upoznaje i radi sa velikim slikarima, jedan od njih bio je i Botičeli. Slika zajedno sa Virokiom razne narudžbine, vraća se u Firencu i slika seriju portreta. Leonardo se bavio i arhitekturom i skulpturom, ali nijedna njegova skulptura nije sačuvana do danas. Beležio je svoje misli i svoje razne projekte na papiru i to napisanim kao odraz u ogledalu da ne bi mogao niko da protumači njegove ideje. Njegovi projekti su sačinjavali ideje o slikama, letećim mašinama, ljudskim skeletima, ljudske anatomije, mehaničke projektile itd. (Ajzakson, 2017).

Leonardo prikazuje po prvi put razne emocije apostola, koji su upravo saznali da će ga jedan od njih izdati. Taj dramatičan trenutak na slici on predstavlja novom tehnikom u slikarstvu koju je uspostavio a to je sfumato i kjaroskuro.

Novi pravac koji se nadovezao na realizam bio je barok i trajao je od sredine 16. do sredine 17. veka. U duhu katoličke reformacije barok je predstavljao negaciju renesanse i vraćanje na srednovekovnu misao. Barok je umetničko - kulturni period koji je nastao u Italiji, a kasnije se proširio po celoj Evoropi. U baroknom slikarstvu preovladavaju slike velikih razmera. Teme se baziraju na tome da u posmatraču izazovu nagone za razmišljanje o potrebi čoveka za religijom. Crkva se tada služila svim sredstvima kako bi zadržala svoj vodeći uticaj u umetnosti. Barokno slikarstvo je težilo što dramatičnijoj kompoziciji slike nasuprot renesansi gde su slike bile smirene i statične. U slici se uvodi dijagonalna kompozicija, odnos između senke i svetlosti kao i dinamika pokreta i gestikulacije. Najznačajniji slikari ovog perioda su Rembrant Harmenson van Rajn, Rubens, Karavađo i mnogi drugi (Janson V. H. i Janson F. E., 1997).

Rembrant je rođen 1606. godine u Lajdenu i jedan je od najpoznatijih holandskih slikara baroka. Bio je veoma produktivan slikar, a njegov opus sadrži preko trista slika, tako da je njegovo slikarstvo ostavilo jedan bitan uticaj na umetnost XVII veka. U Rembrantovim delima primetne su veoma jake emocije ljudi u njihovim varijacijama, a isto tako veliku pažnju posvećuje senkama i svetlosti. Poznat je kao slikar senke i svetla i dramatičnih kompozicija, zbog čega se smatra za jednim od najvećih slikara u istoriji (Haak, 1972).

Jedno od najznačajnije njegovih dela je „Noćna straža”, koje je naslikao 1642. godine. Na toj slici je prikazana narodna vojska, a u centralnom delu slike kapetan Fransa Banning Kokoa i poručnik Vilijema van Rajtenberg. Danas se slika nalazi u državnom muzeju Holandije „Rajksmuzeumu” u Amsterdamu (Levinson i Jegorova 1983).

U Francuskoj, sredinom 19. veka pojavljuje se realizam sa novim idejama gde slikari prikazuju savremeni svet, gde odbacuju religijske, alegorijske i mitološke teme i prikazujući život kakav jeste. Realisti koji su nauku stavljali na prvo mesto, želeli su da na svojim slikama predstave svet kakav ga vidi običan čovek. Najznačajniji predstavnici realizma bili su Gistav Kurbe, Onore Domije, Ilija Rijepin. Slika Gistava Kurbea, „Sahrana u Ornanu”, šokirala je svojim velikim formatom. Veliki formati

slika su do tada bili rezervisani samo za religiozne, mitološke i istorijske teme, tako da je Kurbe ovim doveo pitanje hijerarhije motiva (Raunig, 2006).

IZLAZAK UMETNIKA IZ ATELJEA

Slikari su stalno tragali za novom inspiracijom, zato su izašli iz svojih ateljea u potrazi za novom energijom. Slikanje u prirodi, slikanje barbizonske škole, pod uticajem Kurbeove socijalne svesti o društvenim problemima u kojim se živelo, biće glavni razlog za nastanak još jednog veoma značajnog umetničkog perioda u slikarstvu s kraja 19. veka, a to je impresionizam. On predstavlja prelaznu epohu u slikarstvu između tradicije i revolucije. Ta tradicija se ogleda u tome da na svojim delima predstave prirodu u svom najkarakterističnijem pogledu, a revolucija je u samom pristupu slikarstvu i predstavljanju same atmosfere i svetla na slici. Prisutan je strogi konzervativni sistem učenja gde nije bilo mesta za slobodnim umetničkim izražavanjem i bez imalo mašte. Ovi ustaljeni obrasci u slikanju koji su se stalno ponavljali, doveli su do zamora u slikarstvu, te je moralo da se desi nešto i promeni tu vekovima ukorenjenu tradiciju. Iz tih razloga prvo se jedna grupa francuskih umetnika oglasila o pravima Akademije umetnosti i neprestano bojkotovala godišnju elitnu izložbu na Salonu koja je bila pod pokroviteljstvom francuske države. Nakon toga, 1874. godine ti umetnici su organizovali svoju grupu i priredili sopstvenu izložbu slika, izložili su veoma čudna umetnička dela a posetioci su bili blago rečeno šokirani (Janice, 1997).

Na izložbi nije bilo gusto zbijenih eksponata a na zidovima je bila tu i tamo po neka slika. Na slikama nisu bili verno prikazani predmeti već samo mrlje i razni raštrkani potezi četke, slike kao da nisu bile završene. Publika nije mogla da shvati da umetničko delo treba gledati sa određene daljine i da će tek sa određene udaljenosti prepoznati motive a mrlje bi tada dobile svoje pravo značenje. Nažalost, eliti je bilo potrebno dosta vremena da prihvati ovu novu vrstu slikarstva sa novim idejama.

Čini se da je upravo ovo platno – iako postoji još jedno sasvim slično, koje se danas čuva u privatnoj zbirci – izazvalo izuzetno grubu i veoma slavnu kritiku Luja Leroa objavljenu na stranama šasopisa Šarivari dvadeset petog aprila 1874. godine i poslužilo kao polazna tačka za ime pod kojim će gupa slikara postati svetski slavna. „Da, impresija, bio sam siguran u to”, piše Lerua, nesposoban da shvati kakve izvanredne novine predlaže grupa mladih umetnika koji izlaže u Nadarovom starom fotografskom ateljeu u Bulevaru kapucinera, „a zatim, govorio sam, budući da sam impresioniran, mora da tu ima neke impresije... u kakva sloboda, kakva lakoća izraza! Tepiserija na začetničkom stupnju još je dosta dovršenija od tog morskog pejzaža!” Na platnu je prikazana luka u Akru, u koju Mone navraća još od mladosti, uronjena u jutarnju izmaglicu: sablasni obrisi brodića i keja preneti su brzim nanosima tamne boje, koja se progresivno rastvara u podrhtavajuću narandžastu što prožima nebo i odražava se u moru. Iako se ne ubraja u Moneova najvažnija dela, *Impresija – izlazka sunca* svakako je amblem „nedovršenog” slikarstva – naslikanog u pleneru uz obraćanje pažnje na opažanje stvarnosti (impresija, upravo) više nego na detalje – koje je toliko smetalo zvaničnoj kritici i akademskim krugovima (Bartolena, 2012).

Upravo ovde počinje razlamanje, redukovanje i rekonstruisanje stvarnosti na umetničkim delima tj. uvođenje apstrakcije u umetnosti. Impresionisti na slikama prenose teme iz svakodnevnog života, oni ne slikaju idealizovanu stvarnost, već prikazuju ono što se nalazi oko njih, bulevar, parkove, obične ljude koji rade, žene koje su bile najniži sloj stanovništva, imali su potpunu slobodu u stvaranju. Ta sloboda u stvaranju novih umetničkih dela promenila je sam odnos umetnika sa bojom i kako koristi boje.

Za Klod Monea najveća inspiracija je bila njegova bašta, to je bila njegova opsesija i mesto gde je uglavnom provodio vreme u toku Prvog svetskog rata. Ovo mesto je kao raj na zemlji, bašta je puna cveća, drveća, egzotičnog bilja i sa jezercem punog lokvanja. Lokvanji su za Monea bili posebno zanimljivi pa je stalno čistio, kako bi imao idealnu refleksiju svetlosti u vodi.

„To nije stari cvetni vrt, već jedan koloristički vrt, tako Marsel Prust definiše vrt koji je Mone uradio u Živerniju, „ako se to može reći za cvetove rasute da obrazuju celinu koja nije prirodna. Reč je o istinskoj umetničkoj transpoziciji i to nije toliko model za slike koliko slika koju je priroda već izradila, a ozaruje se pred očima jednog velikog slikara” (Bartolena, 2012).

Mone je naslikao lokvanje na više od 250 slika, od toga 40 su velikog formata, gde se poigravao sa svetlošću i mrljama boja, bez forme, a izgledalo je sve potpuno prirodno, tako da slike daju utisak kao da reaguje na delove dana kada je obasja dnevna svetlost. Mone je slikao onako kako on vidi taj vrt a ne kako je zaista izgledao, tako da se na slikama mogu videti uvek različite novine a uvek isti motiv. Tako da je posmatrač morao da gleda delo onako kako ga je video i sam Mone (Arnason, 1975). Jedan od vodećih impresionista bio je i Kamij Pisaro (1830.-1903.). Jarkim i živim bojama je oslikavao svoja egzotična platna, slikao je seoski život i pejzaže koji su bili natopljeni svetlošću. Kompoziciju je rešavao pomoću minijaturnih tačkica koje su davale poetizam njegovom slikarstvu (Seillaz, 1956).

RAZVOJ MODERNIZMA U SLIKARSTVU

Poslednjih decenija 19. veka počelo je preispitivanje umetničkih principa. Umetnici su počeli da istražuju nove pravce i stilove. Ova revolucija je poznata kao avangarda, koja donosi mnoštvo umetničkih pravaca, uglavnom kratkog daha. Na savremeno slikarstvo veliki uticaj imala je filozofija kao i prirodne nauke, savremeno slikarstvo želi autonomiju i želi da analizira koliko daleko može da ode, a da zanemari dotadašnje navike. Politička i društvena situacija krajem 19. veka bila je veoma kritična za stanovništvo, jer su ekonomske krize bile u porastu. U godinama pre Prvog svetskog rata rasle su sumnje u razvoj političkih događaja, uticaj tehnologije na čoveka i posledice industrije. Društvena i politička dešavanja su se odrazila i na umetnost. Prihvatanje inovacija je variralo i zavisilo je od države. Umetnici su rado prihvatili nove političke ideje. Veliki broj umetnika prihvatilo je ideju pravednog i slobodnog socijalizma, a posle Oktobarske revolucije Sovjetski Savez je postao prava super sila. Samo desetak godina nakon Prvog svetskog rata, umetnost je počela da kontroliše razne totalitarne režime. Hitler je čak govorio o modernoj umetnosti kao o „pokvarenoj umetnosti“, pa su mnoga dobra dela jednostavno uništena. Staljin je

takođe postavio pravila u umetnosti. Zahtevao je umetnost za radničku klasu. Mnogi umetnici, kao što su Pablo Pikaso, Maks Bekman i mnogi drugi, takođe su prikazali takve političke i društvene nepravde u svojim slikama. Loša situacija u Evropi dovela je do masovnog egzodusa umetnika i intelektualaca u Severnu Ameriku 1930-ih. Stoga je ekspresionizam u prvoj polovini 20. veka često bio obeležen mračnim sadržajem (Zalaznik, 2007).

Novi umetnički, avangardni pokreti 20. veka, kao što su kubizam, futurizam, dadaizam, nadrealizam, suprematizam, konstruktivizam itd., podstakli su sistematsko istraživanje novih mogućnosti u umetnosti, a time i teorijama umetnosti. Oni više nisu vezani za spoljašnju stvarnost predmeta i umetnost više nije bila rob vizuelnog iskustva. Sva traženja posle 1900. idu u tom pravcu. Ekspresionizam već traži jednostavnije forme za povećanje izražajne snage slike. Kubizam i fovizam su se takođe udaljili od stvarnog sveta. Anri Matis je igrao važnu ulogu u tome. Za Matisa boja nije spoljašnja slika, već osećaj, izražajna moć (Harrison, 1997).

Sa napretkom nauke u 19. veku došlo je do novih razmišljanja koja su bila usmerena ka potčinjavanju realizma, gde je krajnji cilj bio impresionizam u slikarstvu, a naturalizam u književnosti. Od 1880. godine dolazi do nove reakcije sa idealističkom tendencijom koja se istovremeno razvijala i u likovnoj umetnosti i u književnosti, koja je bila poznata kao simbolizam (Žilijan, 1978).

Za simboliste veliki izvor inspiracije bile su žene. Žene su bile odevene u tunike sa puštenom ili vezanom kosom preko leđa i bez obeleženog struka. Na slikama su uglavnom predstavljane kao velike zavodnice, anđeoskog lika, kao svete, nevine, čiste, simbol fatalne lepote. Slikari ne teže ka realnim prikazima na svojim delima već koriste maštu, snove i svoje subjektivne doživljaje, razne simbole i forme dekorativnog karaktera. Predstavnici simbolizma bili su: Pol Gogen, Gustav Klimt, Ogist Roden (Gibson, 2006).

Likovni elementi slike su počeli sve više da zanimaju umetnike, da eksperimentišu sa svakim likovnim elementom zasebno. Dolaze do saznanja da je svetlost sastavljena od boja, bave se pokretom prirode i sve više ga koriste u svojim slikama (Janson W. i Janson A., 2005).

Sezan je proglašen ocem savremene umetnosti, ličnošću koja je najmanje pedeset godina posle svoje smrti najviše uticala na razvoj slikarstva. Sezanov rad je usmeren ka budućnosti. Izuzetna vrednost njegovog likovnog jezika pokazuje neprikosnoveno znanje o problemima karakterističnim za vreme u kom je živio, ali i izvanrednu sposobnost da predvidi one koji će nastati u budućnosti (Bernabi, 2012). Sezan rekonstruiše prostor i vrši novu sintezu postojećeg prostora. Koristi osnovne geometrijske oblike kao vodilju u toj sintezi prostora, koristeći valjak, kupu, loptu. „Haos više nije stvar koju uređuje Bog prema zakonima prirode, već umetnik prema potrebama slikarstva”. Tom geometrijom i novinom u izražavanju podstakao je druge umetnike na razmišaljne za nečim novi. Jedan od njih je Pablo Pikaso, na koga je Sezan izvršio jak uticaj (Bernabi, 2012).

Napisao je sinu: „Ne umem da postignem jačinu koja mi se pred očima ukazuje, ne posedujem tu božanstvenu šarolikost boja koja pokreće prirodu. Ovde, na obali reke, motivi se udvajaju; ista stvar samo gledana iz različitih uglova nudi toliko

privlačnih i raznolikih tema za istraživanje da mislim da bih mogao mesecima da radim a da ne promenim mesto, već samo da se naginjem čas ulevo, čas udesno”. Malo pre smrti, Sezan piše Emilu Bernaru: „Napredujem veoma sporo, priroda mi se prikazuje kao vrlo složena i beskrajni su problemi koje treba rešiti” (Bernabi, 2012). Slikarstvo se svi više razvijalo i težilo ka novim idejama, tako Pablo Pikaso inspirisan geometrijom kod Pol Sezantovih slika eksperimentiše dalje geometrijom i stvara dela od istoriskog značaja za slikarstvo i formira pravac kubizam. (Podoksik, 2004).

DISKUSIJA SHVATANJA APSTRAKTOG SLIKARSTVA

Za apstraktno slikarstvo se može reći da je jedna od oblasti apstraktne umetnosti, koje obuhvata i apstraktnu fotografiju, apstraktnu skulpturu, i apstraktni film. Apstraktno slikarstvo može biti akciono, lirsko, ekspresionističko, analitičko, imaginarno, neformalno, tahističko, geometrijsko, monohromno, uzvišeno (Šuvaković, 1999).

Šuvaković o apstrakciji piše u svom radu: „Pridev apstraktan označava nemimetička i nereprezentativna umetnička dela. Umetničko delo je apstraktno ako njegov izgled i značenje nisu diktirani predstavom vizuelno prepoznatljivih živih tela, predmeta, situacija ili događaja u svetu. Apstraktno umetničko delo određuje stvaralački proces, materijalnu i prividnu strukturu njegovog prisustva i izgleda, odnosno ikoničke semiotičke aspekte strukturiranja vizuelnog teksta“ (Šuvaković, 1999).

Apstraktno slikarstvo predstavlja neobjektivno izražavanje, tako da na slici ne možemo da prepoznamo jasne figure, objekte i predmete. Ovde se umetnik bavi likovnim elementima i to linijom, bojom, oblikom i samom kompozicijom, u čistoj apstrakciji se ne vidi objektivnost. Ove likovne elemente povezuje u jednu celinu i tako njima ustvari zamenjuje figuraciju. U apstraktnoj umetnosti nema materijalnog sveta već se tu rađa jedan novi svet emocija, osećanja, vizija (Debicki, Favre, Grünwald, Pimentel, 2004s: 251). Postoje umetnička dela koja se kreću u jednom određenom prostoru između apstraktnog i subjektivnog, što možemo uvideti na prvim apstraktnim slikama Kandinskog (Zalaznik, 2007).

Umetnost nije više vezana za stvarnost objekta i više ne zavisi od vizualnih doživljaja, i u tom smeru ide sve ostalo posle 1900. godine. Ekspresionizam se bavi traženjem novih jednostavnih oblika koji će povećati ekspresivnu snagu umetničkog dela (Harrison, 1997).

Apstraktna umetnost je sve više bila interesantna za umetnike, počeli su da povezuju osećanja i emocije sa umetnošću, suštinski nisu gubili predmete na slici, već su ih vešto skrivali ali su se ipak mogli prepoznati. Apstraktna umetnost je u savremenu umetnost unela neku vrstu prozračnosti, opuštenosti i slobode, a u istom dahu negirala je sve dosad ustaljene odredbe u vezi sa tematikom i tehnikom (Semenzato, 1979).

Prvi predstavnik i glavni zagovornik apstraktnog ekspresionizma bio je Vasilij Kandinski. Umetnost Kandinskog može se vrlo sažeto opisati kao svojevrsno sazrevanje iz fovizma i narodne umetnosti, uz obaveznu muzičku pratnju. Ako želimo da razumemo njegov rad, na muziku moramo gledati kao na iskustvo i istovremeno

kao ideju. Voleo je operu, radije je slušao Vagnerove kompozicije i njegovu sposobnost da spoji muziku, tekst i scensko izvođenje u jednu povezanu celinu, u holističko umetničko delo. Kandinski je 1912. godine objavio svoje teorijsko delo „O duhovnom u umetnosti”, u kome je napisao da slikarstvo može razviti iste energije kao i muzika. Tražio je rezonancu: oblici i boje su trebalo da prodiru u posmatrača, da odjekuju u njemu i dodiruju njegove dubine, slično kao što muzika utiče na slušaoca (Kandinski, 1996).

U akvarelima Kandinskog nalazimo prve primere apstraktne umetnosti, koja se takođe prilično razlikuje od drugih mlađih pokreta. U stvaranju ovih dela nas sam naslov uverava i podseća da je autor slikao potpuno spontano. U njegovim delima se i dalje pojavljuju veoma pojednostavljeni likovi, građevine, brda, ali nam se ti prikazi obraćaju više simbolično nego slikovito. Njegovi radovi su predstavljeni u sve bogatijoj kolorističkoj skali, a motivi su bili sve manje precizni, iako neke kompozicije odaju utisak da su naslikane veoma promišljeno, druge nam pokazuju da je u pitanju improvizacija (Linton, 1989s: 83).

Pit Mondrijan odlazi korak dalje ka apstrakciji i formira principe neoplasticizma. Mondrijan ne želi da se u potpunosti odvoji od tradicionalnog slikarstva tako što na slici predmetni sadržaj reducira a crtež svodi na vertikalne i horizontalne linije, on paletu boja svodi na tri osnovne boje. Hteo je da izgubi bilo kakvu vezu između pozadine i predmeta na slici, tj. da trodimenzionalni prostor svede na dvodimenzionalni. U svom minimalističkom slikarstvu Mondrijan želi da se oslobodi emocija na slici a da joj da metafizičku, duhovnu i meditativnu vrednost (Dergenc i Simona, 2014).

Kazimir Maljevič je bio najradikalniji slikar koji raskida vezu sa tradicionalnim slikarstvom u potpunosti, želeo je da krene od nule i zato ukida boju a umesto nje uvodi dve ne boje, crnu i belu. Nije slučajno uzeo kvadrat, već zato što je to jedina forma koju nemamo u prirodi, tako da slika nema ni jednu vezu sa svetom već predstavlja unutrašnje stanje duha (Neret 2007).

NASTANAK APSTRAKTNOG EKSPRESIONIZMA

Apstraktni ekspresionizam se pojavio tokom dve velike katastrofe: ekonomske depresije i Drugog svetskog rata. Istorijski datira iz 1920. godine i nastavlja se nakon pada berze na Volstritu 1930. godine. Takozvani Crni petak pokreće ekonomsku krizu zbog koje moć Amerike opada i četvrtina stanovništva ostaje nezaposlena. Mnogi značajni evropski umetnici (Pit Mondrijan, Salvador Dali, Mark Šagal, Pablo Pikaso, Maks Ernst...) preživeli su ratne godine u Americi. Razlog se može tražiti u velikoj izložbi savremene evropske umetnosti kasnih tridesetih godina prošlog veka u Njujorku, ili u bekstvu od totalitarnih režima desne i leve političke orijentacije i nadolazećih strahota Drugog svetskog rata. Problem provincijalizma, podstaknut emigracijom vodećih evropskih avangardnih umetnika, stavio je mlade američke slikare kao što su Džekson Polok, Aršil Gorki, Mark Rotko, Robert Maternel, Adolf Gotlib, Barnet Njumen i Kliford Stajl pred zadatak stvaranja američkog stila. Inspiraciju su našli uglavnom u dva evropska stila: kubizmu i

nadrealizmu. Umetnici pod uticajem Njumena (Rotko, Still, Gotlib) pokušali su da pronađu novi sadržaj (Ferrer, 2003).

Džekson Polok je bio prvi američki umetnik koji je prodro u intuitivan i apstraktan jezik. U svojim čuvenim slikama nastalim između 1947. i 1952. godine, Polok je negirao tradiciju slikanja kistom i njena ograničenja u tonskoj skali, metodama rada i materijalima i definisao inovativnu ličnu sferu u umetnosti. Njegove slike nikada nisu nastale na štandu. Više je voleo da pričvrsti platno na zid ili ga položi na pod bez okvira (Hara et al., 1959). Ovu metodu koriste zapadni Indijci koji stvaraju slike u pesku. U njegovoj umetnosti se takođe može videti uticaj umetnosti Pabla Pikasa, posebno zbog njegove slike Gernika, koja je bila izložena u Njujorku 1939. i Aršila Gorkog. Do kasnih 1940-ih, Polok je počeo da naglašava automatizam i spontanost procesa slikanja. Želeo je da se otrese ograničenja koja slika nosi. I ubrzo su nastale takozvane kapljene slike. Polok bi stavio nosač za slikanje na pod i kapao, sipao, prskao i sipao boju na njega. Procesi slikanja ovakvih slika su u velikoj meri podsećali na rituale Indijanaca (rituali Navaho Indijanaca), pošto je Polok napadao površinu sa svih strana, čučeci, puzeći, pa čak i plešući oko platna dok slika (Hara, Pollock, Braziller, 1959s: 32).

Džekson Polok bi položio veliki komad grubog sirovog platna na pod u svom studiju i zakačio ga za drveni pod u uglovima. Koristio je konzerve sintetičkih boja, unapred pripremljene uljne pigmente, razblažene do te mere da je boja bila odgovarajuće gusta i zasićena, ali i dovoljno tečna. Uzeo bi debeo štap, umočio ga u konzervu, smotao, pa prebacio preko platna (Zalaznik, 2007). Ne plašim se ničega da promenim ili da pokvarim sliku. Zato što slika ima svoj život. Pokušavam da zablistam kroz to" (Hara et al., 1959).

ZAKLJUČAK

Položaj umetnika je bio veoma težak, u početku pojam umetnosti je bila označena kao zanat. Tek sa pojavom renesanse umetnik dobija poštovanje i umetnost se proglašava za božansku veštinu. U renesansi glavni uticaj na celokupno društvo imala je crkva, pa su samim tim i slikari morali da rade po strogim crkvenim kanonima. Glavni motivi u umetnosti u renesansnom periodu bili su religijski, to su bile teme koje su bile najcenjenije i najplaćenije tada.

Kasnije sa napretkom nauke i tehnologije, umetnici su imali malo više slobode, pa su radili i mrtve prirode i pejzaže, ali su i dalje religijske teme bile vodeće. Veliki pomak su uradili impresionisti koji su izašli iz ateljea i počeli da slikaju prirodu koja ih okružuje, tako da su se na slikama prvi put mogli videti pejzaži mora, planina, radnici na poljima, rudari, obični ljudi u šetnji. U tom periodu ovaj stil je bilo neprihvatljiv, dobijali su loše kritike i bili odbijani od društva, ali oni su se i dalje vodili time da umetnik mora da slika ono što oseća i da stvara umetnost slobodno, bez uticaja društva.

Umetnost se tako dalje razvijala, slikari nisu više radili po kanonima. Stalno su tragali za nečim novim, i počeli su tako da gube figuraciju na svojim slikama, a da glavnu pažnju daju likovnim elementima, i tako je nastalo apstraktno slikarstvo. Slici nije bila potrebna jasna forma, već je slikar oslikavao njegov doživljaj. Glavna stvar je bila prikazati osećanja i emocije, koje mogu u posmatraču da izazovu neku

interakciju sa slikom. Umetnost se oslobodila svih tih uticaja društva i počela da živi slobodno, zato što prava umetnost mora biti čista i iz dubine duše.

LITERATURA

1. Arnason, H. H. (1975). *Istorija moderne umetnosti: Slikarstvo: Skulptura: Arhitektura*. Izdav. zav. Jugoslavija.
2. Bartolena, S. (2012) *MONE*, Beograd, Prevela s italijanskog Danijela Maksimović, Geniji Umetnosti.
3. Bernabi, R. (2012) *SEZAN*, Beograd, Prevela s italijanskog Jelena Todorović, Geniji Umetnosti
4. Debicki, J., Favre, J. F., Grünewald, D., & Pimentel, A. F. (2004). *Zgodovina slikarske, kiparske in arhitekturne umetnosti*. Modrijan.
5. Denegri, J. (2015). Novi Sad, Kataloga izložbe, MSUV.
6. Dergenc, J and Ognjatović, S. (2014). *Pit Mondrijan, Slučaj Kompozicije II*, Narodni muzej u Beogradu.
7. Ferrer M. (2003). *Skupine gibanja težnje v sodobni umetnosti od leta 1945*, Studia humanitatis, Ljubljana, Slovenija.
8. Gibson, M. (2006). *Symbolism*, Taschen, China
9. Haak, B. (1972). *Rembrant: njegov život, delo i vreme*, Ljubljana, Beograd, Zagreb.
10. Harrison C. (1997), *Modernism*, Tate gallery, London, England.
11. Janice, A. (1997). *Život i djelo: Impresionisti*, Zagreb, Hrvatska
12. Janson, D. (1997). *Istorija Umetnosti, peto prerađeno i dopunjeno izdanje*, Varaždin, Staker d.o.o.
13. Janson, H and Janson, D. (2005). *Povijest umjetnosti*, Varaždin, Stanek d.o.o.
14. Kandinski, V. (1996). *O duhovnom u umetnosti*, Esotheria, Beograd.
15. Levinson-Lesing, A and Jegorova, K. (1983). *Rembrant van Rejn u Sovjetskim muzejima*, Beograd, Izdavački zavod - Jugoslavija.
16. Linton, N. (1989). *Ljubljana priča o modernoj umetnosti*. Pregled likovne umetnosti 20. veka. Cankarjeva založba.
17. Neret, G., 2007. Zagreb: Europapress holding d.o.o
18. Hara, F. et al., (1959). *Jackson Pollock*, G. Braziller, New York.
19. Podoksik, A. (2004), *Pablo Pikaso*, IPS Medija, Beograd.
20. Raunig Gerald, 2006, *Umetnost i revolucija: (umetnički aktivizam tokom dugog 20. veka)*; prevod Relja Dražić, Novi Sad, Futura publikacije.
21. Renders, H. (2017). Walter Isaacson, *Leonardo da Vinci. Het Parool*.
22. Seillaz, M. (1956). *Impresionizmus*, Bratislava, Slovačka
23. Semenzato C., (1979). *Svet umetnosti*, Omladinska knjiga, Ljubljana, Slovenija
24. Šuvaković M., (1999). *Rečnik moderne i postmoderne likovne umetnosti i teorije posle 1950. godine*: primljeno na VI. sastanak Departmana za likovnu i muzičku umetnost, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, Republika Srbija
25. Zalaznik, J. (2007). *Bilo je to jednom u XX. veka: licem u lice sa modernim slikarstvom*, Javni fond Republike Slovenije za kulturne delatnosti, Ljubljana, Slovenija.
26. Žilijan, F (1978). *Simbolisti*, Beograd, Izdavački zavod Jugoslavija.

RESUME

The analysis of the historical work of painting begins with the ancient era, where painting was considered a craft rather than an art form. However, over time, painting evolved and was declared as a spiritual skill. Society went through various stages, and artists faced many challenges in order to survive and create their art. During the medieval period, painting was mainly used for religious purposes and was commissioned by the church. Artists were limited by the religious themes and were not allowed to express themselves freely. However, as society progressed, artists started to break free from these limitations and began to express themselves through their art.

The Renaissance period was a turning point in the history of painting. Artists like Leonardo da Vinci, Michelangelo and Raphael revolutionized the art world by introducing new techniques and ideas. They began to portray human emotions and feelings in their paintings, which was a stark contrast to the religious themes of the past. The humanistic ideals of the Renaissance period laid the foundation for the development of painting in the coming centuries. The 19th century saw the emergence of modernism and the birth of abstract painting. Artists like Monet, Cezanne, and Van Gogh began to experiment with new techniques and styles, breaking away from the traditional ways of painting. They introduced new forms of expression and pushed the boundaries of what was considered art. With the emergence of modernism, painting became more than just a representation of reality, it became an expression of the artists' inner self.

The 20th century saw the emergence of abstract expressionism, which was a form of painting that focused on the inner emotions and feelings of the artist. Artists like Jackson Pollock, Mark Rothko, and Willem de Kooning revolutionized the art world by creating paintings that were not based on reality but were an expression of their inner selves. They used bold colors, brushstrokes and gestural marks to convey their emotions. This form of painting was a major departure from the traditional ways of painting and marked a new era in the history of painting. The position of the most influential artists of these periods is analyzed in this paper. Through various applications of their most famous works, it is studied how their art contributed to the development of painting and how they inspired other artists to continue to always search for something new. The task of this literature research on the history of painting is to study the evolution of painting throughout history and to understand the significance of abstract painting in the art world.

In conclusion, the history of painting is a journey through time, where artists have faced many challenges and have had to break free from the limitations imposed by society. From the ancient era, when painting was considered a craft, to today, where the artist has complete freedom of expression, painting has undergone significant changes. The emergence of modernism and abstract painting has had a major impact on the art world and has paved the way for the development of new forms of expression. The aim of this literature research is to study the evolution of painting throughout history and to understand the significance of abstract painting in the art world. With a better understanding of the history of painting, we can appreciate the work of artists in a deeper and more meaningful way.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 21, str. 239-252, 2022 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Umetnost

Datum prijema rada: 01.10.2022.

Datum prihvatanja rada: 21.10.2022.

UDK: 316.7:077.5(497.11)"2021/2022"

doi: 10.5937/univmis2221239D

316.644:[008:004.774(497.11)"2021/2022"

316.7:070.11(497.11)"2021/2022"

Originalni naučni rad

ZASTUPLJENOST IZVEŠTAVANJA O KULTURI NA SRPSKIM ONLAJN PORTALIMA – *DANAS, NOVOSTI I SRBIJA DANAS*

Nikola Dojčinović

Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, doktorand na smeru Mediji i društvo

Niš – Srbija

dojchinovic.nikola@gmail.com

Apstrakt

Kultura predstavlja jedno od najznačajnijih obeležja naroda. Na osnovu kulturnih obrazaca, identifikuju se razna društva. Vrednosti pojedinih društava se temelje i na umetnosti, od čije zastupljenosti može zavisiti stepen produhovljenosti određene nacije. Zbog toga je veoma važna svest o umetnosti i kulturi. Kako su mediji označeni kao sila koja ima moć da utiče na publiku o čemu da misle, kao i to šta da misle, od velikog su značaja medijski sadržaji o kulturi, zastupljenost izveštavanja i način na koji se izveštava o kulturi. Izveštavanje o kulturi bi trebalo da bude jedan od osnovnih zadataka medija, imajući u vidu njihov značaj za formiranje i očuvanje kulturnih identiteta. Jedan od osnovnih ciljeva u ovom radu je utvrditi da li, u kojoj meri i na koji način medijski onlajn Portali izveštavaju o kulturi. U radu je analizirana rubrika „kultura“ na medijskim portalima dnevnih listova *Danas*, *Novosti* i *Srbija Danas*. Prema istraživanju, *Danas* je ozbiljno pristupio temama iz kulture, te je analitičkim pristupom i dubinskom obradom pojedinih tema pokazao da rubrici „kultura“ posebno pridodaje značaj. Rezultati su pokazali i da *Novosti* izveštavaju o kulturi, dok je na portalu *Srbija Danas* kultura marginalizovana. Jedan od najupečatljivih negativnih rezultata predstavlja centralizaciju kulture u priličnoj meri na sva tri Onlajn portala.

Ključne reči: kultura, umetnost, onlajn Portali, film

REPRESENTATION OF REPORTING ON CULTURE ON SERBIAN ONLINE PORTALS - *DANAS, NOVOSTI AND SRBIJA DANAS*

Abstract

Culture is one of the most important features of the people. Based on cultural patterns, different societies are identified. The values of individual societies are also based on art, on the representation of which the degree of spirituality of a certain nation may depend. That is why awareness of art and culture is very important. As the media is marked as a force that has the power to influence the audience what to think about, as well as what to think, the media content about culture, the representation of reporting and the way in which culture is reported are of great importance. Reporting on culture should be one of the basic tasks of the media, bearing

in mind their importance for the formation and preservation of cultural identities. One of the main goals in this paper is to determine whether, to what extent and in what way online media portals report on culture. The paper analyzes the section "culture" on the media portals of the dailies *Danas*, *Novosti* and *Srbija Danas*. According to the research, *Danas* took topics from culture seriously, and with its analytical approach and in-depth processing of certain topics, it showed that it attaches special importance to the "culture" section. The results also showed that *Novosti* reports on culture, while on the *Srbija Danas* portal, culture is marginalized. One of the most striking negative results is the centralization of culture to a large extent on all three online portals.

Keywords: culture, art, online Portals, movie

UVOD

Razvoj čovečanstva moguće je posmatrati milenijumima unazad kroz težnje i delanja ljudskog bića u svrhu društvenog napretka. Čovek se može odrediti kao radoznavno biće sklonu istraživanju okoline, društva, relacija i odnosa u njemu. Još od slikanja na zidovima pećina, ljudi su težili da komuniciraju i grade simboliku svojstvenu grupi ljudi na određenoj teritoriji. Od tada do pojave savremenog informatičkog sveta, društva su diferencirana, dok se integracija vrši na osnovu zajedničkih obeležja poput teritorije, jezika, tradicije, kulture... Kultura je neizostavno i veoma važno obeležje koje pojedina društva čini jedinstvenim nasuprot ostalim. Ona je sastavni deo različitih ljudskih skupina koje determiniše raznim kulturnim obrascima. Značaj kulture se posebno ogleda u činjenici da se je ona razvijala paralelno sa pojavom artikulisanog govora, čak oko 50.000 godina pre nove ere. U tom periodu, kultura⁸ počinje da se razvija i da liči na današnju, dok je zajedno sa pojavom artikulisanog govora i daljim civilizacijskim napretkom podsticala sve veću društvenu podelu, kreirajući zasebne identitete.

Kako su predmet ovog istraživanja digitalne, onlajn platforme, važno je ukazati na nove karakteristike u oblasti kultura, prouzrokovane tehnološkim, digitalnim inovacijama. Talas informatičke civilizacije doprineo je stvaranju novih kulturnih obeležja, svojstvenih digitalnoj komunikaciji i delimično kompjuterizovanom načinu življenja. Virtuelna sfera se može odrediti kao alternativni prostor realnom u kome i digitalni imigranti i digitalni domorodci provode sve više vremena. U digitalnoj eri je oblikovan način komunikacije, rada, zabave, ali i proizvodnje kulturnih obrazaca, u čijim uslovima je došlo i do pojave novog termina *digitalna kultura*. Prema Čarliju Giru, digitalna kultura je istorijski uslovljena pojava koja se najpre javlja kao odgovor na potrebe modernog kapitalizma, dodajući da se razvila kao otelotvorenje kapitalističke modernosti s njenim naglaskom na apstrakciju, razmenljivost i samoregulaciju (Gir, 2011). Činjenica je da se produkti digitalne kulture znatno drugačije kreiraju u odnosu na izvorne, što označava i drugačiju recepciju od strane publike. Autor Gir ističe da govoriti o digitalnom znači govoriti o širokoj lepezi primena i medijskih oblika koje omogućuje digitalna

tehnologija, govoriti, između ostalog, i o virtuelnoj stvarnosti⁹, digitalnim specijalnim efektima, digitalnom filmu, digitalnoj televiziji, elektronskoj muzici, video igrama, multimedijima, internetu, svetskoj mreži, digitalnoj tehnologiji, kao i o raznim kulturnim i umetničkim odgovorima na sveprisutnost digitalne tehnologije, kao što su kiber pank, romani i filmovi, tehno i post-pop muzika, „nova tipografija“, net.art i tako dalje (Gir, 2011). Pojava digitalnih efekata i sve više drugačijih, kompjuterizovanih, formi umetničkih izražavanja podrazumeva afirmaciju virtualne kulture. Prema Savičiću, virtuelna realnost (veštačka stvarnost) je termin kojeg je skovao Muron Kriger 1974 (Savičić, 2007: 620).

Iako virtualna stvarnost u savremenom tehnološkom svetu predstavlja sve više alternativu realnosti, Brigs i Berk, u knjizi „Društvena istorija medija“, navode da su najefektnije forme kroz istoriju ostale iste do danas. Autori, u delu *Multimedijalna komunikacija*, ističu sledeće:

„Verovatno je da su najefektnije forme komunikacije u ono vreme – kao što su i danas – bile one koje su u isto vreme delovale na oko i uho i koje su kombinovale verbalne s neverbalnim porukama, muzičke i vizuelne, od doboša i truba na vojnim paradama, do violina koje prate predstave u zatvorenim prostorima. U ranom periodu moderne Evrope među ovim formama bili su rituali, spektakli, maske, predstave, baleti i opere“ (Brigs i Berk, 2006: 60-61).

Kultura je relevantno obeležje društva kojim su predodređene norme u okviru određene nacije. Kulturnom sferom su obuhvaćene razne oblasti, manifestacije i događaji koji mogu uticati na kolektivnu produhovljenost naroda. Zbog toga je veoma važna svest o kulturi i njenom značaju u savremenom civilizovanom svetu. Kako su mediji označeni kao sila koja ima moć da utiče na publiku o čemu da misle, ali i šta da misle, medijski sadržaji imaju veliki uticaj na kolektivnu svest naroda. Odabirom tema koje će biti medijski obrađene, novinari pridodaju važnost određenim događajima i dešavanjima. Medijskom selekcijom se utiče na izloženost publike odabranim temama i na njihovu percepciju da je važno ono o čemu mediji izveštavaju. Izveštavanje o kulturi bi trebalo da bude jedan od osnovnih zadataka medija, imajući u vidu njihov značaj za formiranje i očuvanje kulturnih identiteta. Autorke Vulić, Vujović i Prokopović ističu značaj programa o kulturi, navodeći sledeće: „Program o kulturi doprinosi kako širenju znanja tako i kulturnih obrazaca i očuvanju kulturnih identiteta i tradicije naroda. Otuda i veliki značaj ovog programa. U ukupnoj televizijskoj produkciji, programi o kulturi oduvek su činili „pouzdanu kariku“, dok su urednicima i autorima ovog programa omogućavali avangardu, eksperiment i svojevrsnu avanturu u stvaralačkom izrazu“ (Vulić, Vujović, Prokopović, 2012: 332).

ZNAČAJ MEDIJSKOG IZVEŠTAVANJA O KULTURI

Mediji se mogu odrediti kao sastavni deo čovekovog svakodnevnog života imajući u vidu njihovu sveprisutnost. Moć medija se posebno ogleda u mogućnosti oblikovanja percepcije ljudi, reprezentovanja stvarnosti i vršenja manipulativnog uticaja. Stjuart Hol (Stuart Hall) ističe da medijska reprezentacija podrazumeva

aktivan rad na selekciji i prezentaciji, struktuiranju i oblikovanju. To ne podrazumeva prenošenje postojećeg značenja, već aktivan rad na stvaranju novog značenja. Dakle, radi se o proizvodnji značenja i tu moć medija treba shvatiti ozbiljno (Hall, 1982: 60). Promatrajući moć medija, može se izdvojiti i činjenica prema kojoj su mediji, u socijalnoj psihologiji, određeni kao jedni od agenasa socijalizacije. „U istraživanjima odnosa mladih prema medijima, jedno od glavnih pitanja koje se postavlja je potencijalni uticaj medija na mlade, odnosno, proces socijalizacije. Pritom se socijalizacija shvata kao integriranje pojedinca u društveni život kroz proces prilagođavanja društvenim zahtevima i normama, što podrazumeva učenje i shvatanje vrednosti i poželjnih oblika ponašanja“ (Torlak, 2013: 368).

Imajući u vidu medijske funkcije – informativnu, zabavnu i edukativnu – mediji imaju kompleksan zadatak da izveštavanjem obuhvate različite oblasti. U okviru navedenih funkcija, odgovornost svakog medija je da izveštava o kulturi i ukazuje na njen značaj. Autorke Mitrović i Vulić navode da javni emiteri imaju profesionalnu odgovornost i zakonsku obavezu da izveštavaju o temama od javnog interesa, uključujući i teme vezane za kulturu, kako bi se zadovoljile komunikacijske potrebe ljudi što se ogleda u tri glavne uloge javnih medija – da informišu, obrazuju i zabave. Kulturne teme pokrivaju sve tri navedene uloge. Autorke dalje navode da je jedna od osnovnih potreba publike da bude dobro informisana o kulturnim i umetničkim događajima, ali je neophodno i da javni emiteri ponude analitički pristup temi koristeći ozbiljnu kritiku. Međutim, teme o kulturi ne moraju da obuhvataju samo stručne eseje i kritike, one mogu biti predstavljene na zabavan način što zavisi od kreativnog pristupa novinara (Mitrović, Vulić, 2018).

Značajno je da mediji svestrano izveštavaju o kulturi. Obaveza medija je da izveštavaju o kulturnim događajima, ukazuju na njih kroz najave i kritičkim osvrtom ih tumače. „Kultura uključuje i reklame, koje, putem štampe, radija i televizije, pozivaju ljude na promocije, izložbe, pozorišta“ (Dragičević-Šešić i Stojković prema Mitrović i Vulić, 2018: 12). Zadatak medija je i da ukazuju na kulturne norme i utemeljuju kulturne identitete nacija. Međutim, nameće se pitanje da li i u kojoj meri to mediji čine? Činjenica je da se o kulturi nedovoljno izveštava i to je trend koji je prisutan godinama unazad. Jedan od razloga može biti aktuelno doba postkapitalizma i neoliberalnih, zapadnjačkih strategija razvoja koje su dovele do globalnog duhovnog osiromašenja naroda, promovišući konzumerizam i koncept potrošačkog društva. Tržišna orijentisanost zahvatila je i oblast medija. Vesti se posmatraju kao roba koju je potrebno prodati na tržištu zarad ostvarivanja profita, i u takvim okolnostima je otežano moguće održati stabilnost kulturnog identiteta. Mediji su sve više naklonjeni senzacijama i pričama kojima podilaze niskom ukusu auditorijuma i na taj način doprinose njegovom održanju. Umesto odgovornog, objektivnog i nepristrasnog izveštavanja, mediji su skloni upotrebi obrazaca izveštavanja koji privlače pažnju publike. Oni se ogledaju u objavljivanju fotografija velikih formata koje su često u suprotnosti sa etičkim kodeksom, kao i u senzacionalno kreiranim naslovima i tekstovima. Cilj navedenog načina izveštavanja je veliki tiraž kada su u pitanju štampani mediji, visoka stopa gledanosti i slušanosti kod elektronskih medija, i veliki broj „klikova“ kada je reč o novim internet medijima. Senzacionalni naslovi mogu ostvariti najveći uticaj kod novih medija jer se na taj način publika navodi da otvori vest. Takvi primeri su karakteristični naročito kada su u pitanju društvene mreže,

odnosno deljenje linkova posredstvom njih. Na taj način, mediji ne vode računa o njihovoj značajnoj i emancipatorskoj ulozi prema kojoj imaju obavezu da izveštavaju o društveno relevantnim temama, uključujući i teme o kulturi. Međutim, važno je napomenuti da ovo nije novi trend koji je nastao brzim prodorom novih medija. Autorka Ivanović-Barišić navodi da je preobražaj kulturne scene jugoslovenskog / srpskog društva započet još šezdesetih godina 20. veka, čemu je nemerljiv doprinos dao zamah i podsticaj razvoja sredstava masovnih komunikacija. Mada su, kako autorka navodi, štampa i radio počeli da se „mešaju“ u svakodnevni život pojedinca već između dva svetska rata, dok kasnije sa razvojem televizije i digitalnih medija započinje do tada u istoriji razvoja društva nepoznat prodor „stranog tela“ u svakodnevni život. Autorka dalje ističe da je u sadašnjem vremenu gotovo potpune industrijalizacije duha, a u skladu sa razmišljanjima stvaralaca uključenih u medijsku proizvodnju, neophodno zapitati se koliko su sadržaji narodne kulture uspeali da očuvaju suštinu u savremenim uslovima, odnosno, koliko su mediji uticali na formiranje i preoblikovanje kulturnog profila zajednice (Ivanović-Barišić, 2019). Imajući u vidu potpunu promenu paradigmi, sistema vrednosti, načina života i prioriteta u savremenom svetu, neosporno je da vrednosti narodne kulture iščezavaju, dok mediji potpomažu u tome promovišući popularnu kulturu, kreirajući medijsku kulturu koja je u službi ekonomske isplativosti medijskih kuća. Autor Džordž Ricer koristi i pojmove kulturna konvergencija i kulturna hibridizacija kako bi opisao savremeno stanje u kulturi (Ricer, 2009: 415). O značaju promovisanja narodne kulture posredstvom medija, pišu autori Žuvela i Jelinčić. Oni napominju da bi predstavljanje i promovisanje oblika tradicijske kulture putem medija trebalo biti usmereno u korist kreatora tradicijskog kulturnog oblika, bez obzira da li se radi o interesu ekonomske prirode ili interesu promovisanja vlastitog kulturnog identiteta i zastupanja kulturnih stavova. Autori ističu da bi se na taj način javna eksponiranost iskoristila u kontekstu osnaživanja pojedinih mikro kulturnih zajednica i postigla bi se što veća društvena kohezija i kulturna participacija (Žuvela i Jelinčić prema Ivanović-Barišić, 2019).

PREDNOSTI ONLAJN PORTALA U SVRHU IZVEŠTAVANJA O KULTURI

Razvoj kompjutera i interneta u drugoj polovini XX veka omogućio je pojavu novog prostora – sajber prostora (cyberspace). Prema autoru Vasilisu (Vassilys), termin „Cyberspace“ je prvi osmislio Vilijam Gibson (William Gibson) 1982. godine u svojoj priči „Burning Chrome“, a termin se odnosi na virtuelnu stvarnost generisanu računarnom (Vassilys, 2004). Razvijanjem digitalnih alata u sajber prostoru razvijali su se i novi načini komunikacije i interpretacije. Izražavanje u multimedijalnom formatu (posredstvom fotografije, vizuelnih grafikona, audio ili video snimka) dominantno je na onlajn platformama. Ono medijski sadržaj čini vizuelno potkrepljenim, efektnim i preglednim. Audio-vizuelni potencijal novih medija se može naročito koristiti u svrhu izveštavanja o kulturi, predstavljanjem, na primer, raznih umetničkih dela u novim vizuelnim formatima.

„Budući da se novi mediji stvaraju na računarima, distribuiraju pomoću računara, pohranjuju i arhiviraju u računarima, moglo bi se očekivati da će logika

računara snažno uticati na tradicionalnu kulturnu logiku medija; to znači da možemo očekivati da će računarski sloj uticati na kulturni sloj. Način na koji računar oblikuje svet, predstavlja podatke i radi sa njima; ključne operacije iza svih računarskih programa (kao pretraživanje, uparivanje, uređivanje i filtriranje); konvencije interfejsa čovek-računar- ukratko sve ono što bi se moglo nazvati računarskom ontologijom, epistemologijom i pragmom – deluje na kulturni sloj novih medija, njegovu organizaciju, njegove nove žanrove, njegove sadržaje“ (Manović, 2015: 88).

Dakle, novi mediji izlaze iz okvira tradicionalnih medija stvaranjem novih sadržaja, baziranih na kompjuterskoj tehnologiji, namenjenih umreženom društvu. Prema Kastelsu, umreženo društvo predstavlja društvenu strukturu koja je sačinjena od mreža baziranih na informaciono komunikacionim tehnologijama (Castells, 2004: 23).

Novi sadržaji zahtevaju i novu publiku, prilagođenu digitalizovanoj sferi u kojoj publika doživljava umetnost na drugačiji način. Od digitalne publike se očekuje da je ovladala tehnikama korišćenja novih medija, što bi bio osnovni uslov za „konzumiranje“ digitalnih sadržaja. Sa druge strane, neophodno je da postoji svest kod publike o prednostima i manama digitalne sfere, kako bi se zaštitila od negativnih efekata „Cyberspace“ zajednice. Prednosti kompjuterizacije, u kontekstu kulture, može biti jednostavno kreiranje ili beleženje kulturnih događaja/dela, zatim jednostavna i brza reprodukcija u vizuelnom formatu posredstvom novih medija, odnosno Onlajn portala. Trebalo bi napomenuti i da gotovo svi Onlajn portali imaju otvorene stranice na društvenim mrežama. S obzirom na navedenu činjenicu i sveprisutnost ljudi na društvenim mrežama, bez obzira na starosno doba, može se reći da su društvene mreže pogodni onlajn alati u svrhu izveštavanja o kulturi. One posebno mogu biti pogodne kada je u pitanju najava kulturnih događaja (npr: najava predstava, filmova, izložbi i drugih kulturnih događaja). Na primer, jedna od najpopularnijih društvenih mreža - Fejsbuk (Facebook), nudi mogućnost kreiranja događaja, zatim njegovu promociju deljenjem kreiranog događaja posredstvom ove Onlajn platforme. Prema podatku od januara 2022. godine, na zvaničnoj Fejsbuk stranici Onlajn portala „Srbija Danas“, koji je predmet ovog istraživanja, zabeleženo je preko 318.000 pratilaca. Prema tome, činjenica je da, između ostalih, i ovaj Portal posredstvom Fejsbuk stranice može velikom broju ljudi da učini vidljivim razne kulturne događaje kroz prezentaciju ili kritiku proteklih događaja, ili kroz najavu budućih kulturnih događaja.

Još jedna značajna karakteristika, koja se može odrediti kao prednost novih medija, je *hiperlinkovanje*. Ova mogućnost je dostupna posredstvom svih Onlajn platformi i odnosi se na link ili vezu ka dodatnim informacijama u vezi sa tematikom izveštavanja. Primera radi, ukoliko određeni Onlajn portal najavljuje pozorišnu predstavu i publici podrobno predstavi u tekstu značajne informacije u vezi sa predstavom, korisno bi bilo da *hiperlinkovanjem* napravi vezu do web sajta Pozorišta ili nekih drugih korisnih informacija u cilju kulturne edukacije. U ovom istraživanju ćemo pokušati da utvrdimo, između ostalog, da li i u kojoj meri Onlajn portali koriste *hiperlinkovanje*.

Potencijal Onlajn platformi je u svestranom (audio, vizuelnom, tekstualnom) izveštavanju o kulturi koje može doći do heterogene i mnogobrojne publike. U

savremenom dobu, naročito usled pandemije Covid-19, mnoge *offline* aktivnosti su prebačene u *online* sferu. Urednici i novinari Onlajn portala bi morali, posebno u trenutnim pandemijskim okolnostima, da obrate pažnju da auditorijumu ponude dovoljno kulturnog sadržaja kako bi pomogli u očuvanju kulturnih identiteta. Na taj način bi Onlajn portali imali direktnu i plemenitu ulogu u širenju svesti kod publike o značaju kulture. Time bi osnažila i edukativna ili obrazovna funkcija medija, što je jedan od osnovnih ciljeva profesionalnog i odgovornog novinarstva.

METODOLOŠKI OKVIR RADA

Predmet istraživanja:

Predmet ovog istraživanja je zastupljenost tekstova o kulturi na srpskim Onlajn portalima *Danas, Novosti i Srbija Danas*.

Ciljevi istraživanja:

1. Utvrditi da li i u kojoj meri mediji izveštavaju o kulturi.
2. Utvrditi koji onlajn medij posvećuje najviše pažnje rubrici kultura.
3. Ispitati koji tekstovi su najzastupljeniji u rubrici kultura.
4. Utvrditi da li su naslovi o kulturi senzacionalistički.

Hipoteze istraživanja:

1. Onlajn mediji izveštavaju o kulturi, ali ne u dovoljnoj meri.
2. Najveći broj tekstova o kulturi se nalazi na onlajn portalu *Danas*.
3. Najzastupljeniji tekstovi u rubrici kultura su u vezi sa filmom.
4. Elementi senzacionalizma se nalaze u naslovima tekstova o kulturi na portalima *Srbija Danas* i *Novosti*.

Dopunska hipoteza:

5. Na onlajn portalima je kultura centralizovana imajući u vidu da je većina događaja prikazanih u rubrici kultura iz prestonice.

Metodologija rada:

Metodologija istraživanja zasnovana je na konkretnim operativnim metodama, kvalitativnoj i kvantitativnoj analizi sadržaja tri odabrana Onlajn portala srpskih dnevnih listova – *Danas, Novosti i Srbija Danas*. Analizirani Onlajn portali srpskih dnevnih listova razlikuju se po uređivačkoj politici – *Danas* spada u kategoriju ozbiljne dnevno-informativne štampe, dok su *Novosti i Srbija Danas* tabloidi. Odabirom su obuhvaćene različite uređivačke politike sa ciljem da se prikažu i potencijalne razlike između njih. Za potrebe ovog istraživanja je posebno kreiran kodni list. Analizirana je rubrika kultura navedenih Onlajn portala, u periodu od 28.12.2021. do 3.1.2022. godine (sedam dana).

Jedinica istraživanja je novinarski tekst, bez obzira na dužinu i žanr.

REZULTATI I DISKUSIJA

Na osnovu dobijenih rezultata, jedno od polaznih razmatranja bi bilo da postoji razlika u zastupljenosti izveštavanja o kulturi među analiziranim Onlajn portalima. Najveći broj tekstova u rubrici kultura bilo je na Onlajn portalu *Danas*. Zatim, oko jedne trećine tekstova, u odnosu na ukupan broj tekstova u *Danasu*, bilo je manje na Onlajn portalu *Novosti*. Najmanje tekstova u rubrici kultura zabeleženo je

na Onlajn portalu *Srbija Danas*. Trebalo bi napomenuti da *Novosti* nisu posvetile nijedan tekst rubrici kultura na dan dočeka Nove godine (31.12.2021.). Takođe, *Srbija Danas* nije posvetila nijedan tekst rubrici kultura 3.1.2022. godine, dok je u *Danasu* svih sedam dana bilo tekstova o kulturi. S obzirom na to da *Danas* spada u kategoriju ozbiljne dnevno-informativne štampe, za razliku od tabloida *Novosti* i *Srbija Danas*, dobijeni rezultati su očekivani. Ipak, trebalo bi istaći da je, kako se bližila Nova godina, broj tekstova u rubrici kultura opadao u *Danasu*, kao i u *Novostima*. U tabeli 1, brojučano su prikazani tekstovi u rubrici kultura prema datumima.

atum:	2 8.12.2021	2 9.12.2021	3 0.12.2021	3 1.12.2021	.1.2022	.1.2022	.1.22
<i>anas</i>	1 6	1 0	1 2	7			0
<i>ovosti</i>	1 4	8	8	/			
<i>rbija Danas</i>	1	2	1	2			

Tabela 1. Kvantitativni pregled ukupnog broja tekstova u analiziranom periodu prema datumima

Trebalo bi napomenuti da postoji velika razlika u zastupljenosti izveštavanja o kulturi između analizirana dva tabloida. *Novosti* su posvetile znatno veći broj tekstova rubrici kultura za razliku od portala *Srbija Danas*. Portali *Danas* i *Novosti* su u analiziranom periodu zajedno posvetili prosečno 15 tekstova po danu rubrici kultura, što se može protumačiti kao pozitivan rezultat kada je u pitanju odgovornost prema kojoj mediji imaju zadatak da izveštavaju o temama iz kulture. Međutim, na Portalu *Srbija Danas* ukupno je zabeleženo samo 8 tekstova u periodu od 28.12.2021. godine, do 3.1.2022. godine. Prema tome, polazna hipoteza u ovom radu - *Onlajn mediji izveštavaju o kulturi, ali ne u dovoljnoj meri* – delimično je opovrgnuta. Analizom je utvrđeno da je najveći broj tekstova posvećenih kulturi bilo na Onlajn portalu *Danas*, iz čega sledi da je druga hipoteza u radu – *Najveći broj tekstova o kulturi se nalazi na onlajn portalu Danas* – potvrđena.

Kodni list kreiran za potrebe ovog rada je sadržao i podatke o lokaciji sa ciljem utvrđivanja iz kojih gradova se najčešće prezentuju događaji iz kulture. Prema analizi je utvrđeno da su svi predmetni Onlajn portali najveći broj događaja (proporcionalno sagledano) predstavili iz prestonice, odnosno iz Beograda. Naime, u kodnom listu su bile navedene sledeće lokacije: zemlje regiona (bivša YU + okolne države), Beograd, Novi Sad, Niš, Centralna Srbija, Zapadna Srbija, Vojvodina, Jugoistočna Srbija, Kosovo, Sandžak, neidentifikovano, Moravski okrug, inostranstvo. Portal *Novosti* je gotovo polovinu od ukupnih tekstova posvetio događajima iz Beograda. Skoro jedna trećina tekstova o kulturnim događajima iz Beograda bilo je na Portalu *Danas* i *Srbija Danas*. U skladu sa prethodno navedenim, dopunska hipoteza u radu: *Na onlajn portalima je kultura centralizovana imajući u vidu da je većina događaja prikazanih u rubrici kultura iz prestonice* – potvrđena je.

Trebalo bi napomenuti da su i neka od prethodnih istraživanja pokazala da je kultura, kroz medijske sadržaje, centralizovana.

U nastavku je (u tabeli 2) brojčano prikazan ukupan broj tekstova o kulturi, prema analiziranim medijima, u periodu od 28.12.2021. god., do 3.1.2022. god., kao i ukupan broj tekstova o događajima iz Prestonice.

Naziv medija:	<i>Danas</i>	<i>Novosti</i>	<i>Srbija Danas</i>
Ukupan broj tekstova o kulturi u periodu od 28.12.2021. god., do 3.1.2022. god.	65	42	8
Ukupan broj tekstova o događajima iz Prestonice:	19	20	3

Tabela 2. Kvantitativni pregled ukupnog broja tekstova u analiziranom periodu i tekstova o događajima iz Prestonice

P redmet izveštavanja:	ilm	uzika	njiževnost	likarstvo	P ozorište	Me nadžment	O stalo
<i>D anas</i>	6		2		2	12	1 2
<i>N ovosti</i>	1				3	4	8
<i>S rbija Danas</i>					1	/	1

Tabela 3. Kvantitativni pregled tekstova prikazanih u rubrici kultura prema mediju i vrsti umetnosti

U tabeli 3 je brojčano prikazan ukupan broj tekstova prema medijima i predmetu izveštavanja, odnosno prema vrsti umetnosti. Analizom je utvrđeno da postoji razlika među predmetnim Onlajn portalima prema kriterijumu najzastupljenijih tekstova o navedenim umetnostima. Tako je, na primer, portal *Danas* posvetio 6 tekstova umetnosti „Muzika“, dok je na portalu *Novosti* zabeležen samo 1 tekst u okviru navedene umetnosti. Međutim, portal *Novosti* je, sa druge strane, više

tekstova (ukupno 5) posvetio umetnosti „Slikarstvo“, dok je *Danas* napisao samo 2 teksta o Slikarstvu. Utvrđene razlike ukazuju na to da analizirani Portali različito posvećuju pažnju raznim umetnostima. Međutim, vidljiv je izuzetak jedino kod umetnosti „film“. Naime, sva tri Portala su najčešće izveštavala o Filmu. *Danas* je posvetio čak 16 tekstova (jedna četvrtina od ukupnih tekstova) Filmu, kod portala *Novosti* je zabeleženo ukupno 11 tekstova o Filmu, dok je u *Srbiji Danas* bilo ukupno 3 teksta. Prema navedenim rezultatima, i treća postavljena hipoteza u radu: *Najzastupljeniji tekstovi u rubrici kultura su u vezi sa filmom* – je potvrđena.

Danas je opravdao ulogu ozbiljne dnevno-informativne štampe i time što nisu pronađeni elementi senzacionalizma ni u jednom naslovu (od ukupno 65).

Međutim, u tabloidu *Novosti* utvrđeno je da je u 4 naslova bilo elemenata senzacionalizma, i to u sledećim naslovima:

„ZA FILMOVE 830 MILIONA: Filmski centar Srbije sumirao rezultate rada u protekloj godini, podržano čak 36 dugometražnih projekata“. Kod ovog naslova velika slova se koriste kao instrument za privlačenje pažnje čitalaca - velikim slovima je istaknuto da je utrošena velika suma novca. Elementi senzacionalizma su pronađeni i u sledećim naslovima portala *Novosti*:

"LUČA" SIJA U STRIPU: Nada da će reći mudraca sa Cetinja dopreti do mnogo šireg kruga čitalaca; JEDINSTVENI MIŠIĆ: Kritičar i polemičar čiji stavovi ponovo postaju aktuelni; "KUSTENDORF" U PUNOM SJAJU: Petnaesti filmski festival u Mokroj Gori biće održan od 22. do 26. januara.

Na portalu *Srbija Danas* bilo je 7 od 8 naslova informativnog karaktera, što se može oceniti kao pozitivan rezultat. Međutim, uzorak nije dovoljno reprezentativan u ovom slučaju s obzirom na marginalizaciju kulture od strane *Srbije Danas*. Senzacionalistički naslov u *Srbiji Danas* je bio sledeći: „ZAOBIĐITE, U ŠIROKOM LUKU: Ovo su najgori filmovi u 2021. godini“.

Iako je u *Novostima* pronađeno 4 naslova (od ukupno 42) senzacionalističkog tipa, na osnovu dobijenih rezultata ne možemo potvrditi četvrtu hipotezu u ovom radu. Prema tome, hipoteza: *Elementi senzacionalizma se nalaze u naslovima tekstova o kulturi na portalima Srbija Danas i Novosti* – opovrgnuta je.

Relevantno je istaći da su svi analizirani tekstovi o kulturi (115 tekstova) bili potkrepljeni fotografijama. U *Danasu* je bilo 29 potpisa ispod fotografija, dok su 34 fotografije bile nepotpisane. U *Novostima* je bilo 10 potpisanih fotografija od ukupno 42, dok je u *Srbiji Danas* bila samo jedna potpisana fotografija. Međutim, dobijeni rezultat, prema kome su svi tekstovi potkrepljeni fotografijama, može se protumačiti kao pozitivan. U okviru mnogih umetnosti, kultura se spoznaje i doživljava na osnovu vizuelnog opažanja, a utvrđeno je da novinari analiziranih Portala imaju svest o značaju fotografije kada je u pitanju izveštavanje o kulturi. Sa druge strane, kada je reč o jednoj od značajnijih karakteristika (hipertekstualnost) novih medija i prednosti u odnosu na tradicionalne medije, analizom je utvrđeno da je Onlajn portali ne koriste u potpunosti. *Novosti* i *Srbija Danas* nisu imali nijedan hiperlink u analiziranim tekstovima, dok je jedino *Danas* koristio ovu prednost novih medija. Međutim, ne u velikoj meri s obzirom na to da je u *Danasu* zabeleženo 8 hiperlinkova u 65 tekstova o kulturi.

Kada je reč o autorstvu, *Danas* i *Novosti* su pokazali da su njihovi tekstovi o kulturi prilično autentični. To se može tvrditi na osnovu rezultata, prema kojim je u

Danasu bilo 50 tekstova sa potpisom novinara. Devet tekstova je *Danas* preuzeo od agencija, 4 od drugih medija, dok u 2 teksta nije bio naznačen izvor teksta. U *Novostima* je bilo 33 teksta sa potpisom novinara, 7 tekstova iz drugih medija, 1 tekst od agencije i u jednom tekstu nije bilo naznačen izvor. U *Srbiji Danas* u svih 8 tekstova nije bilo naznačeno autorstvo.

U kodnom listu su bili parametri i za određenje dužine tekstova, prema kojima je izvršena podela na kratke, srednje i dugačke. Najveći broj dugačkih tekstova (44) bilo je u *Danasu*. Skoro polovina dugačkih tekstova od ukupnih (20) bilo je u *Novostima*. Tri dugačka teksta je bilo u *Srbiji Danas*. U *Danasu* je bilo još 18 tekstova srednje veličine i 3 kratka teksta, dok je u *Novostima* bilo još 17 srednjih tekstova i 5 kratkih. U *Srbiji Danas* identifikovano je još 3 srednja i 2 kratka teksta. I u ovom slučaju, dokazano je da *Danas* izveštava najodgovornije o kulturi.

Kada je u pitanju objektivnost tekstova o kulturi, pozitivan rezultat je dobijen kod sva tri analizirana medija. Od ukupno 115 tekstova, 112 je bilo neutranih kada je reč o vrednosnom odnosu autora (medija) prema temi. Po jedan tekst je bio negativnog karaktera u *Danasu* i *Srbiji Danas*, i jedan tekst pozitivnog karaktera u *Novostima*. Tekst negativnog karaktera u *Danasu* je bio pod naslovom „Niš: Odložen festival „Teatar na raskršću“, novi termin na jesen“. U nastavku izdvajamo deo iz teksta gde je uočljiv negativan odnos autora:

„Pošto je direktor Milovanović predložio da predsednik Srbije Aleksandar Vučić bude pokrovitelj festivala, što je on prihvatio, iz zvanične selekcije Drugog „Teatra na raskršću“ povučena je predstava „Sitničarnica kod srećne ruke“ Kokana Mladenovića, koja je trebalo da bude premijerno izvedena, 11. marta, na Dan Narodnog pozorišta u Nišu. I hrvatski reditelj Igor Vuk Torbica je zbog Vučićevog pokroviteljstva odbio da režira u Nišu“.

Navodi iz prethodno izdvojenog teksta nisu potkrepljeni izjavama ili nekim drugim dokazima. U *Srbiji Danas* je bio negativan vrednosni odnos autora prema temi pod naslovom „ZAOBIDITE, U ŠIROKOM LUKU: Ovo su najgori filmovi u 2021. godini“. Autor ovog teksta nije ponudio argumente i činjenice prema kojima sledi da su navedeni filmovi „najgori“.

U tekstu *Novosti* uočen je pozitivan vrednosni odnos autora, i to u tekstu u čijem naslovu su pronađeni elementi senzacionalizma: „JEDINSTVENI MIŠIĆ: Kritičar i polemičar čiji stavovi ponovo postaju aktuelni“.

Za razliku od tabloida, *Danas* je pristupio temama o kulturi sa odgovornijeg društvenog aspekta. Njihove tekstove karakteriše ozbiljan pristup temama, a u pojedinim tekstovima je uočena i analitička obrada tema. U nastavku izdvajamo neke od tema kojima su novinari *Danasa* pristupili sa stanovišta ozbiljne obrade. U tekstu, pod naslovom „Pobunjenih umetnika ima mnogo više nego što se misli“, *Danas* daje pregled stavova (izjava) 8 umetnika koji govore o značaju umetnosti i pobune umetnika kada je u pitanju ljudska sloboda. Svaka izjava potkrepljena je fotografijom umetnika koji govori, a u pitanju su ljudi koji spadaju među najboljim srpskim glumcima, muzičarima, književnicima i rediteljima. Još jedan od tekstova sa ozbiljnom obradom kulturne teme bio je tekst pod naslovom „U Srbiji u toku 2021. godine emitovane 32 nove domaće serije (ANKETA)“. Naime, tekst je objavljen u *Danasu* 31.12.2021. u kome se pominje da je u 2021. godini emitovano 32 domaće

serije. U nastavku teksta se nalaze linkovi sa youtube-a o svakoj navedenoj seriji i kraći opis svake serije. U tekstu se nalazi i anketa u svrhu glasanja za najbolju seriju. Trebalo bi napomenuti da je u tekstovima *Danasa* bilo i dubinskih intervjua sa umetnicima, a danas je imao i najveći broj dugačkih tekstova. Međutim, analizom je utvrđeno i da je *Danas* iz marketinških razloga isti događaj objavio dva puta, i to istog dana u razmaku od pola sata. Tekst pod naslovom „Najavljen program 15. festivala filma i muzike na Mećavniku“ objavljen je 29.12.2021. u 19:26h. Zatim, u 20:08h objavljen je tekst pod naslovom „Međunarodni filmski i muzički festival Kustendorf od 22. do 26. januara na Mećavniku“. Analizom je utvrđena podudarnost informacija u navedenim naslovima dva teksta, koja su napisali različiti novinari. Prema tome, cilj u ovom slučaju je bila promocija festivala.

Za razliku od *Danasa*, tekstovi u *Novostima* i *Srbiji Danas* su bili obrađeni površnije, bez ozbiljnog, analitičkog pristupa temama za koje je potrebna analitička obrada. Izveštavanje o kulturi je veoma značajno za društvo i neophodno je predstavljati tekstove o kulturi i kroz prizmu edukativne funkcije, obuhvatajući sve tri uloge medija – obrazovnu, edukativnu i zabavnu.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Jedno od polaznih zaključnih razmatranja bilo bi da je *Danas* najviše i najodgovornije izveštavao o kulturi. Zatim, prema broju tekstova i odgovornosti izveštavanja sledi portal *Novosti*, dok je na portalu *Srbija Danas* kultura marginalizovana. S obzirom na to da *Danas* spada u kategoriju ozbiljne dnevno-informativne štampe, očekivano je da će njegovi tekstovi biti izdvojeni u pozitivnom smislu za razliku od tabloida. Međutim, neočekivana je velika razlika, najpre u zastupljenosti izveštavanja, između tabloida *Novosti* i *Srbija Danas*.

Istraživanjem su dobijeni pozitivni i negativni rezultati kada je u pitanju jedna od osnovnih odgovornosti svih medija – izveštavanje o kulturi. Sa jedne strane, pozitivni rezultati se ogledaju u tome što su na dva analizirana Portala (*Danas* i *Novosti*) sadržaji o kulturi zastupljeni. *Danas* je sa društveno odgovornog aspekta pristupio temama iz kulture, te je analitičkim pristupom i dubinskom obradom pojedinih tema pokazao da rubrici „kultura“ posebno pridodaje značaj. Može se zaključiti i da je pozitivan rezultat dobijen kod sva tri Portala kada su naslovi tekstova u pitanju. U *Danasu* je bilo svih 65 naslova informativnog karaktera, u *Novostima* je bilo 38 naslova od 42 informativnog karaktera, dok je u *Srbiji Danas* bilo 7 od 8 naslova informativnog karaktera. Zbirno sagledano, samo je 5 naslova od ukupno 115 bilo sa elementima senzacionalizma, što se može odrediti kao pozitivan rezultat, naročito zbog činjenice da su analizirana dva tabloida. Iako je analizom utvrđeno da postoji razlika među predmetnim Onlajn portalima prema kriterijumu najzastupljenijih tekstova o navedenim umetnostima, dominantna umetnost izveštavanja na sva tri Portala bio je film.

Pozitivan rezultat dobijen je i kada je u pitanju izražavanje posredstvom fotografija. Svi analizirani tekstovi potkrepljeni su fotografijama na sva tri Portala, što ukazuje na to da Portali koriste prednosti multimedijalnog izražavanja. Međutim, kada je reč o hiperlinkovanju, jednoj od značajnijih prednosti novih medija, pokazano je da Portali ne koriste u dovoljnoj meri ovu prednost u odnosu na

tradicionalne medije. *Srbija Danas* i *Novosti* nisu imali nijedan hiperlink u tekstovima, dok je *Danas* imao samo 8 hiperlinkova u tekstovima.

Istraživanje je pokazalo da su Portali objektivni kada je u pitanju izveštavanje o kulturi. Identifikovan je po jedan tekst pristrasnog karaktera u *Danasu*, *Novostima* i *Srbiji Danasu*, dok je 112 tekstova bilo nepristrasnog ili neutralnog vrednosnog odnosa Portala prema temama.

Nasuprot pozitivnim rezultatima, analizom su dobijeni i negativni. Jedan od najupečatljivih negativnih rezultata predstavlja centralizaciju kulture u priličnoj meri na sva tri Onlajn portala. Od ukupno 115 tekstova, u 42 teksta (više od jedne trećine) se izveštava o događajima iz prestonice, odnosno Beograda. Ovakav rezultat nije dobijen samo u ovom istraživanjem, već i u mnogim prethodnim. To ukazuje na ozbiljan problem popularizacije grada Beograda u odnosu na ostale gradove. Novinari bi morali imati svest o makar približno podjednakom izveštavanju sa svih područja Srbije, kako bi bili u službi uzdizanja kulture i umetnosti, a time i društva, na teritoriji cele Srbije.

Sumirajući rezultate, iako su istraživanjem utvrđene pojedine nepravilnosti u izveštavanju o kulturi, uključujući i portal *Danas*, može se zaključiti da pozitivni rezultati preovladavaju nad negativnim.

Kultura je jedno od najrelevantnijih obeležja naroda. U okviru nje i značajnih umetnosti, kolektivna svest društva biva produhovljena i humana. Od medija zavisi velikim delom koliko će prethodno biti ispunjeno, s obzirom na to da mediji predstavljaju tumače stvarnosti i umetnosti. Zbog toga je značajno stalnim istraživanjem kontrolisati rad medija kada je reč o oblasti „kultura“ i apelovati da je ona jedna od stubova društva.

LITERATURA

1. Brigs, A., Berk, P. (2006). *Društvena istorija medija*. Beograd: Clio
2. Castells, M. (2004). *The network society A cross-cultural perspective*. Edward Elgar
3. Fourkas, V. (2004). What is cyberspace. *Spatial Development Research Unit, Department of Urban and Regional Planning and Development, Aristotle University of Thessalonica*.
4. Gir, Č. (2011). *Digitalna kultura*. Beograd: Clio
5. Hall, S. (1982). „The rediscovery of ‘ideology’; return of the repressed in media studies“. *Culture, society and the media* (Vol. 759), pp. 52-86. URL: <http://didik.mercubuanayogya.ac.id/wp-content/uploads/2014/03/Culture-So>
6. Ivanović-Barišić, M. (2019). Tradicionalna kultura i mediji. *Tradicionalna estetska kultura: mediji/Traditional aesthetic culture: media*, 53-65.
7. Manović, L. (2015). *Jezik novih medija*. Beograd: Clio
8. Mitrović, M., Vulić, T. (2018). Art through the prism of cultural news program. *Facta Universitatis, Series: Visual Arts and Music*, 011-016.
9. Ricer, Dž. (2009). *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*. Beograd: Službeni glasnik
10. Savičić, J. (2007). „Virtuelna realnost kao humani interfejs u nastavi i učenju“. *Tehnologija informatika obrazovanje* 4. str: 620-24.

11. Torlak, N. (2013). Novi mediji–nova pravila i nova recepcija kulture i umjetnosti. *In Medias Res*, 2(3), 366-371.
12. Vulić, T., Vujović, M., Mihajlov-Prokopović, A. (2012). Culture as a segment of the program of TV Belgrade: *Public media service of Serbia. Kultura*, (137), 328-339.

RESUME

The focus of this work is the analysis of the online portals of the daily newspapers *Danas*, *Novosti* and *Srbija Danas*. Given the great importance of media reporting on culture in terms of preserving cultural identity, the analysis is focused on the representation of reporting on culture on the subject Online portals, as well as on the way texts are processed in the culture section. The results of the analysis are presented in a separate chapter "Results and Discussion". In this part of the paper, a quantitative overview of the total number of texts on the Online Portal in the analyzed period according to dates is presented in tabular form, then a quantitative overview of the total number of texts about events from the capital in relation to the total number of texts about culture, as well as a quantitative overview of the texts displayed in the culture section by media and the kind of art. The focus of the analysis was also the way texts about culture were prepared, as well as a special review of the way titles were created. The comparative analysis of the Online portal also pointed out the differences in reporting and adding importance to the culture section. In the theoretical part of the work, the focus is on the importance of media reporting on culture, as well as on the specific advantages of online portals for the purpose of reporting on culture.

RAZVIJANJE EMPATIJE KOD ADOLESCENATA UZ POMOĆ FILMSKE UMETNOSTI

Gabriella Simonyi

Doctoral School of Education, Institute of Education, Faculty of Humanities, University of
Szeged

Szeged /Hungary

fekete.gabriella@gmail.com

Apstrakt

Empatija je veoma važno prosocijalno ponašanje, deo emocionalne inteligencije i neophodna je za formiranje dobro funkcionirajućih odnosa, da bismo mogli da radimo zajedno sa drugima. A empatična deca su uspešnija u sopstvenom društvenom okruženju i lakše sklapaju prijateljstva. Empatija nije fiksna osobina ličnosti, iako postoje urođene razlike u socijalnoj osetljivosti ljudi. Empatija se takođe može razviti, što zahteva pravo okruženje i braće i sestre i odrasle i vreme za razvoj. Atmosfera porodice i šire okoline, ponašanje odraslih, njihov odnos jednih prema drugima i sa decom je ključ, što i deca vide i uče iz toga. (Borba, 2018) Da bi smo razvili empatiju kod adolescenata krenuli smo prema psihologiji umetnosti, da vidimo uticaj, odnos filma za razvijanje empatije. Zato u prvom, teorijskom poglavlju dela, taksonomija filmske recepcije gledalaca predstavljena je iz perspektive psihologije umetnosti, filma i teorijskih dela, empirijskih rezultata književne estetike, psihološke interpretacije empatije i mentalizacije. Rezultati Vische i Tan (2009) potkrepljuju da je emocionalno iskustvo značajno određeno žanrom filma. Ispitujući prikupljene podatke, možemo zaključiti da postoje statistički značajne razlike između žanrova u pogledu identifikacije sa muškim glavnim junakom, a identifikacija sa junakom filma jača je kod pojedinaca koji su gledali triler. Cilj našeg istraživanja je da podrži teoriju da su empatija i afektivni uticaj veći kod gledalaca koji se intenzivnije mogu identifikovati sa protagonistima filma. Imali smo i druge ciljeve: da analiziramo efekte identifikacije likova i da proučimo vezu između identifikacije i empatije. U ispitivanju je učestvovalo 60 učenica i učenika osmog razreda seoske osnovne škole u Vojvodini. Uzorak je prigodan. Sledeći filmovi su korišćeni kao stimuli: "The Accidental Husband" (2008) (komedija, pisac scenarija Mimi Hare et al.), "Rabbit Hole" (2010) (drama, na osnovu romana Davida Lindsay-Abaira), "Disturbia" (2007). Instrumenti su: PANAS (Positive Affect and Negative Affect Schedule; Watson, Clark & Tellegen, 1988), Cohenova skala identifikacije (Identification scale by Cohen, 2010) i IRI- Interpersonalni Indeks Reaktivnosti (The Interpersonal Reactivity Index, Davis, 1980, 1983).

Ključne riječi: empatija, film, adolescencija

DEVELOPING EMPATHY IN ADOLESCENTS WITH THE AID OF FILM ART

Abstract

Empathy is a very important prosocial behavior, a part of emotional intelligence and it is necessary for the formation of well-functioning relationships, so that we can work together with others. Empathetic children are more successful in their own social environment and make friends more easily. Empathy is not a fixed personality trait, although there are innate differences in people's social sensitivity. Empathy can also be developed, which requires the right environment and siblings and adults and time to develop. The atmosphere of the family and the wider environment, the behavior of the adults, their relationship with each other and with children is the key, which children also see and learn from it (Borba, 2018). In order to develop empathy in adolescents, we went towards the psychology of art, to see the impact, the relationship of film for developing empathy. Therefore, in the first, theoretical chapter of the work, the taxonomy of film reception by viewers is presented from the perspective of psychology of art, film and theoretical works, empirical results of literary aesthetics, psychological interpretation of empathy and mentalization. The goal of our research is to support the theory that empathy and affective influence are greater in viewers who can more intensely identify with the film's protagonists. We had other goals: to analyze the effects of character identification and to study the relationship between identification and empathy. The results of Vische and Tan (2009), support that the emotional experience is significantly determined by the genre of the film. Examining the collected data, we can conclude that there are statistically significant differences between genres in terms of identification with the male protagonist, and the identification with the hero of the film is stronger in individuals who watched the thriller.

Key words: empathy, adolescence, film

UVOD

Koncepcija gledaoca u filmskoj teoriji stupila je u novu etapu kada su, delom pod uticajem kongitivne nauke, počeli razmišljati o filmu kao nosiocu i deliocu informacija, a o gledaocu kao aktivnom subjektu, koji vrši mentalne radnje (Bordwell 1989, 1996). Razmišljanja o razumevanju filma i o gledalačkim konstrukcijama ukazala su na presudnu ulogu emocija u prijemu filmova.

Nivoi odgovora posmatrača

Miall i Kuiken (2002) u razmišljanjima o ulozi literarnog doživljaja u formiranju ega razlikuju četiri nivoa emocija doživljenih tokom prijema dela: emocije vrednovanja, kao odgovor radosti i zadovoljstva na već shvaćen tekst, narativne emocije, kao odgovori empatije i simpatije koji utiču na interpretaciju, estetske emocije, reakcije na formalni aspekt teksta, emocije samoprilagođavanja kroz ličnu identifikaciju, koje utiču na samotumačenje posmatrača. Izučavanje odgovora posmatrača na formalne aspekte filmskog dela nije mnogo istražena oblast. Pitanje preferencije u ispitivanju prijema filmova pretežno se bavi izborom žanra, unutar toga

preferiranjem doživljene emocije izazvane žanrom i ličnim razlikama-najviše polom posmatrača-koje utiču na izbor (Oliver, 1993, 2008).

U stručnoj literaturi nalazimo odstupajuće stavove o tome da li su artefakt odgovori vrednovanja i fikcijski odgovori uživanja procesi koji se međusobno isključuju ili dopunjuju. Plantinga (2009) smatra da se ovi tipovi odgovora mogu pojaviti paralelno, dopunjujući jedno drugo, gledaoc može istovremeno da uživa u lepoti kompozicije i da se uživi u dramsku napetost iste. Protivrečni su rezultati Cupchika (2005, prema László & Fülöp, 2007) prema kojima osobe koje pri primanju dela doživljavaju intenzivnu strepnju, sklone su da, kao odbranu, usmere svoju pažnju na formalna obeležja dela. Lazarus, Opton, Nomikes i Rankin (1965) su utvrdili da ako su prijemne reakcije filmova koji izazivaju stres manipulirali prethodnim instrukcijama, onda su osobe koje su imale zadatak da pažnju usmere na tehniku filma (intelektualizacije instrukcije) doživele manje fiziološki *arousal* i subjektivno emotivno uključivanje, u odnosu na kontrolnu grupu. Moguće je da odnos između dva tipa odgovora pokazuje različite modele, u zavisnosti od valencije nadražaja, odnosno da odbrambena funkcija artefakt odgovora dolazi do izražaja samo u slučaju fikcijskih emocija koje se doživljavaju kao neprijatne (bes, strah, gađenje). Od odgovora datih na fikciju Tan (1996) najznačajnijima drži reakcije vezane za interesovanje, što se takođe može tumačiti kao forma kognitivnog i emotivnog uključivanja u doživljaj. On interesovanjem naziva sklonost gledaoca da svoj mentalni kapacitet usmeri na elaboraciju audiovizuelnog nadražaja, u nadi da će aktuelni događaj postati očekivani događaj. Tan naglašava tendenciju delovanja koja ide zajedno sa interesovanjem i usmerena je na ostvarivanje znanja i sigurnosti.

Pojam i transformacija identifikacije u teoriji filma

Važnu grupu fikcijskih odgovora posmatrača čine reakcije koje se odnose na aktera narativa. Rasprave o odnosu gledaoca i karaktera najčešće polaze od izgradnje teoretskog odnosa prema psihoanalitičkom pojmu identifikacije (Smith 1995). Vezano za to, Cupchik (1997) razlikuje funkcionalistički i psihodinamički pristup, a u ovaj drugi uključuje one autore koji bez postavljanja problema primenjuju pojam identifikacije u tumačenju odnosa posmatrača i karaktera. Primenu identifikacije u psihologiji umetnosti mnogi vezuju za radove Scheffa (Cupchik, 1997). Prateći Aristotelovu teoriju katarze, autor tvrdi da dramsko delo koje govori o prigušenim emocijama može da dirne gledaoca, koji se doživljavanjem drame mogu osloboditi svojih prigušenih emocija. U psihoanalitičkoj teoriji filma u 1970-tim pojam identifikacije je formiran više pod uticajem teorije stadijuma ogledala Jacquesa Lacana (1993). Po ovom identifikacija se javlja ne kao najintenzivnija tačka emotivnog uključivanja, već kao tip odgovora determinisan i izazvan slikom refleksije, što uključuje potpuno poistovećivanje gledaoca i gubitka sebe. Torben Grodal (1999) u svojoj teoriji, pored gledalačke identifikacije, spominje i pojam empatije. Poistovećivanje gledaoca sa ciljevima i perspektivom karaktera dobija centralni značaj u objašnjavanju estetskih emocija, mada se terminologija tumači primenom kognitivnih i neuro-naučnih rezultata. U Grodalovom sistemu narativna struktura se javlja kao jedan kompleksan skup nadražaja koji aktivira datu mentalnu aktivnost i pripadajući afektivni ton. U tipologizaciji narativnih struktura uzima u

obzir načine identifikacije posmatrača, funkciju protagonista, karakteristike prikazanog fiktivnog sveta i smer emotivnog uključivanja. Tan (1996) odbacuje pojavu identifikacije koja pretpostavlja mentalno stapanje gledaoca i lika, naglašavajući da gledalac do kraja ostaje posmatrač, očevidac događaja, pa tako i reaguje. Carroll (2008) smatra da je identifikacija gledaoca sa karakterom – znači, potpuno poistovećivanje emocija gledaoca i lika – moguća, ali vrlo retka pojava. Emocije gledaoca su retko identične sa emocijama lika, pošto postoji razlika u količini informacija kojima raspolaže gledalac i lik, zbog toga se i želje i ciljevi gledaoca razlikuju od onih što ima karakter. Sa Carrollovim shvatanjem je u saglasnosti teorija Greg M. Smitha (2003), prema kojoj film stvara raspoloženje (asocijativno polje) primenom određenih emotivnih markera (na primer pojava crnog gavrana u horor filmu) i štimovanjem na ovo raspoloženje gledalac doživljava određene emocije. Empirijski rezultati Vischa i Tana (2009) potvrđuju dosad izneto. U njihovom eksperimentu ispitivane osobe su imale zadatak da razne nonfigurativne animacije razvrstaju u žanrove, i onda da iznesu svoje emocije. Autori su utvrdili da žanrovsko razvrstavanje gledalaca signifikantno određuje njihov emotivni doživljaj. U najnovijim medijskim istraživanjima prijema, susrećemo se ponovo sa pojmom i operacionalizacijom identifikacije (Cohen 2001, 2010; Tal-Or, 2010). Cohen u određivanju pojma identifikacije ponovo koristi koncepciju psihoanalitičke razvojne teorije, ne dodirujući filmsko-teorijsku polemiju u vezi tog pojma. Po njegovoj definiciji identifikacija je „imaginativni odgovor dat na mediatizovani karakter, koji se periodično i promenljivim intenzitetom pojavljuje tokom prijema. Publika zamišlja sebe kao dati karakter i svoj lični identitet menja za identitet i funkciju karaktera. Snažno poistovećivanje je praćeno s tim da gledalac privremeno (ali repetirano) zaboravlja sopstvenu socijalnu ulogu i preuzima perspektivu karaktera“ (Cohen, 2001, str. 250-251).

Odnos posmatrača sa karakterom filma kao empatijski odgovor

U novom trendu filmske teorije gledalačke odnose sa fiktivnim karakterom autori pokušavaju objasniti preko psihološkog pojma empatije (Coplan, 2004; Coplan & Goldie, 2011). Moderne definicije empatije podjednako naglašavaju i kognitivne i afektivne dimenzije doživljaja (Hoffman, 2008; Davis, 1996), kao i neuropsihološke relacije empatije (Decety & Jackson, 2004). Pod pojmom empatijskog distresa Davis podrazumeva stresni odgovor koji je izazvan pogledom tuđeg negativnog emotivnog stanja i patnji. Hoffman (2008) spominje pojam empatijski *overarousal*, koji upućuje na takav stepen distresa osobe, koji već koči formiranje empatijskog odgovora i dovodi do okretanja leđa objektu. Empatijiški *overarousal* može biti osnova i vikarialne traumatizacije, koja pojava se pominje u modernoj stručnoj literaturi, gde se pomagač žrtve traumatizuje doživljavajući tuđe doživljaje (Chrestman, 1995). Odgovori empatijskog distresa u prijemu filmova prikupljeni su najviše za analizu paradoksa filmova koji izazivaju negativne emocije. De Wied, Zillmann i Ordman (1995) su proučavali odgovore date na psihološke drame. Oni su na filmu prikazali odvijanje i razrešenje jedne tragedije ispitivanim osobama grupisanim po slaboj i snažnijoj empatijskoj sklonosti i na tri tačke tokom filma prikupljali empatijske odgovore (intenzitet diskretnih emocija, empatijski distres), a posle filma odgovore dopadanja. Ustanovili su da su osobe sa snažnijom sklonošću ka empatiji tokom

prijema filma davale više empatijsko distresnih odgovora i film im se više dopao. Ove rezultate su tumačili teorijom prenosa uzbuđenja, po kojoj se arousal doživljen tokom odvijanja dramskog konflikta na kraju pretvara u radost zbog razrešenja drame. U jednom kasnijem izučavanju Sparks (1991) je i fiziološkim merenjima potvrdio ovu pretpostavku. Odgovor emotivne indukcije (proširenja) vezan je za procese niskog nivoa stvaranja empatijskog arousala (Hoffman, 2008), što upućuje na pojavu automatske, nesvesne sinhronizacije emotivnih stanja, što je u društvenim situacijama svakodnevno (Hatfield, Cacioppo & Rapson, 1994). Emotivna indukcija verovatno čini značajni deo odgovora gledaoca, pošto se zasniva na senzornom zapažanju, ona je automatski odgovor koji ne sadržava razdvajanje ega i drugoga, ne iziskuje kognitivno vrednovanje, prijem perspektive, simbolizaciju, pa time ne vodi i razumevanju (Coplan, 2006, 2008; Plantinga, 2009). Iz istraživanja Levensona i Ruefa (1992) može se zaključiti da telesno naštimanje ne emotivno stanje drugoga povećava empatijsku tačnost. Učesnici ispitivanja su na filmu gledali prikazanu interakciju bračnih parova. Pri snimanju filma autori su dokumentovali fiziološke pokazatelje bračnih parova. Tokom projekcije filma gledaoci su trebali identifikovati emotivna stanja karaktera, kao i psihofiziološke pokazatelje. Rezultati su pokazali da je identifikacija negativnih emocija bila najtačnija kada su fiziološki pokazatelji posmatrača i karaktera pratili slični model. To ukazuje na to da je fiziološki nivo uključivanja posmatrača filma u neku ruku preduslov razumevanja doživljaja lika. Odgovor empatijske brige ukazuje na reakcije saosećanja i zabrinutosti, izazvane emotivnim stanjem posmatrane druge osobe (Davis, 1996). Empatijska briga odgovara onom emotivnom odgovoru, na koji upućuje engleski naziv „sympathy“, znači što ne dovodi do afekta identičnog tuđem emotivnom stanju, nego do jednog komplementarnog odgovora. Empatijska briga je dobila značajnu ulogu u istraživanju altruizma i moralnog razvoja (Batson, 1991; Hoffman, 2008). Carroll (2008) i Smith (1995) najkarakterističnijim tipom odgovora posmatrača smatraju saosećanje gledaoca. Izrazom prijem perspektive Davis (1996) upućuje na kognitivnu sposobnost promene tačke gledišta takođe na to, u kojoj meri je osoba sklona da datu situaciju pogleda i iz tuđe tačke gledišta. Sposobnost promene perspektive je u tesnoj vezi sa onom sposobnošću, pomoću koje možemo imenovati i sadržaje tuđeg uma (primam perspektivu drugog, ako zamislim šta on oseća ili misli u datoj situaciji). U Smithovoj taksonomiji (1995) prijemu perspektive odgovara funkcija emocionalne simulacije, kao probnog procesa u kojem gledalac postavlja hipoteze o tome, šta može i zašto da oseća posmatrani karakter. Identifikacija tuđih emocija je osnovna komponenta empatije i u radovima Decety i Jacksona (2004), gde se pored doživljavanja tuđeg doživljaja, kao važan faktor spominje prepoznavanje tuđeg mentalnog stanja. Ova sposobnost se u psihološkoj stručnoj literaturi spominje kao čitanje uma, mentalizacija, ili teorija naivne svesti (Decety & Svetlova, 2012).

Identifikacija sa karakterima i afektivna indukcija

Glavni motiv za gledanje filma je verovatno emocionalno iskustvo kojeg pruža fikcija (Bartsch & Viehoff, 2010; Tannenbaum, 1980). Emocionalno iskustvo se smatra jednim od glavnih efekata uzrokovanih od strane zabavnih medija (Oatley, 2002;. Vorderer et al, 2006). U psihologiji medija najviše se istražuje kakve vrste efekata imaju na raspoloženje i emocije zabavni mediji (Zillmann, 2003). Istraživanja

su pokazala da slušanje muzike, čitanje priče, i prikazivanje delova filma ili celih filmova izazivaju emocije i izazivaju promene u raspoloženju (Frijda, 1989; Tan, 1996). Identifikacija sa karakterima može biti eksplanatorni faktor za emotivni odgovor na fikciju, zato što proces podrazumeva da sebe stavljamo na mesto karaktera deleći njihovo emocionalno stanje (Cohen, 2001). Davis et al. (1987), utvrdili su da kada su pojedinci s visokom empatičkim sposobnostima dobili upute da objektivno posmatraju niz scena iz dramatičnih filmova („Who’s Affraid of Virginia Wolf“ i „Brian’s Song“), izazvane su pozitivne emocionalne reakcije i saosećanje. S druge strane, kada je ispitanicima bilo naloženo da empatično posmatraju priču, uglavnom se dogodila negativna emocionalna reakcija. Studija Davisa i saradnika (1987), omogućava nam da zaključimo da identifikacija sa dramatičnim filmskim karakterima (manipulisan uputstvima) utiče na emocionalne reakcije. Međutim, jedan od problema ovih studija je da se koriste kratki segmenti filmova i ne celi filmovi. Neko bi trebao pretpostaviti da će duže izlaganje filmu uzrokovati veću identifikaciju sa likovima, jer postoji veći indirektan kontakt sa glavnim likovima (Oliver et al., 2000).

HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

Na osnovu studija Bussellea i Bilandzica (2009) koji se bave identifikacijom sa likovima filma postavljamo našu prvu hipotezu:

H2: U meri u kojoj se gledaoci identifikuju sa likovima u dramatičnom filmu, oni će doživeti veći porast negativnog afekta od gledanja filma.

Odnos majka-dete, kojeg se takođe smatra važnim za razvoj empatije (Jordan et al., 1991), različito je kod muškaraca i kod žena. Chodorow (1978), polazeći od teorije objektnih odnosa, smatra kako društvene vrednosti koje oblikuju odnos majka-dete dopuštaju veću fleksibilnost granica kod devojčica nego kod dečaka. Do toga dolazi jer društvene vrednosti potiču jaču ranu privrženost između devojčica i majki, kao i veću identifikaciju devojčica sa majkom nego što je to slučaj kod dečaka. Dok je odnos između devojčice i majke, kao kontekst u kojem se dešava ta identifikacija, uglavnom više blizak i neposredan, odnos dečaka s ocem je uglavnom manje neposredan i manje emotivno usmeren. Identifikacije po polnim ulogama koje izrastaju iz ta dva konteksta stoga su bitno različite.

H3: Likovi filma ženskog pola izazivaće veću empatiju od strane gledalaca nego likovi muškog pola.

Iz tradicionalnih muških i ženskih polnih uloga izveden je i često prisutan stereotip da su žene brižnije i više usmerene na međuljudske odnose. Uglavnom se očekuje da će mere emocionalne empatije najjasnije pokazati eventualne razlike u stepenu empatije među polovima. i zaista, istraživanja su do sada potvrđivala ovu pretpostavku (Hoffman, 1977). Raboteg-Šarić (1995), nalazi da su devojčice emocionalno empatičnije od dečaka, a Rushton, Fulker, Neale, Nias i Eysenck (1986) izveštavaju da žene nezavisno od godina starosti postižu više rezultate na merama empatije. Istraživači ovog područja ističu kako ova razlika može biti odraz: razlike u motivaciji više nego u samoj sposobnosti empatije (Klein & Hodges, 2001; prema

Toussaint & Webb, 2005) ili razlika u procesima socijalizacije i polne identifikacije (Jordan et al., 1991).

H4: Gledaoci ženskog pola će biti empatičniji sa likovima filma nego gledaoci muškog pola.

METOD

Uzorak

U ispitivanju je učestvovalo 60 učenica i učenika osmog razreda seoske osnovne škole u Vojvodini. Uzorak je prigodan. Pre istraživanja održan je roditeljski sastanak, gde su dati na saznanje cilj i način istraživanja, roditelji su dali svoju saglasnost da im njihova deca učestvuju u proceduri. Etički nadzor je vodio prof. Dr Slobodan Marković, kao mentor istraživača. Na slučajan način smo parili odeljenja sa tipom filma, pa je jedno odeljenje gledalo: 8a dramu, 8a-1 triler i 8b komediju.

Instrumenti

Sledeći filmovi su korišćeni kao stimulusi: "The Accidental Husband" (2008) (komedija, pisac scenarija Mimi Hare et al.), "Rabbit Hole" (2010) (drama, na osnovu romana Davida Lindsay-Abairea), "Disturbia" (2007) (triler, pisac scenarija Christopher Landon). Kriterijumi za odabir filma su bili da svaki ima komercijalni uspeh, i da svaki film odgovara jednoj od sledećih kategorija: komedija, drama ili triler. Uzimali smo u obzir i to da filmovi ne traju preko 2 sata. Instrumenti su: **PANAS (Positive Affect and Negative Affect Schedule; Watson, Clark & Tellegen, 1988)**, koji je standardizovan na srpskom govornom području (Novović & Mihić, 2008). Skala je korišćena da proceni raspoloženje pojedinaca po izlasku iz bioskopa. Meri latentne dimenzije poznate kao Pozitivni afektivitet (PA, (α .80)) i Negativni afektivitet (NA, (α .87)). Upitnik ima 20 ajtema. Prilikom odgovaranja koristi se petostepana skala Likertovog tipa koja se kreće od „uopšte ne“ do „potpuno“. Upitnik se koristi kao pre- i post-test.; **Cohenova skala identifikacije (Identification scale by Cohen, 2010)**. Skala je namenjena da meri stepen identifikacije sa likom filma ili knjige. Skala sadrži 10 stavki. Prilikom odgovaranja koristi se petostepana Likertova skala koja se kreće od „strogo se ne slažem“ do „strogo se slažem“; **IRI - Interpersonalni Indeks Reaktivnosti (The Interpersonal Reactivity Index, Davis, 1980, 1983)**. IRI je mera dispozicijske empatije, koja uzima za polazu tačku da se pojam empatije sastoji od niza odvojenih, ali povezanih konstrukata. Instrument sadrži četiri subskale, svaka subskala ima sedam ajtema, svaka subskala meri zasebnu facetu empatije: 1. Uzimanje perspektive (perspective taking, PT), ova skala meri tendenciju za spontano usvojenje psihološke tačke gledišta drugima u svakodnevnom životu ("Ponekad pokušavam bolje shvatiti moje prijatelje tako da zamišljam kako stvari izgledaju iz njihove perspektive"). 2. Empatična briga (empathic concern, EC), ova skala procenjuje tendenciju kao doživljaj osećaja simpatije i saosećanja za nesretnim drugima ("Često me nadmeta zabrinuto osećanje za ljude manje sretne od mene"). 3. Lična patnja (personal distress, PD), ova skala meri tendenciju ka doživljenju bola i nelagodnosti kao odgovor na bol druge osobe ("Biti u napetoj emocionalnoj situaciji me plaši"). 4. Fantazija (fantasy, FS), ova skala

meri tendenciju ka sklonosti da putem mašte prenesemo sebe u fiktionalne situacije ("Kada čitam zanimljivu priču ili roman, zamišljam kako bih se osjećala da su događaji u priči samnom desili"). Evaluacija filma: 1. Preferencija filma. Za merenje stepena uživanja filma je korišćen ajtem: Koliko Vam se dopao film? (Raspon odgovora je od 0-uopšte mi se nije dopao, do 10- veoma mnogo mi se dopao) 2. Skala za merenje subjektivnog doživljaja, sastoji se od 7 bipolarnih petostepenih skala: neprijatno-prijatno, loše-dobro, fiktivno-realno, lepo-ružno, dosadno-zabavno, napeto-opušteno i tužno-srećno. Navedene skale procene korišćene su da bi se proverilo da li su filmovi koji su pogledani od strane ispitanika dobili različite procene prema žanru filma.

Procedura

Ispitanici su dobili za gledanje jedan film. Prva grupa gledala je komediju, druga grupa dramu, treća triler. Na početku ispitivanja učesnici su dobili kratko uputstvo za rad. Opšta informacija je da je cilj istraživanja umetničko-psihološko proučavanje filma, pa slede detaljnije informacije o vremenskom okviru, procesu i tehničkom sprovođenju ispitivanja. Ovo prati primena testa pre filma. Ispitivane osobe primaju paket testova u kojima su merna sredstva raspoređena prema sledećem rasporedu: 1. PANAS (Positive Affect and Negative Affect Schedule; Watson et al., 1988), 2. Film je projektovan DVD plejerom. Odmah nakon filma daju se sledeći testovi, 3. Ajtem za merenje stepena uživanja filma, 4. Skala za estetsku procenu, 5. PANAS (Positive Affect and Negative Affect Schedule; Watson et al., 1988), 6. Cohenova skala - Identifikacija sa karakterom Emocionalna predanost karakteru filma, 7. IRI- Interpersonalni Indeks Reaktivnosti (*The Interpersonal Reactivity Index*, Davis, 1980, 1983).

REZULTATI

Razlike u raspoloženju, identifikaciji sa karakterima iz filma i empatiji nakon gledanja filmova različitih žanrova. Zadatak istraživanja bio je da se ispita da li će ispitanici koji su gledali filmove tri različita žanra: komediju, dramu ili triler, u različitom stepenu doživeti promene raspoloženja, da li će doživeti promenu u empatiji, kao i da li će se u različitoj meri identifikovati sa likovima iz ova tri žanra. Za ispitivanje uticaja filmskog žanra na promene raspoloženja i empatije primenjene su analize varijanse mešovitog tipa u kojima je filmski žanr predstavljao prvi faktor, a drugi ponovljeni faktor činilo je merenje (pre-post). Dobijeni rezultati prikazani su u Tabeli 2.

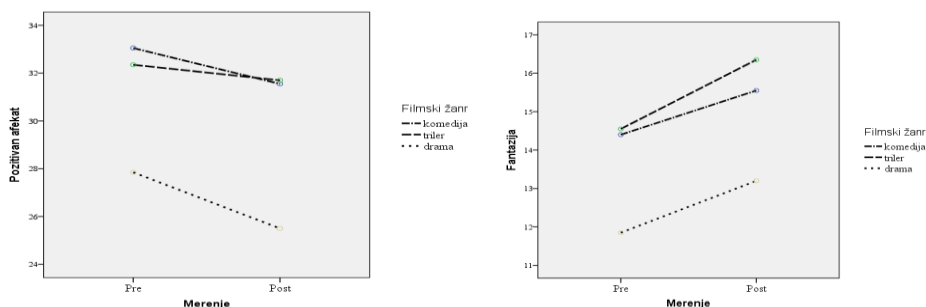
Tabela 1. Uticaj filmskih žanrova na promene u zavisnim varijablama

Varijabla	Faktor	Wilk's λ	F	p
Pozitivni afekat	Merenje (pre-post)	,945	3,29 1	,07 5

	Merenje x Žanr	,988	,352	,70 5
Negativni afekat	Merenje (pre-post)	,996	,254	,61 6
	Merenje x Žanr	,950	1,49 5	,23 3
Zazimanje tuđe perspective	Merenje (pre-post)	,996	,229	,63 4
	Merenje x Žanr	,971	,841	,43 6
Fantazija	Merenje (pre-post)	,907	5,82 5	,01 9
	Merenje x Žanr	,996	,105	,90 1
Empatijska brižnosti	Merenje (pre-post)	,992	,460	,50 1
	Merenje x Žanr	,979	,622	,54 0
Lična nelagodnost	Merenje (pre-post)	,999	,073	,78 8
	Merenje x Žanr	,984	,464	,63 1

Žanr odgledanog filma nije uticao na promenu ni u afektivnim stanjima niti u subdimenzijama empatije. Dobijen je marginalno značajan efekat merenja (pre - post) na pozitivan afekat i statistički značajan efekat merenja na Fantaziju. Na Grafikonima 1 i 2 može se videti da je nakon gledanja filmova sva tri žanra došlo do opadanja pozitivnog afekata i do povećanja fantazije.

Grafik 1. Promena pozitivnog afekta nakon gledanja filmova tri različita žanra

Grafik 2. Promena u fantaziji nakon gledanja filmova tri različita žanra

Povezanost identifikacije sa likovima i preferencije filma

Drugi zadatak istraživanja bio je da se utvrdi da li je stepen uživanja u film i identifikacije sa likovima povezan sa stepenom u kom se film ispitanicima dopao. Izračunati su Pearsonovi koeficijenti korelacije i to za celokupan uzorak, kao i zasebno za svaki od filmskih žanrova. Utvrđeno je da je, kada se posmatraju svi ispitanici zajedno, preferencija filma veća kada su se ispitanici identifikovali i sa muškim i sa ženskim likom i kada su se uživali u film (Tabela 5). Kod identifikacije sa istopolnim likom i različitopolnim, računa se korelacija identifikacije sa muškim i preferencije samo za muške ispitanike i identifikacije sa ženskim samo za ženske ispitanike (Tabela 6). Međutim, kada se posmatraju zasebno filmovi tri različita žanra rezultati se donekle razlikuju. Preferencija trilera nije povezana sa identifikacijom sa likovima, bilo muškog ili ženskog pola, kao ni sa opštim stepenom uživanja u film. Preferencija komedije povezana je samo sa identifikacijom sa ženskim likom, dok je kod drame preferencija filma povezana sa sva tri oblika identifikacije (sa muškim i ženskim junakom, kao i sa filmom u celini).

Tabela 4. Korelacije uživanja u filmu sa uživanjem u film i likove

	Preferencija pogledanog filma			
	Svi (N=20)	Triler (N=20)	Komedija (N=20)	Drama (N=20)
Stepen uživanja u film	,296*	-,228	,359	,670**
Identifikacija sa muškim likom	,323*	,190	,070	,621**
Identifikacija sa ženskim likom	,348**	,006	,519*	,560*

*Korelacija značajna na nivou $p < .05$

**Korelacija značajna na nivou $p < .01$

Pored toga, želeli smo da ispitamo da li je preferencija filma povezana sa identifikacijom ispitanika samo sa likovima sopstvenog pola. Izračunati su Pearsonovi koeficijenti korelacije između preferencije filma i identifikacije sa likom istog pola kog je i ispitanik i to za sve filmove zajedno, kao i zasebno po žanrovima. Dobijen je značajan pozitivan koeficijent korelacije samo između preferencije filma i stepena identifikacije ženskih ispitanika sa ženskim likom u filmu (Tabela 6). Još dva koeficijenta korelacije su marginalno značajna: korelacija između preferencije filmova (bez obzira na žanr) i identifikacije muškaraca sa muškim likom, kao i preferencija komedije sa identifikacijom ispitanica sa ženskim likom. Bitno je napomenuti da su uzorci na kojima su računati koeficijenti korelacije zasebno za filmove tri različita žanra izuzetno mali (od 9 do 11 ispitanika), te dobijene rezultate treba uzeti sa rezervom.

Tabela 5. Povezanost preferencije filma sa identifikacijom sa likom sopstvenog pola

	Preferencija pogledanog filma			
	Svi (N=30)	Triler	Komedija	Drama
Identifikacija muškaraca sa muškim likom	,338	,292	,264	-,022
Identifikacija žena sa ženskim likom	,353	-,063	,663	,798**

**Korelacija značajna na nivou $p < .01$

Da bimo ispitali da li je stepen promena pozitivnog i negativnog afekta povezana sa stepenom identifikacije sa likovima u filmu, kao i sa uživljavanjem u film u celini, primenili smo Pearsonove koeficijente korelacije. Kao mere afektivnih stanja primenjeni su diferencijalni skorovi između afektivnih stanja pre i posle gledanja filma. Sve korelacije su izračunate zasebno za poduzorke ispitanika koji su gledali filmove različitih žanrova. Pozitivan afekat nije povezan sa stepenom uživljanja u film niti sa identifikacijom sa muškim ili ženskim junakom ni kod jednog filmskog žanra. Korelacija doživljaja negativnog afekta i stepena uživljanja u film je statistički značajna za triler, ali ne i za komediju i dramu. Negativan afekat je povezan sa identifikacijom sa muškim junakom filma i kod trilera i kod drame, ali nije povezan sa identifikacijom sa ženskim junakom filma ni za jedan od tri filmska žanra.

Tabela 6. Korelacije promene raspoloženja sa uživljavanjem u film i likove

	Promena pozitivnog afekta			Promena negativnog afekta		
	Komedija (N=20)	Triler (N=20)	Drama (N=20)	Komedija (N=20)	Triler (N=20)	Drama (N=20)
Stepen uživljavanja u film	,386	,303	,074	,215	,511*	,327
Identifikacija sa muškim likom	,226	-,038	-,026	,070	,501*	,520*
Identifikacija sa ženskim likom	,196	-,092	,188	-,079	,270	,439

*Korelacija značajna na nivou $p < .05$ **Korelacija značajna na nivou $p < .01$

Analizirano je i da li je identifikacija ispitanika sa likom sopstvenog pola povezana sa promenama u afektivnim stanjima (Tabela 8). Identifikacija muškaraca sa likom sopstvenog pola povezana je samo sa promenom negativnog afekta prilikom gledanja komedije i trilera. Kada se ispitanik više identifikovao sa muškim karakterom doživeo je povećanje negativnog afekta nakon komedije, odnosno pad negativnog afekta nakon gledanja trilera. Korelacija između promene pozitivnog afekta i identifikacije muškaraca sa likom sopstvenog pola je marginalno značajna, a sugeriše da je veća identifikacija sa muškim likom povezana sa iskustvom pada pozitivnog afekta nakon gledanja trilera.

Kada je u pitanju identifikacija ispitanica sa junakinjama filmova, ona je povezana samo sa promenom negativnog afekta nakon gledanja drame ispitanice koje su se više identifikovale sa junakinjom drame posle filma su doživele veći rast negativnog afekta.

Tabela 7. Povezanost promene u afektivnim stanjima sa identifikacijom sa likom sopstvenog pola

	Promena pozitivnog afekta			Promena negativnog afekta		
	Komedija	Triler	Drama	Komedija	Triler	Drama
Identifikacija muškaraca sa muškim likom	,380	-,619	,141	,797**	-,760*	-,250

Identifikacija žena sa ženskim likom	,370	,176	,220	-,140	-,020	,611*
--------------------------------------	------	------	------	-------	-------	-------

*Korelacija značajna na nivou $p < .05$

**Korelacija značajna na nivou $p < .01$

Uticaj pola gledaoca i filmskog junaka na stepen identifikacije sa filmskim junakom

Da bi se ispitalo da li identifikacija sa filmskim junakom zavisi od pola junaka, ali i pola gledaoca filma, primenjena je dvofaktorska analiza varijanse. Zavisnu varijablu u analizi je predstavljala identifikacija sa junakom filma, dok su nezavisne varijable činili pol gledaoca i filmskog junaka na kog se odnosi stepen identifikacije. Nisu dobijeni značajni efekti ni pola gledaoca, ni pola junaka, kao ni njihov interakcijski uticaj na stepen identifikacije gledaoca sa junakom filma (Tabela 9).

Tabela 8. Uticaj pola gledaoca i junaka na identifikaciju sa junakom filma

Efekat	F	p
Pol junaka	,149	,700
Pol gledaoca	3,100	,081
Pol junaka X Pol gledaoca	2,551	,113

Faktori koji utiču na promenu afektivnih stanja nakon gledanja filma

Dalje je ispitavano koji faktori doprinose promeni afektivnog stanja nakon pogledanog filma. Korišćen je isti set prediktora kao i u prethodnoj analizi: pol ispitanika, preferencija pogledanog filma, dimenzije empatije (iz pretest merenja) i identifikacija sa muškim i ženskim likom. Sprovedene su zasebne regresione analize za promenu pozitivnog i promenu negativnog afekta kao kriterijumske varijable. Promena u afektivnim stanjima je izračunata oduzimanjem pretest nivoa od post test nivoa na svakoj od ove dve varijable. Dakle, veći skor ukazuje na veću izraženost datog afektivnog stanja nakon gledanja filma. Regresiona analiza u kojoj je kriterijumsku varijablu činila promena pozitivnog afekta nije statistički značajna ($R = .297$, $F(8,51) = .616$, $p > .05$), što sugeriše da korišćeni set prediktora ne omogućava predviđanje promene u pozitivnom afektu nakon gledanja filma. Međutim, dobijen je statistički značajan regresioni model za kriterijumsku varijablu promena negativnog afekta ($R = .601$, $F(8,51) = 3,600$, $p < .01$). Vrednosti beta koeficijenata (Tabela 12) sugerišu da povećanju negativnog afektivnog stanja nakon gledanja filma doprinose samo subdimenzije empatije i to: manja sklonost zauzimanju tuđe perspektive, veća fantazija i veća empatijska brižnost. Ipak, kada se uzme u obzir prosta korelacija prediktora sa kriterijumom, može se zaključiti da je uticaj zauzimanja tuđe

perspektive supresorski, kao i da je identifikacija sa muškim karakterom povezana sa povećanjem negativnog afekta, ali da ova varijabla ne daje unikatni doprinos predikciji kriterijuma u kontekstu datog seta prediktora.

Tabela 11. Prediktori promene negativnog afektivnog stanja

Prediktor	β	t	p	r
Konstanta		-2,370	,022	
Pol	-,020	-,157	,876	-,002
Preferencija pogledanog filma	,115	,825	,413	,284
Identifikacija sa muškim likom	,273	1,731	,089	,400
Identifikacija sa ženskim likom	-,159	-,923	,361	,242
Zauzimanje tuđe perspektive	-,303	-2,297	,026	-,048
Fantazija	,298	2,182	,034	,412
Empatijska brižnost	,353	2,551	,014	,341
Lična nelagodnost	-,002	-,012	,990	,139

DISKUSIJA

Utvrđeno je da su se ispitanici koji su gledali triler značajno više uživali u film od onih ispitanika koji su gledali dramu ($p < ,05$), kao i da su se više identifikovali sa ženskim likom od ispitanika koji su gledali komediju ($p < ,05$). Kad smo gledali polne razlike u identifikaciji sa junacima filma i uživljavanju u film, dobijali smo jedino značajan efekat pola gledaoca na stepen identifikacije sa junacima i stepen uživljavanja u film, dok uticaj filmskog žanra i interakcijski uticaj pola i žanra nisu statistički značajni. Naši rezultati su delimično u skladu sa našim prethodnim očekivanjem jer smo pretpostavili da će likovi filma ženskog pola izazivati veću empatiju od strane gledaoca nego likovi muškog pola, i takođe da će gledaoci ženskog pola biti empatičniji sa likovima filma nego gledaoci muškog pola. Poređenje prosečnih skorova ispitanika različitog pola na identifikaciji sa ženskim junakom pokazalo je da se žene više identifikuju sa junakinjom filma nego muškarci ($AS_M=22,2$; $AS_ž=26,7$). Analiza efekta pola gledaoca na zavisne varijable pokazao je da je ovaj efekat značajan samo kada je u pitanju identifikacija sa junakinjom filma ($F(1,54)=9,049$, $p < ,01$), ali ne i kada su u pitanju identifikacija sa junakom filma ($F(1,54)=,049$, $p > ,05$) i stepen uživljavanja u film ($F(1,54)=,028$, $p > ,05$). Bazirajući se na Mark Davisovom (1983) shvatanju multidimenzionalne empatije, ispitivala sam

empatijske odgovore usmerene na aktera filma. Tokom ispitivanja sam proučavala tipove odgovora vezane za afektivne procese bioskopskog gledaoca. Faktor fantazije Davisove IRI skale postavlja pitanje koliko je osoba sklona poistovećivanju sa junacima romana, pozorišnih komada ili filmova i udubljanju u fiktivne radnje i priče. Empatijski odgovor se najčešće odnosi na to, šta se odigrava u glavi junaka i kako se gledalac emotivno odnosi prema ovome. Od ugla afektivnog stanja krenuli smo od stava da u meri u kojoj se gledaoci identifikuju sa likovima u dramatičnom filmu, oni će doživeti veći porast negativnog afekta od gledanja filma. U vezi dobijenih podataka o povezanosti identifikacije sa likovima i afektivnog stanja možemo reći sledeće: Pozitivan afekat nije povezan sa stepenom uživanja u film niti sa identifikacijom sa muškim ili ženskim junakom ni kod jednog filmskog žanra. Korelacija doživljaja negativnog afekta i stepena uživanja u film je statistički značajna za triler, ali ne i za komediju i dramu. Negativan afekat je povezan sa identifikacijom sa muškim junakom filma i kod trilera i kod drame, ali nije povezan sa identifikacijom sa ženskim junakom filma, ni sa jednim od tri filmska žanra. Nisu dobijeni značajni efekti ni pola gledaoca, ni pola junaka, kao ni njihov interakcijski uticaj na stepen identifikacije gledaoca sa junakom filma. U tumačenju rezultata treba da imamo u vidu da su ispitivane grupe u ovom izučavanju činili učenici osnovne škole, čiji emotivni odgovori verovatno nisu identični sa emotivnim odgovorima odraslih osoba.

ZAKLJUČAK

Kao filmski gledaoci, proživljavamo najrazličitije emocije, od anksioznosti do mržnje, radi toga simpatija-antipatija, empatija ima duboko značenje u našem filmskom iskustvu nezavisno od toga da smo svesni sve vreme trajanja filma da su likovi izmišljeni. Carroll (2008) veruje da afektivna stanja, koja nisu klasične emocije poput raspoloženja, igraju važnu ulogu u procesu kojim je gledalac psihološki uključen u audiovizuelni narativ. U empatijskom iskustvu, misli i uverenja u velikoj meri oblikuju emocije, koje zatim reaguju i oblikuju same misli. To je delimično ono što čini empatiju tako složenim i dinamičnim procesom. Čini se zamislivim da anksioznost osobina gledalaca na nivou ličnosti može predvideti verovatnoću izbora identifikacije. Da bi se ovo odlučilo, neophodni su dalji statistički proračuni, koji ovde nisu sprovedeni. U svakom slučaju, rezultat o uticajnoj ulozi ličnosti uklapa se u niz prethodnih studija, kao što je sposobnost empatije (de Vied, Zillmann, Ordman, 1995). Dalja istraživanja su neophodna da bi se steklo dublje razumevanje odnosa između izbora lika za identifikaciju i reakcija gledaoca. Pitanje je da li se emocionalne reakcije regulišu izborom identifikacije, ili gledalac na osnovu emocionalnih reakcija zaključuje s kim se identifikovao? Sadašnje istraživanje ne može pružiti dublji uvid u uzročno-posledične veze. Slaba tačka ovog istraživanja je da nemamo informacije o izvoru anksioznosti koju doživljavaju gledaoci. Iako rezultati upućuju na zaključak da je anksioznost povezana sa likom, moguće je da je podstaknu drugi faktori ili čak lična sećanja. Sve u svemu, može se zaključiti da kada gledalac vidi film u kome likovi reaguju na isti preteći događaj različitim strategijama regulacije emocija, gledalac će se poistovetiti sa likom čije emocionalno stanje najbolje odgovara onome što je doživeo, i što odgovarava ličnošću i polu ispitanika. Rezultati istraživanja doprinose temeljnijem razumevanju odnosa između gledaoca i glumca i emocionalnih stanja

koja se doživljavaju tokom filma, što može pomoći u stvaranju filmske kompozicije koja može poslužiti razvoju empatičke sposobnosti adolescenata.

LITERATURA

1. Bartsch, A., & Viehoff, R. (2010). The Use of Media Entertainment and Emotional Gratification. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 5(0), 2247-2255.
2. Batson, C. D. (1991). The altruism question: toward a social psychological answer: L. Erlbaum.
3. Bordwell, D. (1989). A Case for Cognitivism. *Iris* 9(1), 1-40. *Metropolis* 1998-99, 14-33.
4. Bordwell, D. (1996). Contemporary Film Studies and the Vicissitudes of Grand Theory. In: Bordwell, D., & Carroll, N. (1996). *Post-theory: reconstructing film studies*: University of Wisconsin Press, 3-36.
5. Bordwell, D. (1996). Elbeszélés a játékfilmben: Magyar Filmintézet.
6. Busselle, R., & Bilandzic, H. (2009). Measuring narrative engagement. *Media Psychology*, 12(4), 321-347.
7. Carroll, N. (2008). *The philosophy of motion pictures*: Blackwell Pub. Ltd.
8. Chrestman, K. R. (1995). Secondary exposure to trauma and self reported distress among therapists In: B. Hudnall Stamm: *Secondary traumatic stress: Self-care issues for clinicians, researchers, and educators*. Baltimore, MD, US: The Sidran Press, 29-36.
9. Cohen, J. (2001). Defining identification: A theoretical look at the identification of audiences with media characters. *Mass Communication and Society*, 4(3), 245-264.
10. Coplan, A. (2004). Empathic Engagement with Narrative Fictions. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 62(2), 141-152.
11. Coplan, A. (2006). Catching characters' emotions: Emotional contagion responses to narrative fiction film. *Film Studies*, 8: 26-38.
12. Coplan, A. (2008). Empathy and Character Engagement. In: Paisley Livingston & Carl R. Plantinga: *The Routledge Companion to Philosophy and Film*: Taylor & Francis, 97-110.
13. Coplan, A., & Goldie, P. (2011). Introduction. In: Coplan, A., & Goldie, P. (2011). *Empathy: Philosophical and Psychological Perspectives*: Oxford University Press.
14. Cupchik, G. C. (1997). Identification as a basic problem for aesthetic reception. In: Zepetnek, S. T., Sywenky, I., S. (1997). *The systemic and empirical approach to literature and culture as theory and application*: Research Institute for Comparative Literature and Cross-Cultural Studies, University of Alberta, 12-22.
15. Davis, M. H. (1983). Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44: 113-126.
16. Davis, M. H. (1996). *Empathy: a social psychological approach*: Westview Press.
17. Davis, M. H., Hull, J. G., Young, R. D., & Warren, G. G. (1987). Emotional reactions to dramatic film stimuli: the influence of cognitive and emotional empathy. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(1), 126-133.
18. Davis, M. H. (1980). A multidimensional approach to individual differences in empathy. *JSAS Catalog of Selected Documents in Psychology*, 10, 85.
19. Davis, M. H. (1983). Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44, 113-126.
20. de Wied, M., Zillmann, D., & Ordman, V. (1995). The role of empathic distress in the enjoyment of cinematic tragedy. *Poetics*, 23(1-2), 91-106.
21. Decety, J., & Jackson, P. L. (2004). The Functional Architecture of Human Empathy. *Behavioral and Cognitive Neuroscience Reviews*, 3(2), 71-100.
22. Decety, J., & Svetlova, M. (2012). Putting together phylogenetic and ontogenetic perspectives on empathy. *Developmental Cognitive Neuroscience*, 2(1), 1-24.

23. Frijda, N. H. (1989). Aesthetic emotions and reality. *American Psychologist*, 44(12), 1546-1547.
24. Grodal, T. (1999). *Moving pictures: a new theory of film genres, feelings, and cognition*: Clarendon Press.
25. Hatfield, E., Cacioppo, J. T., & Rapson, R. L. (1994). *Emotional Contagion*: Cambridge University Press.
26. Hatfield, E., Rapson, R. L., Le, L. Y. (2009). Emotional contagion and empathy. In: Decety, J., & Ickes, W. J. (Eds.). *The social neuroscience of empathy*: MIT Press, 19-30.
27. Hoffman, M. L. (2008). Empathy and prosocial behavior. In: M. Lewis and J.M. Haviland-Jones: *Handbook of Emotions*: Guilford Press, 440-456.
28. Hoffman, M.L. (1977). Sex differences in empathy and related behaviors. *Psychological Bulletin*, 84(4), 712-722.
29. Igartua, J. J., & Páez, D. (1997). Art and remembering traumatic collective events: The case of the Spanish Civil War. In J. Pennebaker, D. Páez & B.Rime (Eds.), *Collective memory of political event. Social psychological perspectives* (pp. 79-101). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates
30. Jordan, J.V., Kaplan, A.G., Baker Miller, J., Stiver, I.P., Surrey, J.L. (1991). *Women's Growth in Connection*. New York, London: The Guilford Press
31. Lacan, J. (1993). A tükörstádium mint az én funkciójának kialakítója, ahogyan ezt a pszichoanalitikus tapasztalat feltárja számunkra. (Fordította: Erdély Ildikó – Füzéressy Éva.) *Thalassa*, 4(2), 5-11.
32. László J. & Fülöp É. (2007). The role of attachment patterns in emotional processing of literary narratives. In: Dorfmann, L., Martindale, C. & Petrov, V.: *Aesthetics and innovation*: Cambridge Scholars Press, 257-272.
33. Lazarus, R. S., Opton, E. M., Nomikos, M. S., & Rankin, N. O. (1965). The principle of short-circuiting of threat: further evidence. *Journal of Personality*, 33(4), 622-635.
34. Levenson, R. W., & Ruef, A. M. (1992). Empathy: A physiological substrate. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63(2), 234-246.
35. Miall, D. S., & Kuiken, D. (2002). A feeling for fiction: becoming what we behold.
36. Nabi, R. L., & Krmar, M. (2004). Conceptualizing media enjoyment as attitude: implications for mass media effects research. *Communication Theory*, 14 (4), 288-310.
37. Oatley, K. (2002). Emotions and the story worlds of fiction. In M. C. Green, J. J.Strange & T. C. Brock (Eds.), *Narrative impact. Social and cognitive foundations* (pp. 39-69). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
38. Oliver, M. B. (1993). Adolescents' Enjoyment of Graphic Horror. *Communication Research*, 20(1), 30-50.
39. Oliver, M. B. (2003). Mood management and selective exposure. In J. Bryant, D. Roskos-Ewoldsen & J. Cantor (Eds.), *Communication and emotion. Essays in honor of Dolf Zillmann* (pp. 85-106). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
40. Oliver, M. B. (2008). Tender Affective States as Predictors of Entertainment Preference. *Journal of Communication*, 58(1), 40-61.
41. Oliver, M. B., Weaver, J. B., & Sargent, S. L. (2000). An examination of factors related to sex differences in enjoyment of sad films. *Journal of Broadcasting and Electronic Media*, 44(2), 282-300.
42. Plantinga, C. (1999). The Scene of Empathy and the Human Face on Film. In: Plantinga, C. R. & Smith, G. M. *Passionate views: film, cognition, and emotion*: Johns Hopkins University Press, 239-255.
43. Plantinga, C. R. (2009a). *Moving viewers: American film and the spectator's experience*: University of California Press.
44. Plantinga, C. R. (2009b). Spectatorship. In: Livingston, P., & Plantinga, C. R. (2009). *The Routledge companion to philosophy and film*: Routledge, 249-259.

45. Plantinga, C. R., & Smith, G. M. (1999). *Passionate views: film, cognition, and emotion*: Johns Hopkins University Press.
46. Raboteg - Šarić, Z. (1995). *Psihologija altruizma*. Zagreb: Alinea.
47. Rushton, J. P., Fulker, D. W., Neale, M. C., Nias, D. K. B., & Eysenck, H. J. (1986). Altruism and Aggression: The Inheritability of Individual Differences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, 1192-1198.
48. Scheff, T. J. (1979). *Catharsis in healing, ritual, and drama*: University of California Press.
49. Smith, G. M. (2003). *Film structure and the emotion system*: Cambridge University Press.
50. Smith, M. (1995). *Engaging characters: fiction, emotion, and the cinema*: Clarendon Press.
51. Sparks, G. G. (1991). The Relationship Between Distress and Delight in Males' and Females' Reactions to Frightening Films. *Human Communication Research*, 17(4), 625-637.
52. Tal-Or, N., & Cohen, J. (2010). Understanding audience involvement: Conceptualizing and manipulating identification and transportation. *Poetics*, 38(4), 402-418.
53. Tan, E. S. (1996). *Emotion and the structure of narrative film: film as an emotion machine*: L. Erlbaum Associates.
54. Tannenbaum, P. H. (1980). *The Entertainment functions of television*: L. Erlbaum Associates.
55. Toussaint, L. L., & Webb, J. R. (2005). Theoretical and empirical connections between forgiveness, mental health, and well-being. In E. L. Worthington (Ed.), *Handbook of forgiveness*. New York: Brunner-Routledge.
56. Visch, V. T., & Tan, E. S. (2009). Categorizing moving objects into film genres: The effect of animacy attribution, emotional response, and the deviation from nonfiction. *Cognition*, 110(2), 265-272.
57. Vorderer, P. (2003). Entertainment theory. In J. Bryant, D. Roskos-Ewoldsen & J. Cantor (Eds.), *Communication and emotion. Essays in honor of Dolf Zillmann* (pp. 131-153). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
58. Vorderer, P., Steen, F. F., & Chan, E. (2006). Motivation. In J. Bryant & P. Vorderer (Eds.), *Psychology of entertainment* (pp. 3-17). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
59. Watson, D., Clark, L. A., & Tellegen, A. (1988). Development and validation of brief measures of positive and negative affect: The PANAS scales. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54(6), 1063-1070.
60. Zillmann, D. (2003). Theory of affective dynamics: emotions and moods. In J. Bryant, D. Roskos-Ewoldsen, & J. Cantor (Eds.), *Communication and emotion. Essays in honor of Dolf Zillmann* (pp. 533-567). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates

RESUME

In the first theoretical chapter of this dissertation, based on artistic psychological aspects, film and literary theory works, empirical results of literary aesthetics, as well as the psychological understanding of empathy and mental depiction, I presented the taxonomy of responses to film reception. The goal of our research was to test the assumption whether enjoyment and affective impact will increase in those individuals who identify more intensively with the main characters of the film. In addition, among the goals was to analyze the effects of identification with the character of the film and to examine the relationship between identification and empathy. The empirical results of Visch and Tan (2009) confirm that the genre classification of viewers significantly determines their emotional experience. If we look at the obtained data from the point of the film genre, then we can say that we have confirmed that statistically significant differences were obtained between film genres in terms

of identification with the male hero in the film; and identification with the film hero was more pronounced in respondents who watched the thriller. Two marginally significant differences were found between film genres in terms of the degree of immersion in the film and identification with the female character. It was found that respondents who watched the thriller were significantly more immersed in the film than those respondents who watched the drama ($p < .05$) as well as that they identified more with the female character than the subjects who watched the comedy ($p < .05$). When we looked at gender differences in identification with the heroes of the film and immersion in the film, we only got a significant effect of the viewer's gender on the degree of identification with the heroes and the degree of immersion in the film, while the influence of the film genre and the interaction effect of gender and genre are not statistically significant. Our results are partially coherent with our previous expectation because we hypothesized that female movie characters will evoke more empathy from the viewer than male characters and also that female viewers will be more empathetic with movie characters than male viewers. A comparison of the average scores of subjects of different genders on identification with the female hero showed that women identify more with the heroine of the film than men ($ASM=22.2$; $AS\check{Z}=26.7$). The analysis of the effect of the gender of the viewer on the dependent variables showed that this effect is significant only when it comes to identification with the heroine of the film ($F(1,54)=9.049$, $p < .01$), but not when it comes to identification with the hero of the film ($F(1,54)=.049$, $p > .05$) and degree of immersion in the film ($F(1,54)=.028$, $p > .05$). Wied, Zillmann, and Ordman (1995), found that individuals with a stronger tendency toward empathy during movie reception gave more empathically distressed responses and liked the movie more. As seen in the theoretical chapter, empathic concern is one possible outcome of episodes that activate empathic processes (Davis, 1983). Empathic care is basically an empathic response directed to another one. From the aspect of film theory, the response of empathic concern is very significant because a large number of authors in film theory, implying by the term "sympathy" responses of empathic concern of the viewer, consider this type of response as the most characteristic reaction of the recipient (Coplan, 2008). Based on Mark Davis's (1983), understanding of multidimensional empathy, I examined the empathic responses directed at the actor of the film. During the investigation, I studied the types of responses related to the affective processes of the moviegoer. The fantasy factor of the Davis IRI scale asks how much a person is inclined to identify with the heroes of novels, plays or films and immerse themselves in fictitious actions and stories. An empathetic response usually refers to what is going on in the hero's head and how the viewer emotionally relates to this. From the angle of the affective state, we started from the position that to the extent that viewers identify with the characters in a dramatic film, they will experience a greater increase in negative affect from watching the film. Regarding the obtained data on the connection between identification with the characters and the affective state, we can say the following: Positive affect is not related to the degree of immersion in the film or to identification with the male or female hero in any film genre. The correlation between the experience of negative affect and the degree of immersion in the film is statistically significant for the thriller, but not for the comedy and drama. Negative affect is associated with identification with the male hero of the film in both thrillers and drama, but is not associated with identification with the female hero of the film, in any of the three film genres. There were no significant effects of either the gender of the viewer or the gender of the hero, as well as of their interactional influence on the degree of the viewer's identification with the hero of the film. When interpreting the results, we should bear in mind that the examined groups in this study consisted of elementary school pupils whose emotional responses were probably not identical to the emotional responses of adults.

Prikaz knjige

RITAM KORAKA PAZARSKOG MEVLANE

dr. Amela Lukač Zoranić

Kuća jasina, poslednja zbirka pjesama Šabana Šarenkapića u izdanju BUKS-a, kroz sedamdeset tri pjesme i onu sedamdeset i četvrtu, kojom želi dopuniti biografiju, predstavlja Šabanovo traženje istine, prateći njegove preobražaje, iskušenja, želje i potrebe nižeg sopstva dok nastoji pročistiti i preobraziti dušu.

Šaban je spoznao stvarnost. Šaban je na putu istine. Šaban razgovara sa sobom, sa pjesnicima, prijateljima, bratom, babom, nanom i djedom, a ponajviše sa Hamom, vraćajući sjećanja u danas i u sutra, jer je i on sam „odsvukud po malo: iz jučer i iz sutra“ i ne zna šta bi drugo rekao.

Jasin za umrle i za žive, jasin za dušu, pomen, molitva, sjećanje na one što behu i one što jesu, to je zadatak njegovog bitka, zadatak njegova pera, da u vaktu kao što je ovaj pomene, prouči, i otrgne od zaborava, bezdana i ništavila pjesnike što ga jutrom bude, sve nane i tetke, sinove rođene, i one koji se dvoume, sva jutra i sunca, sve dane od juče, od danas.

Pominje Šaban mrtve. Ne traga on za njihovim grobovima na zremlji, on ih, sukladno Rumijevoj poruci „traži u srcima ljudi“, no, vrijeme mu baš i nije prijatelj, ima ga u izobilju ali teče bespovratno i nestaje. Za Šabana svijet bez Sijarića nije isti, odnosno sve je isto jer je „beztebluk posvudni“ za njega učinio „ovaj svijet, vrlo nevažnim mjestom“, a Vasku Popi se rado povjerio o useljenju u novi stan „prostran u drugoj mahali“ što je bliži groblju, te se neće mnogo napatiti nosači njegovi kada ga budu ispraćali „po sloti ili zvijezdi“.

Virtuozno, autor oživljava sjećanja što žive kroz njega prenoseći ih u vječnost, izvan prolaznog svijeta, pričajući ne bi li pojasnio zbilju i njenu ništavnost u odnosu na vječnost duše koja se približava Bogu Svevišnjem. Lutanja između ovog svijeta zbilje i onog svijeta izvana, svijeta mističizma, promišljanja, podiranja u sopstvo, prisutna su u njegovu jeziku što mu omogućava da krilat i nevidljiv leti kroz njega kao što to čini u pjesmi „Krilatost sebstva“.

I Hamo Šabanov je pun priča, priča on o vremenu, o onome što je adet bilo, o Hati i njenoj slatkoj kahvi što ih počasti kada počne da radi tkujuć stambolske mustre, o onim krupnim događanjima, za njega najvažnijim, kada je ušao u mejtep, majku naučio slova, i zbog onog trećeg „kamo da je u bunar skočio“. Hamo je vrsan pripovedač, Hamo je savjetodavac, Hamo je jednostavni čovjek, razgovordžija, lice jednostavnog svijeta koje vidiš tek kada se u njega zagledaš, to je drugo Šabanovo lice.

Potruga za ravnotežom svijeta Šabana Šarenkapića traje cijeli život, kroz okretanje čigre kroz vrijeme i prostor mjereno satima, danima, godinama, „pod stare dane“ se okončava jer u konačnici on ju je pronašao i kroz svoju poeziju, kojom započinje jutro, rezonira tamo i ovamo.

Kontemplativajući, pjesnik upituje „šta su mrtvi nama“, pitanje kojeg ga je nakada bilo sram i upitati, a čiji odgovor sada zna, da su mrtvi nada. No, čija nada, pojednica ili čovječanstava? Jesu li mrtvi zapravo dokaz da smo mi ti koji smo živi, koji trajemo i spoznajemo, da smo tu i sudjelujemo u postojanju svijeta ili nam svjedoče o prolaznosti koja je neizbežna.

Naslovi pjesama, sa pažnjom odabrane riječi komuniciraju sa čitaocem i uvlače ga dublje u Šabanovu priču, u Šabanov razgovor sa svim onima koju su nešto ili mnogo značili pjesmaru.

Ešref Džanefendić, Izet Sarajlić, Kristina Radović, Šefko Alomerović, Čamil Sijarić, Nedžad Ibrišimović, Osip Mandeljštam, Stjepan Filipović, Enisa Alomerović, Vasko Popa, Petar Gudelj, Marko Vešović, Miljenko Jergović samo su neki od sagovornika Šabanovih. Oni slušaju, pjesmom ga bude, oni progovaraju novim glasom autora koji kroz svoju spoznaju nudi svijetu novi obrazac življenja, oslanjanje na Boga i spoznaju kroz Boga, ne bi li i njihove duše bile lišene lutanja i zebnje. Ipak, Šaban najviše razgovara sa svojim sjećanjem i sa sobom nemo prizivajući čitaoca da mu se pridruži na tom putu od sjećanja do danas, pokazujući mu tajne pretence svojih spoznaja i onih neizgovorenih sloboda kao što to čini u pjesmi „Lična zamjenica“.

Iskustvo života, sitne pogreške, nerazumijevanja i breme boli nosi pjesmar na svojim plećima, i sebi objašnjava zašto piše, jer upravo kroz pisanje kao da smrti ni nema. Dok pjesmar piše, oživljava figura oca sa paltom prebačenom preko ramena što stameno gazi kroz mahale dok prazni rukavi mašu crnoj zemlji, a Nojeva nova barka je i dalje tu, nosi one odabrane, majku i oca, što novi svijet tvore u zagrljaju tjela na čiču zimu. Blaga aliteracija u Šabanovim pjesmama prati melodiju tradicije protkanu nitima specifičnih izraza poput onog „sevapa radi“ kada djed spira tragove ljudi sa perja divljih ptica čija sloboda je neupitni ideal i za djeda i za pjesmara.

Na koncu, zbirka pjesama *Kuća jasina*, Šabana Šarenkapića, je svojevrsno putovanje kroz svijet pjesmara koji je se otrgnuo obalama duhovnosti i svoj naglašeni lirski izraz sublimira kroz refleksije i emocije vezane za sjećanja, a i one sadašnje misli sa naglašenim osjećajem svjesnosti trenutka koji jeste i koji prolazi, gdje se pjesnička imaginacija prenosi između dodirnutog svijeta i onog koji dodiruje.

Autentičnost lirskog izraza rezonira u svakoj od pjesama u kojima je posredstvom sličnih motiva i ideja provocira čitaoca da promišlja o društveno nametnutim normama, običajima razotkrivajući emocije i promišljanja mistika, duhovnjaka, čovjeka koji treba duboko da zaviri u prošlost ali i da osjeti dodir stvarnog impulsa, dodir života koji je u stalnoj sprezi sa vremenom, koji teče u nepovrat ka otkrivanju, ogoljavanju i spoznaji. Prvorodeni, „koji se dvoumi“, je doneo odluku, pretekao je.

**SPISAK RECENZENATA ČASOPISA *UNIVERZITETSKA
MISAO***

**LIST OF RECONCILIENTS OF THE JOURNAL *UNIVERSITY
THOUGHT***

1. Amela Lukač-Zoranić, Univerzitet u Novom Pazaru
2. Azra Čatović, Univerzitet u Novom Pazaru
3. Bećir Kalač, Univerzitet u Novom Pazaru
4. Ćamil Sukić, Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
5. Daniel Tomić, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
6. Darko Lacmanović, Univerzitet Mediteran
7. Elma Elfić, Univerzitet u Novom Pazaru
8. Enis Ujkanović, Univerzitet u Novom Pazaru
9. Gordana Paovic-Jeknić, Univerzitet Crne Gore
10. Mehmed Meta, Univerzitet u Novom Pazaru
11. Petar Bojović, Univerzitet Metropolitan
12. Radmilo Todosijević, Univerzitet u Novom Sadu
13. Senad Bušatlić, Internacionalni Univerzitet u Sarajevu
14. Suad Bećirović, Univerzitet u Novom Pazaru
15. Brikend Aziri, Univerzitet u Tetovu
16. Naser Raimi, Univerzitet u Tetovu
17. Ibrahim Obhodaš, Sveučilište/Univerzitet "Vitez" u Vitezu
18. Irma Mašović, Univerzitet u Novom Pazaru
19. Edib Smolo, Internacionalni Univerzitet u Sarajevu
20. Muzafer Saračević, Univerzitet u Novom Pazaru
21. Marinko Savić, Univerzitet u Novom Pazaru
22. Almedina Numanović, Univerzitet u Novom Pazaru
23. Amela Muratović, Univerzitet u Novom Pazaru
24. Semrija Smailović, Univerzitet u Novom Pazaru
25. Kimeta Hamidović, Univerzitet u Novom Pazaru
26. Marija Krivokapić, Univerzitet Crne Gore
27. Jelena Lekić, Univerzitet u Novom Pazaru
28. Jasmina Ahmetagić, Institut za srpsku kulturu Priština-Leposavić
29. Jasmin Hodžić, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu
30. Alen Kalajdzija, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu
31. Ismail Palić, Univerzitet u Sarajevu
32. Ahmed Bihorac, Univerzitet u Novom Pazaru
33. Kemal Džemić, Univerzitet u Novom Pazaru
34. Branislava Vasić Rakočević, Univerzitet u Novom Pazaru
35. Emilija Mančić, Univerzitet u Novom Pazaru
36. Rejhan Kurtović, Univerzitet u Novom Pazaru
37. Maida Bećirović Alić, Univerzitet u Novom Pazaru
38. Ljiljana Dapčević Marković, Univerzitet u Novom Pazaru
39. Armela Panajati, Univerzitet u Valoni "Ismail Ćemali",
40. Bledar Toska, Univerzitet u Valoni "Ismail Ćemali",
41. Ivica Tokić, Univerzitet u Tuzli,
42. Emina Kopas Vukašinović, Fakultet pedagoških nauka u Jagodini.

TEHNIČKO UPUTSTVO ZA FORMATIRANJE RADOVA

NAZIV RADA

[Times New Roman 13 point, bold, centred, upper case]

Ime Autora [Times New Roman, 10 point, bold, centred and Upper and lower case]

Institucija u kojoj je autor zaposlen [10 point, normal, centred and upper and lower case]

Grad /Zemlja [10 point, normal, centred and upper and lower case]

E-mail [10 point, italic, centred and upper and lower case]

Apstrakt

[Times New Roman 10-point, justified]

Apstrakt treba biti od 100 do 200 riječi.

Ključne riječi: **[Times New Roman, 10-point, bold, alignment left]**

NASLOVI [Times New Roman, 12- point, bold, upper case and justified]

Rad treba biti u formatu B5 (17,6 x 25.1cm). Margine: top – 2.5 cm; bottom – 2.5 cm; left – 2.5 cm; right – 2.5 cm. Tekst treba biti jediničnog poreda u jednoj koloni pisan fontom Times New Roman veličine 11-point. Rad treba biti obima od 7 do 14 stranica.

PODNASLOVI [TIMES NEW ROMAN, 12-POINT, NORMAL, LIJEVO PORAVNANJE]

Radove pisati na srpskom/bosanskom ili engleskom jeziku. Radovi treba da budu obima do 5,500 reči (maksimum 15 strana). U određivanju dužine teksta grafički prilozi (tabele, grafikoni, i sl.) broje se kao 250 reči (pola strane) ili 500 reči (cela strana). Slike i grafikoni moraju biti u crno beloj (gray) varijanti (štampanje u boji nije moguće). Rezolucija slika i tabela ne sme biti manja od 300dpi (pixela).

PODNASLOVI [TIMES NEW ROMAN, 12-POINT, NORMAL, LIJEVO PORAVNANJE]

Radove pisati na papiru formata B5 i koristiti margine: 2 cm gornja, 2 cm donja, leva i desna. Imena i prezimena autora i nazive njihovih institucija (ako postoje) pisati fontom Times New Roman 10 pt. Način pisanja je pokazan na početku ovog uputstva. Na sredini prve stranice rada napisati naslov rada na srpskom/bosanskom jeziku. Ispod njega sledi naziv rada na engleskom jeziku. Koristiti font Times New Roman Bold 12 pt.

Posle imena autora i naslova rada sledi apstrakt na srpskom/bosanskom jeziku pisan italic. Iza toga sledi apstrakt na engleskom jeziku takođe pisan italic. Podnaslove u rukopisu pisati bold velikim slovima veličine kao u tekstu.

Rad kucati proredom 1.0 i proredom između pasusa od 6pt pre i posle sa fontom Times New Roman 11 pt, kojim je kucano i ovo uputstvo. Početak pasusa kucati od početka reda. Sve delove teksta koji se žele istaknuti treba pisati *italic* (ne **bold** ili podvučeno). Strana imena pisati u originalu ili transkribovati na srpski/bosanski jezik, a pri prvom navođenju u zagradi staviti ime u originalu. Strane ne treba numerisati.

ZAKLJUČAK

Ispod teksta u fusnote upisivati samo propratne komentare.¹⁰

Na kraju citata u tekstu otvoriti zagradu i u njoj upisati prezime autora, godinu izdanja i broj strane.

- Primer za citiranje bibliografske jedinice jednog autora: (Giddens, 1986: 68).
- Primer za citiranje bibliografske jedinice dva autora (Horkheimer i Adorno, 1947: 77).
- Primer za citiranje više bibliografskih jedinica: (Fauconnet, 1928: 36; Barthes, 1971: 183).
- Primer citiranja bibliografske jedinice bez autora: (*Deklaracija*, 1948: 2).

Primer citiranja bibliografske jedinice jednog autora u slučaju da postoje druge bibliografske jedinice istog autora izdate iste godine: (Durkheim, 1915c: 45).

LITERATURA

Citiranje bibliografskih izvora u tekstu je obavezno. Citati u tekstu trebaju biti obilježeni velikim zagradama na primjer: [1, str. 125].

1. Molimo Vas ne koristite fusnote ili endnote za citiranje izvora. Numerisana lista izvora i literature treba biti data na kraju rada na način kao u sledećem primjeru: Porter, M.E. (1998) *The Competitive Advantage of Nations*. New York: Free Press.
2. Larrain, F., Tavares, J. (2003) Regional currencies versus dollarization: options for Asia and the Americas, *Journal of Policy Reform*, 6 (1), str. 35-49
3. Shachmurove, Y. (2001) Optimal portfolio analysis for the Czech Republic, Hungary and Poland during 1994-1995 period, *CARESS Working Paper No. 00-12*
4. Gwin, C.R. (2001) *A Guide for Industry Study and the Analysis of Firms and Competitive Strategy*. Preuzeto sa sajta: <http://faculty.babson.edu/gwin/indstudy/index.htm>.
5. IMF (2010) Global Financial Stability Report, *IMF World Economic and Financial Surveys*

Lista treba biti pisana fontom Times New Roman, veličine 10-point, normal, justified, upper and lower case.

Fontom Times New Roman 10pt, abecednim redom navesti sve citirane bibliografske jedinice. Knjiga se navodi sledećim redom: prezime, ime, godina izdanja, *naslov knjige kurzivom*, mesto izdanja, naziv izdavača. Članak u knjizi se navodi sledećim redom: prezime (autora), ime (autora), godina izdanja, naslov članka, u:, prezime (urednika), ime (urednika), skraćena oznaka uredništva (u zagradi), *naslov knjige kurzivom*, mesto izdanja, naziv izdavača. Članak u časopisu se navodi sledećim

¹⁰ Propratni komentar pisati fontom Time New Roman 8 pt.

redom: prezime, ime, godina izdanja, naslov članka, *naslov časopisa kurzivom*, godište, broj i broj prve i posljednje strane na kojima je članak objavljen.

SLIKE I TABELE

Slike, tabele i grafici trebaju biti poravnati po sredini, oznčeni odgovarajućim brojem i naslovom kao u sljedećim primjerima:

Slika 1. BET index

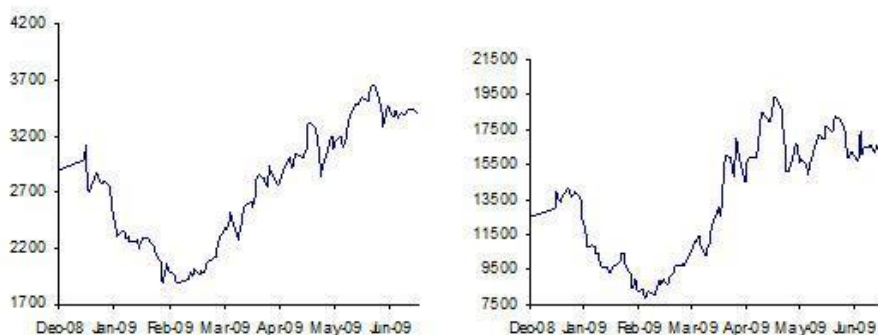

Tabela 1. Deskriptivna statistika prihoda na hartije od vrijednosti

	Austrija	Francuska	Njemačka	Mađarska	Poljska
Srednja vrijednost	-0.002%	-0.006%	-0.009%	0.008%	0.012%
Medijan	0.011%	0.013%	0.039%	0.025%	0.010%
Maksimum	12.759%	13.149%	11.125%	17.410%	10.870%
Minimum	-11.164%	-11.301%	-8.666%	-19.110%	-11.850%

BROJEVI STRANICA I ZAGLAVLJA

Molimo Vas nemojte koristiti brojeve stranica ili zaglavlja.

RESUME

Na kraju teksta neophodno je dati rezime članka na engleskom jeziku u dužini do jedne stranice.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008

UNIVERZITETSKA MISAO : časopis za nauku,
kulturu i umjetnost / glavni i odgovorni urednik
Amela Lukač Zoranić. - 2002, br. 1- . - Novi Pazar:
Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru, 2002-
(Kraljevo : GrafiColor). - 25 cm

Drugo izdanje na drugom medijumu: Univerzitetska
misao (Novi Pazar. Online) = ISSN 2560-4821
ISSN 1451-3870 = Univerzitetska misao (Novi Pazar)
COBISS.SR-ID 121150220